कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

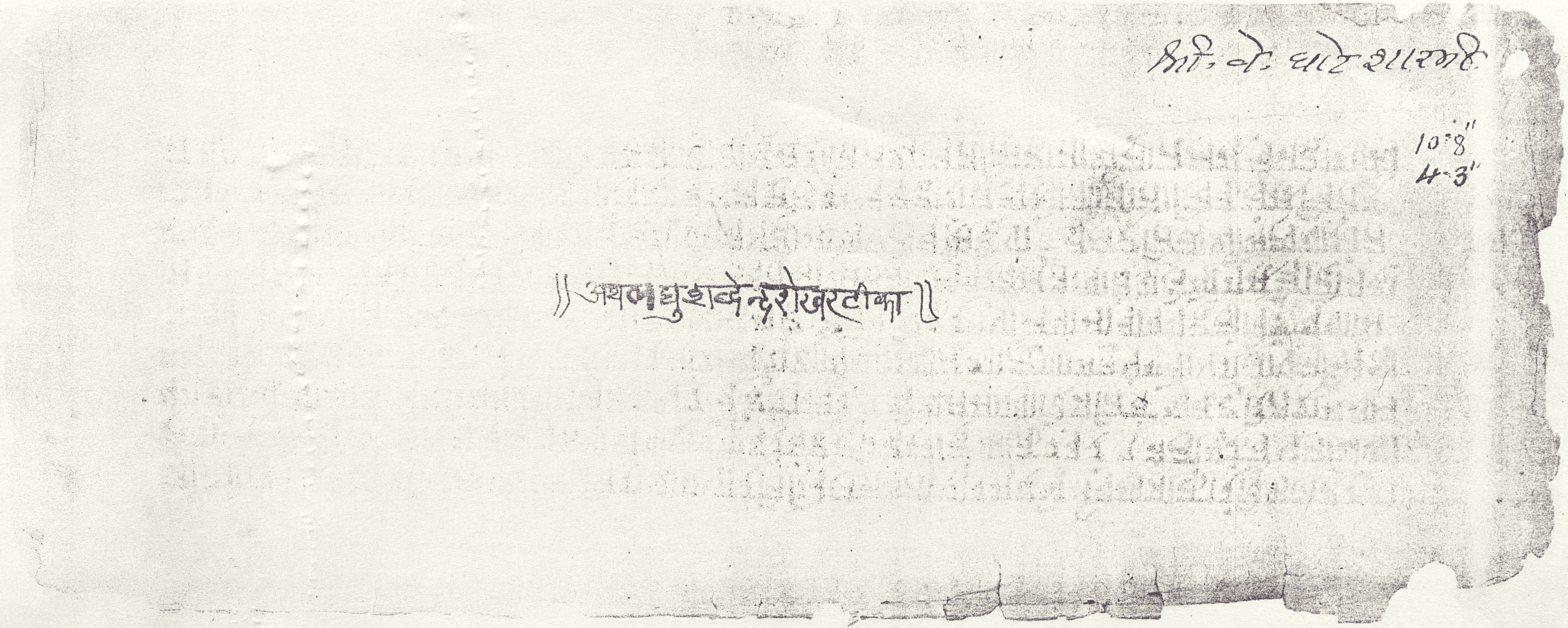

श्री. वे. घाटे शास्त्री

10.8"
4.3"

॥ अथलघुशब्देन्दुशेखरटीका ॥

Ⓐ

Acc. NO. ~~2931~~ M-1862

Title - लघुशब्देन्दुशेखर-टीका. /टीका. :- चिदस्थिमाला.

Author - टी. :- वैद्यनाथपायगुण्डे.

Date - ?

Subject - व्याकरण.

folio - 300 avalible.

Xerox - 599.

KKSU LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1862
Dist. Nagpur

Checked 2012

श्रीगणेशाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः निराधाराधारं निखिलजगतां पारमुदधेर्भवस्याकारं विमलसुखल
१ क्ष्म्याः सुरुचिरं चिरं ध्यारं मनसि गुरुगीर्वाणरूपापरं वंदे हरिहरमहं श्रीकरवरं १ नत्वा गुरुं वैद्यनाथः पा
यगुंडाख्यको वृत्तिं चिदस्थिमालां तनुते लघुशब्देंदुशेखरे २ ग्रंथसमाप्त्यादिप्रतिबंधकदुरितशमनाय
समुचितमिष्टदेवतानत्यात्मकं मंगलमाचरन् शिष्यशिक्षायै व्याख्यातॄणामनुषंगतो मंगलापत्त्य च निबध्ना
ति। पातंजले इति तस्य नरकादिसाधारण्यादाह महे इति वैयधिकरण्यान्वयाभावाय महत्त्वं विशेषणमि
ति कश्चित्तन्न स्वरूपकीर्तनपरं तदित्यन्ये विशिष्टमेव तन्नामेति तदित्यपरे वस्तुतः पातंजले योगसूत्रादौ महा रामः
भाष्ये चेत्यर्थः गामश्वमितिवद्विनापि च समुच्चयः एतेन महाभाष्य इत्येव सिद्धे पातंजल इति व्यर्थमित्यपास्तं त १
त्स्मरणरूपमंगलार्थत्वाच्च आपाततया तस्मिन तत्वज्ञत्वसूचनद्वारा च तत्प्रोक्तीनां तात्विकत्वं सूचितं इ
ति वोध्यं। तत्र कृतपरिश्रमत्वस्यातिप्रसक्तत्वादाह भूरीति तथा च तत्सिद्धांतार्थज्ञातृत्वसूचनद्वारा स्वे

स्मिन्स्त्रीयेतदनुरोधित्वं समूलत्वं चात्र प्रतिपादितमितिबोध्यं पित्रादिकीर्त्तये आह शिवेतिननुतत्रतत्ले
पिसूक्ष्ममतेरभावात् कथं तत्सूक्ष्मार्थो कृत्स्नमत आह धीमानितिऊहापोहकुशल इत्यर्थ सतीदिव्या
इत्यत्रसंज्ञात्वेनाभाषितपुंस्कत्वान्नपुंवत्त्व। ननुसंज्ञापूरण्योश्चेतिनिषेधसामर्थ्यात्रत्वेपित्वमस्तीति
वाच्यं तन्नतत्सामर्थ्यात्तेनयोगरूढस्यग्रहणमितितत्रयोगार्थतावच्छेदकमादायभाषितपुंस्कत्वेपिरू
ढ्यर्थतावच्छेदकारोपेणसंज्ञात्वेनात्रतत्त्वस्यदुर्वचत्वात् अतएवदत्ताभार्य इत्यादितत्रोदाहृतमाकरे एवं
चक्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकदेवदत्तादिसंज्ञानामेवतत्रग्रहणमितिबोध्यंतेननिषेधेनाभाषितपुंस्
त्वमेवबोध्यतेसिद्धानुवादत्वापवादितिकेचित्तदंतंनामस्त्रीणामित्युक्तेदेवीत्युक्तमस्यापिदाइत्युक्ते
पितत्वसिद्धिस्तथाप्यसफलमनुपदमेवस्फुटीभविष्यतितःपादपूरणेसर्वविशेषणसमुच्चायकत्वेन
चार्थंवातदनुक्तिस्तु अनयोरेवमिथःसमुच्चयोनसर्वेषामितिभ्रमनिरसायवस्तुतस्तुमनुष्यसुतत्वेपि

3

देवीगर्भजत्वमितिवैलक्षण्यसूचनद्वारातस्याअत्यंततद्दैमैवत्वसूचनद्वारास्मिन्नवास्तवभूदेवत्वसू
२ चकस्तुरितिवोध्यं।ननुसदाप्रतिग्रहपरान्नभोजनादिनामतिनाशात्कथंयोमत्वमतआहपावकानामिति
यद्वाअन्नदाताभयत्राताषंचैतेपितरःस्मृताइत्युक्तेस्तमपिकीर्त्तयतियाचेतिअभेदरूपकद्वयमिदंतत्रापि
नयान्वकवाञ्छितदातृत्वसूचनद्वारातत्रसर्वोत्कर्षःसूचितःअरपएवकक्षाणितृणानितेषामयोः[illegible]
विजाती[illegible]रत्वंतृणानितेषामग्याःअनेनविजातीयशूरत्वंतरणेयंभाष्यारयोनश्यतेवेत्तियावदितिसूचितं
रामतःरामसिंहाख्यात्तनाम्नैकदेशेनामग्रहणंतत्फलंतत्रतत्वसूचनद्वारापुण्यशीलत्वसूचनद्वारातत्रोपा रामः
देशत्वसूचनंक्रियाकारकपोर्नित्यसाकांक्षत्वेनैकदेशान्वयःलब्धजीविकइत्यनेनतत्पर्याप्तसेवआवश्यकवे २
षतदन्यथानुपपत्यास्वीकारोनलोभादिनाऽधिसेतितिसूचितंतत्रलब्धेत्यनेनतादृशप्रतिग्रहाभावःअयासाभा
वःस्वेच्छाभावश्चसूचितःफणीशांपतंजलिंतश्येतितत्वार्थप्रकाशकंप्रकृतग्रंथसिद्धांतार्थप्रकाशकंचे

त्यर्थः ननु मनोरमाग्रंथादौ वै तदर्थप्रकाशे सिद्धे किमर्थमयमत आह मनोरमोमेति मनोरमैवोमा मनोरमोमा मा सा

र्धेदेहो यस्य तमित्यर्थः। ते न तत्रानुक्तमत्रोच्यत इति तयानगतार्थतेति सन्निविता लघुः कलात्मकः शब्द एवं दुः

शेखरे यस्य शिवस्य तं शब्दरूप इन्दुः इंदुरिव शब्दो वा शेखरो मस्तकं मुख्यो यस्य प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसंबंधेनेसे

गंथ्यो लघुत्वविशिष्टस्तं इत्यर्थः पद्यालघवशब्दायामित्सलघुशब्दः लघुश्चासौ शब्दश्च लघुशब्दो वा तद्रूपमिंदुशे

खरमित्यर्थः आदिनास्थितिपरिग्रहः समुच्चिनेति योग्यत्यर्थः एतच्छास्त्रमकर्तृकत्वात तथासामर्थ्यवत्वाच्चेति भावः

अनुषगतः प्रसंगतः। ननु नमस्कुर्मो नृसिंहायेत्यादिवन्नमः स्वस्तीति चतुर्थी स्यादत आह कारकेति कृधातु

पस्थापाक्रियानिरूपितकर्मत्वात् ात्कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी तु तन्न लोकेति निषेधात् दृष्टांते तु क्रियार्थोपपदस्ये

ति चतुर्थी तथार्थानवगमात्। नमः स्वस्तीति चतुर्थी तु शब्दनमः शब्दयोगे चरितार्थेति भ्रमः। एतेन जहत्स्वार्था वृत्ति

पक्षे नमः शब्दस्यानर्थकत्वादर्थवद्ग्रहणपरिभाषया चतुर्थी नेति दध्युक्तमपास्तं देवान् नमस्करोतीत्यादावुक्त

5

उक्तेरसंभवान्नतस्यार्थांतरसत्वात्प्रक्रियादशायांतदनंगीकाराच्च।मात्रामित्युक्त्याबहुवचनांतसमा
३ सःसूचितःतेनसर्वेतिरस्कारसिद्धिः।तस्यप्रक्रांतपरामर्शकत्वादाहमुनीतिमुनित्रयेत्युक्त्याएकवचनां
तसमासःसूचितः।यद्यपिसमुदायोक्तमेकंनकिमपीतिमत्युक्तिष्वेवपर्यवसानमितिप्राग्वत्सुवचंतथापिस
तिसंभवेसर्वनाम्नांप्रक्रांतप्रधानपरामर्शित्वादेवमुक्तंप्रायःसिद्धांतसैक्यनसमूहेत्मकसैकस्यतस्यसंभवा
च्चूयतेनतस्याहमनुक्तमपास्तं।तन्नत्रपक्षेकोशविरोधोतआहपरीतिधातोरितिएतेनघञंतस्यतस्यैवत
द्बोधकत्वमुक्तंकोशादिस्यपास्तंपरिभवतीत्यादितोपितस्तीतेःननुधातूनामनेकार्थत्वंगमकसत्वेएवात
आहातएवेतितिधानामनेकार्थत्वादेवेत्यर्थःइतीति।इत्याचावज्ञानेरितिविशेषणमित्यर्थः।मनसापरिभाव्ये रामः
त्यर्थाहर्षप्रयोगादप्रयुक्तत्वदोषशंकानेतिभावः।उक्तार्थद्वयस्यक्रमेणफलमाहरीतेनेति।उक्तार्थद्वयप्राप्य। ३
कादूलीयसावर्त्तांतकथनेनेत्यर्थः।तेनेतिपाठेप्येवंस्वग्रंथस्यकौमुदीरूपस्यध्वनितमितिअगतार्थत्वेत्यत्र

लिंगविपरिणामेनान्वयः भाविनोपीति ग्रंथस्येति शेषः नन्वेवमयमित्युचितमिति वाच्यं कौमुदीगतलिंगा
रोपणात्तथोक्तेः। आरोपफलं तु उपमायां लिंगभेदजदुष्टत्वनिरासः यद्वा भाविनोप्यर्थस्य बुद्ध्या विषयीकर
णस्यान्यत्र दृष्टत्वात् भाविसूत्रविवृतेरिममित्यनेन बुद्धिस्थत्वात्परामर्श इत्यर्थः सिद्धांतेति वैयाकरणसिद्धां
तस्यांधकारे दीपवत् यदि संशयः तत्सिद्धांतस्य च प्रकेत्यर्थः ननु वैयाकरणसिद्धांतभूतस्फोटस्यात्रानिरूपणा
त्तदप्रकाशकत्वात् कथं तेन सादृश्यमत आहेति दुरूहेति महाभाष्यादिभ्य इत्यर्थः सिद्धांतपदेन प्रक्रियासि
द्धांतोत्र मूलेन च विवक्षित इति भावः सिद्धांततत्त्वानेति संपादनीय सतीति शेषः। सादृश्यमिति। तद्विशिष्टकौमुदीप
दं लाक्षणिकं तथा चोपमालंकारो व्यंग्य इति भावः। अनेन सिद्धांतकौमदीत्यनेन। आदिना प्रतिपाद्यप्रतिपाद
कभावसंबंधपरिग्रहः। अद्वणीति ननु कात्स्न्येतानि सूत्राणि न च सं ज्ञासूत्राणि क्रमविधायकत्वात् अत
एवं यमांयमीत्यादौ यथासंख्यनिर्वा होति आह एषामिति वृत्तीति। शक्तिग्राहकत्वेनेत्यर्थः। ननु कथमेकस्मा

४

दुभयमत आह क्रमस्येति। शास्त्रे वेत्रेति शेषः। एवं च नान्तरीयकत्वेन तत्त्वसिद्धिरिति भावः। न च स्त्वेये सदृशेने
त्यस्यतद्धितादिः इदं त्वसदृशेनेति तदर्थः। एतदुपयोगः स्फुटीभवि ष्यति। आद्यंतेति। अवयवत्वेन बोधका
पं तपदाक्षिप्तादि घटितमभ्यमानां इत्यर्थः। यथैवमंत्यस्य न तथा स्फु टो भविष्यति। प्रासंगिकमाह स्वौजसि
तीयद्वानभयार्थत्वमात्रमन्यत्रापि दृष्टमिति ध्वनयितुमाह स्वौजसिति एतदेकवाक्यतयेति। आदिरित्येनेत्यु
पात्तैकवाक्यतयेत्यर्थः। इदं च सुप्रत्ययादार्थमावश्यकं नन्वेवं विधिर्न स्यादत आह स्वादीति। आवृत्येति भावः। नन्व
त्र गुणादिकं कुतो नात आह दृष्टेविति। तथा निर्देशेन तदविवक्षानुमीयते न सुतत्करण इष्ट निर्देशानुपपत्ता
व्याख्यानतो निर्वाहात् एतेन यस्य न लोके प्रयोगस्तेभ्यो मिनादीभ्य इष्यमान्याय्यप्रतिपत्त्यापत्त्यातद्विवक्षेति चिंत्यमि
त्यपास्तं इति भावः। नन्वेवमपि प्रत्येकं विभक्तिः कुतो न न च तयोरभेद पक्षे स्वरूपस्यानुकार्यस्य चाश्रोत्रं ग्रहीत
त्वेन सादृश्येनोपस्थितेर्वा तत्र तत्स्वत्वभावात्तादृशार्थवत्त्वाभवि नाप्रातिपदिकत्वमेवेति वाच्यं एवमपि भे

राम:
४

8

देपक्षेवृत्तंगीरणत्वादत्त आह्वानुकरणेति।तत्त्वभंगमियेत्पर्थः ननुनेदमेनुकरणमर्थ्यपरत्वादत्त एवेतः स
नकाद्युद्धारऽपाणिनिस्तुतात्पर्यंतः शब्दमात्रबोधोऽत आह सोऽत्वाच्चेति अनेन न सूत्रे एव तत्याप्रयोगो नान्य
त्रेति सूचितं अन्यथा निपातना त्रेति वेदेतु।वर्णेभ्यः।प्रतीकमिति शेषः अग्नेय्यस्पेतादृशस्यानुषंगः बाहुलकात्।
रोगाख्यायामिति बहुलग्रहणानुवृत्तेः। यत्तु कारप्रत्ययस्यात्राप्राप्तिरेवक्रमबोधकत्वेन वर्णाबोधकत्वादिति तन्नेसमू
हस्पतत्वेपिप्रत्येकतत्वानपायात्। केयट तात्पर्यबोधिकां कौस्तुभखंडिकां रत्नाकरोक्तिं खंडयति यत्त्विति। संधिः किं
वर्णोपदेशकालेऽउत्तसंधिशास्त्रनिष्पत्त्यनंतरं आपाघ्येतत्त्रोभयत्राभावे हेतुः कैयटेनोक्तो वर्णोपदेशइत्यादि
तत्राद्यपक्षस्य दृष्ट एवार्थः अंत्यपक्षे तु तेनोपजीव्यविरोधः सूचितस्तदभावसाधकत्वेन तमुपपादयतितथाह्य
ति। तदिति। आकुण इत्यादी सर्थः। एवमग्रेपि। अक्षरसमाम्नायेइत्यादिःग्रहीतेति। आदिरंत्येनेतिशास्त्रेणतिभा
वः पश्चात्। वर्णोपदेशापनंतरं। अत्रापि। अक्षरसमाम्नायेपि। विरूध्येत तिउपजीव्यभूतशक्तिग्राहकमानविरोधा

पत्तेरिति शेषः तत्र हेतुमाह नहीति नचैवं तुल्यास्येत्यादौ दीर्घोपपुत्तरीत्यानस्यादिति वाच्यं शास्त्रयोः पौर्वापर्ये
पि आनुपूर्व्यं शिष्टोपजीव्योपजीवकभावात्सवर्णसंज्ञायास्तत्रोपजीव्यत्वादिति भावः। अजिति। अजादिसंज्ञाया
७ दृत्तार्थः। सावर्ण्यं तेरविकृतरूपेषु तेषु संदेह इति। तथा चाविकृतानामेव संज्ञित्वात्सा भवतीति भावः। यत्तु क्रम
वोऽर्थः एकवर्णोपदेशे गुणादिप्रवृत्तौ सुपामिति सौलुकि पदत्वात्स्लोपः शाकृत्स्येति प्रवृत्त्या ऽजणित्यणुणिति वा स्या
त्तथा चैकारस्याजादिसंज्ञा न स्यादित्याशयेनाजादिसंज्ञा न स्यादित्युक्तं नच संदेहनिवृत्तिर्व्याख्यानादिति वा
च्यं ऐदौदिति तपरकरणेनैदौतोर्विषये तस्याप्रवृत्तिज्ञापनादिति भेदः स्यान्न तथा सत्यजादिसंज्ञा न स्यादि राम: ५
ति वाच्यं अजादिसंज्ञानामनिष्पादनात्तदुत्पत्त्यासंगत्यापत्तेः कालनिष्पादपदयोरेवं सतीति षष्ठ्यन्तत्वापत्तेश्च अजा
दिसंज्ञाभावे हि तत्रत्यावाक्यस्याप्रयोजकत्वापत्तेश्च संज्ञाभावे हेतुत्वाभावे हेतुत्वाभावेना संबद्धत्वापत्तेश्च वि
भक्त्युनुत्पत्तिं प्रति पाद्य स्वरसंधिस्तु नेति तदुक्तं ग्रन्थस्वारस्येन तदनुत्पत्तेरेव स्फुटत्वेन सुपामित्यादिपरत्वे

नकैयटयोजनस्यात्तंतानौचित्याच्च अशाब्दार्थत्वाच्चदृष्टस्यत्वेप्यप्रवृत्तोपरिभाषायानिर्विषयतापत्तेश्च
गुणांतरयुक्तसंग्रहायतत्प्रकरणस्यसूत्रमतिभेदकपक्षेसत्वेनावैयर्थ्याच्चः भाष्यमतेअभेदकपक्षेतत्सप्रत्या
ख्यातत्वेनतद्विरोधापत्तेश्चकिंचेहशेविषयेपरत्वस्यसौत्रेइतिसाजात्याद्दीर्घोइतिवाऽर्थःनाद्यऽयसेतिचन
लोकाद्यप्रओतौमित्यादावप्रवृत्त्यापत्तेः।वृद्धिसूत्रस्यभाष्यविरोधापत्तेश्चअतएवांत्योपिनेतिदिक्।माहेश्वरा
णीत्यधिकोक्तिंसफलयितुमाहनन्वितिव्यवहारेत्ति।शिक्षाभाष्यादिकृतेत्यादिः वेदेष्वेनितद्रूपेऽर्थेः आम्नाय
स्यक्रियार्थत्वादध्येतस्यसमाम्नायस्येत्यादाविति भावः अतएव श्रुतिः स्त्रीवेद आम्नायइत्यमरोक्तिः।चंद्रोदयेवि
तानेवसादाम्नायोऽन्वयेश्रुतावित्यादिनानार्थकोशादन्यार्थकत्वेपितत्रप्रसिध्यभावस्तदाहप्रसिद्धेरिति।ए
तेनप्रन्वयशब्दवत्तत्प्रसिध्यानवैदिकीप्रसिद्धिः सर्वाम्नायेनमस्कृताआम्नायोक्ताःप्रकाराइतिव्युक्तेमेघवद्व
द्वादिवन्ननियतनिषयत्वंउक्तनानार्थकोशविरोधान्नतन्मात्रार्थत्वमितितच्चिंत्यमित्यपास्तमिभावः यत्तुरत्ना

रि

६६

करकृतत्कृते ग्रंथे इत्यणातेन कृतानीत्यर्थः न चात्र नमानायनाप्तेरेति शिक्षावचनस्यैव मानत्वादिति। तन्न।
तथासति श्रुतित्वाभावापत्तेस्तदूष्वनयन्नाह महेश्वरादिति। तत आगत इत्यरान्नन्विदं बाधितमत आह म
हेश्वरेति। एवं व्याख्या फलमाह एवं चैवमिति। महेश्वरादागतानी व्याख्याने चेत्यर्थः तत्प्रसादात्तेन लब्धा एषा
चतुर्दशसूत्री उक्तानुपूर्वीका श्रुतिरेवेति समुदितार्थः एवं चानादित्वनाष्टाध्यायीतोऽस्या वात्यत्वे नत्तखातध्य
वहोरोनानुपपन्न इति भाव तत्फलमाह श्रुतीति अस्यैवेति। एवेन व्याकरणांतरनिरासो नान्यांगानां साङ्गात्वात्।
अत्रैवाश्रुतित्वं तत्प्रसादलब्धेति उक्तार्थः। अन्यथाऽधिगम्य महेश्वरादित्यनयोरस्वारस्यं स्पष्टमेवेति भावः। ए
तेन पंचमं तोक्तिश्लोकं दोऽनुरोध्यादिति सामान्यस्य विशेषपरत्वेन मानमित्यपास्तं एतेन महेश्वरेण प्रोक्तानीत्य
नीत्यपि व्याख्यानं निरस्तं एवं सति प्रसक्तं भाष्यविरोधं परिहरति लणिति। अस्य णकारेणान्वयः यद्वा इत्यादौ इति
भाष्यादावित्यत्रैवेयंचिकरएयनान्वयः उपादिनाऽनुत्पत्तिपक्षाश्रयेणाचार्येणोपदिष्टो लकारः वार्त्तिकका

रामः
६६

12

रस्तु व्युत्पत्तिपक्षाश्रयेण प्रत्याख्येय समानेनेवेतीति ऋलृक्सूत्रस्थं कैयटस्य एषा व्याख्याचार्यस्येति भाष्यांतरस्य च
ग्रहणं ननु एवमपि तद्विषयप्रवृत्तित्वं दुर्घटमुक्तयुक्तेरत आहानुबंधाश्चेति चस्त्वर्थे। एवेनादित्वव्यवच्छेदः। न
न्वेवं कथं मानवंध्यप्रत्याख्यानमत आह जमेति। अपिता ऽदृष्टार्थत्वसमुच्चयः। इत्येवं विचारपरमिति। इत्येवं वि
चारपूर्वकादृष्टार्थत्वप्रतिपादनपरमित्यर्थः। प्रसंगादाह सर्वत्रेति। पाणिनीयन्यासेपीत्यर्थः। एवंपरमेव। उक्तता
त्पर्यकमेवं। अन्यथा। उक्ततात्पर्यानंगीकारे अपि नाश्रुतिपरिग्रहः तत्रतत्रभाष्ये अपिनाम प्रत्याख्यानसमुच्च
यः तदिति सर्वत्र प्रत्याख्यानस्य तत्परत्वमित्यर्थः सूत्रे इति भाष्ये इति शेषः। सामर्थ्ययोगादिति। त्यच्लोपे पंच
मीसामर्थ्ययुक्तं विहायेत्यर्थः। श्रु इदृष्टार्थ्यवतोऽभावात्तदनुल्लेखः। नन्वेवमपि प्रत्याख्यानपरभाष्यासंगतिरेव
वृद्धिसूत्रस्य भाष्यविरोधादत आह इह वृद्धौति। इतिरसंगत्यभावे पूर्वस्य हेतुत्वबोधकः। निष्प्रयोजनत्वेति दृष्टप्रयो
जनशून्यत्वेत्यर्थः। आनर्थक्येनेत्यस्य प्रत्याख्याने ऽन्वयः। अस्योक्तं श्रुतित्वं दूषयति अत एवेति। वर्णसमाम्नायस्याश्रुति म्रा

13

तादेवेत्यर्थः। अव्युच्छिन्नं। शारीरिकर्तृकत्वेनापरिच्छिन्नं एवमेव। उक्तानुपूर्वीकमेव नत्वाधुनिकत्वनिवेशेन विरत
नः कर्त्ता लब्धोऽन्त आह शारीरीति एतेन वेदवदस्य सकर्तृकत्वे दूषणापत्तिरिति सूचितं अनुबंधानां सादित्वं प्रति
पादयन्नत्र तत्वे मानांतरमाहोक्तमिति स्वात्मतत्वं वागाद्यगोचरमिति ज्ञापनाय ढक्कानिनादव्याजेन सनकादिसि
द्धानुद्धर्तुकामो नटराजराजः अनेन मंगलादीनि दर्शितानि विश्वरूपविलासं वैचित्र्यचमत्कारप्रवीणत्वात्तत्वं
नृत्तसमाप्तौ चतुर्दशवारस्वात्मतत्वप्रकटयितुं डक्कां ननाद यत्तदेतत्तदुद्भूतवर्णात्मकमाद्यमतिरहस्यं
पाणिनिशिवप्रसादलब्धसूत्रसमूहरूपमहं नंदिकेश्वरो विमर्शविवाय स्फुटीकरोमीत्यर्थः आर्षस्तु ड अत्रे
ति। एषु नादरूपेषु सर्वेषु सूत्रेष्वित्यर्थः अंत्यवर्णेति पाठः अंत्याः वर्णाश्चतुर्दशयस्मिन्समूहरूपे तत्तूणादिलांता
नुबंधसमूहरूपसमासांतः यद्वा अंत्यो वर्णो लश्चतुर्दशत्वसंख्यापूरको यस्मिन् तत्तत्पाठात्तरमन्यत्रोक्तं समुपा
दिष्टं। सम्यगयथान्वितमयतत्तत्समीपे कृत्वा आसमंतात्कथितं एवंचानुबंधास्तनीसत्रतत्रबुद्ध्यातन्नादः

कृतइतितेकृताइतिभावः।तावन्मात्रेणासनकादीष्टसिद्धावपिपाणिनेस्तदभावादाहपाणीति।आदिनाशा।
यनादिसर्वनामेत्युक्ते।एहधातुमूलेतिधातुमूलेकार्येषां चास्तत्प्रतिपादकशास्त्रेत्यर्थः।द्वितीयपद्योक्तेभाष्यमपि
माननमाहात्तएवेति।अनुबंधानांसादित्वादेवेत्यर्थः।अतएवेत्यस्यार्थंध्वनयितुमाहात्रेति।उक्तभाष्येइत्यर्थः।नन्वे
वमपिकथंमहेश्वरकृतत्वलाभोऽन्यशिष्यकृतत्वस्यापिसंभवादतआहतत्करणमिति।तेनअनुबंधक
रणार्थश्चेतिभाष्येणाइदमेवद्रढयतिअत्रेतिउक्तेकाशिकायापामित्यर्थः।तत्रहेतुत्वेनोक्तेपतिशेषःअनुस।
ट्क्वानादस।तच्चब्रह्मोपदेशरूपत्वंचश्रुतित्वेतिवर्णसमाम्नायस्येतिभावः।अतएवगीताद्युपदेशादेर्नब्रह्मो
पदेशरूपत्वं।तस्यधनंजययुद्धप्रवृत्तिमात्रफलकत्वात्।एतेनतत्रापिवेदत्वंयत्पाचिंत्यमिदमित्यपास्तं
।उक्तमेवद्रढयितुमानांतरमाहऋक्तंत्रेति।आहेतिशेषः।अक्षरछंदः।नित्यवेदरूपासमनुक्रांतंसम्याग
नुक्रमेणदर्शितमामपतिशेषः।तत्रदृष्टांतमाहयथेतिसामान्योक्तंविशिष्याहब्रह्मेति।तथाकाण्वनाभावेहे

तुमाहब्रह्मेति।यतइत्यादिःननुनायंब्रह्मराशिस्तस्यैकत्वात्नापिश्रुतिराशिस्तत्त्वस्यसमूहनिषुत्वादतुआ
हब्रह्मप्रेति।तत्त्वंच।ब्रह्मप्रतिपादकत्वंच।अःपरमेश्वरोनिर्गुणइमायामाश्रित्यव्यापकस्सगुणाराट्असा
दित्याद्यर्थकअग्रिमतदीयपद्येऽथित्यर्थःननुअनुबंध्यानांसादित्येनप्रत्यासत्त्योपदेशकर्तृकर्तृकत्वलाभिप्र
पदेशेऽन्यकर्तृकत्वमेवकुतःपाणिनिकर्तृकत्वस्यापिसंभवात्आहातएवेतितिपामन्यकर्तृकत्वादेवेत्यर्थः।
वृत्तिपदार्थमात्रशास्त्रप्रवृत्तीति।अवशिष्टंशेषपूरणंपाणिनेरित्यस्याचैवान्वयःनित्यसाकांक्षत्वात्।शास्त्रद
र्थइति।संबोध्यतेनार्थःप्रयोजनंयस्यसइत्यर्थःननुवर्णसमाम्नायस्यसाक्षान्नशास्त्रप्रवृत्त्यर्थत्वमतआहस
चेति।समवायश्चेत्यर्थःसतित्वाःद्वारसमाम्नायेऽणादिसंज्ञाभिर्लाघवेनशास्त्रप्रवृत्तिरित्यणइत्यादौयथासं
ख्यप्रवृत्तिश्चेतिभावःएतदाशयेनैवोक्तःक्रमस्यसंज्ञाद्वारेवेति।अनेनास्यशास्त्रबहिर्भूतत्वंसूचितअतएवमं
गलार्थमहतःशास्त्रौघस्यादित्वाद्वृद्धिशब्दंप्रयुंक्तेइतिभाष्यंसंगच्छतेअतएवैतस्यार्थसंचयनाहरएवंचे

तित्तस्योक्तफलकत्वोक्तौन्वेत्यर्थः स्पष्टमेवोक्तमिति पाणिनिशास्त्रप्रवृत्त्यर्थे उपदेश इत्युक्ते उपदेशे गुरुकर्तृकेता पाःस्वरसतः प्रतीतेरिति भावः नन्वेवमुपदेशव्यवहारेण तस्यन्वाख्यात ज्ञापनविषयकत्वेन वर्णानामपि सादित्वापत्त्या उक्तार्थासंगतिरेवात आह मन्त्रोपेतेति अत्र। न तु सर्वत्रातथात्व सिद्धोच्चारणेपि तत्त्व्यवहारान्नतदसंगतिः अत एवार्थक उपदेशः उच्चारणमित्यादिव भाष्य उक्तं न त्वाद्योच्चारणमिति तस्य च ढक्कानिनादेनाभिव्यक्तिरित्यर्थः एतेनोपदेशपदप्रयोगादनुबंधवद्वर्णानामपि सादित्वमित्यर्धजरतीयं हेयमित्यपास्तं ब्रह्मराशित्वं द्रढयति अत एवेति। ब्रह्मप्रतिपादकत्वादेवेत्यर्थः एतदिति नान्यपरानापि पाणिनीयपरेति भावः। दिगर्थस्तु प्रागुक्त एवा तत्प्रयोजनमिति। साक्षाद्वर्णसमाम्नायप्रयोजनमित्यर्थः। अत एव वक्ष्यति संज्ञाप्रणयनं चेति एतेन नूलयथेत्यादिकं भाष्योक्तमप्यानुषंगिकत्वान्नोक्तमिति रत्नाकरोक्तमपास्तं तस्य साक्षादफलत्वात्। अन्यथा लोकप्रसिद्धमातृकापाठेनैव कत्वादिदोषरहितवर्णस्वरूपज्ञानसिद्धेः कस्यचित्साधुत्वाप्रतिपा

दनाच्चाद्दृष्टार्थत्वेमानाञ्चे भावाच्चैवैयर्थ्यापत्तिरितिभावः तथाचमूलेचतुर्थीसमासोबोध्यः ननुसंज्ञाया अ
ज्ञानुपादानात्कथंतदर्थत्वमत आहेतच्चैपेति। एषांक्रमबोधकत्वेपीत्यादिनेतिशेषः आदिरंत्येनेतिस
१ त्रेणक्रियमाणानांसंज्ञानांसंनिवेशविशेषंविनादुष्करत्वादितिभावः संज्ञाफलमाह संज्ञेति। हृदिरादेजि
त्यादिवृत्त्यायुक्तक्रमंविहायेतत्क्रमेणसंगतिमाह संज्ञेतितेन। असेखेन। इदमित्यादिना सूचितामरुचि
माह परेत्विति त्याचाकुरित्येतेन। अस्पलणित्यकारस्य एवमखेऽपिस्केतीति। अनुस्वारंविहाय सत्रेकदेशा
नुकरणंप्रत्येतिरप्रत्याहारेपीवेत्यर्थः अर्धमात्रालाघवादितिभावः दोषांतरमाह किंचेति। अनुनासिकत्वप
लमाह संस्तेतियपीति तत्सदृप्रतिते तत्स[illegible]। बहुष्विति यत्र यत्र लाघवसंभवस्तेषु नतु सर्वत्रेत्यर्थः दो
षांतरमाह किंचेति अस्यत्वसंज्ञकत्वेइत्तस्यानुषंगः असर्वव्यापकत्वापत्तिरित्यन्वयः ग्रहणाभावेइत्यस्यभा
वेइत्यस्यभाष्योक्तेत्यन्वयः इतिसूत्रस्यवातत्तीयहेतोः लोपसबलत्ववत्वादितिहेतोः अव्यापकेति। पक्ष

रामः
१

18

तावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वरूपव्यापकत्वाभावापत्तिरित्यर्थः।तदुपपादयतितवेत्यादिना तत्त्वेइति मते इति शेषः।
नन्वेवंह्रस्वानुनासिकाकारस्यतन्त्रप्रवेशेपि वेशेपि न दोषो लक्ष्याभावादत आह प्रत्याहारेष्विति तत्सूत्रे अण्
ग्रहणखंडनापेति भावः एतेन तत्रानुनासिकपाठेपि लक्ष्येऽनुनासिकसत्वेपि ततो व्यक्तिभेदेन भिन्नत्वान्न
दोष इत्यपास्तं अकारेति।अकारजातीत्यर्थः।हे आन् मांत्रापसेति लक्ष्यार्थः अनितेः क्विबंतंस्यानित्ति रुपंननु
किमनुनासिकत्वसमानाधिकरणजातिनिर्देशः उतह्रस्वत्वसमानाधिकरणजातिनिर्देशस्तत्राद्ये आहानुना
सिकेति तस्य हल्त्वेन ततः पूर्वमकारस्याभावोनुस्वार इत्यनेनेति भावः अंत्ये आह सोस्तीति।एततदोरित्यनेनेति
भावः इहं वृक्षोस्तु भाष्यानुरोधेन वस्तुतो गुणभेदकत्वस्य व्यापकजातिनिर्देशस्य च भगवदभिमतत्वेन सर्वत्र दो
ष इति बोध्यं यद्यपि सोस्यादिरिति ज्ञापकरूप आचारोऽत्र संभवति तथापि तदर्थस्येष्टव्यापकत्वं तृतीयस्य
भङ्गेतेति नायमित्सञ्ज्ञकत्वादेवेत्यर्थः।भाष्योक्तं वार्त्तिकार्यमाह यएते इत्यादि।यएते इत्यतः प्राक्प्रत्याहारे

वर्णसमाम्नायेइत्यपपाठःपौनरुक्त्यापत्तेर्भाष्यविरोधाच्चउद्योतग्रंथस्तुप्राचामनुसारिकौस्तुभानुरोधेन।

१० त्तिबोध्यं।अजग्रहणेपुरइत्यत्रकर्मणितुइदन्तसंज्ञाग्रहणात्तेषुअकारादिषुइतितदर्थः।तदाहाल्लिति।तत्फ

लितमाहाजिति।प्रत्याहारइतिनिमितात्कर्मयोगइतितत्रसप्तमीफलंहितत्त्वानिमित्तंप्रत्याहारस्यफलत्वं

चतत्करणस्यतत्सिद्धिविषयकेच्छाधीनत्वादतएवक्रियमाणानामितिशेषःतत्रप्रत्याहारस्यसंज्ञारूप

स्यसमूहस्यावयवेनानुबंधेनकरणकर्मणासहसमवायरूपयोगसत्वात्तदाहप्रत्याहारार्थाइतिउक्तहेतो

रेवाह।क्रियंतइतिप्रत्यासत्तिन्यायेनलभ्यंशेषंपूरयति।अजितिअत्रसंज्ञयेत्यर्थःनन्विदमुपलक्षणंवाच्यंअ

न्यत्रापिक्वचित्फलसंभवात्अतआहनहलितिएतत्प्रतिपादनेएवतात्पर्यंनतत्प्रतिपादनेष्येतदाधिकं एमः

स्यएमेवात्वमतेतुसकलप्रत्याहारमूलभूतत्वाद्धलंशेषएवतदादेवाशंकासमाधानौचित्येनमूलत्यागोनौचित्य १०

मितितत्रसंगतिःस्पष्टैवतत्रमानांतरमाहभाष्येन्वेति।वास्यवार्त्तिकस्य।अन्यथातदुपादानंव्यर्थमेवस्यादि

तिभावः। अनयोरव्यापकत्वं ध्वनयितुं स्पष्टत्वात्प्रथममुपेक्ष्य मध्यमं हेतुमाचष्टे तन्त्रेति वार्त्तिकस्य मध्यमहे
तुशरीरे इत्यर्थः। प्रत्याहारेष्वित्यर्थः आपञ्जंतंतदूमात्स्वेष्वित्यर्थः। आपाद्य प्राधान्यस्याभीष्टसाधकस्य दुर्वच
त्वादाह ग्रहणेति तदपि आचार्याचारसंसिद्धं नापि तु तथापाठसामर्थ्यादेव सिद्धमित्याह हलन्त्ये चेति ति तथाग्रह
णार्थः। तेषामेवेति अन्त्यामेव हलामेवन्त्वेत्यर्थः। तत्र तन्त्रेति शेषः। ननूपलक्षणता वाच्येत्युक्तं सा च स्वरांशद्व
व्यंजनानां शेष्यवयवस्यवत्त्वाद्वाहशादौ टग्रहणे देवष्टीकते इत्यादावुत्वप्राप्तिसंभवात् आद्यहेतुं भ्रांतु वारणा
संभवः। एवं च हलंशेपि सोपलक्षणत्वेन वाच्येति अतएवेति ग्रन्थासंगतिरत आह नन्वेति तदूष्यटितेति हल्
घटितेत्यर्थः। यद्वा उच्चारणार्थवर्णघटितानां प्रत्याहारेष्वित्यर्थः। न च न पुनरन्तरेणेति भाष्योक्तेस्तच्चारितार्थ्य
तद्भाष्याशयस्याभावप्रकारोऽन्यथाप्रतिपादितत्वात्। यथा पूर्वान्वं गृहीतांऽत्यानुबंधानामक्लिष्टस्पष्टोच्चारणो
पपत्तिस्तथाह यथेत्यादि रूपेणातपपत्तोपाधकारोच्चारणवैयर्थ्यात्त्व अतएव पुनः पुनरिति वीप्साऽभ्युपेत्यापि

११ आहतद्विषयेतिटविषयेत्यर्थः यद्वाननुमध्यसमाधिपक्षे आचारस्यानंगीकारेणोक्तहेत्वसंभवोऽत आ
हतद्विषयेतितदभ्युपेत्याप्याहन्वेतितेनदोषांतरसंग्रहः। नन्वेवंयाटादेरुपदिष्टत्वात्तत्रनग्रहणंयदितन्वा
पिग्रहणमिष्टंस्यात्तर्हितथैवाद्विस्तमुपदिशेत्तद्वत्‌यदिलाघवापत्त्योपदेशस्तुच्येतततर्हिकङयोरन्यतर
वैयर्थ्यापत्तिस्तस्यस्थानेऽन्यस्यसुवचत्वात्‌एवंठस्यापिनिन्वात्संग्रहणेनैवेष्टमितिस्त्वसिद्धिः नियमार्थतयावैय
र्थ्यमपिनेतिवाच्यम्‌·च्वस्यसवर्णग्रहणंकङयोरेटणयोरेवन्वग्रहणात्तयोः कस्याप्यग्रहणमितिवैरूप्य
वोऽज्ञाभावात्‌। ऌऔऊडितिसूत्रस्यापिप्लुतव्यावृत्त्यर्थतयानियमार्थतापत्तेश्चद्रष्टानुरोधेनैतद्वत्तथेतिचेद्द्रा राम:
पिवैयर्थ्येनानिष्टनियमस्वीकारापेक्षयातदभावकल्पनमेवोचितमितिचपसंहरतितस्मादितिनन्वेवमु ११
रणित्यादौकागतिरतआहोरणितिदृष्टांतेनयथासावर्ण्यस्यावश्यकत्वंतथात्रस्येतिवार्त्तिकतुल्यत्वंतस्येति
चसन्नितं। अन्नत्वंतत्तंसर्वमलकृतरमस्याहारसंज्ञेनप्रसिद्धमितिनहलिखिततत्तएववोर्ध्यहल्स्वेति·तस्या

ननुवंधत्वेन प्रागुक्तरीत्या वारणासंभवात्· विशिष्टेनैव लक्षणायास्फुटहल्प्रतीतिरिति न दोष ऽनन्वतदर्थमेव सः
रामइत्यादौ संयोगांतलोपापत्तेः असकृदुपदेशवैयर्थ्यापत्तेश्चेति भावः॥ तत्र हेतुमाह नपुनरिति उच्चारण
मपीति· अक्लिष्टस्पष्टोच्चारणमपीत्यर्थः ननु तथापि निःसंदेहार्थं तथैवोच्चारणमास्तामत आहैषा सेति:
चार्यस्य· अनादिपुरुषस्य· शैली समाधानपूर्विका प्रवृत्तिः एवं चान्यत्र संज्ञिविशेषसमर्पणायोपात्तत्वादत्र
तस्यासंज्ञित्वमेवेति भावः हलंत्यमिति सूत्रावृत्तिमवतारयति स्यादेतदित्यादिना· नन्वषाध्यामोस्यस्य हलं
त्यमित्यस्य हलिति सूत्रे ऽन्त्यमित्यादित्वेवार्थ्ये रूत्सतोन्याश्रयसंभव एव नात आह नविभेत्ति· आदिनोपदेशे
जित्यस्य अजादिपदद्वृद्धिम विधिसूत्राणां च परामर्शः तदादिहल्प्रत्याहारस्यैव सिध्या ऽजादिप्रत्याहारस्या
सिद्ध्या नैषां वाक्यार्थबोधाभावेन नैरर्थक्यं स्पष्टमेव आवश्यकत्वं परस्परायेक्षत्वे हेतुस्तच्चाव्यवहिते अन्योन्याश्र
यो ऽयुक्तत्वेकस्यचिदुक्तिं खंडयति नचेति· हपवेरित्यादेः हलित्यंतस्याक्षरसमाम्नायिकस्य आवृत्तस्यार्थमाह शयेतित

23

न्मयेद्दस्यानुरोधेनेत्यानुरोधेनेष्टोद्देश्यविधेयभावो गोकारादिति भावः अपिना परेण समुदायेन यथाश्रु

१२ तार्थवोधनसमुच्चयः अन्त्यस्य कस्यचिदुक्तिं स्वंडपतिनन्विति अंत्यान्त्यः पूर्वेणैव सिद्धत्वादाह जिति नन्वेवमाघस्

त त्रेणाद्युपात्तादावंत्यस्येत्वापत्तिरआह तृतीये इति अनुनासिक इति सूत्रे इत्यर्थः अनंत्यानुनासिकत्व इ

त्वविधानेन सूत्रसाफल्यसंभवादाह जित्यनुवृत्तीति अनुवृत्तावप्युक्तरीत्या वाक्यभेदेन तस्य विधायकत्वे

ऽनुवृत्तिर्व्यर्था तां विनापि तस्य सिद्धत्वात् प्रकारांतरेणानुवृत्तस्य जित्वस्य विधायकत्वं तु कथमपि दुर्वचं त

देतदभिप्रेत्याह सामर्थ्यादिति भूसुवोस्तिङीति ज्ञापकान्महाव्यादिति सूचनद्वारा मंगलार्थं तस्यादावुपा

दानाच्च भूधातोर्दोषाभावादाह दुरमत्ताविति स्म इत्यादिवृत्तादेर्मित्सामर्थ्याच्छिजित्पादौ तस्य तत्वानंत्यत्वाद रामः

रैल इत्यादेरादेच उपदेशे इति ज्ञापकात्स्यादित्यादेरातांसकृत्त्वे त्यादिज्ञापकान्न दोष इति यद्यपि सुवचं तथा १२

पिन्व इत्यादौ दोषसत्त्वात्समष्टिग्रहणमत्र मकारार्थं तस्यैवोक्तिः स्वरोकवनिकान्यायेन तद्रूपान्वर्कत्वेन प्रसिद्ध

स्यद्गुरित्यस्यासिद्धिप्रसंग इति बोधयितुं चेति भावः नन्वेवमपि द्रुप्रभृतौ दोष एव अनंत अनंतरस्येति न्याये
नाच इत्यस्यैव तेन नियमांगीकारात् नहि तत्र तस्य प्राप्तिरपि तावत् स्यात् आह योगे इति अन्यथाऽननुनासिक इ
त्येकयोगेन विधिनैव सार्थसिद्धौ तद्वानर्थक्यं स्पष्टमेव चस्त्वर्थे· एवमग्रेपि न· तृतीयसूत्रेण ननु एवमप्यनुनासि
कश्चेदिन्द्रवति तर्ह्यजेवेति विपरीतनियमः कुतो न तावतापि तृतीयसूत्रस्य सार्थक्यलाभात्· एवं च द्रुप्रभृतौ
दोष एवात आह मिदिति· हलामनुनासिकानां तथानां तथासती त्वाभावेन मितोऽसंभवादिति भावः। प्रकृतमा
हेयं चेति· एवमर्थकसूत्रत्रयकरणे चेत्यर्थः अपि नाप्रागुक्तगुरुभूतदशसूत्र्यावृत्तिपरिग्रहः येन तं चाचत्वादिपरि
ग्रहः एवं च सपूर्णसूत्रावृत्तिः किमर्थमिति भावः सूत्रभेदे इति ततो भेद इत्यर्थः। तथा च सूत्रतो भेदे तद्धानिमभि
प्रेत्य च मवृत्तं अन्यथाऽपाणिनीयत्वोक्तेर्निःसारत्वापत्तिः स्यात्· अदोषत्वात्· त्वस्य अपाणिनीयत्वस्य· हेत्वसि
द्धि परिहरति सूत्रेति· उपाचरंति· कथयंति· तदेव तदर्थकमेव· भूयो वा· तदपेक्षयाऽधिकं तद्विशिष्टं वा उपसं

त्वस्य लक्षिप्यननु तावत्तापि वस्तुतः सत्त्वे भेदोऽस्येवेति भाष्यासंगतिरेवात आह नासावितिः ननु कथं सनदो
षायत्ततोऽजायमानस्य केवलाद्ध्रस्वस्येत्तोऽसिद्धेरेवंच तदावश्यकत्वमत मत आह सतीति॰ एवंच यदि शुद्धाद
१३ ष्टार्थत्वं भवेत्तदा भवेत्तदाभवदुक्तं स्यात्तदेव न दृष्टं तु कल्प्यमानलघुन्यासादेव नततइति तथ्यादुर्वेचमिति
भावःसति संभवेद्वत्वेन नमत्वाख्यानस्य लेशुद्धादृष्टार्थत्वमेवेति सूचितं तेदाशयः नासौ सत्त्वभेद इति
वदतो भगवत आशयः अत एव तत्र तेषां तद्वैरेव तदर्थत्वादेवः ननु नमात्राणदगौरवमत आह नहीति असास्ती
त्वान्वयः वर्णानित्यत्वादाह वर्णाभीति नारायणादिस्वीयसिद्धांतमग्नं खंडयति॰ नन्वेति॰ सहेति युगपदित्य
र्थः आज्ञोऽर्थमाह सममिति एतीत्यस्यार्थमेवाह गच्छतीति॰ बुद्धिविषयमिति भावः क्वचिदेतीत्यस्यापि पाठ राम॰
एव युक्तस्य सः एवं योगार्थमुक्त्वा रूढ्यर्थमाह मध्येति॰ आद्यंतसमभिव्याहाराच्चास्य लाभः स्वरूपमित्यत्र १३
वृत्याऽऽदेः संज्ञाच्च वृद्धिगुणादिसंज्ञास्विव सामानाधिकरण्यात्संज्ञात्वावगतिः तथाच मध्यमो वर्ण अंत्येन सहित

आदिरण इत्यादि संज्ञको भवतीत्यर्थः फलितः सहेतेति रूपसिद्धिस्तु आ ए तेत्यत्रैङि पेरति पररूपं कृत्वा ओ
माङो··श्चेति पररूपकरणेन बोध्याः एतद्रूपसिध्यर्थमेवाङः प्रश्लेष इति बोध्यं नान्योन्येतिः नान्योन्याश्रयशं
कापीत्यर्थः एवं सतीत्वस्य तत्रानिर्देशादिति भावः शंकाया अज्ञानतः संभवादाह तत्परीति· आदिनाऽऽश्लेषप
तयोरित्यादि परिग्रहः कुटीवेत्यत्रेति· कुटीत्यत्र कीत्यत्र चेति भावः इङ् अध्ययने इक स्मरणे अनयोर्नित्यमधि
पूर्वकत्वादनुल्लेखः सहाङ्पूर्वादिति अनेन केवलादाङ्पूर्वाच्च तत्सत्ताबोधिता· तज्जितितान्वैदीत्यादिरभावा
त्तन स्त्वप्रसंग एवेति भावः बोधनादिति· एतेन नवीनास्त्वित्यारभ्य नास्तीत्याहुरित्यंतेनेतन्मतलेखनानंतरत
न्न एवं सति वृद्ध्या सहेतेति रूपापत्तेः। वस्तुतस्तु सह आयतीति सहेता इटकित्यत्र प्रश्लिष्टस्य भविष्यतीति आ
दिरंसेनेत्यत्र कौस्तुभे दृश्यमानः क्वाचित्कः पाठः परास्तः एवं योगरूढिपक्षदोषमुक्त्वा शुद्धयोगपक्षे तत्साधारणं
दोषमाह किंचेति पतत् इति शेषः सर्वत्रापि एवं· आङो रूपसाधनार्थं भावस्य कल्पनादाह समंतादित्यस्येति· इदमत्र

१४

यन्वेति। उपपादनमध्ये इति शेषः। स्वेनेण् धातुपक्षे रूपासिद्धिसमुच्चयः एत्येधेत्यस्य दुर्वारत्वात् नन्वसत्ताप्यवय
वार्थेन रथंतरादिवद्व्युत्पादनं साधुत्वार्थमत आह रूढेतितिशुद्धरूढेत्वित्यर्थः। कौशणादितात्पर्यमाह
काभावादिति भावः। अंतःप्रकारांतरस्यासंभवात्। तं अन्योन्याश्रयं संपूर्णसूत्रावृत्तिर्भगवतोप्यभिमतेत्या
ह भाष्ये ब्येति वक्तव्यमितीति अस्यां त्वे एव संबंधः कैयटीयव्याख्यानस्य दूष्यत्वादाह तस्येति। अंत्यप्रावृस्येत
स्यमध्यमणिन्यायेनान्वयः स्वोव्युत्क्रमे अनन्यस्य कर्मधारयेत्वंत्यशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिः। आद्येप्रथमा
नुपपत्तिश्च अन्यथा कथंचिदुपपादनापेक्षयान्यत्र कृतगतिरेवान्वितेति भावः। एवं च तथान्वयेन्वयस्य चागत
नामिति न्यायेन तस्यां त्वे निवेशस्तथापि श्रौतक्रमादिति न्यायेन तस्यादावावश्यकत्वयान्वा ह हलस्सूत्रात्
मिति ननु द्वितीयवाक्यार्थे षष्ठ्यनुपपत्तिरत आह दांत्येति। नन्वेमप्यावृत्तलाभेन कथं संमतिदानमत आह
नोत्रेति। आवृत्त्येति। पूर्वं तज्ज्ञानाभावेन क्रमिकबोधे चेद्वौद्धरावश्यकत्वात्। एवं च कंठतस्तथानोक्तमपि

राम:
१४

28

१४

यन्वेति। उपपादनमध्ये इति शेषः। त्वेनेण् धातुपक्षे रूपासिद्धिसमुच्चयः एत्वे घेन्त्यस्य दुर्वारत्वात् नन्वसत्ताप्यवय
वार्थेन रथंतरादिवद्व्युत्पादनं साधुत्वार्थमत आह रूढौ त्विति। शुद्धरूढौ त्वित्यर्थः कोशादितात्पर्यग्राह
काभावादिति भावः। अतः प्रकारांतरस्यासंभवात्· तं अन्योन्याश्रयं· संपूर्णसूत्राद्वृत्तिर्भगवतोप्यभिमतेत्या
ह भाष्येप्यीति वक्तव्यमितीति। अस्यां त्वेवं संबंधः कैयटीयव्याख्यानस्य दूष्यत्वादाह तस्येति। अल्पप्राणस्येत
स्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः। त्वोव्युत्क्रमे अन्वयश्च कर्मधारयेल्पाच्तरस्य पूर्वनिपातापत्तिः। आदौ प्रथमा
नुपपत्तिश्च· यथाकथंचिदुपपादनापेक्षयान्यत्र कृतगतिरेवान्वितेतीति भावः। एवं च· तथान्वयेपि च यद्यागत
नामिति न्यायेन तस्यां त्वेनिवेशस्तथापि श्रौतक्रमादिति न्यायेन तस्यादावावश्यकतयान्वाह हलन्तसूत्रात्
मिति न नु द्वितीयवाक्यार्थे षष्ठ्यनुपपत्तिरत आह तांत्येति· नन्वेवमप्यावृत्तिलाभेन कथं संमतिदानमत आहा
न्वेति। आवृत्त्येति। पूर्वतज्ज्ञानाभावेन क्रमिकबोधेत्ते बोद्धुरावश्यकत्वात्। एवंच कंठतस्तथानोक्तमपि

रामः
१४

28

तदभिमतमेव। अत्र पक्षे पदद्वयावृत्तेरुक्तरीत्याऽऽवश्यकत्वे षष्ठ्यर्थान्वये क्लेशात् इति तमसहमानो मूल
कृदावृत्तिमेव संपूर्णस्य दर्शितवान्: नन्वेवं भाष्यव्याख्याने सर्वावृत्तिलाभस्तदेवनैकोपदे नान्यथा व्याख्यातत्वा
दत आह हलसीप इति· हलस्पल हलिति समास इति भावः व्याख्यायां तत्र इति भगवदभिमतायामिति शेषः समा
सानुपपत्त्यादिदोषांतरमप्यन्यत्र स्पष्टं तदाहेत्यूह्यमिति एवमप्युक्तान्योन्याश्रयपरिहारेपि· इति विभक्ती
तीति सूत्रचुदकविभक्तात्यर्थः सुबादिसिद्धेस्तदधीनत्वाद्वाक्यार्थबोधाय च तस्यावश्यकत्वमिति भावः तद्वे
धर्म्वहलत्वमिति वाक्यार्थबोधधर्म्ये यवादेति· न विभेतीति निषेधेत्यर्थः नन्वपवादवाक्यार्थज्ञानमेव प्रतिबंधकम
तआह प्रतीतीति· वाक्यार्थेति तज्ज्ञानेत्यर्थः नन्वेवमपवादबोधात्पूर्वमुत्सर्गवाक्यस्य लक्ष्यसंस्कारकत्वापत्तेरु
दासीनांतर्येयइवापवादविषयेपि प्रवृत्त्यापत्तौ प्रभ्रंस्यादुकवंतां प्रतिप्रभ्रूयान्माभुकृत्या इति किंतिनकृतं स्यादि
तिस्थानेंतरतमसूत्रभाष्योक्तन्यायबोधितापवादशास्त्रवैयर्थ्यपीति मूलेकेन प्रातिपदिकार्थसूत्रभाष्य

29

वा

पृत्तितेन पूर्वं त्वपवादा अभिनिविशंते पश्चादुत्सर्गा इति न्यायेनोत्सर्गवाक्यार्थबोधात्पूर्वमपवादवाक्या
र्थबोधस्यावश्यकत्वसूचनेन प्रागुक्तरीत्या सुप्तिङ्निष्पत्त्यभावे नान्योन्याश्रयस्तदवस्थ एवात आ
ह पूर्वं त्वेति· इयं लक्षणैकचक्षुष्काशयेत्याशयेनाह लक्षणैकेति अस्य बुद्धिपर्यालोचननिर्णयसंस्कारेष
पन्नयः प्रागुक्तरीत्योत्सर्गवाक्यार्थबोधस्य जातत्वेनापवादवाक्यार्थबोधात्पूर्वमिति शेषः उदेष्यतेति उ
त्सर्गशास्त्रीयेत्यादिः सर्वत्रोदासीनविषये:पवादविषये च· विषये इति लक्ष्यभेदे तदर्थः नापत्त्या· अनुपपत्त्याऽ
क्वचित्तथैव पाठः ननु तदा तस्यैव वैयर्थ्यमिति तदनुपपत्तिदोषानयुक्तोऽतस्तदेवाह भुक्तेति वाक्यसंबा
पवादशास्त्रसंवैयर्थ्यापत्त्यान्वापवादशास्त्रपर्यालोचनेनेति पाठः शास्त्रेति· तद्वाक्यार्थबोधनिश्चयेनेत्य
र्थः अत्रास्यैवबोधस्य लक्ष्यसंस्कारकत्वादाह तद्विषये· तदविषयं· अपवादशास्त्राविषयं· निषेधेन महा
वाक्यार्थबोधेन वा तस्य तत्त्वनिर्णयादिति भावः अयमपि बोधो न लक्ष्यसंस्कारक इत्याह तत्तदिति· तत्तद

यविभागइतिवदिदंसाधु॥एवंसर्वत्रबोध्यं॥अयंद्वारभूतोपसंवोऽपवादवाक्यस्थलेपिबोध्यः सतिसंभवेऽसं
संकोचातीति अत्रलक्ष्यैकचक्षुष्कएवकथ्यापत्तिरित्युक्तरीत्यनंगीकारेइत्यर्थः विकल्पेतिशास्त्रत्वाविशेषा
त्सर्वेषांवैयर्थ्यस्यदुर्वचतपास्त्रद्वयप्रामाण्यादितिभावः निवृत्तेरित्तिः सीकारादितिशेषः तत्रापिलुगादिवि
षयेपि·एवंचप्रागुक्तरीत्यातदन्यविषयतातस्यैतिनव्यभिचारस्तदाह नदोषइति· अभ्युपेत्याप्याहन्याये
तिभावः ध्वनितंचेदमर्थवत्सूत्रेभाष्यइतितत्रैवोद्योतेस्पष्टंननुनायंपरिभाषार्थः अभिनिविशतेइत्यु
क्त्याऽऽदौतद्बुद्ध्यातत्प्रवृत्तिरित्यस्यैवततोलाभादतआहामीतिएवंचहियतः उक्तहेतोः पूर्वमपवादा
अपवादशास्त्राणिअनेनपरिभाषाज्ञापकमपिसूचितं·एवंचसर्वेषामनवकाशत्वविषयोयंअभिनिविशंतेबु
द्ध्यारूढाभवंतिपश्चादुत्सर्गाः लक्ष्यंसंस्कुर्वंतीतिपरिभाषार्थोबोध्यः एतेनोक्तान्योन्याश्रयपरिहारायापवा
दसिद्ध्युपयोग्यन्याविषयेएवापवादबोधात्पूर्वमुत्सर्गस्यनलक्ष्यसंस्कारकता·अपवादसिद्ध्युपयोगिनि

२६

तुतद्दोषात्पूर्वमपि सेत्यवश्यंवाच्यं नविभक्ताविताद्यपवादारंभसामर्थ्यादित्यपास्तं· उक्तयुक्तेः द्वितीयम्
तेदोषएवनेति पूर्वतोवैलक्षण्यंप्रतिपादयन्मतोतरमाहलक्ष्यैकेति· तच्छास्त्रेति· अपवादशास्त्रेत्यर्थः
तत्तदित्यपपाठः वोक्षीया अनुपयोगात् चहूपवादस्यलाघपावावोप्सापावृदपवादाशपावाअंतेउत्सर्गे
त्वावच्छिन्नेनेत्यर्थः एवमपवादेत्यत्रापि· ननुलक्ष्यैकचक्षुष्कस्यलक्षणापेक्षैवनेतिकथंतेनतत्संस्कारोऽत
आहतस्यापीति· लक्ष्यैकचक्षुष्कस्यापीत्यर्थः अपिरुक्तसमुच्चायकः एवेनतदन्यथाधर्मोत्पत्तिनिरासः स्पष्टंचे
दंपस्पशाहिकेरूदमपितत्रगेमकमिति भावः वा अथवाविषयमित्यग्रेनतत्रतिशेषः अपवादशास्त्रपर्यालो
चनात्लागपीतितत्यर्थः अभिनिविशतइत्यस्यतहूटकस्यार्थमाहप्रवर्त्ततइतिवादविषयंप्रकल्प्यवुध्या
रूढंकृत्वाततस्तदनंतरंउत्सर्गः प्रवृत्ततइत्यर्थः गोकारेनुपूर्वतोभेदेनस्यादिष्टापत्तौवाग्रहणासंगतिरत
आहपरीति अतएवप्रसंगादेतदर्थाभिमापाकेयदोक्तिंखंडयतिपत्तितिति अर्थेऽप्रयोजनंतदाहयथेति

राम
२६

32

संप्रसारणमितिप्रवर्त्तत इति शेषः एवमग्रेपि अभ्यस्तेति उभे अभ्यस्तमितिसूत्रे इत्यर्थः तन्नहीतस्योक्तमित्यन्वा
न्वयः एतदेवन संप्रसारणे इति सूत्रमेवं न पूर्वस्येति आदाविति शेषः तेनन पूर्वे पूर्वस्य भविष्यतीत्यर्थः पश्चा
त्तामहंतुतेननिषिध्यते लक्ष्यभेदाच्च नलक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायसंचार इति भावः। लक्षणयानिर्वाहे ज्ञापकल
नेत्याशयेनाह यद्वेति प्रथमातसंप्रसारणपदस्य तदाश्रये लक्षणया संप्रसारणनिषेधाभिप्रेते न युगपदुभ
यत्रसंप्रसारणात्तरं पूर्वत्वतदाश्रयपररूपनिषेधे यणपातदाश्रयेयणिपरतः पूर्वस्य तन्निषेधपूर्वत्र बहु
व्रीहिरत्रषष्ठीतत्पुरुषाषष्ठीसंबंधसामान्ये इति भावः। विरोधमुपपादयति नहीति न्यायेनउक्तेत्यादिः एव
मग्रेपिः सदुक्तएवेति अत एव तदुत्सर्ग इत्याः अक्षरानुगुण्यमपीति भावः। तदर्थे इति उक्तवचनद्वयार्थ इ
कां इत्यर्थः उक्तयुक्तेरिति आ[illegible]क्षादिसत्वे पदपदार्थयोरुपस्थितौ तद्बोधे प्रतिबंधकाभावादित्यर्थः। अभिनि
विशंतेअपवादविषयंततइत्यादिपदस्वारस्यभंगापत्तेः परिभाषाद्वयवैयर्थ्यापत्तेश्चेत्यपिबोध्यं नन्वेवम

१०

न्यत्रोत्सर्गापवादस्थले निर्वाहेपि प्रकृते प्रथमपक्षे द्वितीयपक्षे चान्योन्याश्रयदोषाभावेपि प्रथमपक्षे पा
रिभाषाविरोधस्तदवस्थः तत्र तदविषयत्वनिश्चयार्थं तद्विषयलक्ष्यसंस्कारनिर्णयार्थमपवादशास्त्रपर्या
लोचनावश्यकत्वस्य प्रागुक्तत्वेनात्रोत्सर्गकृतलक्ष्यसंस्कारबुद्धिविना तत्पर्यालोचनासंभवेनापवादवाक्या
र्थज्ञानोत्तरमुत्सर्गकृतलक्ष्यसंस्कार इति परिभाषार्थासंभवादत आह नविभक्ताविति· एततत्वूह्कात्रवठ
कोद्देश्यविशेषणभूतपदार्थविशेषज्ञाने तात्पर्यं· मात्रपदेन वाक्यार्थबोधव्यावृत्तिः तदानीमितरसकल
कारणसत्वेपि विभक्तिपदार्थाज्ञानात्तदसंभव इति भावः। पादीनां· सुबादिप्रत्याहारघटकानां· एतदिति·न
विभक्ताविती त्यर्थः· बुध्यानिश्चयेन· तेषु पादिषु· एवं च नापवादवाक्यार्थज्ञानपूर्वमपेक्षितं स्पूर्वत्रेति अ
तोपि नान्योन्याश्रयः· नन्वेवमपि प्रागुक्तग्रंथविरोधः एवेति वाच्यं अपवादशास्त्रघटकसंभावितपदार्थविशेषज्ञा
नमात्रेण लक्ष्यस्य संस्कारः साधुत्वयस्यात्तं लक्ष्यसंस्कारजनकं तद्विषयमिति पूर्वग्रंथार्थोता। असंभावितस्य

रामः
१०

34

लेप्रसक्ते ऽगत्यैव मंगीकारे प्यन्यत्रापवादे संभावितस्थले तत्त्यैवांगीकाराच्च। एतेनोपदेशे ऽदुदंत्यं अनुनासिक इतिन्या
सेपि पूर्वं गृहीतस्यावतरणोक्तरीत्या तत्काले च पदार्थनिष्पत्यभावेनान्योन्याश्रयस्तादवस्थ्यः न चैवं तेनेत्यादिसाम
र्थ्यादित्संज्ञाप्रागुक्तयान दोषः विभिन्नविभक्तिनिर्देशेन योगविभावेन चाज्विषयनियमस्य सर्वनियामकत्वेनायवा
दत्वनिर्णयादित्यपास्तं। न चैवमपीतः प्राक् सुप्प्रत्याहारासिध्ध्या कथमादौ समास एवेति वाच्यं वर्णोपदेशकाले ऽ
ज्ञादिसंज्ञानामनिष्पादादिति कैयटहरदत्तकौस्तुभायुक्तरीत्या निर्वोहात् तदा हृदिमिति। सूत्रे इत्यस्य निर्मूल
त्वं निराचष्टे अत्राप्युपेतिः। आवृत्तहलंत्यमिति सूत्रेपीत्यर्थः अपिद्वितीयसूत्रसमुच्चायकः। मूलाशयवर्णनमि
दं तद्गृहीत्वा न तु सिद्धांतरहिति बोध्यं। मूलमते करणघञो ऽभावादादृलदं लेति। आद्योच्चारणविषये हलीत्युक्त्या
तद्विषयतापास्तात्रैव सत्वेन तत्त्वाभात्। अतएव तदर्थमाहेत्तिनोक्तं। स्वमते तदनुवृत्तेरेवासत्वादिति भावः। आ
दिरिति किमिति। तदभावेप्यस्य पदनाक्षेपात्तत्त्वाभः। नन्वेवमपि शाद्दे ऽन्वयप्रतियोगित्वानापत्तिस्यानुपस्थि

35

तेरिति वाच्यं व्युत्पत्तिवैचित्र्येण क्वचित्तदंगीकारात् एवं च स्वस्य चेत्यनेन परामर्शोपि सूपपादः एतेन संज्ञासम
र्पणार्थमादिग्रहणमिति रत्नाकरोक्तमपास्तमिति प्रश्नः अंत्येति अंत्यत्वस्य पूर्वं निरूपितत्वेनाद्यनिरूपि
१८ तत्वेनापि निरूपितत्वात्पूर्वेषामेवाक्षेपेणादेरितिद्वंद्वसहितः पूर्वैः प्रत्यासत्त्या पूर्वेषां संज्ञेत्यर्थलाभेन
गादाविकारादेरिव तत्सहितः पूर्वत्वेनाकारादेरपि ततः पूर्वत्वेन तत्संज्ञित्वापत्तोग्रहणापत्तिरिति भावः एतेनादि
नियमेनांत्यस्यैवाक्षेपेमानाभावेन मध्यमस्याप्याक्षेपे मध्यमेनेत्तासहित आदिस्ततः परेषामपि संज्ञास्यात्
एवमंत्येनेत्तासहितमध्यमस्ततः पूर्वेषामपि संज्ञास्यादिति तत्यागे ग्रहणमिति कौस्तुभोक्तं तत्सूत्राशयवर्णनमा रामः
त्रे आदिरित्तासहितद्वतत्पूर्वेपि संदर्शपतितन्यायेन मध्यस्थानामेव संज्ञित्वावगतेस्तदधिकस्योपस्थापका १८
भादितित्तत्खंडकरत्नाकरोक्तं चापास्तं उक्तयुक्तेः उक्तां सर्वारीतिमन्यत्रातिदिशति एवमितिद्वणः परण
कारेणैव सत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादाहृज्ञादीनामिति एते नात्येनेति किंसुद्र प्रत्याहारष्टाटकारेणाभ्दि

38

त्तिरुक्तं यद्यपि टांतसंघसा टाटकारौ ताएव तथापि व्यवसितांतत्वविरहः इह त्वतंत्वप्रयुक्ते तत्संज्ञायस्तेन
प्रत्याहारेत्तुग्रहणासमर्थ्यात्तन हि टादकारे हलंत्यमिति प्रवर्त्तते इति सुद्रनपुंससकेतिसूत्रे हरदत्तो
क्तः अत्र तथा दर्डुं क्तं टाटकारसराङः सीत्या दौविशेषणाय्यत्वेना पूर्वत्वेना पूर्वौ तत्वादौ टष्ठस्यानन्वाय्य
नपाप्रत्यासत्तेश्च तेनैव प्रत्याहारसिद्धावंत्येनेति व्यर्थमिति कौस्तुभरत्नाकरायुक्तं चापास्तं उक्तयुक्तेः प्र
त्यासत्तिपापाद्धात्तिन्यायस्यप्राबल्याच्च ननु भयोपादाने युक्तेरुत्पादोष एवात आह भयोपादानेत्वि
त्तिः एतदग्रेन दोषो लोके इति पाठः अत एवयं चस्यंत हेतूक्तेरित्यादेश्च संगतिः। प्रतीतिः लक्षणावश्यकत्वे
हेतुः सौत्र इति लक्षणस्यावश्यकत्वे इति पाठः सतीति तत्सविशेषः अकादेति इगिणादिनेति भावः आदि
नाजादिपरिग्रहः अत एवाहणकारेति अनापत्तेः अप्राप्तेः उक्तलक्षणानाक्रांतत्वात् नन्वेवमपिकथंसं
ज्ञिलाभः। अत एवाहणकारेति अनापत्तेः अप्राप्तेः उक्तलक्षणानाक्रांतत्वात् नन्वेवमपिकथंसंज्ञिलाभः

नन्वमनोरमायामुक्तत्वादन्त्योक्तिर्न युक्ता प्रतिज्ञाभंगापत्तेरिति वाच्यं तदयुक्तत्वेन विलक्षणयुक्तेरत्र वाच्य
१९ त्वादत आहाचेति· प्रवृत्तसूत्रे इत्यर्थः· आक्षेपबीजमाह· अवयवेति· स्वेति· आर्षं प्रत्येत्यर्थः· एतेन संज्ञास्वरूपानं
तर्भूतयोराद्यंतयोः स्ववृत्तितसमुदायाक्षेपकत्वेपि तदंतर्भूतयोरन्त्ययोः संज्ञायाः पारार्थ्यनियमात्स्ववृत्ति
तसमुदायस्यैवाक्षेप इति मंदोक्तमपास्तं तावतापि तस्य तदनुपपादकत्वात् तृतीयोन्वित्याद्येदिक्· तत्सत्वः
उक्तसमुदायस्य च· युगपदिति शेषः· लक्ष्ये इति· एतेन वर्णसमाम्नाये तथात्वादिदमयुक्तमित्यपास्तं सिद्धा
नुशासकत्वाच्छास्त्रस्य स्वकार्यार्थसंज्ञायास्तत्राफलत्वाच्च· प्रामादिकमिति आनर्थक्यात्तदंगेष्विति न्यायादि राम:
ति भावः संज्ञित्वमात्रे बाधकाभावाद्दोहनत्कार्यमिति· न संज्ञित्वप्रयुक्तं कार्यमित्यर्थः· आचारादप्रधान १९
त्वादित्यनयोरसार्वत्रिकत्वादाहृतास्यादिति· नन्वेवं भाष्यादिविरोधोत आह तदिति· एषेनानुवृत्तिनिरासः मू
ले· कौमुद्यां· कैयटदीक्षितरत्नाकरदंड्यापुत्तिं खंडयति स्वमित्यनुवृत्तीति स्वरूपमित्यत इति भावः फला

38

भावादिति॰ मध्यानुवंधानां तत्त्ववारणायोक्तप्रकारस्यावश्यकत्वेन तेनैवैतद्वारणे एतन्मात्रवारकं तदनुच्च
त्तौ फलाभावादित्यर्थः अत एव तत्सूत्रप्रत्याख्यानसंगतिः अधिकं प्राङ्रत्ने भावप्रकाशे च स्पष्टं नत एव बो
धं रूतेति किंमिति॰ अस्य चतुर्दशसूत्रैकवाक्यतया तत्तत्सूत्रान्त्यस्य ग्रहणे न तस्य चेत्त्वस्येव सत्त्वादिति प्रश्नः
पत्तुरप्रत्याहारो यथा स्यादिति रूतेतीति कौस्तुभरत्नाकरदर्ज्यादयस्तन्न तस्य खंडितत्वादत आह न्नमेति॰
रूणादिरित्यादि॰ तदेकवाक्यत्वेपि तत्तत्सूत्रांत्यस्यैव ग्रहणे मानाभावेन विवक्षितसमुदायांत्यत्वस्य ज्ञम
ङ्सेति णदावपि सत्वं परस्मिन्तसतीत्यादिलक्षणमपि विवक्षानिवंधनमत एवेणादिप्रत्याहारसिद्धिः
अन्यथांत्यवदादेरपि तत्तत्सूत्रादेरेव ग्रहणेन तदसिद्धिः स्पष्टैव न चैवं सिद्धांतेपि सुडिति प्रत्याहारस्याड
कारेण कृतेन प्रत्यासत्तेर्व्याप्तिन्यायस्य प्राबल्येन तस्य तत्र विशेषणार्थतया पूर्वांतत्वाभावेपि तदापत्तेरिति
वाच्यं मिथः समभिव्याहाराद्दंत्यपदे स्वरितत्वप्रतिज्ञा।पावांत्यत्वमिति किं पद दूषणाय कौस्तुभे उक्तत्वेन त

तएवविभक्तिः स्यान्नसमुदायादिति इकइत्यादिनिर्देशानुपपत्तिस्तु आह सदेति अन्यथातदर्थयोगत्तती
याविधानेनतत्थैवतदर्थत्वाभेतदानर्थक्यंस्पष्टमेव॰ एतेनसहग्रहणमितिन्यासाभ्यान्यस्त्वनार्थमन्यर्थ
२० स्यंभूतलक्षणइतितृतीयास्यादित्यपास्तम् इकइत्यादिनिर्देशानुपपत्तेः चोद्यावाक्यालंकारेत्वर्थेवासूत्रे
षुवर्णसमाम्नायस्थेषु॰ इगादीति॰ इकोयणित्यादिस्थेष्विति भावः। नन्वेवंप्रत्याहारसिद्धिरेवनस्यादत आह
गैनेत्यपिति॰ तस्यउक्तार्थलक्षणायामित्यदंतात्पर्यग्राहकमिति भावएवमादिशब्देपि तत्सादृश्येलक्षणा ततश्च
नयन्नाहव्यक्तीति॰ एतेनादित्वांत्यत्वयोरत्रस्वतः सत्वेनतल्लक्षणानोचित्ता इते तस्यैवतु सोचितेत्यपा
स्तं। ननुप्रत्यभिज्ञापाएकस्यैवसाभेनकिमर्थंसादृश्येलक्षणाश्रय आह सादृश्येतिन्वात्रः व्यक्तिपक्षेः तत्वेति रामः
अभेदेत्यर्थः आकृतिरिति सून्वितास्त्विवीजंतु जातिपक्षेसिद्धांतेलक्षणानुपयोगः इगादिशब्देषु तदा २०
भावेपिजातिरेकत्वस्यसत्वादिति॰ ननु—णादिप्रत्याहारेषु अकारादीनांग्रहणंमाभूदितिवाच्य

40

ज्ञादीनातिकिमित्युक्तमत आहाचेति· परेणेवेत्तिणैनेति शेषः यत्तु सूत्रमंतेवर्णावद्धकृपदार्थः प्रसिद्ध एव· यु
क्तं नैतत्· अन्यथा व्याकरणज्ञानविकलानां तज्ज्ञा ननू सातायणाद् यस्तु शास्त्रमात्रोपयुक्ता इतितेपीत्तर
वाधेइष्टापत्तिः भाष्ये न्योन्याश्रयशंकासमाधानादि सर्वशास्त्रसिद्धस्यैव शास्त्रेग्रहणमित्यभिमानेनतत्प्रो
तिवक्तव्यमित्यस्याप्ययंभावः हलंत्यंत्व इति न्यासः कार्यः उपदेशेंत्यहल्लसंज्ञो भवतीति तदर्थः तत्रांत्यवाक्येन
नस्येत्वेलोपसंभवः एवंच संयोगांतलोपो दुर्लभ इति मनोरमादिश्चिंत्यमिति· यद्वा भास्तु प्रश्लेषः सूत्रशाट
कन्यायेन नसः भाष्येऽनुक्तमपीदं तुल्यन्यायत्वादिहाश्रितमितिमंदः तच्च पाणिनेः पूर्वं तज्ज्ञानेपि तदाशयेन
प्रयोगाभावस्य शब्दरत्ने प्रतिपादितत्वात्· वार्तिककृद्भाष्यकृदादीनामपि तज्ज्ञानसत्त्वदुक्तरीत्यासंभवेनाभिमानेन
प्रवृत्तेर्बीजाभावाच्च· तद्विकलपदेनास्य शास्त्राध्ययनशीलानामेव ग्रहणेनेणं तदबोधेइष्टापत्तेश्च· आगोपालादि
तदन्यग्रहणेतेषामबोधस्यैवोपलमाच्च अन्यचेत्संज्ञार्थकृतत्वप्रश्लेषेण लसपरत्वे फलाभावाच्च· लुप्तनिर्दिष्टइत्य

२

नुक्तेश्च॰ तस्मिन्नपि प्रवृत्तौ तस्यासत्वेनेष्टार्थालाभाच्च पूर्वत्रासिद्धमितिवत्॰ सूत्रशाटकन्यायस्य वाक्याप

२१ पिसमासिन्नायविरोधे नोत्राप्राप्ते श्चेतिदिक्॰ समासे त्येति॰ कर्मधारये इत्यर्थः तस्य यौगिकत्वेन विशेषणत्वादिति

भावः।ननु तत्सकरणमनित्यमत आह कर्मेति॥ प्राप इत्यादि॥ अत एव वैकाजित्यादिसंगतिः हलोनंतरा इत्यादावि

त्ति भावः भवती॰ति॰ तथा चातिप्रसंगः अंत्यग्रहणं त्वादिव्यावृत्यासफलमिति भावः अत एवमूलनरीत्यादृष्टांतपदोप

देशपदेति॥ उपात्तानुवृत्ताभ्यामित्यर्थः॥ सिद्धांते तु अंत्यग्रहणसामर्थ्यादेव तदर्थलाभ इति नोपदेशपदानुवृत्तिः॰

एतदर्थमेव प्रत्यासत्येत्युक्तम्॥ षः प्रत्ययेत्यादिज्ञापकान्नादेरिति न तद्व्यावृत्यर्थमंत्यग्रहणमिति स्पष्टं भाष्यादौ॰ राम:

उपदेशशब्दस्य बहुव्रीहिणा कालपरत्वादेराह मत्यासत्येति॥ इ॥ हः हलंत्यमित्यत्र न त्वन्यत्रातएवादिरित्य २१

त्रेत्यदं सार्थकं।अत्र मानांतरमपि ध्वनयितुमाह तत एवेति॥ तादृशसमुदायांत्यग्रहणादेवेत्यर्थः॥ इत्संज्ञा

पाः परित्राणमिति पंचमी समासः सुप्सुपेतीति बोध्यं॰ अन्यथोकारे इत्संज्ञापानुपत्तेस्तत्वात्तस्यापोकारवै

वे सत्या

पर्य्यं स्पष्टमेव॰ नन्वेवमपि तद्विषयत्वस्य समुदायवदवयवेपि सत्वेनप्रत्यासमुदायांत्यवर्णमेव कुतोऽत आह
समुदेति॰ नांतरीयकतयेति॰ उच्चारणेपीति शेषः॰ तेषां अवयवोच्चारणानां॰ ननूपदेशशब्दस्य बहुव्रीहिणाऽन्यथा
वृत्कालपरत्वेपि तद्रूपाधारस्यकर्त्तृत्वेन यद्द्वाराप्रधानक्रियान्वयस्य आप्यत्वेनाद्योच्चारणकाले इत्संज्ञाप्रवर्त्तनमित
र्थलाभः स च बाधितः तत्कालात्पूर्वमनभिव्यक्त्या तत्काले इत्संज्ञाया दुर्वचत्वात्॰ तत्कालेऽभिव्यक्तौ तु तदनंत
रकाले सो चिंता अनंतरवनाङ्गलाविति सूत्रभाष्यसंगतिः किंचाइउणिति णादाविदमपि दुर्वचमत आह तत्रवि
द्यमानमंत्यमिति॰ आद्योच्चारणकाले विद्यमानं तादृशमंत्यहलित्यर्थः एतेन सप्तम्युपपत्त्यर्थं विद्यमानमि
त्यस्याध्याहार इत्यपास्तम्॰ तद्ध्वनयन् तत्फलमाह तेनेत्यादिना तदध्याहारेणेत्यर्थः॰ तथा च यत्र पदेत्सं
ज्ञाशास्त्रप्राप्तिस्तदा तत्र हेतिति दैर्थकोपदेशपदेन तदव्यवहितोत्तरकालो न लक्षणीय इति सर्वत्र तत्सिद्धिस्त
दात्वणित्वादावितिणादीनामिति॰ अभिन्नानामिति शेषः॰ तस्य तु सूत्रांतरेणोपदेशाव्यवहितकाले एव सा तदा

२२

हहलिति। तत्संज्ञानादृक्सत्वाविति सवभाष्यं तुल्यास्यपणा घन्यविषयमित्याहाचणादिभिन्नेइत्यर्थः। अत

२२ एव पूर्ववैलक्षण्यबोधकस्तुशब्दः तत्र भाष्येऽनुक्तोऽहे तुमाहांनरितिजिसः शीत्पादाव संभवादाहीप्राप इति। उच्चै

त्यस्यादेत्यादिः अमीति ज्ञातस्य संज्ञाविधानादिति भावः तदव्यवेति पिदपर्यालोचनकाले इति भावः। यथो

द्देशपक्षेचेदं अत एवाह पदार्थोपेति अनुबंधविनिर्मुक्तस्यैव पूर्वस्योपस्थितिरित्यर्थः गुरुकुलवत्समासः स

त्रभाष्यादिति। उत्तरत्वस्याव्यवहितत्वगर्भस्यैव विवक्षणादिति भावः। नन्वेवं तस्य लोपेन तच्छस्यात तदुपस्थिति

र्नोच्चेतितरयार्थवत्वात्ततो विभक्तिरुच्चिता अनुबंधस्तुतद्ये वाच्योऽत आह पुडिति। सत्वेदित्यर्थः तत्र संज्ञाया राम:

मपिलोपोन उच्चारणसामर्थ्यात् अन्यथा तत्स्वरूपप्रतिपत्तिपत्तिरेव न स्यादिति भावः तदाह तृनेवेति सा २२

नुबंधेनैवेत्यर्थः॥ एवमग्रेऽपि। नन्वेवं तनेत्तं ज्ञापिनस्यातन्वाप्फखत्वादत आहेत्संज्ञेति। तस्याः कार्यमित्यर्थः

कैयटेइति। तत्रहितितीति वार्त्तिकप्रत्युदाहरणे किरतीति प्रतीके इत्संज्ञासत्वोपाते एव प्रवर्त्तते उपदेशोत्तरका

लंसीकृष्वते। ण्णा

त्वेनहि ध्यानात् त्वो पदार्थान्वतस्या सत्वं प्रत्याय्ये प्रतिपाद्यते। पदार्थोपस्थितेनुबंधविनिर्मुक्ताया एव ज्ञायमानत्वात्। त
तस्याहि रेफोऽम्म र इति वच्छद्वार्थयोर भेदोपचारात् तं ज्ञास्वमेणाकरणस्याविकारत्वा घर्थ्ये अनुदात्तादेश्च त्यक्ति
आद्युदात्त वैयाकरणशब्दे चित इत्यंतोदात्तत्वापत्तिः व्याकरणशब्दस्तु लित्स्वरेणाद्युदात्त करणशब्दस्याङ्गःसमा
संतोदात्तबाधकन घुरुषेतुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरबाधके गतिकारकोपतित्तस्मिन्नेवस्वरे पुनरपि विनसेत्त
नैवतस्मिन्स्वरे आद्यनुदात्तः अ समस्तविषयत्वात् गतिर्गतावित्यनुदात्तेनात आह वैयाकरणइतिति छेद
इत्यर्थः तस्येति। एचश्च सेत्यर्थः तस्यप्रसूपमात्रस्वरत्वं तु नमानाभावात् प्रतिपादितमिदं प्राक्। नन्वेवनविभ
क्तावित्यादीनामानर्थक्यं स्यात्। इत्यकालेविभक्तिसंज्ञाया अभावादत आह विभक्त्यादीति। आदिना प्रत्यया
दिपरिग्रहः एवेन पदार्थोपस्थितिविषयादिव्यावृत्तिः॥ तेनेव इत्संज्ञाविषये सत्त्वोपात्त एव। उक्तार्थे भाष्यसं
मतिमप्याह तत एवेदमिति। पदार्थोपस्थितेनुबंधविनिर्मुक्तत्वादेवेत्यर्थः। अन्यथा तदानीमनणत्वेनाशंका

समाधानयोरसंगतिः स्पष्टैव। प्रत्ययग्रहणस्यादेशाद्युपलक्षकत्वादेवाहाप्रत्यय इत्येतेति। उक्तार्थे भाष्यवि
२३ रोधं परिहरति यद्वेति। अनेकाल्सूत्रे शिद्ग्रहणाभावेपि शित्करणादेव शिसर्वादेशत्वमित्यर्थः। यद्यपि
प सनश्रवणार्थ इति शित्करणादित्युक्तं तथापि तस्य लांतराभावात्सर्वमित्संज्ञामकृत्वाऽनेकाल्त्वात्सर्वादेश
तत इत्संज्ञेति तदाशयस्यावाच्यत्वेन पूर्वविरोध इति भावः। तस्या भाष्यस्यादित्संज्ञकशाकारेति बहुव्रीहिः
इत्संज्ञाच्च विशेषणं। अत एव सांप्रतिकालाभोऽत एवाह भूतेनेति। प्रसंगादाहांत्रेनि अनुबंध्याविषय इत्यर्थः
।अनेकांता इत्यस्य व्याख्या अनवेति। प्रकृत्यादीत्यादिः तत्त्वव्यतिरेकमुखेनोपपादयति योत्वेकांत इति। शाखा
दिरित्यर्थः। छेदनेन तत्रानुपलंभादाह कदाचिदिति। अयं तु। अनुबंधत्वावच्छिन्नस्तु न तथा। नावयवः। तदर्थेति राम: २३
तदघटितार्थेत्यर्थः। यद्वाऽवयवित्वेनाभिमतार्थेत्यर्थः तथा चानुपलंभकयत्नं विना तत्रान्यत्र चोपलभ्यमा
नोऽनवयवस्तु विना तत्रैवोपलभ्यमान एव यः सोऽवयव इति भावः। नन्वेवमित्त्वस्यैवाभावेन मूले कुठारं तावत्स्या

46

दत आह दलंत्स्वमिति।उभयत्र लक्षणेति भावः।नन्वेवमपि वृत्तिर्न स्यात्संबंधाभावात्सामीप्येन तु न वृत्तिरिति स्पष्ट
मेवात आस्थाने कालिति तु त्रलुणित्यादौ नित्यप्रयुक्तकार्यपूर्वस्यैवेत्यादि तु व्याख्यानतो निर्णेयं तदाह स्पष्ट
वेदते न लक्षणारोपकृतवहुव्रीह्यंगाकारेण भिन्नसूत्रविविषत्वाकोदिद्वयेनाह ज्ञालेति अत्र न्यायकांतरम
प्याहात इ वो पेति अनुबंधानामनेकांतत्वादेवेत्यर्थः अभ्रआं अपरूत्यत्र फलाभावादाहा न आं स्पदि इति तत्व
मुपपादयंति अनेकांतेति हि यतः पूर्वमते केचिदिति सूचितामरुचिं प्रतिपादयन् सिद्धांतमाह परे त्वेकांताए
वेति। अवयवाएवेत्यर्थः ननु तदः भावसाधकहेतोरुक्तत्वात्कथं तत्त्वमत आह व्यास्त्वेरितित व्रोपेति विधेय
वोधके एवेत्यर्थः एतेन विधेयेऽनुपलंभेपि सत्त्वभावः सूचितः अत एवाहान्यथेति इदमपि व्यतिरेकमुखेनोप
पादयति अनन्वेतिहि यतः एकेति पतः एकेति संयोगादिनेत्यर्थः नैवमयमिति स्नतुबंधत्वावच्छिन्नो न तादृत्यासं
बंधेन सर्वत्रोपलभ्यत इत्यर्थः एवं तद्धेतुनिरासेन सामितेऽवयवत्वे साधकांतरमप्याह चिंत्वेतिनन्वतयोः

47

२४

प्राक्गतिरुक्तौ वा तद्धाकार्ये ति दोषांतरमाह किंचेति अतएव तत्सेवन्याप्पत्वाद्देव उक्तार्थे भाष्यसंमति
मप्याह रतस्येति इतिसूत्रभाष्ये इत्यर्थः । तन्नैवमुपदेशस्य रूपस्य कागतिरत आहोपेतितत्तेनोपदेशे किमग्नि
चित् सोमसुदिति वृत्तिरुक्त अनंतत्वेनोपः स्यात् न च तु कोवैयर्थ्यं आगतेत्यादौ साफल्यात् न च क्विपः पित्वय
र्थं अग्निचिता चित्यादौ साफल्यान् इति मिश्रोक्तं तथैव दृढ्युक्तं उपदेशे किं चनिपातनकारस्य माभूत् नातलक्ष
णदीर्घस्तु सखेत्यादौ विभक्तिहेतुकानडि सफलः अप्रयत्नेन नित्याराभावात् तत्र तसा न चरपरत्वनिवृत्तिफ
लनस्य तत्वे तस्य दुर्वारत्वादिति रत्नाकरोक्तं च नसुपूर्णं व क्ष्यमाणरीत्यात्तत्त्वानतिप्रसंगात् आद्येफलाभावात् लो
पस्याफलत्वात् वहिरंगत्वेन सुलोपासिद्धत्वेनानंतत्वे नातिप्रसंगात् सुलोपस्याकृतस्मामग्निचिताचित्यादौ तुल्य रामः
त्वाच्चेति दिक् स्फुटीभविष्यति चेदं पदार्थोपस्थितानुबंधेत्याद्युक्ते विधेवाक्यार्थबोधमाह सर्वत्रेति अनुवर्त्ततेति २४
बहुव्रीहिः चिधौ इतिज्ञातावेकवचनंतत्रह लंत्यमिति भवत्यात्रा हनकारेत्संज्ञकइति चोप्यर्थेष्य प्यत्र

48

नेत्संज्ञाशास्त्रप्रवृत्तिस्तथापिलक्षणयाआहनकारसंज्ञकइतिमुख्यार्थेवाघोदेरिरितिभावःअत्रमानमाहसष्ट
मितितत्रहिप्रायोगिकरूपाभावेऔपदेशिकंरूपग्रह्यतेइत्युक्तंअतएवेतिइदन्त्राबोधागीकाएदेवेत्यर्थःअ
न्यथेत्यस्यासंगतावन्वयःनाच्यरइतिआणनद्याइत्यत्रेतिभावः।आडडादीनामित्यत्रतत्परत्वसत्वादइने
यतेचेतिवाचालइतिसत्तितत्वेलितीतिस्वरःस्यात्अंतरंगत्वाच्चित्वंतुवार्थ्यमेवस्यादितिभावःएतेनसञ्ज्येत्यादौ
सर्वधातुधातुभ्योमनिनितिमनिनोमस्यतत्वेंडत्यादवःपरसस्यादितिदंड्युक्तमपास्तंउणादीनामव्युत्पन्नत्वात्
अतएवैतत्पर्यंतधावनमेवमंत्रेपीतिबोध्यं।चिरिणोतीति।अत्रापितत्वेइदिनुमापत्तिःएतेनभूइत्यस्यतत्वेभवि
तेत्यादातादित्वादिडविकल्पापत्तिरितिदंड्युक्तमपास्तंप्रागुक्तरीत्यातत्रादोषात्।तत्रैवंसतिसत्युक्तेरफलत्वा
पत्तेर्मूसुवोरित्यादेरानर्थक्यापत्तेश्चेतिदिक्।द्वितीयोच्चारणादावतिप्रसंगापत्त्याषष्ठीसमासासंगतिंध्वनयन्ना
हाचमिति।वक्ष्यमाणरीत्यानेदंयुक्तमितिध्वनयन्नाहभावेइति।नन्वत्रापिकर्त्रंतरमादायातिप्रसंगएवातआहत

49

२५

चेति नन्वाद्यत्वस्य द्वितीयोच्चारणनिरूपितत्वेन उक्तदोषस्तदवस्थ एवात आहाद्यर्थत्वं चेति । तत्तस्त्वाभो
पायमाहोपेति इमं पक्षं समूलयति अतं एवेति । अन्यथा तस्य शास्त्रवान्वितया तथोक्त्यसंगतिः स्पष्टैव । न
न्वेतावताऽऽद्योच्चारणार्थत्वं न तथ्यमत आहादेव इति कैयटेनोक्तमित्यस्यानुषंगः अत्र भाष्यसंमतिम
प्याह तत्रेति । आदेश इत्यत्रेत्यर्थः उक्तमित्यस्यानुषंगः यदि तच्छास्त्रपरं तदा तत्र प्रातिपदिकग्रहणात्त
दसंगतिः स्पष्टैव ननु तत्र तयोक्तावपि प्रकृते किमत आह प्रकृतेति तृतीयपादप्रारंभोक्तोपदेशे जितीत्य
र्थः यद्वा व्याख्येयत्वेन प्रक्रान्तोपदेशपदलाभावधिभूतोपदेशे जितीत्यर्थः ननु तत्रान्वयोक्तेः कथमत्र संमतित्व
मत आह तस्येति । मूलाप्रसंगतिं ध्वनयन्सिद्धान्तमाह परे त्विति । अप इति उदेशे योऽनुनासिकस्तस्य माभू
दिति शेषः उक्तमिति उपदेशे जिति सूत्रे इति भावः प्रथमप्रश्नाशयस्य कैयटेनोक्तत्वेन प्रकृतानुपयुक्तत्वे
नेन द्वितीयप्रश्नाशयं तदनुक्तमाह यदीत्यादिना प्रश्न इत्युंतेन प्रत्यक्षमिति । आख्यानेप्रत्यक्षत्वस्याविशि

रामः
२५

50

ष्टत्वादिंद्रियगोचरार्थस्य पदाख्यानं स उपदेश इत्यर्थः। गुणैरिति। प्रत्येकं साधारणप्रसिद्धधर्मोपादानेन यत्र
तिपादनं स उद्देश इत्यर्थः बहुत्वमविवक्षितं अवयवेति तत्त्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः दोषांतरमाह तथेति। त्वित्यादी
त्वादीनासिध्युपुष्पाणित्यादिपरिग्रहः ननु वदः सुपीत्यत्रोच्चारितस्यैव तत्रानुमानेन तस्योपदेशादिष्टरिद्धिरितिना
त्वदोषोऽत आह वद इति। प्रकृतिविशेषसंबद्धत्वादित्तिभावः इदमादौ पि बोध्यं। इदं द्रढयति अत एवेति। अनु
वृत्त्यादिकं विना अन्यस्यान्यासंबंधित्वादेवेत्यर्थः।। सेऽन्यप्रादेति। अदंतान्यप्रकृतीत्यर्थः।। इदं च सूत्रेपि तत्र स्पष्टं।
अत्रेति। प्रक्रांतोपदेशपदत्वाभावविभूतोपदेशोजित्यत्रेत्यर्थः।। इतिहेतौमेवेत्यस्योपपादने ऽन्वयः लोकेति
षत्वकाद्याख्याने उद्दिष्टोमेऽनुवाक इति तत्र व्यवहारः मार्गप्रश्नेऽनुषिन्नवकाशेदस्तद्दक्षिणोयमात्य इत्यादिषु
णेः प्रायेणोपदिष्टोमे पंथा इति च। अपिनोक्तयुक्तिसमुच्चयः। नन्वेवमेतद्व्याचक्षाणेपि न तत्संग्रहः सूत्ररूपशा
स्त्रेतेषामनुच्चारणादत आह तत्रेति। वार्तिकोक्तावित्यर्थःऽतस्यकरणसाधनत्वेन योगरूढत्वात्क्रमेणतावाहस्त्र

योगेति। तत्रैव रूढौ मानमाह हलंत्येति॥ मकारं विहाय सूत्रानुकरणं। एवमग्रेपि। आवृत्तिरिति। उच्चारितत्वस्याहं
रणस्यात्वादावुच्चारितानुनासिकस्येत्यत्रैवेत्यर्थः। अन्यथा शास्त्रेण तद्विहितेऽनुनासिकत्वस्य तत्रापि सत्वादतिप्रसं
२६ गतादवस्थ्यमेवेति भावः। नन्वेतावता वर्किं मूले दूषणमत आह तस्यैवेति। एवंच भाष्यविरोधात् भावे घञा तथा
र्थोक्तिरयुक्तेति भावः। नन्वगतिकगतिर्बाहुलकाश्रयणमेव तत्र दोष इति तदेकदेश्युक्तिरेवात आह किंचेति। मूलो
क्तरीत्यैवाह पदानुवृत्ताविति। पूर्वस्मिन्सतीति यस्मात्परेणास्ति स अंत्य इति प्रागुक्तत्वादाह परस्येति॥ छादेरित्यर्थः
विशिष्टांतादू[illegible]दिति। षष्ठीतत्पुरुषः। वाच्यमिति। हलंतामित्यत्रेति शेषः। एवंचाफलत्वान्नानुवृत्तिरिति भावः। अत रामः
एवाहंत्येति प्रागुक्तमिदं [illegible] द्रक्ष्यति अत एवात्रेति। प्रागुरीत्योपदेशेऽजितिसूत्रे इत्यर्थः। अस्थितेति तस्य दुष्टत्व २६
स्य प्रागुक्तत्वादिति भावः। स्वमते मूलरीत्याप्रसक्तं भाष्यविरोधं परिहरति नन्वेत्यादिना॥ सिद्ध इति दंत्यानप्व्याव
र्त्तेने सिद्ध इत्यर्थः। आदिना तद्व्याख्यानपरभाष्यपरिग्रहः। लोपेति अन्यथेत्यादिः उक्तहेतोरेवाहेत्याशयादिति

।तदनुवृत्तिं वदते मते वार्त्तिकाद्याशयादित्यर्थः॥ अत एव सिद्धांतमाह भाष्येति। चस्त्वर्थे पूर्ववैलक्षण्ये साध्येनेति
।उक्तार्थत्वाभावात्तदिति शेषः॥ अत्र मते तु तस्यास्वरितत्वादेव शंकेति बोध्यं ननु पदेशे एवं तत्संज्ञा ततो धात्वादि
संज्ञेत्यर्थस्य न धातत्वोपदूतिसूत्रे भाष्ये उक्तत्वेन कृत्यमिष्टसिद्धिरेवं सतीत्यत आह तत्रेति व्यवसितपदा
र्थशरीरे इत्यर्थः॥ नन्वेवमपि तत्र निपातपदोक्तिर्व्यर्था प्रातिपदिकत्वादेव सिद्धेरत आह निपातेति। अर्थवत्सूत्रे
शक्तिलक्षणान्यतररूपवृत्तेरेव निवेश इति भावः॥ द्योतनाया अपि तत्र निवेशावश्यकत्वस्यान्यत्रोक्तत्वादाह
साह्येति अनेन गोबलीवर्दन्यायो नास्तीति सूचितं। तत्त्वभावप्रकाशेऽस्पष्टव्यवसितपदस्य निश्चितपरत्वं मया।
वर्त्तयितव्यवेति॥ शास्त्रकृता तेन तत्त्वेन बोधितत्वादित्यर्थः॥ उक्तार्थे साधकांतरं व्यनयन्नाह वंचादेति तत्साम
र्थ्येन तेषां ग्रहणेनेत्यर्थः॥ आदिना शकृदादिपरिग्रहः। ननु शकृतिकृतः प्रत्ययत्वान्निदित्वाच्च प्रत्ययग्रह
णोपदेश इति चेदवकैयटः एतावद्व्युत्पन्नो यद्यपि शके ऋतिनिति व्युत्पाद्यते तथाप्युपदेशे तकारोऽस्ति

१

२१ नमवतीत्तीत्संज्ञानेति।वस्तुतस्तु आद्यस्यव्युत्पत्तावपितस्य तकारस्य तु कानिष्पन्नत्वात्प्रत्ययानवयवत्वा
ददोषत्वात्तत्राव्युत्पन्नत्वोक्तेन फलं द्वितीयस्त्व व्युत्पन्न एव तेषां तत्वस्येव सिद्धान्तितत्वात्तदननुवृत्तेर्भाष्या
भिमतत्वाच्चेतिवोध्यं।ननूक्तरीत्या पूर्वमित्संज्ञा ततः प्रातिपदिकसंज्ञेति कथमत्र निषेधप्रसक्तिरत आ
ह्राप्वादेति वार्त्तिकोक्तनिषेधेत्यर्थः।णत्वसंगेति।हलंत्यमितीत्यर्थः।कत्वे इति।निषेधे न तदभावादिति
पूषः।तत्रेति।प्रातीति वार्त्तिकमित्यर्थः।तितिप्रत्ययग्रहणात्स्वरितार्थमेत्र ह फलेति।आदिना लोपः।तस्या
कार्थेसाधकत्वमेवं वेत्यनेनोक्त्वा विपक्षे बाधकत्वमप्याहनेति।हलंत्यमित्यर्थः।ननन्वत्र भाष्ये तेषामुपदेश
स्यापि प्रतिपादनत्दुस्थितिः संगतेव किंच भाष्ययोर्मिथो विरोधोऽत आहेतदिति।आदेन्व इति सूत्रस्योद्दे राम:
श्येत्यादि भाष्येत्यर्थः संभवत्येकेति न्यायादिति भावः।स्थग्रहणेति।गणावपठितेत्यर्थः।उपदेशाद् इतिव २१
हुव्रीहिः उपदेशः कर्त्तव्य इति शब्द इत्यर्थः।तच्चग्रहणेनानुवादेति।प्रक्रियया तेषां सिद्धत्वादिति भावः।किम

र्थं तस्य करणमत आह संदेहेति। वर्णादीत्यादिः तथा चाननुवृत्तिस्तस्य सिद्धा तत्र शंकते नन्वेवमिति। तस्य भा
वसाधनतयाध्याऽर्थं कृत्वा भावेरूत्यर्थः अन्यथा चरमेणापौनरुक्त्यापत्तिरस्य तद्द्विरोधेऽन्वयः। सूत्रे इ
ति भाष्ये उक्तमित्यत्रान्वयः। तस्येतीति सूत्रद्वयस्येत्यर्थः सूत्रद्वयस्य युगपद्धृतत्वात् इत्युच्यमानेत्यत्रेति। इ
त्यनुवर्त्य विधीयमानेत्यर्थः। हियतः। तत्र सूत्रद्वये। आदिना वहोलोपरूत्यादि सूत्रपरिग्रहः। यत्रेति पूर्वेणास
मानाधिकरणं अयेति पक्षांतरे उभयनिर्देशे रूत्यस्य अनपूर्वत्वापाह परत्वेति। यद्यपि भाष्येऽनवकाश
त्वादित्येवोक्तं तथापि तदुदाहरिष्यमाणोदाहरणविशेषापेक्षमत एव इः सीत्यादौ द्वयोरनवकाशत्वेपिन
स्यतिरितिभावः। तत्रार्थशब्दो न प्रयोजनादिवाचीति सूचयन् तस्य कैयटोक्तार्थमेवाह यथाविषयमिति यथाप्रदे
शमित्यर्थः। यत्र पूर्वस्य कार्यं तत्र पूर्वबोधकपदस्य षष्ठ्यंतस्योच्चारणं कार्यं यत्र परस्य कार्यं तत्र परबोधकशब्दस्य
षष्ठ्यंतस्य तथेति यावत् तदाह प्रागुक्तेषु कार्यिण इति। प्रदेशेष्वित्यर्थः। षष्ठ्या षष्ठ्येव। तेषु प्रागुक्तेषु सूत्रेषु। इः सी

त्यादानुभयोरप्यनवकाशत्वादाहक्वचिदिति॥तदुत्पादेसर्वनामस्थानेइतिसप्तमीपूर्वत्रचरितार्थाऽङमदुत्पादा
२८ वचीतिसोत्तरत्रेतिभावः॥षष्ठीतिषष्ठीस्थानेइत्यतः॥आदिनातस्मादित्यस्यपरिग्रहः पूर्वस्यकार्यित्वप्रतिपा
दनयोग्याषष्ठीतद्बोधकपदेभवतीत्यर्थः।एवमग्रेपि।हितंतरमादोभयोरिति।युगपदितिशेषः।कार्यत्वयो
रित्यस्यावश्यकत्वेऽन्वयः।पक्षांतरमाहेकइति।इति।इत्यत्रातन्यक्षिप्रकृत्यकृत्वपक्षेदोषः॥प्रागुक्तरूपः॥षष्ठी
तिपरेणेत्यर्थः।स्यादितितदेत्यादिः।तत्रस्थानिनिखलुनिष्ठ्येपमत्रहेतुमाहोपेतिहियतःषष्ठीप्रक्लृप्तेःप्रागे
वपरत्वादंतरंगत्वाच्चोपदेशोत्तरकालंसूत्रेएवेत्संज्ञोच्चारितस्यकार्यंतुप्रयोगेएवेतितत्रेनिरनुबंधकस्यैवप्रत्य
यत्वेनविधानात्प्राग्रूपएवतत्कार्यभागितितदादेशस्यकुतःसानुबंधकतेतिभावः।तहेतूक्तेर्भावः॥तत्रागुप्ति राम:
जितिसूत्रे।विशिष्टेति॥अनुत्पत्तौधातोःपरस्येतिवक्तुमशक्यत्वादितिभावः॥तत्रागुप्रवृत्त्यंतरेतिपुनःप्रवृत्तौ २८
मानाभावादित्ति।भावः।तस्याःपंचम्याःमनोरमादिकंखंड्या।तिएवंचेतितिस्यतत्त्वेनासाधकत्वेचेत्यर्थः

56

प्रकृतेतिप्राग्वत्॥ तदिति। तस्मिन्निति सूत्रस्येत्यर्थः अनौचिते हेत्वंतरमाह लक्ष्येति। कृच्छ्रसाविस्यादिविहितेत्य
र्थः॥ ननु अनव्यवेसितां सग्रहणे सूत्रसत[illegible]त्रापाठात दंत्यसेत्संज्ञानस्यादत आहरूगणिति। क्रमविशिष्टे
सम्॥ हितस्य शक्तिरिति भावः परोक्तदोषानुद्धरति चिन्नरूत्पादिनोपदेशशब्देन करणव्युत्पत्त्याख्यातादिरू
पशास्त्रस्यैवोपदेशेऽजितिसूत्रेपिग्रहणादाहेचोरिति। कृत्स्नमिति। तदस्यत्वंतु व्यपदेशिवद्भावेनेति भावः॥ नन्वनुबंधा
नामनेकांतत्वेएत्संभवेपि नैकांतत्वेतत्रमुख्येरवयवविन्यैवविवक्षुश्रीहेरस्यतरनवयवत्वादेवच्छेदमेकृदेरयुक्ति
रेवेति नैवदोषायमिति सूचयन्नाहानुबंधानामिति। नन्वेवंप्रागुक्तप्रथमैकेपदस्याकागतिरत आहेकाचइ
ति। अपिनामूलमनोरमादिसमुच्चयः। नन्वेवमपिअन्यत्रोक्तस्यत्तस्याकागतिरत आहाचोपीति आदेचइति
सूत्रस्थैकेपदस्यततत्[illegible]थतत्सूत्रस्थतत्परत्वेनयुक्तत्वादाहतज्जातीयइति। अतएवतत्सूत्रस्थभाष्यविरो
धोपि नउपदेशेजितिसूत्रभाष्यंतुव्याख्यातमेवतदर्थनयन्नाहेकाचइति। उपदेशेऽत्वतइत्यादौ त्वितिपाठः

आदेच उपदेशे इत्यादौ लित्पाठः । तत्र तस्य कर्मव्युत्पन्नत्वात् । आदिना प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशः । उद्देशश्च
२९ प्रातिपदिकानां नोपदेश इत्यादि परिग्रहः । शास्त्रे इति । धात्वादावित्यर्थः । तत्त्वेति । अनुनासिकत्वाननुनासि
कत्वविवेके इत्यर्थः । अनुनासिकत्वेत्यर्थो वा । एवमग्रेपि प्रतिज्ञाशब्दे आतश्चोपसर्गे इति कर्मण्यङ् । अत
एवमेतेन समानाधिकरणबहुव्रीहिर्न व्यधिकरण इति देतत्स्फुटयति प्रतिज्ञेति । अत एव च असुचत इति
वत्वयोगः । यत्तु दण्डी पाणिनीया इत्यस्य तल्लोकशास्त्राध्येतार इत्यर्थ इति तन्न छन्दो ब्राह्मणमिति तथानिय
माभावादस्यासंगतेश्चेति तत्त्वं ध्वनयन्नाह पाणिनीति । पाणिनिशब्दस्य भाष्यवार्त्तिककृतोरप्युपलक्षणमित्याश
येनाह प्रभृतीति । एतेन पाणिनीया इत्यस्य तल्लोकशास्त्राध्येतार इत्यर्थं मत्वा प्रश्नसमानार्थकत्वाभावेने राम:
दमुत्तरमसंगतमिति मंदोक्तमपास्तं । वर्णा इति । वर्णविशेषा इत्यर्थः । उद्देश्यमिदं सकलग्रंथे पुनरुक्तताध्वन २९
नासंख्यामादिसंग्रहाय । यत्त्वाह स्वायमिति व्यंचेति पाणिन्यादीत्यादिः । अत एवाह ताभ्यामिति प्रत्यैकमिति शे

षः।एतेनैतदध्येतव्यावृत्तिः।एतेनवृत्तिकारादिव्यवहारात्तथेतिसकलग्रंथकारोक्तमपास्तं।अत्रप्राचोक्तमयुक्त
मितिस्पष्टमन्यत्रतदाहदिगिति।तत्रप्रत्याहारेषु।सिद्धइतिएवंचकथंतन्निर्देशस्यज्ञापकत्वमितिभावः।यस्ये
तिचेतिलोपस्तुनपरत्वेनविशेषविहितत्वेनचह्रस्वत्वेनादौबाधात्अनंतरमपिनसकृद्गतिन्यायात्विकारा।
न्यानुपूर्व्यैक्येनलक्ष्येलक्षणमितिन्यायाच्चदतोपात्वानंतर[illegible]पिज्ञनासाशव्दात्केतस्यासिद्धेरेतेनतदभावोप्यतए
वेतिरत्नाकरोक्तमपास्तं।तस्यापिइत्वविधिसामर्थ्यस्यापि।तत्रहेतुमाहसाक्षादितिनन्वेवंमूलासंगतिरेवातआ
हनिर्देशादिति।तन्मूलेतिनिर्देशस्यमूलभूतेत्यर्थः।अस्याशब्दत्वादाहतात्पर्यमिति।ज्ञापकांतरमप्यस्तीत्याह
दिनेति।आदिनेणादयः।पा।पाणकेइत्यादिपरिपरिग्रहः।एतेनोक्तारूविसत्वादेवादीत्युक्तमितिरत्नाकरा
द्युक्तमपास्तं।सुपोजत्वेसंभवतितथोक्तेरयुक्तत्वादतएवतात्पर्यमित्युक्तं।मूलकृदादिमतेनाहननुमते।
त्तिनुपपन्नमितितन्नतद्ग्रहणस्यसत्वेनब्रह्मणापितदभावस्यदुर्वचत्वादितिभावः।अतएवाहेतिभा

वदन्ति। ननु कोसौ प्रत्याहारो यत्रैतेषां न ग्रहणं लोकशास्त्रान्तरप्रसिद्धार्थस्तु न असंबद्धत्वात् शास्त्रे तु न प
३० रिभाषितोऽत आह हादि। ॥ इतीति तु व्याख्यानं सिद्धान्ते बोध्यम्। मूले त्वेवं वह्यियं तद्रूतिः उक्तवार्त्तिकभाष्यादावि
तिभावः। ननु वर्णसमाम्नाये कगादिक्रमसत्त्वेन कालतद्रूत्तु चितमत आह कुचुटेति। तच्छब्दभूतोकारेण
वेत्यर्थः। तेन तथैव युगपत्क्रमेणोच्चारणादिति भावः क्रमबोधने तात्पर्येणं संख्याया आत्मीयस्याद्रूत्य
नेन च तस्य पूर्वनिपातः एवमग्रेपि॥ अत्रादौ न प्लुतनिर्देशः विभाषा पृष्टेति हि शब्दोकारस्य प्लुतवि
ध्यानर्थक्यापत्तेर्निर्देशासंगतेश्च अत एव न मध्येपि। तस्य निवेशः अथोदीर्घद्रूत्यादिवैयर्थ्यापत्तेश्च।
मध्यमोत्तमयोर्वैपरीत्यमपि न उक्तहेतोः ओमभ्यादाने द्रूत्यस्यानर्थक्यापत्तेश्च पूर्वमध्यमयोरपि वैपरीत्य रामः
मुक्तरीत्या न तदेतदभिप्रेत्याह क्रमेणेति। प्रश्लेषेण निर्देश इत्यर्थः ननु दीर्घ एव संज्ञात्रयकरणासामर्थ्या ३०
त् विशिष्टैकातुं न संज्ञाप्रयोजनाभावात् संज्ञाकरणस्यानर्थक्यात्तत्राह व्याख्यानादिति। अत ए

60

वसंज्ञासंज्ञिनोः क्रमोपि महासंज्ञाकरणात्। एतेन यथासंख्यसूत्रमिहैवोपन्यस्तुं युक्तमित्यपास्तं तेन रूप
देनासदृशाद् इति। एतेन कालांल्लक्ष्यतं इति सकलग्रंथकारोक्तमपास्तं तथापि सामानाधिकरण्यासंभवात् वः
कालोपस्थितिविग्रहः काल इति जात्याख्यायामेकवचनं तस्यैव कल्पिकत्वाद् इति बहुवचनं तत्फलित
माह स काल इति। उदूरूपतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया कारादेरपि ह्रस्वादिसंज्ञा बोध्या। अज्झलोः प्रतिषेधे
इति वक्ष्याप्ये दीर्घप्लुतयोस्तु ह्रस्वसंज्ञाप्रसंग इति उक्तत्वद्रीत्या ऽऽशंकते नन्विति। अनयोच्चारितसेवप्रत्यायक
त्वात् हृत्वरीत्या भाष्यरीत्या च मिथः समभिव्याहारात् व्याप्य जातिग्रहणेन शंकैव नोदेति। अत एव कालशः
ब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते इत्युक्तं भाष्ये तत्रैतत्स्यादुकारात्परः कालशब्दो न श्रूयत इत्यत आह प्रत्येकं चेत्सेप
कैयटेनावतारितं चेतीति बोध्यं वाक्ये प्रथमवाक्ये अणत्वादिति। अनेन द्वितीयवाक्यादोशंका निरासः। यत्नाधि
क्येन व्यापकजात्या विवक्षणाच्चेत्यपि बोध्यं संज्ञायामिति अत्र पक्षे शब्दसाम्येन यथासंख्यं बोध्यं। न च तत्तत्सं

तृयाद्याचः। एकसंज्ञाधिकारादत्तत्र समावेशस्येष्टत्वात्। यत्तु तथा सत्यभ्यासस्य ह्रस्वविधौ दीर्घप्लुतयोरप्यापत्ति
रिति रत्नाकरस्तन्न आपोन्यतरस्यामिति विकल्पविधानेन ह्रस्वविधाने द्विमात्राविधानस्य ज्ञापनेन प्लुतस्य विषये
३१ स्मृतद्रुतुक्के त्रिमात्रस्याभावस्या विधानेन चैवं विधिमात्रे दोषाभावात्। तथा चानुवादे दोषस्तदेवं न यन्ना ह्रूपन्ना
ह्रप्रदर्शयेति तन्न हं गच्छामीत्यादौ ङमुट् स्यादित्यपि बोध्या उ अजितिसप्तम्यर्थसंधिर्न अत्रान्वाते न विशेषणविशेष्यतत्तो
षां तत्त्वसाव्यभिचरितत्वेन तद्वैयर्थ्यापत्तेरेव सत्सुकाराणामेव संज्ञित्वेन संज्ञाविधानवैयर्थ्यापत्तेश्च विधिष्ट
व तद्ग्रहणेनेष्टसिद्धेरपि तु तैरनुतत्रे सुरव्यसामानाधिकरण्यस्वीकारे प्रोक्तदोषद्वयाल्लक्षणया सामाना
धिकरण्यं तत्र न सा ह्स्यात रस्पासंभवाद्व्याख्यानाच्च कालकृतस्यैव तस्य ग्रहणमिति भावस्तदाह वाजस्त्र रामः
ह णेति। त्र्यर्थे लध्वो। सिद्धेरू ष्टे। उच्चारितेति। मध्यमवाक्येत्यादिः वर्णत्यर्थः। कालशब्दस्य प्रत्येकं परिसमा ३१
प्तेरिति भावः। तेनेति तथोच्चारितवर्णेन गृहीतवर्णत्यर्थः। ह्रूत्यर्थकमित्यदोषादिति पाहुः। इति सूत्रा

62

र्थकमितितदर्थः। तपरेति। अन्यत्रेति भाव इति केचित्। उदकाल इत्येवमत्रैवेति भाव इत्यन्ये। अतएव सिद्धं तुतप
रस्तत्कालस्येति सूत्राभावात्कथं समत्वमिति वाच्यं। एककार्यकरत्वादेवमुक्ते। तत्पपादितमेव। इदमपि प्राग्वदयु
क्तमेवानएतान्यग्रेभाष्येपश्चात्तरारायुक्तानीति वोध्यं। यत्तत्राज्ग्रहणमर्थेप्येत्वत्रदिती यवाक्यातिप्रसंगे
नदेषएवेत्याह नन्वेति। तथापीति शेषः॥ निपातएकाजित्यत्रैकग्रहणेन ज्ञापितत्वादिति भावः। एत्वादिंअ ति
ओदीर्घत्वादितिशेषः अनुवृत्त्यर्थमाह दीर्घादिति परत्वात्तु कृविकल्पापत्तिरित्यर्थः। नित्यसंज्ञैष्यतान चतदभा
वेनित्यस्तुकुदुर्वारः सकृद्गतिन्यायात्। अष्टावसरत्वाच्च। पुनःप्रसंगविज्ञानं त्वोदशेविषयेनेति अचश्चे
त्तिसत्वेकेपदेव्यक्तं तत्वं तुगदातोऽवगतव्यं। सार्वत्रिकत्वेप्याहांतरिति। तदीपनिमि[illegible]त्तमध्येतन्निमित्तस्यप्रवि
ष्टत्वादितिभावः। ह्रस्वत्वेति वहुव्रीहिः। नाजानंतर्य इतित्वनित्यानां स्येववा अतएवाह्व जिति। उत्तरार्थमपि चो
द्यं। ननु स्थानादिलाभः कथमत आह नात्रेति। ननु तस्यातेन कथंत्वो मोऽत्त आहो चौरितथा चोच्चदेशाधि

63

करणावृत्तिरत्रत्रार्थः। चोच्चारणमिति साक्षात्परंपरया वा प्रत्यासत्तेः कारकाणां तथैव क्रियान्वयनियमा
त्वात्त्व तयोच्चारणं चतात्या दीनामिति तत्रैवोच्चारणसंभवात् भागे विना तथा दुर्वचत्वाच्चेति भाव प्राचां प्र
३२ क्रियाकृतं। अन्यत्रापि तुल्यास्येति सूत्रवृत्तावपि एतेन न तालु न आदिस्तात्वादिः स आदिर्यस्येति बहुव्रीहितस्तु
रुषबहुव्रीह्योरेकशेषो वेति परास्तं आपेविध्यभावात् क्लिष्टत्वाच्च स्वायत्ते शब्दप्रयोगे एवमुक्ते निष्फलत्वाच्च।
प्रयत्नेतिकायाग्निरेतिशेषः ऊर्ध्वभागे मूर्द्धिस्थानोर्ध्वभागे वा। इदं सर्वमग्रेपि बोध्यं आवर्तते त इति अचश्चेत्यत्रानु राम:
वृत्त्यर्थं तस्य स्वरितत्वात्। वस्तुतोऽत्रानुवृत्तौ न फलमिति ध्येयं नयन्नाह दात्तेति लोकेति। अत्रैव सूत्रे भाष्यस्य ३२
ष्टमिदं तेषां तत्त्वमभ्युपेत्यापि क्षत्याभावमाह हलन्स्वरेति। स्वरपि ध्यावित्यस्यार्थात् तरसत्वादत्रानुवृत्तेरवः चेदं अ
जिति पदा। एतेनेदं प्रकृतसूत्रं समासस्येति सूत्रस्थ भाष्यविरुद्धं तत्र हि हल्स्वरे लोपवत्स्वीकार्यं न नु स्वरविध्यावि
त्वादि उदश्वित्वान्घोष इत्यादौ तथा सति मतुप उदात्तत्वप्रसंगात् कथं हलो स्वरप्राप्तिः उच्चैरित्यत्र तन्निवृत्त

64

मित्युक्तमिति रत्नाकरोक्तमपास्तं आये इतीति आकारो निपातत्वादाद्युदात्तः वेदभाष्यानुरोधेनाह्वी बीडिति अत एवा
ह फिषोन्त इति आद्यस्य तदकारस्यासंभवात्पक्षांतरमाहार्वं तमिति। सप्तासस्येत्येतत्तदपवादत्वादाह कृदुत्तरेति
।गतिकारकोपपतिवृद्धि तेनेत्यर्थः दात्तत्वामिति शेषः प्राग्वदिति भावः॥ विरोधादिति तथा च पूर्वसूत्राभ्यां धर्मिपरा
वनुवृत्तावपीह लक्षणया धर्मपरावित्ति भावः॥ इतरेतरं द्वेपि वर्त्ति पदार्थयोः प्रकारत्वेन तद्धर्मयोः प्रकारत्वेन तद्
मेयोरपि प्रकारत्वेन तत्समूहे भावप्रत्ययेन मूलेउदात्तानुदात्तत्वे इत्यस्योपपत्तिरत एव तस्याभाव इति सूत्रे कै
यटेनोक्तं पचरत्वादिरत्वमित्यादौ जाति समुदाये भावप्रत्यय इति। तस्य च समुदायस्यानुमृतो चयत्वे एकवचनं
मृत्तावयवत्वे द्विवचनाद्यपीत्याकृतौ। भाष्योक्तपक्षमाहाश्रीर इति। भावद्यनंतादिति भावः अस्यापि बाहुलकादविशिष्ट
त्वादाहान्य इति। सप्तार्थेति सप्तम्येवेदं तस्यादित इत्यत्र कैयटे। स्तुक्कादि तुल्यास्योदात्तादयः एते न वर्णधर्माः पर
त्वेन प्रसिद्धानां तेषां धर्मिपरत्वमनया बोध्यत इत्यप्रास्तं अत्र त्वमूलादेरसांगत्यादन्यथा योजयति द्वसपदे

65

तिमूले वहुव्रीहिरिति भावः॥ ननु सूत्रे किं कर्मधारयः एकदेशिसमासो वा। अंत्येपि स्वशास्त्रसंकेतितस्य ह्रस्वशब्द
नग्रहणमुतमात्राकालिकमात्रस्य नाद्यह्रस्वसुतस्वरितासंग्र हापत्तेः पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तेश्च कर्म
३३ धारयपयोन्यदानां प्राशयः समासाभावाच्च न द्वितीयः दीर्घसुतस्वरितासंग्रहापत्तेः ह्रस्वशब्दस्य मात्राकालि
केऽ[illegible] संकेतितत्वात्। अंत्यह्रस्वत्वोच्चारणवैयर्थ्यस्पष्टार्थम् ध मात्रमित्यस्यैवस्तु वक्तव्यादत आह ह्रस्वशास्त्रेति मात्रा
कालिकोच्च तथा तत्संबंधितदच्घटितनयद्विशिष्टरूपं तद्धर्मस्तेनां वोधक कमित्यर्थः मात्राकालिकाच्त्ववदर्थ
त्वेनावोध्यकमिति यावत्। उक्तदोषात् अंत्यदोषमुरीकृत्याह किंत्विति। तत्फलमाह एवं चेति। लोके इति शेषः रामः
अत एवव्यक्तातिवेदेत्विति अत एवतस्येतिग्रहणं सफलं। तद्धि दीर्घादिस्वरितसंग्रहार्थं तथार्थे तु सनस्या ३३
तू ननु षष्ठीकल्पनार्थं संबंधिशब्दत्वादेव सिद्धेः न च त्रिपादीस्थवितसंग्रहाय तत्। अन्यथा ऽसिद्धत्वात्स न
स्यात् भाष्यरीत्यातदभावात् तदेतद्ध्वनयन्नाहेतत्त इति। अत एवैकश्रुतिं प्रति स्वरितस्य सिद्धत्वादिमंमेद

गे ५

त्रादौस्वरितमेशद्वात्परेषांगमित्यादीनामेकश्रुतिस्तदाहसर्वंचेदमितितदुक्तंभाष्येऽर्धह्रस्वशब्दोऽर्धमा
त्रायारूढस्ततःप्रमाणेमात्रेवोनुकूइति।एतेनतथ्यादंडिरत्नाकराद्युक्तंसमंस्यादितिसिद्धंऽर्धग्रहणमपिव्य
र्थमितिचरमोक्तंचापास्तंतैत्तिरीयेत्नोकेवत्स्तत्वादाहास्माच्चेति।एवंचक्रस्वेदान्त्यपरमिदमितिसिद्धं।अस्येत्यनु
त्त्याप्रक्रांतस्वरिताभ्रमेषित्रदात्ताभ्रमायाद्दानुदात्तेति।बहुव्रीहौपरशब्दस्यहेधापूर्वनिपातापत्तेरन्होदात्तेति
।नन्वेवमन्यापेक्षयापरत्वेऽन्यानुदात्तस्यापितत्वापत्तिरतआहतयोरिति।प्रत्यासत्तेरितिभावः।अतएवाहोदात्तेतिप्रा
त्तिशास्त्रसमाख्यात्वनतत्रयमर्थमाहत्वीकेत्वितितंस्वरितंद्वयोरपिफिट्स्वरेणंतोदात्तत्वादाद्ययेऽराइतीतिद्
तत्रैतदर्थःस्वरितइतिपार्ष्णिकइतिभावः।असिद्धत्वंतृक्तरीत्यानातएवाहनोदात्तेतिपरमितिस्वरितमितिशे
षः।।यत्तुदंडीअरुव्याप्राविरतःकर्मणिरापत्तित्वात्स्वरितत्वंसंज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्धव्यथाभावइतित
न्नतस्याअभावात्।तदध्वनयन्नाहहेरितितथाचवेदभाष्येअयंहीतिषड्चस्यबोऽशःस्वक्तस्यातादेशपरि

भाषयाऽऽद्रौद्रे वता तत्र यं सुपर्णः परावतः श्येनस्य पुत्र आभरत् शतचक्रं योऽह्यो वर्त्तनिरिति चतुर्थ्यां श्येनस्य
ताऽर्थः स पुत्रस्तनयः सुपर्णो यं सोमं परावतः परागतात् दूरात् द्युलोकादाभरत् कीदृशं तं शतचक्रं शतमि
३४ ति वहूनामेतस्य कर्त्तारमूलविभुदितालकः पद्मशतकरसो धनं वहु यागनिष्पादनमित्यर्थः ॥ पञ्चर्थैकविधानमिति
कः कुभादीनांक इति द्वितयः सोमः अत्वः अहेः वृत्रस्य वर्त्तनिः वर्त्तयित्ता प्रेरयिते तु कौ यद्यप्पहिरिविभोगैरहिंव
त्रमित्यादावायुदात्तत्वप ।मानंगमादित्वाद्धृषादित्वाद्वा भवति रूगंतानामिति तु नात्र जनपदशब्दानामि
तितुना तत्र जनपदशब्दानामित्यनुवृत्तेः एवं चोदात्तादनुदात्ते नित्स्वरिते तत्स्थानिकत्वा यणानुदात्तस्वरितयो रामः
रिति अकारस्य स्वरितत्वेपि स्वारितत्वेपि वा तस्यासिद्धत्वेन शेषनिघाताप्रवृत्तास्वरितो वेत्यस्यामवृत्ता पूर्वस्वरितास्ति
द्विरत्रपक्षितथापि ङ्क्वादित्वेन घृतादित्वेन वा तोऽन्तत्वमत्राहि शङ्कस्य यद्दामकरवरुद्धेत्यग्निमेण क्छ्रदस्ति
चेत्सनेनदन्नार्थकेन लक्ष्यानुसारादादिर्द्वितीयं वोदात्तमित्यर्थः किं नात्र तत्व तथान्वयणाउदात्तस्थानिकत्वात्

स्वस्वरितो वेति प्रवृत्तेरे[illegible]दूरिति तिषामाकृतं तदभिप्रेतत्वसामान्यात्तथ्याहोदात्तस्वरितयोरिति छांदसत्वादिति त
त्र सर्वे कार्याणां व्यवस्थितत्वादित्यर्थः यदि तु दंज्युक्तपदेपि छांदसत्वाद्द्वंद्वाभावस्तर्हि सोपि पर्यो युक्तः अत
एवतत्रैवाहगतो मत्वर्थः गंतव्यः वृत्तिनिर्मोगभूतइति पर्क्षांतरत्वेनोक्तं तत्रापि तथा द्वंद्वाभावसाधनं तु चिंत
मेवेति रिकुवास्वरितइति। स्वरितोवे[illegible]त्याने ने ति भावः अनंतरत्वादुदात्तादिसंज्ञकस्यैव परामर्श इति भ्रमवारण
याहोदात्तेतिय[illegible]पपभाष्ये करणेत्युपि शक्यत्वादिति वत्सदसंस्कारपक्षे सिद्धेन वचनपदेन वहुव्रीहिरित्युक्तं तथापि
वहुव्रीहित्वस्तु हृषस्पलपुलाह्वाकयसंस्कारपक्षेऽनिर्वाहाच्च तन्न युक्तमिति ध्वनयन्नाहोच्यत इति। एतेन मृत्वफ
लितार्थकथनपरमिति देडिरत्वाकरोक्तं माष्यरीत्या रद्युक्तं चापास्त। समाहारद्वंद्वे मुखनासिकमिति स्यादतेआ
ह मुखसहितेति। तयेति। अधिकरणस्यापि साहाय्यापञ्चतेदूतिवलकरणत्वं यद्वा मुख्यकरणत्वमेवेत्यत्र तत्र स्पष्टं। यघ
प्यत्र सूत्रेण समाससिद्धिस्तथापि अन्यार्थं वार्त्तिकस्यावश्यकत्वमिति सूचनायाह साधनमिति। यमानां चिरि

ष्प्रातिशाख्येविधानादहितत्वानुस्वार इति इतोनेनतत्सत्पक्षेइत्यर्थः। अनुनासिकस्यक्लीबादावनुवादेत्वप्रतिपत्ति
रेवस्यादितिभावः। शक्तइत्यादिविंतिपाठः शक्तेत्यादावितिपाठेक्तांतसंबोधूनपरतयायोज्यांनंत्यादितिनापिव्यापक
३५ तिपक्षेतस्याएकत्वादित्यपिबोध्यं। अतएववाप्यजातिपक्षेणसमाधानंतथाप्युष्टेतितत्स्वरूपस्याप्यनत्वादाह
कारजातीयादेरिति। आदिनेकारजातीयादिपरिग्रहः इदमपिनवास्तवमित्याहस्वस्तेतितुन्यासस्तत्रस्थभाष्या
विरोधायाहविवृतेति। अत्रमानमाहतएवेति। आदिनेत्वइतित्यादिपरिग्रहः उभयसाधारणमाहगमेनेति
अत्राद्यादिनाऽऽशमशास्त्रीयमात्रकान्यासरणायूनीयशास्वास्थ्यसुजातेएस्वेत्यादिपरिग्रहः द्वितीयादिनादी
दीविवृतत्त्ववर्णमात्रिकेजादिपरिग्रहः। एतेनपूर्वत्रतथानुक्तत्वान्न्यूनतादोषश्चेत्यपास्तनोक्ताइति। चतुर्मा रामः ३५
त्रादइत्यर्थः। प्रक्रियादशायांतत्सत्वेमानाभावाच्चेत्यपिबोध्यं। अतएवेति। उक्तहेतुगणादेवेत्यर्थः। यद्यप्येकश्रुता
प वपिइदंसंभवतितथापितत्रकिंचिद्वैलक्षण्यादाहैकेति। त्रैस्वर्याभावरूपत्वेऽदोषादाहस्वरांतरेतिइदमिति

70

भा

प्रागुक्तं सर्वं तस्या अणुपलक्षणमित्यर्थः ।। अपि नावेदपरिग्रहः। व्यधिकरणत्रिपदबहुव्रीहिनिरासाय प्रयत्न
प्राहृस्य पुंस्त्वमेवेति ध्वनयन्नाय चाहृतुस्यावित्ति। अत एव प्रत्येकसाम्प्रदायन सावर्ण्यं अत एव वाक्यःसवर्णद्
त्वादौ सवर्णग्रहणमिकोसवर्णइत्यादावसवर्णग्रहणं चरितार्थं। नन्वास्यशब्देन कथं कंठादिस्थानग्रहणम
तआहास्ये भवमिति। शरीरावयवाच्चेदिति यत्। ननु मुख्यमेवोष्टावधिकाकलकपर्यंतं तत्कुतो नेति चेन्नास्यपदो
पादानवैयर्थ्यापत्तेरित एव व्यधिकरणबहुव्रीहिर्नेतदाह व्याख्येति। ननु स्थानमेवेत्स्युक्ते तत्वस्य प्रयत्नेपि स
त्वादत आह। प्रयत्नेति प्रफलमाह प्रकृष्ट इति प्रयोगः प्राग्वृत्तजनकत्वमिति जन्यता विशिष्टमिति भावः। वर्णो
नाउत्पत्ता मतेरूदं नित्यत्वपक्षेत्व भिंगजकत्वं तथेति वोध्यं। ननु प्रयत्नस्य स्वतो भेदे न तत्वेपि दैत्यारिरित्यादौ
कार्यं व्यक्तिभेदेपि स्थानसेकत्वातु स्यात्तस्य भेद यद्यपि तत्तत्पक्षे सावर्ण्याप्रसक्त्या कथं दीर्घो ऽत आह तत्तादिति
। असेोपयति रन्यतोवाच्यारूढमपि परीत्यति ध्वनयन्न्सिद्धातमाह वस्तुतस्त्विति यथान्वैतन्नयामञ्जूषायां

71

३६

सस्पृष्टं एतेनात्र द्वौ तुल्यशब्दौ तंत्रेण निर्दिष्टौ तत्रैकः सदृशवाच्यपरो लक्षणयैकत्वसंख्यावाची तत्र चास्ये साद
श्यायोगात्प्रयत्ने चैकत्वायोगात्संभवात्तु रोधेनैकस्थानं सदृशप्रयत्नं च सवर्णमित्यर्थ इत्यपास्तं उक्तरीत्या निर्वाह
तंत्रलक्षणयोराश्रयणे मानाभावाच्च तदेतत् ध्वनयन्नाह सस्पृष्टमिति प्रागुक्तं सवर्णमित्यर्थः तदाहेति। प्रागु
क्तं सर्वं माहेत्यर्थः। कार्यगतमेदारोपं विनापि निर्वाह इति ध्वनयन्नाह शिक्षायामिति। कण्ठादीनामिति। एतेना
सशब्दस्य तद्धितांतत्वस्फुटीकरणाय तालव्यादीत्युक्तं मूले न तु कण्ठादीति तथा सति कण्ठ आदिरवयवो यस्येति
च्यत्वतो प्राथमिकल्पिका सप्रतीतिरपि सादैतेन वर्णसमाम्नाये मातृकान्यासादौ चाकारस्य प्राथम्येन स्था
नसैव प्रथमभूत उक्तत्वे न च कण्ठादीत्येव वक्तुमुचितमित्यपास्तमित्यपास्तं एवं नावांतरधर्मव्याप्तिः एतेन व
र्णानां स्वरूपतो भेदाय कण्ठादिविषयवांतरस्थानभेदसावश्यकत्वेन भेदघटिततुल्यत्वस्य न क्षतिरित्यपास्त
।भवेति। तम्हवार्थकाशब्देनेत्यर्थः। अदीयेति तथ्याचोपस्थितत्वेन ततोऽन्तरंगत्वादेतद्भेदारोपेणैव निर्वा

रामः
३६

72

हेनकार्यगतमहारोपे इति भावः। ननु तुल्यशब्दस्य ससंबंधिकतया घस्य येनेति। नाभेपि यस्य तदद्वयं येन वर्णे
न तुल्यमिति मूले समयुक्तमेवात आह यस्येति तदिति। ननु किंयावत्स्थानसाम्यमिष्टमुत यत्किंचित्स्थानसाम्यम
त आह यत्नेष्वेकेषामिति। अन्यथा यणमनन्यत्रसावकाशं वाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यात्। नेतावितीति। ताल्वा
दिस्थानस्याधिक्यात्। तथा च याणतस्थानैक्यपरं तद्भाष्यमिति तात्पर्यं। अत एव। अतरए च एवच एवमग्रेपि
दृष्टापत्ति। निराचष्टे तेनेति। तयोरसावर्ण्येनेत्यर्थः। उक्तार्थे गमकांतरमपि ध्वनयन्नाह तद्वानासामिति। आ
दिना तद्दृष्टित्वादिपरिग्रहः। तेनेति। इति परसवर्णेनेत्यर्थः। मात्रकाद्ध्ये। भेदे सतीति। सवर्णेति अन्यथा तादृ
शासावर्ण्यस्य सत्त्वस्य सत्त्वस्मिन्नेव सत्त्वेन यथासंख्येन निर्वाहे व्यावर्त्याधिकसंग्रहयोरभावेन तदसंगतिः स्प
ष्टैव। साधितइति। यदि स्थानांशे तथैव स्यात्तर्हि प्रयत्नांशेपि तथैव प्राप्नमेवेति ज्ञापकेन तत्साधनप्र
त्यासेवैफल्यमेवेति भावस्तदाह तेनेति। साम्ये इति। सवर्णसंज्ञेति शेषा यावदिति। एतेनान्यतरसाम्येपित

73

द्रापत्तेश्चित्यमिद[illegible]दमितिकेयदाप्युक्तमपास्तं। व्यर्थमिति। तद्वितांता सप्रदोपादानादेव सर्व्वलाभादिति भावः
।नन्वेवमपि तद्वैयर्थ्यम् परिहृतमेवात आह तस्मादिति। एवेनवायुसंयोगव्यवच्छेदः। एतेन प्रत्येकव्यापारनिरा
३२ सार्थ्यमुभयोरुपादानं तेनोभयसाम्ये सत्येव संज्ञानान्यतरसाम्ये पीतिकेयटकौस्तुभोक्तं न तत्खंडनाय ज्ञापके।
नापि प्रत्येकव्यापारनिरासद्भूतीदमयुक्तमित्यन्याभिवि[illegible]समकाभावादुभयसाम्ये एवैतत्सत्वेतोप्रयत्नपदग्रहणं चिं
त्यपि तस्मिन्नन्यतरसाम्ये प्रवृत्त्यापत्तिः द्वद्वोपातसाहित्यविवक्षायांतु एकपदोपात्तत्वेनास्मन्मते सुतरां तद्वि
वक्षायाः सुवचत्वादिति रत्नाकरोक्तं च अपास्तं। लोपवृति। इदमग्रेपि बोध्यं। तत्रैव वाकुश्चोततती स्तत्रैव वा शेष रामः
इति पाठः तस्यच मा भूदिति शेषदोषादिति पाठे प्रतिकिमित्यत्र इति तु नेति शेषो बोध्यः। आवश्यकत्वं तथा च ३२
सर्वेषां तत्वेवाच्येविशिष्येवमुक्तिरयुक्तेति भावः। स्पष्टत्वाद्याह चकारेति। एतेन कारत्यागे बीजमनित्यमित्यपास्तं
अपि नाकंठप्रापारः तथा आवश्यकः नेतीति। तथा चवाकारादीनां तदेव स्थानमन्येषां तु स्थानद्वयमिति भावः।

एवमसतिप्राप्तातिप्रसंगंवारयतिकखयोरिति। ननुजिह्वामूलेतुकुःप्रोक्तइतिशिक्षोक्तेरत्रकुग्रहणमयुक्तंनचतस्यादि
प्रामाण्येनशिक्षास्थजिन्हामूलपदस्यलक्षणयास्वसमीपदेशकंठबोधकत्वमतएवातिप्रसंगवारणा
यत्तस्यरूढिकल्पनानेतिलाघवमितिवाच्यंमानाभावात्। नचात्रकंठपदंलक्षणयातत्परमेवेतिवाच्यं
अहयोःकंठ्यत्वस्यतत्रोक्तत्वेनतद्विरोधापत्तेरतआहानेति। लक्षणेतिभावः समीयेत्यनेननतत्रमूलंप्र
दर्शितं। शिक्षयेतिसमूहपरा। एवंसत्यतिप्रसंगनिराचष्टेजिह्वेति। चस्त्वर्थेरूढिर्योगमितिन्यायोत्रानुसंधेयः
इदंद्रढयतिअतएवेतितस्यात्ररूढेरेवेत्यर्थः। अन्यथाकारोपितत्वात्तस्यचवर्णेसमाम्नायेसत्वाच्चतदर्थंशब्दांत
रेणगणनेकार्येसामान्यतस्तेनशब्देनतत्राग्रहणेनासंगतिःस्पष्टेवनन्वनेनअपूर्वकादीनांकंठस्थानत्वेबोधिते
तुल्यस्थानत्वात्सवर्णपदशक्तिग्रहेकुशब्दस्यतद्ग्राहकत्वमणुदित्सूत्रेणबोधनीयमितिकथमत्रवाक्येकुशब्देन
पंचानामुपस्थितिरतआहतत्तदिति। निर्णयइति। तथाचतस्यप्राकृजातत्वेनाक्षतिरितिभावः। नन्वेवमेतदुक्तिर्व्यर्थो

३८

ऽत आह प्रकुहेत्यादीति। साधारणेति। अकारादीनां कण्ठस्थानत्वादीतिभावः। नत्विति उक्तदोषात्। ननु वि
सर्जनीयमात्रस्य कंठ्यत्वे शिक्षाविरोधोऽत आह विसर्जेति। साहचर्यात्। उपक्रांत। कारसमभिव्याहारेण ताय
थाश्रुतं तु न युक्तमित्यन्यत्रसाध्यं। एवं चैकारो घुतरस्यतस्य तत्तत्स्थानबोधं यथाश्रुते अनुपपत्त्या लक्षणयाह
दंतेति। तत्संबद्धः प्रदेशो लक्षणार्थः। तदभावमाह तद्वतीति। घ्रायते। उच्चार्यते। नन्वेवमुपयोरण्णेन नशब्देन व्यवहा
रः स्यादत आह रूढेति। ननु शिक्षायामनुक्तत्वान्नासिकायाः स्थानत्वं निर्मूलमत आह तत एवैषामितिभा
दीनामित्यर्थः। भवेत्यर्थे केति पाठः। भवत्वर्थे वेति पाठांतरं। अनुकरणत्वमुभयथापि तथा च व्यवहारान्यथा
नुपपत्त्या तत्त्वं समूलमिति भावः। खंडनछंदाघु

राम:
३८

76

त्तिं खंडयति यत्विति। स्थानत्वेइति नासिकायाद्युत्पादिः तथा च लुङ् करोषीत्यादौ यरसवर्णज्ञापना पत्तिरिति भावः। तत्वे तु सावर्ण्या
गाकारे तु। पतिरिति। तथा च त्वन्नयसीत्यादौ ङापापत्तिरपीति भावः। भाष्यत्। करण व्युत्पत्तिप्रदर्शकात् नन्वेवं केषांचित्स्थान
त्वेन केषांचित्करणत्वेन व्यवहारे बीजाभावोऽत आह स्थानत्वेनि। कंठादीनामित्यादि वर्णानां नित्यत्वादाह वर्णाभीति। ता
त्वादौ कंठादौ। आरोपबीजमाह वर्णजनकेति वर्णाभिव्यक्तिजनकेत्यर्थः। आदिना मरुद्यादिपरिग्रहः वर्णास्ते ठेति। तथा
त्वाच्चारवदसाधारणकारणत्वेन मुख्यं तत्र तत्त्वमिति भावः। अन्यत्र गौणं तत्त्वमित्याह तत्संबंधेति नन्वेवं वाह्यप्रयत्नसंग्रहो
ऽत आह वर्णाभीति। वाह्यत्वं निरूपयति कंठेति। आदिना संकोचादिपरिग्रहः। सामानाधिकरण्येनान्वयः। यत्वेवंवि
भागेनासिकायाः। स्थानत्वलाभेपि गुणत्वस्यालाभाद्वृद्धिसूत्रभाष्यविरोधापत्तिः तस्मात्तानस्थानमपि तन्त्रता गुणपदे
नविवक्षितमपसिद्धांतात् नैतौ तुल्यास्यानावित्यादिभाष्यविरोधादनिष्टप्रसंगादनुनासिकसंज्ञाविधेर्नैष्फल्याच्चैते
नयत्किंचित्स्थानसाम्ये सति यावत्प्रयत्नसाम्यं सावर्ण्यापि हेतुरितीहैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति कौस्तुभोक्तं निरस्तमिति

१

शि०टी०
३९

रत्नाकरस्तं खंडयति अकारादीति। भेदकत्वादिति भाष्यग्रंथः। तन्नेषु। अकारादिषु। तद्रूपेति। आनुनासिक्यरूपेत्यर्थः। अत
एवनासिकामतुमर्ह्याद्गतइति योगसंगतिः। एवंच पटुत्वादिवत्तस्य धर्मिगुणरूपत्वेत्तिन तूक्तरीत्येति न भाष्यविरोध इति
भावः। यत्तु खंडनकृदादिर्व्यापारमात्रेणतस्याः स्थानत्वेऽनुनासिकाकारादीनामपितत्त्वप्रसंग इति तदनुक्त्यान्यूनतादोषो
मूलेइति तत्खंडयति एवंचेति। उक्तरीत्या तव्यवहारोपपत्तेरित्यर्थः। गुणेति। तस्यास्त्वगुणिजनकत्वाभावइति भावः। अत
आहानुनासिकेति। तद्व्यवहारस्यतत्रैवतथा प्राक्प्रतिपादितत्वादिति भावः। नन्वेवं भाष्योपपादनेनियामकाभावेन तदु
क्तरीतिरेवकुतोनान आह हेकोयमिति। दृष्टांतेति। भेदकत्वेत्यादिः। अत्रज्ञात्यात्मनानैकत्वमभिमतं तथासतित
स्याव्यक्तिभेदादेदोयपत्तेर्गुणकृतभेदं यत्तच्चावनासंगत्यापत्तेः किंतु व्यक्तिकृतं तत्तदाहात्मात्रेति। नन्वेवमप्युदात्तत्वा
दीनागुणत्वव्यवहारो भाष्यादिकृतोऽसंगतस्तेषां वर्णोत्पत्तिप्राग्भावित्वादात्मांतर्गतत्वाच्चात आहोदेति। स्तूषेति
एतद्रूपसादृश्यमात्रेणेत्यर्थः। धर्मरूपसादृश्यमितिमतेनेदं अतिरिक्तंसादृश्यमितिमतेतु तद्रूपणीयेन तत्कृतेनते

एमः
३९

78

नेति बोध्यं। एतदर्थमेव पूर्वमध्याम विशेषणद्वयं अन्यथास्तरूपभेदायाया ध्मप्तवाद्व्यत्वायां तस्यावश्यकत्वेपि तदाधि
क्यस्थष्टमेवेति भावः। नन्वकारादितुल्यता ङीदीनां कुतो नात आह ङ्ञादीनातिति। नन्वेवं शिक्षाविरोधोऽत आनुस्वारेति
।युक्तत्वमेव प्रतिपादयति अत एवेति ङादीनां तत्स्थानत्वादेवेत्यर्थः। आदिना तालव्यइकार इत्यादिपरिग्रहः। अन्य
येतिस्थानानीत्यसंगतिः सा स्यैवाननुतत्रतत्पदेनाप्यएवाभिमतोऽत आह नासिक्याइति। नन्वेवं पावत्स्थाने क्याभा
वेन कङयोः सावर्ण्यं न स्यादत आह कङयोरिति। आस्येइति सूत्रेण स्यात्तद्धितांतत्वेन व्यधिकरणत्रिपदबहुव्रीहे
प्राप्तातिप्रसंगवारणाय कृते इत्यादिः। पश्चेइति देशविशेषणे फलाभावादिति भावः। प्रयत्नेति सौत्रत्वात् द्वंद्वसा
धुत्वम्विति भावः। तस्यानुनासिक्यप्रक्रमात् गुणशब्दोक्ते श्चेति भावः। तत्रत्येति। नासिकास्येत्यर्थः। नाग्रहणस्येति व्यस्तः
पाठः समस्तपाठे उभयोरप्येकदेशान्वयो गुरुकुलादिवत् शेषषष्ठ्यासमासश्चेति बोध्यंने भाष्यस्याकर्तृत्वेनोक्तिः करण
त्वेनान्वयः। अन्यथा तत्रस्थानेतत्कथनवैयर्थ्यापत्तिरास्यग्रहणायावर्णानां सावर्ण्यानुपयुक्तानां प्रदर्शनमेव हि

२

शि० टी० तत्रप्रक्रांतं अत एव त्रिगुणा इत्युक्तं अधिकमुच्चाताद्यै स्पष्टं। नासिकाऽऽस्यांतर्गतेति कैयटादिसंमतपक्षेणेदं अतएवाह
८० हनासिकेति भाष्यादिसंमतत्वादयमेव पक्षो युक्त इत्युक्तो तादोस्पष्टमत एव हु वचनोक्तिः। तस्य बाह्यप्रयत्नत्वं इठ यति
अत एवेति। तस्य पूतत्वादेवेत्यर्थः। अन्यथा तदुपक्रमेण तत्समभिमाहारेण वा मोऽनुनासिका इत्युक्त्य संगतिः स्पष्टैवान
हाविति। भिन्ने पदे हिति यादपूरणे। तत्रन्यूनतां निराष्टैन्वे नादेतीत्यादि घोषयोः। तयोरपि। एवमग्रेऽपि अन्वितितस्य
न्यादिः। अणोप्र अत्रानुनेत्यादिवत तत्र विध्यभावात् एवं च प्रागुभयत्रद्वादशाक्षोक्तिः संभावनाभिप्रायान तु सत्ताभिप्रायोः
।न ध्वं अनुनासिकान् इतिते त्तिरीयप्रातिशाख्ये यमानुस्वारनासिक्यानां नासिके अनुनासिकास्त्वोत्तमा इति कातीयप्रा
तिशाख्ये। वर्गोत्तमा ङञणनमा अनुनासिका भवति न शब्दात्स्वस्वस्थानाद्यपरित्यागद्वारेण। नासिकास्थानं द्वितीयमे एमः ८०
षामित्यर्थ इति तद्भाष्यं चाचानुकूलं। नासिके इत्यस्य द्वे रंध्रे स्थानमित्यर्थः। एतेनार्वायणाभिवङ्मामपि नासिका
स्यापारसहकृतं कंठादिकमेव स्थानं न तु स्थानद्वयं पाणिनिशिक्षायामनुक्तत्वात् अमोनुनासिका इति बाह्यप्रसंय

80

त्वमकरूपोपाठश्च।यथाततीयादृत्यादिभाष्योक्त्याकातीयादिकंचनद्द्वयस्य तत्तच्छाखामात्रविषयत्वाच्चेति रत्नाक
रोक्तमपास्तं।एवंतैत्तिरीयप्रातिशाख्ये नासिक्या नासिकास्थाना मुखनासिक्या वेत्युक्तत्वात्तत्र मतद्वयं बोध्यं नासिक्या
त्र यमानुस्वारास्तत्रभवाः उद्देश्यसमर्पकमिदं।मुखनासिकयाद्वरूपस्य यथोपपत्तिस्तथा सांष्ठप्रभायां मुखस्या।
स्थानत्वादत्रानुक्तिः।तदाहात्वमिति।लोकेति।मुतानामपि तत्र तत्स्थानत्वानुभवात्।अत्र मतान्तरमप्याह तथात्वेति
।त्वसाद्ध्वृति पाठः।ननूरसः स्थानत्वेऽत केऽपि तद्विषयोनोक्तोऽत आह हकारमिति।पूर्वोक्तोरसंयुतं कंठ्यमाहुरिति द्विती
यवाक्यार्थः।एतेनाकुहेत्यत्रापि हकारस्तदतं युत एव विवक्षितः अन्यथैतद्विरोधापत्तेरिति सूचितं।ननु मूले ए
कादशस्थानान्युक्तानि तत्रत्याशयः समुच्चितमभिप्रेतं स्थानमिति।एवंच शिक्षायां कथमष्टावित्युक्तिर आह यत्ति
त्ति विहितेति शारीरावेत्यनेन इदानीं तत्राभावत्वादिति भावः।अर्वाचीनप्रयोगप्रयोगमुक्तार्थसाधकत्वांगेति अत ए
व कल्याणपाणिपादेत्यादौ न दुष्टत्वसमर्थकत्वेन प्राचोक्तेरिसमामत्वात् तस्य एवंचेदस्यांगाङ्गोपेति सूत्रे भाष्ये अव

81

३

शे०टी०
४१

यवत्वस्यापि तद्रूपेणालोकनिरूपप्रत्येकावयवमात्रपरिसमाप्तत्वमिति भावः खंडयति दंतौष्ठ्यमिति। तत्प्रयोगसाधनायकौ
स्तुभाष्युक्तं खंडयति एतेनेति दंतोष्ठ्यमित्यादि तत्र तत्प्रयोगासाधनेनेत्यर्थः एवंच शिक्षायां उपपत्तावपि मूलमयुक्तमेवत
तोन्यूनाधिक्यसत्वात् तद्रूतिबोध्यनदाहहदिमिति। ननु प्रयत्नशब्दस्याभ्यंतदाहहदिमिति। ननु प्रयत्नशब्दस्याभ्यंतरपरत्वस्या
प्रागुक्तत्वेन तस्य वक्ष्यमाणभेदासंभवेन मूलमयुक्तमत आह सूत्रे इति प्रयत्नयोस्तच्छब्दयोः अभिमतीत्वान्वेति सर्वःपाठः
पाठः सूत्रेणेति। अन्यथा तदा तयैक्यं स्पष्टमेव। एवंच सूत्रमतेनेदं। नचैवं संवृतोक्तिरधिका। अ अ इति शास्त्रविधेयत्वे
ननदुक्तेः तदेतत् आरभ्य पदसूचितामरुचिं व्यंजयन्नाह भाष्येति। एवंच सप्तप्रयत्नांगीकारं। चएवंच तदर्थं ज्ञाप
कानुसरणं व्यर्थमिति भावः। अत्र पक्षे नाज्झलाविति सूत्रं प्रत्याख्यातमिति भ्रमं निराचष्टे नाज्झलावितीति। तेषा
च प्रयत्नभेदस्यैव। एवंच सूत्रभाष्ययोरेकवाक्यतैवेति भावः। पर्यंतरूपेति पर्यंतदेशरूपेत्यर्थः। आदिनोध्याग्रा
दिपरिग्रहः। विकाससंकोचरूपकार्यकरविवारसंवारभेदामाह दूरेत्यादि। तत्र स्पृष्टादीनां मध्ये इति। इत्यादिरि

रामः
४१

82

क्षेति। अनुपदमेव स्फुटी भविष्यतीय। स्पृष्टं स्पृष्टं चेत्यनेन अत्र सर्वत्र मानमाह तथा चेति। पाणिनीयेति शेषः। स्पर्शाभावे
ति। तथा च दूरात्स्थानलाभः इत्यनेनानुप्रवेपकृत्पकृत्रमान्नघटितेन पूर्वोत्तरसाहचर्यादिति भावः। शलां ईषत्स्पृष्टत्वस्या
र्धस्पृष्टत्वस्य चाभावादसंगतिं परिहरति नेमेति ईषदिति। अजपेक्षयेति भावः। अत एवाह यणपेक्षेति अत्रेति। तेषां भेदे
न कथने सतीत्यर्थः एवं चासावर्ण्येऽस्य हेतुत्वं फलति। ननु तस्य संवृतत्वस्य प्रयोगाद्विवक्षान्तराद् अ अ इति सूत्राच्च ला
भेऽपि विवृतत्वस्यैवासिद्ध्याकथ्यमवधारणगर्भोक्तिरत आह प्रक्रियेति सर्वत्रेति भावः स्पष्टं चेदम् अ इ उ ण् इति सूत्रभाष्ये अन्यथा
। सर्वत्र तत्तदिति न्यायाभावे। दीर्घेण आकारेण। ननु विवृतकरणाः स्वरास्तेभ्य एओतौ ताभ्यामैचौ ताभ्यामप्याऽऽका
रः संवृतोऽकार इत्यापिशिक्षोक्तेराकारस्य विवृततरत्वलाभेन तस्य विवृतत्वप्रतिज्ञायामपि सावर्ण्यासिद्धिस्तदवस्थैवे
त्याकारस्य विवृततरत्वं प्रतिज्ञेयमत आह दीर्घेति। अत एवाइउण्सूत्रस्य भाष्यवार्तिकादिसंगतिः अन्यथातिप्रसंगाप
त्तिश्च तदाह दिगिति। तस्य ह्रस्वाकारस्य सूत्रे सुपामिति सुपो लुक्प्रयत्नेति आद्यस्य विवृतत्वात् द्वितीयस्य संवृतत्वा

४

शे०टी०
८२

तस्मिन्निमते नाहससवर्णेति भाषामते नाह आतीति व्यापकजातीत्यर्थः तथा चाकारादीनामप्ययमादेशः स्यादिति भा
वः। व्याख्यानादिति यथोद्देशपक्षे पक्षेऽस्यासिद्धत्वेन तदप्रवृत्तेः॥ कार्यकाले तु परनिर्देशाद्वासिद्धेरित्यर्थः अतिदेशवि
धिफलस्य मनोरथादिसिद्धेः स्पष्टत्वादाह। धीति। अन्यथात्तत्वानंगीकारे तत्त्वमानांगीकारे। पत्वे वं सति प्रशाननड्वा
नित्यादौ मो नो धातोरित्यस्य संयोगांतस्य लोपः तस्य च सिद्धत्वेन नलोपापत्तिः सत्वनुम्विध्योः संबुद्धौ चाविनाप्यर्था
दिति दंडी तन्त्र नत्वेकमुदाहरणमिति न्याये न सामान्यशास्त्रवैयर्थ्यापः त्यात्तत्रेष्टसिद्धेरत आह गोधुङ्भ्यामित्य
त्रेति। इत्यादावित्यर्थः आदिना गुडलिण्मानित्यादिसंग्रहः। सिद्धं ते जश्त्वासिद्धत्वात् पत्वे जश्त्वानुनासिक
योरसिद्धत्वान्ध्दषभावेनुनासिकस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेऽनुनासिक इति प्रक्रियाह स्पज्ञपत्नं भूतत्वात्घादिर
सिद्धत्वाच्च वत्वस्याप्राप्तिरेवत द्वितीये वाह घत्वेत्यादि अयं भावः तादृशविधिपक्षे त्रिपाद्यामप्रवृत्तौ गोदुह
मदित्यादौ आदौ घत्वजश्त्वयोरेव प्राप्तावपि घत्वस्य पदान्ते सर्वथा निरवकाशत्वे न जश्त्वबाधकत्वेनादोषः ततः परत्वेन भ

राम:
८२

84

षभावादंतरंगत्वेनानुनासिकात्प्रादौ जश्त्वं सर्वथाऽनवकाशत्वादेवासस्य पूर्वप्रवृत्तिरिति वाच्यं स्थलेबाधके कृते सति हि ता
वुत्सर्गप्रवृत्तेरंगीकारात् ततः शिष्टेऽनुनासिके कृतेऽझषंतत्वेन भष्भावो न स्यादिति ननु सिद्धांते प्रोक्तप्रक्रियायामपि ।
नात्र पक्षे सा वक्तुं शक्या वैषम्यात् तथाहि प्रागुक्तरीत्या जश्त्वात्प्राक् घत्वेपि तदुत्तरमनुनासिकतोऽतरंग जश्त्वे तो येन नाप्राप्ति
न्यायेन सर्वथा निरवकाशत्वेन च बाधकत्वेन च त्वभष्भावयोरेव प्राप्तिः नत्वांतरस्य तत्त्वेपि वत्वस्य तस्याविति भविषये त
ङित्वानित्यादौ तद्विषये चारितार्थ्येन कथं तत्त्वमिति वाच्यं तावन्मात्रफलकत्वे तदुक्त्येव सिद्धे सामान्यसूत्रस्य नत्वे
कमितिन्यायेनाचारितार्थ्यात् तत्साविति सन्नतद्भष्भावे षतु अत्रापि तथा बोध्यं एवं च तयोर्मध्येऽविरोधेन परत्वस्य तुल्यत्वे
ननित्यत्वस्य मिथोऽविषये मिथश्चारितार्थ्येनापवादत्वस्य चाभावेप्यल्पापेक्षत्वेनांतरंगत्वाद्दंत्यादननुनासिका
त्वपूर्वत्वापत्तिः एवं चोक्तरीत्या ततो भष्भावजश्त्वानुनासिकानां क्रमेण प्रवृत्तौ धङ्कुनित्यादि स्यादिति स एव दोषो
देयः किं च सर्वथा निरवकाशत्वेन बाधोत्तरमुत्सर्गप्रवृत्तावप्यन्यत्र बाध्याप्रवृत्तिरिति सिद्धांतादत्र वत्वेन जश्त्व

५

शे०टी० ८३ स्पेन नाप्राप्त्या भष्भावानुनासिकयोरंतरंगत्वेन बाधात् भष्भावादीनामप्राप्त्या वत्वमेव स्यादिति तथैव वाच्यमिति षत्वेत्या
दि चिंत्यमिति षत्वेत्यादि चिंत्यमिति चेदत एवेति भाव इत्यनेनारुत्विसत्त्वकेन तं पृथक् कृत्वा सिद्धांतमुक्तरूपमाह वस्तु
त इति षत्वे इत्युपलक्षणं ठत्वस्यापि उक्ताशयानभिज्ञः शंकते नन्वेति ततः वतात् यक्षानुरूप इति न्यायेन पाक्षिकसि
द्धांतं प्रसंगात्प्रतिपादयन्समाधत्ते विप्रेति नन्वेवमपि कार्यकाले दोष एवात आह पूर्वत्रेति। तस्याः विप्रेति परिभाषायाः
। एवं प्रागग्र ऽपि एवेन कार्यकालत्वव्यवच्छेदः इदं च सकृद्गतिति न्यायपक्षावलंबेनोक्तं। पुनः प्रसंगेति पक्षे तु प्रागुक्त
मेव शरणं। ननु कुर्यंते न तत्त्वबोधनमत आह अन्यथेति तेन तद्बोधनेऽइत्यर्थः सिद्धत्वेपीति सिद्धांतेपि षत्वं दृष्यति
भावः परीति परिभाषांतराणामित्यर्थः क्वचित्तथैव पाठः इवास्यास्नपीति पाठः तेनेति परेणेत्यर्थः तथा चैतदसंगतिः रामः ८३
स्पष्टैव तथा च सिद्धांते मनोरथे लोप एव स्यान्नोत्वमिति भावः इदानीं भाष्यासंभाष्यासंगतिरपीति ध्वनयन्नुक्तहे
तोरेव उक्ताज्ञापकमुक्तरोषं दूषयति अत एवेति अधिकारत्वे वार्तिकसंमतिमपि ध्वनयन्फलांतरमाहापीति।

86

एवसति स्वर्गहेवाक्यार्थस्य न फलमित्याहैवंचेति। अधिकारविधित्वे चेत्यर्थः तस्य तदापूर्वत्वस्य दुर्वचत्वादाह तस्यासिद्धत्वमि
ति। एवं सति प्रथमवाक्यार्थासंगतिं परिहरति क्वचित्तु पातेति प्रथमसूत्रेऽनुवृत्ताविदसंग्राहकवाक्ये कस्यचिन्नूह
णेमानाभावेनोपस्थितत्वाविशेषात्सर्वस्यैवग्रहणादिति भावः द्वितीयपदे आह क्वचित्सूत्रांतरे इति तत्र द्वितीयपक्षस्यो
जयति तत्रायभीत्ति वस्योपस्थितावितिविशिष्टस्वस्याधिकारत्वेनेति भावः अत एवाह वाक्याभेदेनेति इतिरन्वय
समाप्तौ उक्तार्थे ज्ञापकमपि सूचयन्नाह तत एवेति वाक्यभेदे न तथान्वयांगीकारादेवेत्यर्थः आदिना नमुडादेशद्
त्वादिवार्तिकसंग्रहः तत्रीषेध इति शास्त्रासिद्धत्वनिषेध इत्यर्थः अन्यथामुत्वविध्यनंतरमेव ननेइत्येवब्रूयात्
एतेन तत्रैतदुपस्थितौ पदैकवाक्यतयाऽन्वयेन पूर्वकार्यप्रत्यसिद्धत्वविशिष्टो भवतीति वाक्यार्थः विशिष्टविधौ
विशेषणविधेरार्थिकत्वान्नमुनेइत्य इत्यादिभिरसिद्धत्वनिषेधोपपत्तिः ते हि स्वविषये तत्तच्छास्त्राणां विशेष्यविधि
त्वमात्रं बाध्यते इत्यप्रास्त्त उक्तहेतोः शास्त्रनिषेधेन ग्राह्यस्यैव निषेधौचित्यात् कार्यासिद्धत्वे तथा सुवचत्वे सिद्धांतेत

87

ऐ० टी०
४४

यादुर्वत्रलोपेऽनन्त्येवमपि नेष्टसिद्धिः सर्वस्य पादस्याध्याया एकवाक्ये रेवं चापवादस्य सर्वत्रासिद्धत्वेनोत्सर्गप्रत्यप्यासिद्धत्वाप
त्तिस्तदभावेऽन्यत्राप्यसिद्धत्वानापत्तिरत आह पूर्वत्रेती त्यादितस्येति यत्रानुवृत्तिस्तस्येत्यर्थः पतु खंडनकृदादिः असि
द्धं प्रागेव न ज्ञातमित्यर्थः एवंच कार्यासिद्धत्वेपि मनोरथस्त्वादावुक्ते कार्ये रेतोपस्य प्रागेवाप्रवृत्तौ रोरुत्वस्याप्रतीघातात्सि
द्धिरप्रत्यूहा। किंच सत्यपि शास्त्रे जाते पूर्वकार्ये शास्त्रप्रामाण्यात्कार्यमात्रेऽभावारोपेण हेतुत्वेन तर्थैवितसंदेंतत्र च पाठे कार्या
प्राप्तात्पूर्वशास्त्रविहितत्वादिरूपपूर्वत्वाश्रयणे लक्षणा यतेश्च दोषांतरकथनद्वारा तेदेतदूषणयन्नाह सिद्धमित्यादिना।
यावदर्थमाह प्रवृत्तिमिति। एवमग्नेपि सिद्धशब्दार्थेस्तत्र सिद्धशब्दस्यान्यार्थत्वादाह सिद्धश्चेति नत्रस्त मासघटकत्वेन भेदा
र्थकत्वादाह तद्भिन्नमिति। ज्ञानस्यैवेति निश्चयस्यैवेत्यर्थः तथाऽनुभवेन तथैव कार्यकारणभावोन्नयनान्नायनात् तदाह
दृष्टमिति पीडव्याकरणे। शास्त्रेतीति पूर्वत्रासिद्धमिति शास्त्रेत्यर्थः आहार्येति बाधकालिकेच्छाजन्यनिश्चयो पात्पर्यः त
थासति कस्यचित्प्रवृत्तिः कस्यचिदप्रवृत्तिरित्याशयेनाह शास्त्रस्येति। अत्र प्रकृतसूत्रे मनोरथ्यासिद्धिस्तु न तत्रदर्शनाभा

राम
४४

88

वरूपेलोपेऽभावारोपस्य दर्शनारोपरूपत्वात्तद्वदिती या भावस्य प्रथमाभावप्रतियोगिरूपत्वस्य प्राचां मते सत्वात् स्वत्वसामर्थ्याद
स्येवात्रांगीकारात् देवदत्तेतिन्याये भावप्रतियोगिकाभावस्यैव देवदत्तादिपदस्वारस्येन विषयत्वात्तदेतद्ध्वनयन्नाहामूद्ध।
त्याप्रसिद्धिरिति। आदिनाऽमी इत्यादिपरिग्रहः तामेवाहादेत्ति परत्वादिति वक्तरीत्येति भावः यत्तु न्यायानंगीकारेऽयंदोष इति मा
न्यास्तदसदिति भावप्रकाशे स्पष्टं तत् ध्वनयन्नाह देवेति। पररूपाद्येति आदिनावृध्यादिसंग्रहः अतो निसिद्धेऽसिद्धत्वादिति देशादि
त्यादिः रोपासंभवेनेति। पूर्वत्रेति सूत्रोदाहरणसंपत्त्यायुक्तरीत्यालक्ष्य इति शेषः एतेन वस्तुतः कार्यासिद्धत्वेपि न दोषः शास्त्रयोः
स्वतोऽविरोधेनैतस्य कार्यद्वारकत्वात्। अन्यथातिप्रसंगः मनोरथइत्यादौ विरोधप्रयोजकीभूतकार्यासिद्धौ शास्त्रस्यासिद्ध
त्वेपि न षुंसकतुल्यत्वात्। एतेनामूइत्यादावसिद्धिः प्रयुक्ता। अमी इत्यत्रैत ईदिति सामर्थ्यादेत्वोत्तरं मुत्वस्य सुवचत्वात् वार्ति
कविरोधस्तु नत्रेतरस्य कार्यस्याभावादिति व्याख्यानान्नचन्यायविरोधः एकत्रविषये स्वस्वकार्यद्वाराप्रसक्तविमेधयोः शा।
स्त्रयोः परशास्त्रीयकार्यस्यासिद्धत्वेन स्थानिनो निवर्तकाभावात् माष्येतु न्यायमवष्टभ्य शास्त्रासिद्धत्वमादृतं तद्भ्रान्तिमभिप्र

४५

७

शे०टी०
७५

मेत्यभाष्याच्चानिष्कर्षे आह तदिति रत्नाकरोतिरुपास्तो। उक्तहेतो। उक्तहेतो। उक्तरीत्यातदभावोपवादकहेत्वसिद्धेरुक्तरीत्या
लाघवेनैतदृदित्यस्यशास्त्रासिद्धत्वज्ञापकत्वस्यैवौचित्याच्चान्यायस्यानित्यत्वंतुमूलाभावादयुक्तमित्यन्यत्रस्पष्टमितिदि
क्ननुसिद्धांतेपिक्वचित्कार्यासिद्धत्वमेवावश्यकमन्यथेष्टसिद्धेरेवंचसर्वत्रैकरूप्याय तथैवास्त्वत आह शास्त्रेति तु रुक्तवे
लक्षणेय न दोष इत्यत्रान्वयः। अंतरंगत्वादितिस्वनिमित्तस्येवादौ सत्वादित्यर्थः न त्वंतरंगपरिभाषाविषयः त्रैपादिके ऽतरं
गेसर्वथातदप्रवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वात्। यदित्वंतरंगत्वादिव्यवहारस्यपरिभाषामूलकत्वस्यैवाचः परेति भाष्यध्वनितत्वमि
त्युच्यते तर्ह्यस्तु क्रमेणान्वाख्याने पदान्येत्यादाविव लोकन्यायसिद्धांतरंगत्वस्यात्रापि विषयः न च तद्भाष्यविरोधः ना
ज्ञानंतर्य इतिवज्जातत्वबहिरंगस्यासिद्धतायन्नतद्विषयकत्वस्य तत्राभ्युपगमात्। तत्संदर्भपर्यालोचनया तथैवप्र
तीतेः असिद्धं पूर्वत्रासिद्धमित्यनयोर्युगपत्प्राप्तेप्रत्यक्षेणानुमानिककार्यसंभवाच्च प्रकृते तु न तथेति दिक्। तेन तद्भाष्यस्व
ग्रंथ्यविरुद्धामिदमित्यपास्तं दीक्षितादिमतेनायं ग्रंथ इति केचित्। प्रकृतमिति। पूर्वमेवेति शेषः।। एवं न कार्यव्यवच्छेदः।।

राम:
७५

तन्निवर्तीति स्यान्निनिवृत्ति बुद्धेरभावइत्यर्थः। विनिगमनाविरहात्संभावितमाहूदेशेति। नन्वेवं कार्यमेवनुत्पादत आह जायेति
बुद्धेरन्याय्यत्वेपि तस्यैवकर्तव्यत्वात्। अत्रहेतुं लौकिकमाह नहीति। अपिसूत्रितमाह यत्रत्विति। शास्त्रयोरितिशेषः। अप्रवृत्तिरेवेति। प
रस्यादावितिशेषः। मात्राद्विना घकाराद्दहनन्वेति एवमितिशेषः। शास्त्रीसिद्धत्वस्येष्टत्वेद्इतितदर्थः। निसेवेति। पूर्वत्रजातस्यतत्का
लप्राप्तस्यचनिषेधइत्यर्थेनोभयत्रापीष्टसिद्धेरितिभावः। ननुपूर्वश्चेत्सपूर्वसेत्सपूर्वशास्त्रप्राप्त्यावित्यर्थ उत पूर्वशास्त्रविष
यत्वसंभावनायामित्यर्थस्तत्राद्येदोषमाह पूर्वेति निठोपइति तदन्यतरस्येतिशेषः। नलोपोतरे पूर्वशास्त्रप्राप्तिसत्वेपिजातस्य
निषेधोदुर्घट इति पुनर्निषेधोनेत्याह भुक्तेति। नेतदितिनिषेधेत्यर्थः। नन्वेवंतदकरणलाघवमेवेतितन्नेष्टापत्तिरिवात आह
राज्ञभ्यामिति। उत्तरीत्यैवेतिभावः। द्वितीयेदोषमाह पूर्वेति। बहुव्रीहिः पूर्वशास्त्रविषयकेत्यर्थः। एवमग्नेपि। अत्रपक्षेनसूत्रासंग
तिः राजाश्वइत्यादौ नलोपेदीर्घरूपविषयस्यसंभावितत्वेनतत्वेनतत्रनिषेधाभावार्थत्वादत आह राज्ञामिति। पूर्वत्रकार्यएव
निवृत्तेरित्यर्थेपि प्रागुक्तरीत्याराज्ञभ्यामित्याद्यसंगतिः सूत्रासंगतिश्च। एतेन कार्यासिद्धत्वेपिनायमतिदेशः किंतुकार्यस्या

श०टी०
५६

सिद्धत्वमनिष्पन्नत्वे प्रतिपाद्यते तत्रतिष्पन्नस्यानिष्पन्नताया ब्रह्मणापि दुष्करतायाः प्रागप्रवृत्तिरेव प्रतिपाद्यत इति न दोष
इत्यपास्तं उक्तयुक्तेः तदाहेति दिगिति। ननु कथं विवारादीनां वाह्यत्वं विवारत्वादिकं वा तत आह काकलकेति अधस्तादित्यने
न तस्यास्य बहिर्भावः सूचितः विकाससंकोचेति पाठस्तद्विशेषेति नादविशेषेत्यर्थः अघोषेत्यत्र नञोऽल्पार्थत्वादाहाल्पघोषेति
तिद्रूपेत्यर्थः। कार्येति। तथा चोक्तरूपस्यास्य बहिर्भूतकार्यकरत्वाद्वर्णाभिव्यक्त्यनंतरभावित्वाच्च वाह्यत्वं तत्तत्कार्यकरत्वाच्च विवा
रत्वादिकं इति भावः आस्यवावाह्यदेशस्थत्वेन नु न वाह्यत्वमेषां नाभिमदेशात्प्रेरितो वायुरूर्ध्वमाक्रामन्मूर्ध्नि प्रतिहतो
निवृत्तः सन् तत्तत्स्थानान्याहत्य ध्वनीनभिव्यज्य तत्काल एव स्पृष्टतादीनुत्पाद्य वर्णानभिव्यज्य यत्नविशेषसताथे नगलवि
कासादीन्करोतीति सिद्धांतात्। अत एव न शिक्षाविरोधस्तद ध्वनयन्नाह तथा हीति। कर्तृत्वप्रत्ययादेरनात्मधर्मत्वादाहात्मां
तःकरणमिति। सांख्यरीत्येदं नैयायिकानामुक्तेरवात् अनुभवस्य नष्टत्वादाह संस्कारेति। तत एव तदर्थमाह स्ववृत्त्येति समेत्येती
णा रूपसितिनैकीकरणमर्थ इत्याहैकेति अर्थानां वक्तुमिच्छाया असंभवादाह तद्बोधेति। युंक्ते इत्यंतं भावित एयर्थमित्या

राम:
५६

९२

हयुक्तं करोतीति। यन इत्यस्य समध्यमणिन्यायेनान्वय इत्याह नदितिसोदीर्ण इति प्रतीकं तत् स्पष्टार्थं सप्रतीकं प्रत्येकं व्याचष्टे स
मेति फलितमाह एवंचेति। तथा तदर्थे चेत्यर्थः। एतेनयेवर्णाभिव्यक्त्यनंतरं मूर्ध्नि प्रतिहतो निवृत्त इति वदंति तेषां शिक्षाविरोधः स्पष्ट
एवेति सूचितं तनस्तदभिव्यक्त्यनंतरं विशेषेण तत्सहायेनेतत्र तध्यो। ततत्कार्योतो स्पर्शादिरूपेत्यर्थः। देशो कार्येति। काकलका
ध्वस्तात् गलविवरे विकासादिरूपेत्यर्थः इतिः फलितार्थसमाप्तौ। नन्वेवं ह्रस्वत्वादीनां कुत्रांतर्भावोऽत आह मात्रेति। कृतमि
तिः तथा चोक्तकारणाभावान्नकार्यांतर्भावः अत एव तुः प्रयुक्तः एवमाशंक्य समाधत्ते इतीति यद्यपि तथापीति शेषः इतिः हेतो
तस्य यत्नस्यात् तदपि। ह्रस्वत्वादिकमपि अपि नोक्तं। अत्र मानमाह तत एवेति। तस्यतत्वादेवेत्यर्थः। आस्यविशेषेति। आस्ये तु स्वदेशप्र
यत्नमिति पक्षे आस्ये इति तद्विशेषणेनेत्यर्थः। सवर्णसूत्रेचितत्संज्ञाविधायकसूत्रे भाष्यविरोधं परिहरति यद्यप्येक एवेति। नन्वे
वमप्युदात्तादीनामत्रोक्तिरयुक्ता प्रयुक्तरीत्या तेषामाभ्यंतरत्वे सेवलाभाद्धतः प्रागुक्तमेवाहोदात्तेति। उभयत्र हेतुमाहोदा
त्वादीति। आदिनागमकांतरस्यापि समुच्चयः तेषां समुच्चयः तेषामुदात्तादीनां। इत्यनेन। इत्यत्रत्योदात्तग्रहणेनामूलीयत्सूत्र

१

शे॰टी॰
४७

तांनि एचस्त्रेदमिति। अयोगवाहृतिरात्तायाङ्घ शब्दसादिति। अतएवयमविसर्गादेः स्थ्यकूम्भ्रहणं। अतएवानुस्वारस्याभ्यासादयो
नेत्याहुः सत्तेरणेतेएवेत्यन्वयः अनुप्रदानशब्दस्वारस्यात्तत्सदर्लनार्थं इत्याह्यन्मिति। तथ्याच्चतत्प्रयत्नकाइति तदर्थ्योबोध्यः
नन्वेषां तदनाश्रयत्वेन कथं कर्तृत्वमत आह तदभीति वर्णाभी त्यर्थः। तेषां। वर्णानां। कंठमित्यस्य पूर्वान्वय इति भावः। मू
लादिनू तानि राद्य स्प्रेवगेति। अत्रप्रकरणे सर्वत्रैवमेवबोध्यं। एतेन तयादंड्या व्युत्क्रमपास्तं। प्राग्वदाह तदिति। आधिक्यंनि
रावष्ट्यय द्यपीति। खयादिषु घोषाघन्यतमेतिपाठः। एवं हश्यादिष्वपि बोध्यं। हिषु घोषाघोषान्यतरे तिपाठ खयादिष्वित्यत्रादिना
हशादेरपि परिग्रहः। शास्त्रानुरोधेन तयादंद्वप्रयोगेपियथासंभवं योगो न यथासंख्येन हिषु घोषाघोषान्यतरे तिपाठ
थेवं यद्यातदा खयादिष्विति पाठः। मूले वर्गयमगा इति वर्गगा यमगाश्चेत्यर्थः वस्तुतस्तत्वस्याभावादाह्वेविति। वर्गेष्वेव
यमा नांस्थितिरित्यर्थ अत्रमूण्वारणाय षष्ठ्यो विसेसप्तम्युपपत्तयेवाह विद्येति। वकुवक्ष। नात्सर्ववर्गस्यास्तित्वात्त्या: अत
एवतथा वक्ष्यति तत्र वर्गाणामित्यादिना मूल एव। ननु एवमपि प्रयोगे युगपच्च। तुर्णा स्थित्याभावेन लक्ष्यविरोध एव।

राम:
४७

तआह निर्धेति। अन्त्यंतेमादित्तीति। एतेन परशब्दयोगे चतुर्भ्य इति पंचम्युचितेत्यपास्तं नान्वयथासंख्यमिष्टमिति ध्वनयन्नाह
।मूले पंचमे परे इति। अन्यथा पंचमेषुपरेषितुक्तं स्यात् आद्गुणाद्युसादाविव पूर्वपरयोः स्थाने इत्यर्थभ्रमवारणायाह मध्ये
इति। ननु कृत्वादि घमेकृतमिति भावः एतेन वर्गपंचमयुक्ताः प्रथमा ययाइति विवरणोक्तमपास्तं अएवेति घव्याख्यायांय
त्कृतमिति भावः एतेन वर्गपंचमयुक्ताः प्रथमा ययाइति विवरणोक्तमपास्तं अतएवेति घव्याख्यायांयत्कृतमिति मित्कृतसाद
श्यानंगीकारेण तत्कृतसादृश्यांगीकारीत्यरसादृश्यानंगीकारेण पूर्वसादृश्यांगीकाराच्चैवेत्यर्थः। उभयत्र संगच्छते इत्त
सैवास्याप्यन्वयः अन्यथा पठिते रवे तेषां ग्रहणे तत्रग्रहणासंगतिः परसदृशत्वे तेषां पंचत्वेन तदुक्तचतुष्ट्वसंख्याविरोधा
पत्तिश्चेति भावः चतुष्ट्वोपपत्तिस्तु प्रथमयमत्वादिना बोध्या। ननु सिद्धांते षां विंशतित्वेन चतुष्ट्वमनुपपन्नमेवेति चेन्न प्रथ
मत्वादिना तथोक्तेः पंचत्वसंख्याव्यवच्छेदे तात्पर्यात् शाखेइति॥ एतेन तड्नमनमित्यादौ यमेन व्यवधानाद्यरोनुनेत्य
स्याप्रवृत्त्यापत्तिरित्यपास्तं उक्तयुक्तेः तत्राप्यपरखंडपरे एतदुपत्तेश्चेति बोध्यं। प्राग्वदाहान्त्यामिति एवमग्रे सर्वत्रबो

१०

प्रो०टी० र्थं।अन्त्यान्तत्वमानमाह सुपामिति।भाष्ये ऽन्वयः दकार इति।आर्द्रो न्वर्मे नित्यादौ तु ग्रहणप्रत्याख्यानाय पूर्वसवर्णेन साध नावसरे इति
४८ भावः।उर्कं द्र ठपति अन्यथेति।अल्पप्राणत्वमात्रांगीकारेणात्तत्त्रितयानंगीकारे इत्यर्थः।अनंगीकारे।स्पष्टमितिति तिन्न हि हादाविरामः सं
हिते न्यासे कुक्कुटः पिप्पलीपितमित्यत्र स्पर्शानामघोषाणां वसंयोगेऽसंनिधानात्संहितासंज्ञानस्यादित्युक्तौ किमुच्यते संयोग
इति अथ यत्रैकः पंचतीतिएकः पूर्वपरयोर्हृदेन प्रच्छाद्यते रस्तु कंठयोर्घोषवतोर्मध्ये च स्फोरो घोषवानिवलक्ष्यत इत्यर्थ इति के
यटः।ननुजिह्वामूलीयादेः स्थानादिकथनं व्यर्थमफलत्वादत आह इतिक्वेति।क्रमस्य वोध्यत्वादस्य पूर्वनिपातः।अत
एवयथाक्रममाह स्थानेति सावर्ण्यां तेतिन्वा।आदिना सावर्ण्ये निवृत्तिपरिग्रहः।ननु तद्ग्रहणेऽपि लोकचतेनोभयोर्ग्रहणमस्तु रामः
यतुतथा सति कादीनां नामिथः सावर्ण्यानापत्तिरिति दंडीत न क्वापि सर्वप्रयत्नसाम्यस्यासंभवात्।पूर्वज्ञापकेन किंचित्प्रय ४८
त्नसाम्यमादाय सवर्णसंज्ञेति भाष्यसाधितार्थस्योक्तत्वाच्चात आहोपेति।हियत्नः तथा च स्पष्टोच्चारीति पापतिभावः गुण
श्राद्धत्वस्य क्रियारब्धत्वसच्चयवच्छेदायाह तयाहुतस्पदेति।कप्रत्ययांतत्वं निराचष्टे आह तत इति।विजंत इति भावः।सन्व

96

नस्तुह्वस्त्वइत्याह स्पर्शोष्मणोरिति। ऊष्मपदव्यवहार्या इत्यर्थे भाष्यप्रातिशाख्यतिरोधापतेराहोष्मा वायुरिति अत एवदेकवाक्यता मा
ह एवमिति॥ गत्तवदित्यर्थः। अत एवाह यच पीति। भाष्यादिति। तमप्यहणाद्ये सोसोष्माणो नादवंतश्चैते भवंति चतुर्थाः वाग्घसति
अन्यथा सोष्मणः सोष्माण इति द्वितीयानादवतो नादवंत इति चतुर्थः प्रसज्जेरन्निति भाष्यादित्यर्थः। अन्यथा तयोरपिग्रह
णे कण्व्यादीनामिति। यद्वा इति विशेषः आभ्यंतरयाचत्वप्रयत्नसाम्याभावादिति भावः। आशिकं चेदं तदाह नाच्चल्लाविति खराइत्यस्य
प्राग्वदर्थेत्वदिनिध्यायतत्र हेतुमाह्नोदेति। सपूर्वाद्वाज्जतेइं इति भावः। सपूर्वं चेदस्मुच्चैरुदात्तइत्यत्र भाष्ये। नन्वेवमुदा
दानां कथं तत्वमत आह तद्वेमेति। कत्वत्वणयोरितीति। अत्राच आवित्वादिमनोरमाद्युक्तप्रसंगीकारे रूपसिद्धिः क्लिष्टत्व
म्यथास्माहान्वत्ववेति वार्तिके दीर्घवारयतिव्रुत्पकरतीति। नन्वेवं सावर्ण्यादृकारेण लृग्रहणसिद्धे एकारादिवत्तदुपदेशो
व्यर्थोऽत आह एवदिति एतद्वोधार्थमेवेत्यर्थः। तस्य लृकारस्य। अशक्यत्वमिति। तदभावादिना पदार्थोपस्थित्यभावादिना
पदार्थोपस्थित्यभावेन बोधाजनकत्वेनासंबद्धत्वेनाकरणीयत्वमित्यर्थः। नन्वेतादृशं न क्वापि दृष्टमत आह ध्वनित

97

११

शे०टी०
५१

मिति। तत्र हीत्यस्योक्तमित्यत्राप्यन्वयः आदावित्यस्य न प्राप्नोतीत्यत्रान्वयः सूत्रेऽत्यस्य ग्रहणादित्यत्रान्वयः अस्थितपक्षाभि
प्रायेणेयेरंकेति सूचयितुमाहप्रत्याहारेति। तद्धविध्यप्यटकानुच्चारितइति यादिवर्णेष्वपीत्यर्थः आदिनावदूयादि
विधिः। संयोगंसञ्ज्ञादिः असदितिअत्र शास्त्रप्रक्रियादशायामित्यर्थः तन्नग्रहणंमात्रिकयद्वयात्मकव्यंजनग्रहणं वस्तु
तद्द्वयमेवमानुपूर्वीकाश्रुतिरेवानार्थमप्युपदिष्टेतिनानर्थक्यशंकाध्यं। एवंसतिवार्तिककृतदोषमुद्धरति नन्वेति। लृकारो
पदेशस्योक्तरीत्यासाफल्येननसञ्ज्ञापकत्वेनेति तयाकौस्तुभाचसांगत्यस्यननायाह ऋलृवर्णयोरिति किंचित्। अनिष्ट ·
स्यत्ले। प्रकारांतरेणतन्नततूवारणंतुगौरवत्यस्तमिति सष्टंभाष्ये। माऋलृलावितिसूत्र·पाठसार्थक्यायाहेकारस्येति। शुद्ध
मिति शेषः एवमग्रेपि। मतेदूति। ताध्वभावेकारचवर्गाविकारैरौयकारशेषः। ओष्ठेयपापद्रतिवकृत्वमातिशोरव्यमतेइत्यर्थः
आदिवहुवचनाभ्यामेकारशकारश्रोकारोपध्मानीयओकारोपध्मानीयपरिग्रहः फलंतुपर्यंकेशेतेकृरवाबदेशयनंगीः
पांनगोः पठतीत्यादावयाद्यापत्तिः सूत्रमतेनाऽद्भ। क्रएवसनेरिक्तकवद्याप्यानांसवर्णसंज्ञात्रायुक्तबोध्यनवप्रयत्नैकं

राम:
५१

द्रक्रभेद्वारादेस्तुनभगुण्येकैयामितिएन्‌दितियावः कौस्तुभापुक्तिं खंडयति एतेनेति। उक्तदोषेणेत्यर्थः। किंचयत्तिं चित्या
नसामान्यमितिमतेहेजाशेर्मर्थ्यः सावर्ण्यापत्तागोभ्यांगोदुह्यावित्यादौ टत्वाद्यापत्तेः। एतेननाकुशराविंत्येव सुवचमितिरत्नाकरो
क्तमपास्तं हकारसंग्रहार्थप्रकारांतरेणवारणंतु गौरवपराहतमितिकु। नाच् प्रत्याविंत्येव सूत्रयितुमुचितं इति यथान
तथाकौस्तुभव्याख्यानेस्फुटीकृतं। ननु सावर्ण्यपक्षे ऽतोरोरित्यत्राप्लुतेरितिवार्यं हशिचेतिसिद्धेरतस्तह्रभावज्ञापकस्थिति
मास्तु नाज्झलावितिसूत्रमतआह हशीवितोरोरिति। अत्राप्लुतेतीत्यपराइत्यर्थः। अन्यांशस्त्वनुवदत्यर्थे आवश्यकः। ननु हकारेऽ
तोरोरित्येवसिद्धिरास्तां नत्रपक्षे एवंचयशिचेत्येवपठितुंयुक्तमिति दृशिचेत्येवेत्यायुक्तमिति वाच्यं तत्परकरणादाकारेइव
हकारेपिपूर्वसूत्राप्रवृत्तेः। अगतिकगतिक्लिष्टसमासांगीकारबीजमाह सूत्रेद्र इति। अतएव। आकारप्रश्लेषादेव अनेन
तत्क्रमानमुपदर्शितं। आकारस्याप्याससमाहारेप्येकवद्भावात् अयेतथाद्वंद्वेनद्विवचनोपपत्तिरित्याशयेनाह समाहारेति।
युक्तंपतरं खंडयति अदन्तमिति। द्वंद्वेतु। इतरेत्यादिः अपिर्हल्समुच्चयद्वारा दृष्टांतबोधकः। अन्यथा तस्यतेनसहवि

99

१२

प्रौ०टी०
५०

वक्षात सपंतेः सावर्ण्यस्यैष्टत्वादेवेत्यर्थः तत्संभवात्तद्द्वंद्वो न स्यात् अत्र तु तस्यापि प्रश्लेषे भाष्यं प्रमाणमिति सूचयन्तत्रेष्टा
पत्तिं निराचष्टे अत एवेति। थान्वद्वयोः प्रश्लेषणे तयोस्तेनैव तदनिष्टत्वमिति भावः एकप्रदेशत्वदोषसंभवेन पदद्वयपर्यं
तथा वनं व्यर्थमिति सूचयितुमाहेदमिति। ननु अनराद्वस्य संज्ञाशब्दत्वेन तदुत्तरभावमात्पयाते नशाद्वस्येव बोध्यना
दनन्वयापत्तिरत आहशाल्पेदतीदं हवारादौ तेन तत्वापादवं। वट केषपितद्वोप्य घटक अतत्वारितद्वितीयादिवर्णेष्व
पिमुतेइति। अन्ने स्सलोः प्रतिषेधे सेत्यादिवदतो वार्तिककृतो मतेइत्यर्थः। अन्यथाहस्यतत्वेपि हकारादे रनुच्चारि
तत्वेन शादेस्तत्वाभावाह हकारादीनामपीत्या युक्त्यसंगतिः स्पष्टैव यत्तु हस्ये न नाश विंतानायं सिद्धांतः उच्चारितस्यैव
तत्वमित्यप्युदितत्त्व भाष्यविरोधादिति निरूपाव्यकीति। जापिक्षेदोष एवं न जातेर्भेदात तत्त्वेतदभावान्द्र एवं च तदा तयो
तयसंगतिरेवेति भावः। तनु सूत्रोक्तः संज्ञासंज्ञिभावेन युक्तः विभिन्नविभक्तित्वात्। अत एवेदं स्वत्वंपि सामानाधिकर
ण्यये कविभक्तित्वं च द्वयोरस्तीत्यादिभाष्यं संयच्छते किंच सिद्धं धार्मिणमित्यादिन्यायविरोधादत आह शाणमिति सं

राम:
५०

108

सिद्धावपि प्रदीव्यजरसे वभूविवेत्यादेरसिद्धिः एवंस्थानिसंबंधत्वाश्रितविधौ नेत्यस्यैवार्थस्य स्वीकारे प्रदीव्यजरसे रामायेत्यादेः
सिद्धावपि धिन्वंति वभूविवेत्यादेरसिद्धिर्भाष्यविरोधश्च ज्ञातोऽर्थद्वयांगीकार आवश्यकः तथाचोभयत्र भेदाभ्यां स्थानीति विशेष-
णादलि तद्वृत्ति धर्मेत दाश्रितविधौ चैवैशिष्ट्यसिद्धिः विशेष्याऽत्यभिन्नसमुदायावृत्तित्वरूपवैशिष्ट्यस्यैकोऽस्तु भोक्तस्यातु धर्मेण न नि-
विष्टः द्वितीयप्रयोजनाभावात् आचेरामायेत्यादिषु किंचित्फलसत्वेऽपि धिन्वंतीत्यादेरसिद्धेर्भंगो दूतिसूत्रस्य भाष्यविरोधा-
च्च आर्धधातुकत्वस्य दूरत्वा सनादौ हत्वस्य सस्य सजुषोरित्यादिसोत्रप्रयोगीयस्य स्थानद्वादौ च सत्वात् एवं तादृशधर्मभिन्नधर्मानाश्रि-
तत्वरूपवैशिष्ट्यांतरस्यापि विधौ न [illegible] तथ्यासति केवलनिमित्तविषयेसुध्युपास्यदूत्यादावनल्विधाविति निषेधस्य चादौ स्था-
निवद्भावविधेश्चवारितार्थेऽपि भाष्याविरोधेऽपि विशिष्टनिमित्तविषयेषु सुपि चार्धधातुकस्येद्याडापद्दूत्यादिविषयेषु निषेधाविषय-
तया रामायवभूविवेत्यादेः सिद्धावपि तन्वंति प्रदीव्यजरसेत्यादेरसिद्धापत्तेः नन्वेवमपि वभूविवेत्याद्यसिद्धिः वलादित्वस्यादेशे सत्वे-
नातिदेशेनानाश्रयणेऽपीडिवेधेरादेशसंबंधत्वाश्रितत्वात् स्थानिसंबंधत्वाश्रितत्वस्यापि सत्वेनानल्विधावित्यस्य प्रसज्यप्र-

KKSU LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1863
Dist Nagpur

101

शे०टी०
९१

तिषेधत्वेन पर्युदासे प्राप्तिकनिषेधमादाय प्रतिषेधव्यवहारांगीकारेण वा निषेधाश्रयत्वमीयां सङ्गतिन्याये न निषेधस्यैव प्रसक्त्याति
ध्याविषयत्वादिति वाच्यं सर्ववाक्यं सावधारणमिति न्यायेन द्वितीयस्यानिभिन्नासंबंधित्वरूपासाधारण्यस्याप्राप्ति आश्रयणे
न निषेधाविषयतया स्यानिबन्धादावेनाधेयात्तुकत्वादिट् सिद्धेः ततश्च स्यानिरूपो योगः स्यानिमात्रावयवश्च योगस्तद्धतिघ
मोश्रितविधौ निषेधोऽन्यत्र विधिरिति सिद्धमिति न चापि दोष इति तदेतत्संबद्धादि निधाय तत्र नैवमपि बभूविवेत्याद्युक्तं सा
धारणकौस्तुभौ करीत्याद्वितीय एवान्यथा प्रतिपादयितं तत्फलकथनानंतरं तावत्प्रत्यासत्तिन्यायमात्रतस्तत्फलांतरमाह
स्यान्यालियुक्तेरिति स्यानिसंबंध्यताश्रितविधावित्युक्तेरित्यर्थः॥ अन्यथा तु न स्यादिति भावः॥ प्रत्यासत्तिलभ्यार्थफलमाह स्या
नालिति यद्यपि रामायेत्यादावेव फलं तथापि तत्र कष्टाये ति ज्ञापकात्सिद्धिरित्याशयेनाहव[illegible]ति आदिना सिद्धिरिति सिद्धेश्च
त्यर्थः अतिदेशेनार्धधातुकत्वादिति भावः हृदितामित्यादिसंग्रहः अत एवाह्वयवनादीति तदेवाह न हीति यत इत्यर्थःन्त
त्रस्यान्यसंबंधे तु अत्रापि निषेधः स्यादिति भावः ननु एवमपि स्यानिसंबंध्यताश्रयविधौ नेत्यर्थे न बभूविवेत्याद्यसिद्धिरेव.

वि रामः
९१

भ

ता

तस्यतत्त्वस्याश्रितत्वेपिआर्धधातुकत्वार्थमावश्यकातिदेशेनद्धतस्यापितत्वाभेनेङ्विधेःस्यान्नत्वाश्रितनिमित्तत्वस्यापिसत्त्वाद
तःकौस्तुभरीत्यात्रनिष्कर्षमोपादेशिकाभावएवातिदेशइतिन्यायेनाकांक्षामूलकेनाहयन्निमित्तेतिप्रत्यासत्त्यादिःस्यान्य
तिसंबंधिभत्त्वमात्रनिष्ठत्वएवेत्यर्थः।नतुसमुदायादेशसंबंधत्वनिष्ठत्वेपीतिभावःअतएवयत्कार्यमादेशःस्वतोनप्रतिपद्य
ततत्रस्यादतिदेशाकांक्षातच्चेकेषष्ठ्यप्रतिषेधस्तद्द्वारकेएवात्कार्येयुक्तःप्रत्यासत्त्येतिकैय्यटःचार्थेतिस्यानिवद्भावेनवादेक्ति
ङ्त्वेनततोभिन्नत्वाभावादार्धधातुकमित्यस्याप्राप्त्याल्लिङ्त्वस्यत्वलिङादेशतिङ्त्वेनवप्रवृत्यातत्रातिदेशेनैवतस्यलभ्य
त्वंनान्यथेतिभावःनतद्धितस्यसमुदायनिष्ठत्वेनस्थानिसंबंधस्यसत्त्वादितिभावःतादृशंस्थानिसंबंध[illegible]साधारणंहे
गि तुगर्भतत्स्वरूपमाहवस्त्वेतिननतादिर्प्रतिआदेशतस्यसत्वात्एवंवचनेघोतादिविशेषेणनापिपूर्वविशेषंद्धितीयार्थफल
कथनाव्यवहितोतरमेतदुक्तेस्तत्रैवोपपादनाच्चतत्रसाधारणत्वनिवेशोनाघव्याख्यानेइतिस्पष्टप्रतीतेरितिबोध्यं
विशेषमाहप्रत्यासत्त्याचेतित्वेनपर्युदाससमुच्चयःप्रतिपादितमिदमनुपदमेव।नायकेतितद्दीत्यर्थःविशेषंतरमाहप्रा
द्रा

103

५४

शे०टी० धान्यादिति। अत्र शास्त्रातिदेशे न बाधकमित्याह शास्त्रेति। सर्वत्रेति भावः। तुल्यपदेशाद्यतिदेशो वेत्यस्य। अपि: कार्यातिदेशस
१२ मुच्चयः। तत्र भाष्यमपि मानमाह भाष्येपीति तत्रैव सूत्रे इति भावः। तन्त्राङ्गेति त्रिणव्भावे इत्यर्थः। अङ्गस्येति प्रकरणादिति भावः। सि
द्धमिति इदं सिद्धमित्यर्थः। कृत्यमित्याशङ्कायामाहाङ्गमिति कार्यं च न दीर्घादिरूपं किं तु शास्त्रविहितेत्वादिवक्ष्यमाणाभाष्यहित्वा
हतत्रेति। तयोर्मध्ये इत्यर्थः। [illegible] प्रधानकार्यं तु इति रेतन्मतसमासो अत एवेत्यस्योभयत्रान्वयः। अत एव च। संगच्छते
इत्यस्य स्पष्टार्था पुनरुक्तिः। परिवीरिति विञः क्विबन्तस्य रूपं तुकः। परत्वाद्धल इति दीर्घः। लाघवादाह यद्वेति। नन्वेवं रामायेत्य
स्य सिद्धावपि परिवीरित्यस्यासिद्धिरनयोरनेनैव प्रापणादत आह तत्रेति। पूर्वं समान्येनैव बोधः। विशेषबोधसामग्र्यभावा
दिति भावः। एवंनेनेदं शास्त्रव्यवच्छेदः। एवमग्रेपि। तथापि पाठकृतपरत्वासंभवादाह परेति। तेषां दीर्घादिकार्याणां अत्रेति। अनयो रामः
र्मध्ये इत्यर्थः। अत्रैवेति प्रकृतसूत्रे एवेत्यर्थः। अत एवेत्यपपाठः। असंबद्धत्वात्। स्यात्परत्वेति तत्र पक्षे इत्यर्थः। तत्र हि किं १२
स्यान्नत्वाश्रयकार्ये निषेधोऽस्यात्मात्राश्रये इति संप्रकृतेदमुक्तं आदिनाऽदुपधत्वपरिग्रहः। अग्रे आदिना वृद्धिपरि

मा

ग्रहःअग्नेआदिनास्थानिवत्वात्सुप्संज्ञातस्याश्रयंचयत्वादित्वमित्यादिपरिग्रहः।किंविदित्युक्तिंसफलत्रयमनूद्यविशेषांतरमाहेवमि
तिउक्तवदित्यर्थःअपिनापदेशस्यसमुच्चयःअस्यफलमाहातएवेष्टेतिनात्रैवेदमित्याहसर्वेतिविशेषांतरमाहयन्निमित्तेति।
अतएववतासोनित्यानिट्त्वादेनातिदेशइतिन्यायेरित्यादिपरंग्रंथसंगतिःविशेषांतरमाहस्यानीतितत्रबीजमाहशब्दानित्य
त्ववारणायेतिसर्वैसर्वेतिपदमिहार्थवत्यौगिकत्वात्कल्प्यमानत्वादेवाहानुमानिकस्यान्यादेशभावस्यघटकादेशस्यापी
तिअपिनामुख्यसमुच्चयःअन्यथातत्तस्यैवग्रहणंस्यान्नतस्यापिश्रौतत्वेनप्राबल्यात्।।तेनतिङ्त्वातिदेशेनतथात्वनिघातसि
द्धिरत्रपाठांतरंतुनयुक्तंयद्यपिसमुदायविकारेसुतरांनित्यत्वहानिस्तथाप्यर्थवत्वेनसत्वाच्चात्तस्यैवप्रसंगसंभवादित्यस्या
पिवुद्धिविपरिणामएवतात्पर्यद्वारासएवस्यान्यादेशभावइतिसूत्रनद्वाराविकाराभावेएवतात्पर्यमितिबोध्यं।अस्याप्य
न्यथासिद्ध्याआदेशग्रहणंव्यर्थमेवेतिशंकतेनचेति।पुरुक्षेत्रुनिष्प्रत्वेतिपाठःयत्नोकेतितद्विशिष्टेनोक्तेत्यर्थःहेतुगर्भमि
दंविशेषणंन्यायेनैवनिराकदेशविकृतमनन्यवदितिन्यायेनैवेत्यर्थःअतएवभानतुत्तस्याज्ञाश्रयणेनमानमुक्तभाष्यं

५५

शे० टी०
९३

तुशास्त्रीयन्यायाश्रयतयापिसुयोजमत आह तदुक्तमितिविकृतेतिइकाराभावरूपविकारविशिष्टनिर्देशइत्यर्थः ए
तदेवेति लोकसिद्धार्थाश्रयणमेवेत्यर्थः एतेनायंन्यायोपिस्थानषष्ठीविषयएवेत्यपास्तं तत्रैवप्रवृत्तोमूले शेषेत्यस्येनो
क्तभाष्यासंगत्यापत्तेः भवतेश्चेति। एवं चैकदेशविकृतोपार्थबोधकः अनन्यवन्यायेन एवं स्वरूपाभेदप्रतिपादनेप्युक्त
रीत्याऽर्थबोधकत्वेनार्थस्यावधित्वं न स्यादितितात्पर्यं अत एवेतिलोकसिद्धार्थस्यैतेनबोधितत्वादेवेत्यर्थः तत्रोभयोर
भावादितिभावः शेषेति अपिनाकार्यसमुच्चयः अग्रिमापिनाशास्त्रीयसमुच्चयः उक्तन्यायाश्रयणेमानांतरमप्याहात ए
वेतितत्रपूर्वस्येति संबंधसामान्येषष्ठीनतुस्थानषष्ठीतिसूचयन्नाह पूर्वं संबंधित्वेनेति अत एवेत्यस्यार्थे सूचयन्नाहैतदिति
एवं चतत्रोभयासंगतिः स्पष्टैव शास्त्रीयन्यायेनतत्रयथाननिर्वाहस्तथ्याऽन्यत्रस्पष्टं इदंभ्रान्त्वामनुरोधेननतुसिद्धांतस्तथा रामः
हि यद्यपिभाष्ये एकादेशस्येतिसूत्रतोऽसिद्धेरेवचवचनमारब्धं वार्तिककृता तथाप्येकदेश्युक्तिः सा सूत्रे शाब्दस्वारस्येन ९३
यथा सतिन्यायेननहिकार्यातिन्यायेनच पूर्वपरशब्दाभ्यां स्थानिभिन्नयोरेवग्रहणलाभेनैकादेशस्थलेस्यानिपत्वस

106

फलाभावेनचसूत्रकृतोऽनिष्टत्वातउभयनिमित्तत्वादुभयादेशत्वाच्चेतिदुर्बलहेतुद्वयोक्तिवत्स्थानिभिन्नपरनिमित्तक
त्वाभावाच्चेतिप्रबलहेत्वनुक्त्यावार्तिककृतोपितस्यानिष्टत्वात्लौकिकैकदेशविकृतन्यायस्यतदेकदेशमात्रविकारविष
यत्वेनऔकारमादायप्रवृत्तावपिअकाराभावमादायप्रवृत्तांगत्वसंभावनायामप्यंगत्वस्यात्तपरिमाणनिष्ठत्वस्यांगसंज्ञासू
त्रेभाष्येस्पष्टमुक्तत्वेनतन्न्यायस्यतदविषयत्वेनतत्वाप्राप्तेअंगत्वसंप्राप्तावादावभावेनउगिदादिप्रकृतिकसर्वनामस्थाना
दौनुमादिप्रवृत्त्याचानतिप्रसंगेनान्यथासिद्धश्चायमसावित्याद्युदाहरणदानेनचभगवतोपितस्यानिष्टत्वात्वृत्तोपितस्यैकदे
शयुक्तित्वमेवान्यथासिद्धायन्नित्युदाहरणदानेनोपरविभावितिवार्तिकस्यैवस्पष्टाद्योतकरीतिः प्रकृतसूत्रस्यायाज्यतेइत्यादौसं
प्रसारणाभावफलस्यखंडकेयजादिभिरन्वेत्यादिभाष्येअनुपदमेवप्रागुक्ततन्न्यायस्य[illegible]तद्विषयत्वेएवांतवत्फ
लपरगुडोदकमित्यादिभाष्यस्यउत्तरपदवृद्धिश्चैकादेशात्सोमेंद्रइत्यादिभाष्यस्यचसंगतिः रामानित्यादौपदत्वंय
थोद्देशेतन्न्यायेनसुसाधंचातिसेद्वितिवत्कार्यकालेपिमांतेउत्करीत्यातेतत्वत्वादोकारेपरादित्वेनसुत्वान्तदंत

यस्माद्विहितस्त

शे०टी० त्वेन तत्र यस्मादित्यनुवृत्तिर्न प्रत्ययग्रहणपरिभाषयान्यूनाधिकव्यावृत्तिसिध्या फलाभावात्. अस्वरितत्वाच्च. अत ए
९४ वादिवत्त्वफलभूतत्वसे इत्यादिभाष्यसंगतिर्दृष्टांते तु व्यपदेशिवद्भावेन तत्वं राभेषित्यादौ ससहायत्वान्न दोषः अग्रे च त
दनुरोधे नैव वार्तिकारार्यं संवराय्यस्त्वन्तरगाव्यभिचारित्वरमणीयं तस्य तत्वं नैषदोषापत्तावित्यादिना ससाध्यवार्तिकं प्रत्याख्यात
मेकदेशिना। एवं चैकादेशस्य तत्वं नानन्यथासिद्धत्वस्य सिद्धिफलकं. न च प्लायत इत्यादौ तत्व सिद्धिरसाधारणफलमि
तिवाच्यं उपसर्गसंज्ञाया क्रियायोगनिमित्तत्वेन तस्य तदाकांक्षत्वेनापेते सद्विशेषणत्वौचित्येन त इतिवत् प्लायत इत्यादा प॰त्यय
वपि निर्दुरोरिति वाच्येनोपसर्गग्रहणसामर्थ्यात् भूतपूर्वं तस्य तत्वारत्वमादाय रेफविशेषणत्वेन तत्सामर्थ्यात् न व्यवहिते
इत्वत्त्वस्य तं विनापि सिद्धेः उपसर्गसंज्ञाया अतः परिमाणनिष्टत्वे न लौकिकतत्वायं न रेफांते दोषलंभात्। परादित्वाप्रवृत्तेरपि एमः
वक्ष्यमाणत्वाच्च निर्दुरोरेव तत्त्वस्येष्टत्वेन तु निर्दुरोरयमिति तावितिवदवदेत्। एवं च स एव पक्षो युक्तो न रेफविशेषणत्वपक्ष इति ९४
तत्रत्यभाष्यमेकदेश्युक्तिरिति स्पष्टं तरस्पशेरवरस्तदनुरोधे वत्तत्रत्योद्योतवत्। न चैवमपि सूत्र इत्यत्र न संप्रेति निषे

स्य

धप्रवृत्तिस्तस्या साधारणंफलमितिवाच्यं हलइत्यारंभान्निषेधमनादृत्य पूर्वरूपस्थानिवत्वेन संप्रसारणत्वेपि न दीर्घ इति
धियो सुध्युपास्य इत्यादौ पुनः पूर्वरूपाप्रवृत्तावपि अकःसवर्णदीर्घे तथा संप्रसारणत्वाभावेपि संप्रसारणग्रहणसामर्थ्यात्संप्र
सारणभाविनीत्याद्यर्थवत्संप्रसारणस्थानिके इत्याद्यर्थेन सांमति काभावे इतिस्परीत्यावार्तं विना तत्प्रवृत्तेः सुवचत्वात्तद्वत्त — न्था
त्तो व्यवहितेपि प्रवृत्तिवत्. एवं च नसंतिप्रे सूत्रस्य भाष्यमेकदेश्युक्तिस्तत्र त्वशेखरस्तदनुरोधेनैव तत्र त्योद्योतवत्. न चास्तू
क्तरीत्या षष्ठीसमासेऽसाधारणफलाभावेपि पंचमीसमासेत्वपीपचन्नित्याद्यसाधारणंफलं प्रागुक्तमेव भाष्ये इति वाच्यंवे
व्या — मिदितेत्यादिसमभिहारेणापीपचन्नित्यस्य णिलोपस्थानिवद्भावविषयत्वेनैकादेशस्थानिवद्भावाविषयत्वात् मनोरमा
न्य — युक्तप्रकारेणा । थासिद्धोदाहरणदानेनैकदेश्युक्तविधिग्रहणफलभूतपंचमीसमासस्यैव सिद्धांतेऽसत्वाच्च अत एव पं
चमीसमासस्य समर्थनखंडनयोरौदासीन्यंचत्वात्तदनुरोधेनैव नैतानि संति प्रयोजनानीति प्रयोजनांतरदानारंभे मनोरमा
युक्तान्यथासिद्धिप्रकाराऽयुक्तं प्रतिज्ञाया विचारितरमणीय पंचमीसमासलभ्यार्थस्य प्रयोजनांतरमुक्तं सिद्धांतिनान्यत्र

५७

दे

शे०टी० पंचमीसमासस्यप्रयोजनांतरानुक्तावपि [illegible]र्त्तेनित्याद्युदाहरणमभिप्रेतमितितदेवास्यासाधारणंफलंअतएवोभेअभ्य
१५ स्तमितिसूत्रेउभेग्रहणमुभेयत्रश्रूयेतेतत्रैवाभ्यस्तसंज्ञार्थंतेनैवेवर्त्तेनित्यत्रजुसिनेत्युक्तापंचमीसमासेनतत्सिद्धमि
तिकंष्ठतउक्तासंहार्थमुभेग्रहणमित्युक्तंभाष्येइतिवाच्यंतस्यभाष्यस्यान्यार्थकत्वेनइष्टसाधकत्वात्तथाहिइत्थंहित
त्पनु त्रभाष्यग्रंथःद्वेद्वेवृत्तेवसंज्ञित्वाभेपुनस्तत्रश्रूयमाणेउभेवृत्तेस्यद्वेवृत्तेसतिवर्त्तेनरीत्सनित्यादौक्रमेणाभ्द्यावनुम्नि धकित
षेधजुसभावव्यावृत्तिंफलमुक्ताश्राप्यःभागेवपरत्वनित्यत्वाभ्यांप्राप्तस्याभ्द्याव[illegible]स्यादभावेतावदित्यादिनाकृतविभामः योग
ना. नतदृत्तस्योभयशेषत्वेनवारणेनाऽन्यफलंखंडितंएकादेशद्वयोत्तरंपुनस्तुसनएकदेशेतिन्यायस्योकरीत्याऽप्रवृत्त्यासां
तेअभ्यस्तत्वाभावात्अनत्लितिनिषेधात्ताद्रूप्यानदिदेशात्अंततोऽस्त्रतत्वाभावाच्चद्वितीयेपदस्याद्विभज्यान्वाख्यानपक्षेसा रामः
र्वधातुकमात्रापेक्षत्वेनांतरंगत्वात्अपिअंतरंगत्वात्पूर्वैकादेशेंतवत्वेन[illegible]नद्वितीयेकादेशंपरत्वाद्बाधित्वाप्राप्तंनुपप्रति १५
षेधंक्रमेणान्वाख्यानपक्षेपयदप्युभ्यतइत्यादिनासर्वनामस्थानेत्यतःप्रागंतरंगत्वात्पूर्वैकादेशेततोद्वितीयेविभक्तावु

110

यतआश्रयणेंतादिवद्भावाभावेनव्यपवर्गाभावाद्विवार्यद्वितीयमपिफलंखंडितंप्राग्वत्सांतेतत्वेनपरादिवत्वेनशान्तत्वात्तुन
स्तत्वात्प्राप्तिस्तुनप्रागुक्तयुक्तिभ्यांश्रौतेस्यान्यादेशाभावेतस्यवर्णीवत्तित्वात्आनुमानिमानिकेपिसमुदायेतत्वेपिअदित्यत्रातत्वात्
द्वितीयेकादेशस्याचःपरेतिस्थानिवत्वेनव्यवधानात्एकादेशोवस्तुतस्तदप्रवृत्तेश्चअन्योभयत्रैकादेशोक्तेव्यपवर्गाभावा
न्नभविष्यतिइत्युक्तपोभयतइतिनिषेधस्येत्सनादिकमुदाहरणंस्पष्टमेवोक्तंतृतीयंतरंगत्वाद्दंतात्माकृष्णापिएकादेशं
तवत्वेतस्मात्तनुसोवारणाययदप्युच्यतेइत्यादिनोपदेशिवद्वचनेनैकादेशातःप्रागंतरंगत्वेनांतादेशेतथैवपूर्वैकादेश
त्तथाप्राप्तंतुसपरत्वाद्बाधित्वाद्वितीयेकादेशोव्यपवर्गाभावरूपमेकंप्रकारमुक्त्वाऽथवेत्यादिनातथैकादेशमपीत्यंतेनद्वितीय
प्रकारउक्तः अतएवाथवेत्यस्यसंगतिः तत्रयद्यपीत्यादिनाप्रथमंप्रकारंसंखड्यनखल्वपीत्यादिनातथैकादेशमपीत्यं
तेनाभ्युपयातत्वात्साधितंतत्रखंडनस्यायमाशयःएकादेशातःप्रागंतरंगत्वेतांतादेशेनेष्टसाध्यनंनयुक्तंअंतरंगतोऽपवादस्यप्रा
बल्यात्तेनेनिडुरित्यादौसर्वविधिभ्यइतिन्यायेनांतादेशाकृष्णौतुसंतयोःसमकालप्राप्त्यापवादत्वाज्जुस्तित्रापवादत्वस्य

५८

शे०टी० निश्चितत्वेनप्रवृत्तेएकादेशविषयेपिततःपूर्वमंतत्प्राप्तिकालेनुसोऽप्राप्तावपितन्निमित्तत्वस्य भावित्वेनपूर्वंहिप्रा कृत्यत्वेति
९६ न्यायाभ्यामेतन्मूलकनवीनपठितोपज्ञनिष्पमाणेतिन्यायसमर्थनाभ्यांनुसांतवाधेनैकादेशेतुसप्राप्तेस्तथ्यासत्वात्तेरे
तेतत्स्पष्टमुक्तंतत्तावदित्यादिनाप्रतीकंसंतरत्नंतेनअंतिरित्यग्रेतथापीतिशेषःअयमनेनेनिनुरित्यत्रजायमानःन
रवत्वपीतिसमाधेस्त्वयमाशयःविकरणसत्वेप्युनुगेकादेशविषयेनुसप्राप्तेरंतप्राप्तेश्चतुल्यत्वेपिप्लुग्विषयेततःप्राकृप्रा
यकस्यसर्वविधिभ्यइतिन्यायस्यसत्वेनादौलुगादौतन्निमित्तसंपत्त्याद्वयोःसमकालप्राप्त्यानस्यतदपवादत्वमस्तुएकादे
शविषयेतुअंततःप्रागेकादेशप्रापकगमकाभावेनततःआगुक्तरीत्यांतरंगत्वेनतत्प्राप्तानुतोभाविप्राप्तावपिभिन्नकाल
तयापवादोन्यत्रचरितार्थइतिन्यायरीत्यासमफलप्राप्तिविषयेचरितार्थस्यापवादस्यापिभाविनुसोंतरंगेणांतादेशेनो राम
करीत्यानिनितविघटनद्वाराप्राप्त्याभावरूपःसार्वत्रिकोवाधःनन्वपूर्वैकादेशोत्तरंद्वितीयेकादेशतःप्रागन्प्रसंगःप ९६
रत्वातसैवप्रवृत्तेःतथाचाव्यपवर्गात्सनतदेतदुक्तंतथैकादेशमपीतितथ्याचतयोरपेक्षाप्रवृत्तिविषयत्वेनतस्यापेक्षा

112

निवृत्तिविषयत्वेनप्रवृत्तिविषयत्वेनतुनतस्यापेक्षातादृशत्वस्याभावादेवंचपूर्वोत्तरसाहचर्येणभावरूपादेशानपहृतविक

रणाकाभ्यस्तस्यैवसूत्रेग्रहणमितितमितमितिएवंप्रकारद्वयेनतृतीयमपिखंडितंअतःफलांतरमुभेग्रहणस्यवक्ष्यतितदेत स्त्र

दित्यादिनाएवमेवप्रत्येपिषिषन्नित्यादावपितद्वारणंवोध्यंनन्वेवमपिद्वितीयेकादेशमात्रस्याचःपरेतिस्थानिवत्वेनजुस्मसंगोव्य

व पवर्गादितिवाच्यंतेनैवपूर्वैकादेशस्यापितत्त्वेनव्यंधानादंतवत्त्वेनाभ्यस्तत्वेपिझित्वस्यस्थानिधर्मत्वाभावेनात्राभातत्वस्तुतए

कादेशविषयेंतस्याप्रवृत्तेस्त्वंतदुक्तंतत्रैवाग्रेभाष्यएवंतर्हीदमिहव्यपदेश्यंसदाचार्योनव्यपदिशतीतिएवंतर्हीत्सन्नादावुक्तरी

त्यादोषाभावेसतीदंवक्ष्यमाणंसमाधानप्रकारमिहेत्सनादौव्यपदेश्यंसद्व्यपदेशार्हत्वेनसंभावितमप्याचार्योवार्तिककारो

द नव्यपदिशतिनमुख्यतयादपतीतितदर्थःअनत्रासाधारणफलाभावेनात्राप्यन्यथासिध्यातत्वाभावोनैतस्यैवासत्वादेकादे

शाविषयेप्येवमप्यप्रवृत्तेश्चेतितद्भावःअतएवप्रश्नपूर्वकमिदमुक्तवानग्रेकिंस्थानिवद्भावंस्थानिवद्भावाद्व्यवधानंव्यवधाना

न्नभविष्यतीतिस्पष्टमचःपरेत्यत्रैकदेश्युक्तस्यापिपंचमीसमासस्यप्रत्याख्यानस्यतत्रैवध्वनितत्वेनसिद्धांतस्यसंमतत्वेनत

86

५१

शे०टी० दग्रे पूर्वस्य विधौ स्थानिवद्भावः न चायं पूर्वस्य विधिरिति सिद्धांतिटीकायामेकदेश्यनुरोधेनैवोक्तं पूर्वस्मादपि विधिरिति
९७ एवं तद्भाष्यार्थस्येष्टत्वे न ततोपि पंचमीसमासस्यैकादेशेन तत्सर्चतेश्यावश्यकत्वाल्लाभः केयं०स्तुतत्र्तिदितः तदर्थे कोभग्रहणे
नेत्यस्मिन्नित्यादेः सिद्धावपि प्रत्येषिषन्नित्याद्यभिप्रेता सिद्ध्यातत्त्वि घार्थ्ये पंचमीसमासस्यावश्यकत्वेन तेनैवेत्यस्मिन्नित्यादेः
सिद्धेरुभग्रहणं सहार्थमिति यदि तद्भाष्यार्थोऽभिमतो भवेत्तत् द्विपदमुच्यते इत्यादिग्रंथस्याजागलस्तनवत्त्वापतिः तत
पूर्वपक्षपूर्वकं तत्सिद्धिमुपपाद्यैनैतदस्ति प्रयोजनं पंचमीसमासेन सिद्धत्वात्तस्यावश्यंस्वीकार्यः प्रत्येषिष तिति यथासा
ग तद्इत्याद्येवं वदेत् एव मेव हि शैली आचार्यस्य दृष्टा एवं तर्हीत्याद्युक्तिरप्यसंगता स्यात् अन्यथा तदसिद्धिमुपपाद्यैवं तर्हि स्था
निवत्त्वात्सिद्धमित्याद्येव वदेत् तस्मात्तथैव युक्तं न तथेति तत्त्वबोधोतः पूर्वस्मादपि विधाविति प्रतीकस्य शेखर इति पक्षे त्विति प्रती राम:
प्र कस्य मनोरमास्थदिगिति तीकस्य शब्दरत्नेश्चैकदेश्यनुरोधेवत्तस्मात्पंचमीसमासेनैवा तएव प्रवेभिदप्यति भाष्योदाहरणस्य ९१
ह्रैशोरित्यस्याभीयादित्यादौ ह्रस्वाभावस्य च सिद्धिः अनित्यत्वेन समाधानं सति कुड्ये चित्रमिति न्यायाप्तिं एवं चैकादेशविषये

चःपरेत्यस्यप्रवृत्तिनिवर्त्तनेनैवंकृदतिङितिसूत्रस्यभाष्यविरोधः तत्रहिचिकीर्षतीत्यादौस्थानिवत्त्वेनतुकंनिवार्यातिङ्ग्रहणस्य
प्रत्याख्यानात् इतिवाच्यंषत्वतुकोरसिद्ध इत्यनेनैवतुगभावसिद्धेःतस्याप्यसाधारणफलानभिमतत्वेनतदंशेतद्भाष्यस्यैकदेश्यु
क्तित्वात् वस्तुतोनेकज्ञापकस्वीकारापेक्षयातिङ्ग्रहणमेववरमितिसर्वंभाष्यमेकदेश्युक्तिरेवातएवकृदतिङितिसूत्रेशेखरे
सूत्राशयएववर्णितःप्रत्याख्यानस्यचर्चापिनकृतेतिबोध्यंएवंचस्थानिभूतादचःपूर्वस्यस्थानिभूतस्यापिग्रहणमित्यस्ययत्किं
चित्स्थानिभूतादचःपूर्वंवृत्तिधर्मावच्छिन्नोदेशस्यकविधावितिविवक्षायाअपिफलाभावेनतथातद्भाष्याशयवर्णनपरस्तत्रतो
द्योतस्तदनुसार्येवएवमाकारांतालुकृषुकोःप्रतिषेधइत्यस्यखंडनपरेलीभियोःश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धमितिस्थानिवत्सूत्र
स्थभाष्येयच्चपीत्यादिबोध्यमित्युक्तंतदुद्योतेपिकंठतस्तथोक्तत्वात्तथैवेतिस्पष्टमेवभियइत्यत्रभीतिधात्वनुकरणेप्रकृतिवदित्यस्य
वैकल्पिकत्वेनाधातुत्वेविभक्तौप्रश्लेषेसवर्णदीर्घेप्रकृतिवदित्यनेननधातुत्वस्यपूर्वोक्तरीत्यांतवत्त्वेनसैकादेशोऽचःपरेत्यप्र
वृत्त्यासत्त्वततएवेयङ्सौलभ्यात्एवंरीत्यैकादेशविषयेऽचःपरेत्यस्यप्रवृत्तिपराःस्थलांतरस्थभाष्यादिग्रंथाअप्येकदेशिनएवे

प्र०टी० तिवोऽर्थं तदेतत्सर्वमभिप्रेत्यैव जुहुवतुरिति प्रतीके श्रीमद्गुरुचरणैः पूर्वं हि त्वरुच्याकारैकादेशस्याकारात्परभूतनिमित्तकत्वाभा
१८ वात्सत्वाच्च: परस्मिन्नित्यत्रादेशस्य स्थानापेक्षपरत्ववन्निमित्तकस्यैव ग्रहणादिति हे[illegible]तरमुक्तमत एवैकादेशस्येति वार्तिक स्वं
स्योप्यि निरपीति दिक्: अयामीत्यादित्यादावेकादेशे कृते उकारीत्वाच्च: परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वकृतयणाप्त्यभावेपि प्रकारान्तरेण प्रा
प्त्ययणवारणप्रसंगेनातादिवद्भावविषये विचार्यते अभिरूत्यादित्यादौ ह्रस्वदीर्घयोः प्राप्तौ परस्यापि ह्रस्वस्यान्तरंगेण दीर्घेण बा
धात् आदो दीर्घः वार्णादाङ्गमित्यस्यानित्यत्वेन फलाभावेन चाप्रवृत्तत्वात् ततो नादो ह्रस्वः परिभाषाणां फलवत्त्वनियमेन तद
भावे लक्षणाप्रवर्तकत्वात् पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिरिति तु अन्यप्राप्तस्य विषये तदभावेपि स्वारसिकलक्षणप्राप्तिविषयं ज्वो
पा खउखूउखू इति द्वित्वे ऽभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावाभावेन युगपत्क्रमेण वा ह्रस्वलोपयोः कृतयोर्दीर्घत्वस्यैव लक्ष एमः
णस्येति न्यायेन पुनर्ह्रस्व इति यथा ननु चैवं प्रकृते ऽपि एतेनोपसर्गाद्स्पतीति सूत्रस्थैके पक्षः परास्तः तदुत्तरमन्तादिवद्भा १८
वाभ्यां युगपत्प्रवृत्ताभ्यां युगपत्तूपसर्गत्वेणत्वातिदेशेन तयोर्वस्तुतो भिन्ननिष्ठत्वेन चापवर्गत्वाभेदेनोपसर्गात्परत्वस्या

रा

रा पीणिलाभेनमोंसोद्धुरवंउभयतआश्रयणेनांतादिवदितिनिषेधान्नभवति अंतादिवच्चेत्यत्रभाष्ये अथयत्रोभयमाश्रीयते किं
म तत्रपूर्वस्यांवद्भवति आहोस्वित्परस्यादिवद्भवतीति शंकायांद्वयोरेकंप्रतिविरुद्धकार्यद्वयविषयप्रेरणायांएककरणे
परविरोधापत्तिरेकस्यकरणंतुयुगपदसंभवीत्याप्रायकलोकन्यायमूलकः सउक्तः पूर्वाश्रयप्रयुक्तकार्ये पूर्वांतवत्पराश्रयप्रयुक्त
कार्ये परादिवदिति सूत्रार्थे विविक्तविषये पूर्वपरयोरित्यनुवृत्त्या साधिते अथेत्याद्याक्षेपस्तद्द्योतको थशब्दः यत्रकार्यविशेषे ए
कस्मिन्नुभयंपूर्वंपरंचनिमित्तत्वेनाश्रीयते तत्रकिं पूर्वांतवद्भावमात्रमथवापरादिवद्भावमात्रंप्रासादवासिन्यायेनेति शंकार्थः त
थाचापरविरोधापत्तिरिति तद्भावः। उभयप्रयुक्ते कार्ये उभयवदिति अर्थस्याक्षरमर्यादयासूत्रतोलाभेनाथवोभययुक्ते क
कार्ये उभयवदिति तृतीयकोटिर्नकृता। अतएवैकः पूर्वपरयोरित्युत्तरं तत्करणसंगतिः एकत्रस्थले उभयप्रयुक्तस्याविरु
द्धकार्यद्वयस्यासंभवएव अविरुद्धस्यतुसंभवेपि तथानुक्तमपि तेनन्यायेनसंभावितंविरोधात् तत्रयुगपदुभयमेवदुर्वचमिति
तथासूत्रकृदाशयः। एवंशंकायांसमाधिरुभयतइति उभयाश्रयप्रयुक्तकार्ये अंतादिवच्चेतिसूत्रंनप्रवर्ततइति अर्थः। त

117

६२

रो०टी०
९९

थाचापरविरोधायैकमपितत्रनातराद्वैकदेशविकृतन्यायेनमांतेउपसर्गत्वेनपरादिवत्वेनदीर्घद्वगत्वेनह्रस्वोपतिरेकदेशयुक्ता
पिउपसर्गत्वस्यात्कपरिमाणनिष्ठत्वेनतत्रतन्न्यायाविषयत्वेनतस्यैकदेशयुक्तित्वेउभमंतत्वसूत्रार्थत्वान्नैवलभ्यंनत्वेवमपिप्रा
सादवासिन्यायेनैवयुगपदुभयवन्द्वावापतिरितिवाच्यंविरोधाद्युगपदुभयवत्वेनतेनापिप्रकारेणतदप्रवृत्तेः सत्न्नविषयेसू
त्राप्रवर्तकनिष्ठधेनैवोक्तत्वात्। तदेतत्सर्वंलौकिकोपंदृष्टांतद्वत्वादिनाभगवतास्पष्टमेवप्रतितंचदृष्टांतेविरोधस्यवास्त
वत्वस्येवोपलंभादस्तुतथ्यात्रायिककरणेऽपरविरोधाद्विनिगमनाविरहाच्चास्तुतथाएकस्ययुगपन्निरूपकभेदेनोभयवत्वे
कोविरोधः किंचवतिप्रत्ययघटितत्ववाक्येनकार्यनिर्वाहायारोपमात्रंवोध्यतिआरोपितपूर्वांतत्वपरादित्वयोश्चनविरोधः किंचशा
स्त्रस्याहार्यारोपपरत्वेनतस्यचविरुद्धद्वयविषयत्वस्यापियुगपत्संभवइतिवाच्यंपूर्वपरशब्दाभ्यांअवयवविशेषवाचकवि
रोधस्यपुरस्फूर्तिकत्वेनप्रकृतेविरुद्धाविदेशद्वयस्ययुगपदसंभवात्सूर्वत्वपरत्वयोरतिदिश्यमानधर्मशरीरघटकत्वे
वर्तनेभेदाभावेनतयोरनिरूपकत्वात् किंचविरुद्धधर्माणांदेशकालनिरूपकादिभेदेनैकत्रसामानाधिकरण्यस्यवा

पारि

राम:
९९

न्विभ्यां

118

स्तवत्त्वसंभवेनारोपविरोधयोः संभावनापि तथा तदसंभवे आरोपानारोपविषयत्वेन विरोधपरिहारस्तथा च तेषामुक्तप्रकारं

स्त विना एकत्रवर्तित्वे आरोपेण स्वीक्रियमाणे विरोध एव आरोपजनकदोषद्वयस्य युगपदसंभवादित्यस्यैव लोकदृष्टत्वेन कथं त

द्बोधकशास्त्रेणोक्तप्रकाराभावेन विरुद्धं स्यादिति देशस्य युगपत्त्वं भव इदमेवोभयत इति निषेधेन बोध्यते अभ्युपेत्याप्युच्यते नत्वसं

मु भवेन लौकिकवचनेन भयत इति निषेधस्यासिद्ध्या निर्मूलतया प्रमाणत्वस्वीकारे बाधाविरोधापत्तिः संभवाद्युगपदुभ

व यभावेन तत्र झसापतिश्च दुर्निवारा। प्रकारान्तरेण वारणं तु खंडितमेव न च संभवाद्युगपदुभयवद्भावेपि अपवर्गाभावेनोपस

र्गात्परत्वस्यैण्यभावेन नन्वस्त्विति वाच्यं तदतिदेशेन व्यपवर्गोद्वारा तस्याप्यतिदेशेन लाभस्य पूर्वमुक्तत्वात् लोके मनाहार्यज्ञानस्य

प्रवर्तकत्वेपि इह शास्त्रप्रामाण्यादाहार्यारोपस्यापि शास्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तिनियामकत्वेन तद्वदाहार्यस्त्वभेदापनेपेक्षणान्तदति

देशानाथानुपपत्तेश्चेत्तेन भेदगर्भितत्वात्॥ एतेन वाच्यचत्वान्तरारोपवो [illegible] दुःशंकमित्यपास्तम् अत एव न उपसर्गस्याय

ताविति सूत्रे अयतिपरस्योपसर्गस्य त्यर्थे लायत इत्यादावेकादेशकृते व्यपवर्गाभावात्स्वत्वाप्राप्तिमाशंक्य र्कंठतौं ता

119

शे०टी०
१००

दिवद्भावेनाप्यपवर्गमुक्त्वोभयतआश्रयेनांतादिवदित्यनेनतंनिषिध्याचःपरेतिस्थानिवद्भावाद्यपवर्गइत्युक्तेनहिवतियुक्त
वाक्यत्वस्याहार्यारोपवोधकत्वस्योभयत्राप्यपवर्गादिघटितभाष्यस्यचतुल्यत्वेपिवास्तवभेदानुपपादने।नांतादिवद्भावेनाप्यप
वर्गपरंभाष्यमेकदेश्युक्तिः।तेनस्थानिवत्वेनाप्यपवर्गपरंभाष्यंसिद्धांतोक्तिरित्यत्रगमकमस्तिअतएवप्राटितेत्यादौअंतवत्वेन
गतित्वेपिनहीदानीमित्युक्तेननुच्चादिवद्भावेनपरमितिशंकायामुभयतइतिनिषेधेनसमाहितंतस्मात्ततोप्यपवर्गए
वेत्युक्तसिद्धिः।एतेनतदंशेतद्भाष्यमेकदेश्युक्तिरित्यपास्तंएकादेशेकृतेव्यपवर्गाभावात्नाभविष्यतीतितन्मेअभ्यस्त
मितिसूत्रस्थभाष्यस्यस्तूक्ततएवेतीत्संनादिकमप्युभयतइतिनिषेधस्योदाहरणंवोध्यंतस्मादुभयतआश्रयइतिव
चनात्सिद्धंउभयाश्रयेऽन्यतरस्योभयस्यचप्रतिषेधकमावश्यकमतएवांतादिवच्चेत्यत्रांतत्वमात्रफलस्यप्राटितेत्यादौकृदुत्त
रपदप्रकृतिस्वरस्यतेनान्यतरनिषेधेतत्रसुतोऽसंभावितत्वंत्वदिनिध्यायेवविप्रतिषेधेनतत्वंङनावसरेविप्रतिषेधा
श्रयणावश्यकत्वसमर्थनायेकादेशांतरमंतवत्वेनगतित्वमभ्युपेत्यापिउत्तरपदंपरंनभवतिव्यपवर्गाभावादित्युक्ते

राम:
१००

120

कृत

नतुचादिवभ्द्रावात्परमिति शंकायामुभयत आश्रयेनांतादिवदित्युक्तं भाष्ये तदेकदेशमात्रविकाराभावस्य सत्वेनैकदेशविन्यायविष
यत्वेप्युभयत इति निषेधस्य ज्ञागरूकत्वमेवात एव परादिवत्वेनैव तदाशंका न तु तन्न्यायचर्चापि फलाभावात् अन्यथात र्चा
त्समर्थनासंगतिः एतेन तन्न्यायसंचारपरं तत्रत्यं कैयटादिकमपास्तं तथा च तत्प्रयोजनस्याभ्युपेत्यवादत्वं स्पष्टमेवोक्तं तेनैव
चगुज्जेदकमिति पूर्वप्रयोजनस्यापि तत्वं ध्वनितं तत्रापुत्करीत्यांतवत्वनिषेधात् तदेकदेशमात्रविकाररूपेणाभावेन दकराद्द
स्योदकत्वेपि नौकारमादाय तस्य पूर्वपदत्वाभावाच्चान्यथा तेनैवोकारांतस्य पूर्वपदत्वेन भाष्यस्य निर्दिष्टत्वापत्तिरेव स्यात् तथा
च तभ्द्राष्यमपि तन्न्यायस्य तदेकदेशमात्रविकार एव प्रवृत्ति साधकं तदेतत्सर्वं वक्ष्यमाणत्वात्तत्रानुक्तावत् दिनिधायैवं वक्ष्य
माणवत् तत्राप्येकादेश इष्टस्वरासिद्धिरूपप्रकारांतरेण विप्रतिषेधं समर्थ्य तदपि प्रयोजनं खंडितं नचैवं प्रोत्थितेह
स्यादाद्यंतरंगत्वादेकादेशकृते उभयत इत्यनेनैव निषेधादंतादिवभ्द्रावाभावेनाव्ययपवर्गाद्धस्वाभावे सिद्धेनाभ्यासादी
नांतत्स्वत्वे इति वचनांतरेण तन्निषेधायाभ्यासादिग्रहणं तत्रत्यभाष्यीयमसंगतं स्यादिति वाच्यं दृष्टांतार्थत

शे०टी०
१०२
त्रो

ग्रणनात् यथोभयतइतिनिषेधस्तत्रतस्यतथाभ्यासदीनांह्रस्वत्वेपंतादिवभ्दावनिषेधोवाच्यइतितदर्थः अतएवनवा
नवाबहिरंगलक्षणत्वादित्यनेनायेनतवंडनंन्न तमन्यथोपसर्गसंबंधनिमित्तह्रस्वतोवर्णाश्रयेकदेशस्येवांतरंगत्वेनतभ्दा
ष्यासंगतिरेवस्यात् तस्मास्तोत्पद्यतेइत्यापपिञ्प तइत्यस्यैवलक्षणंएतेनोहेरित्यावारणेपितेनस्थानिवत्वेनतदापतितादवस्था
नाभाष्यस्यातिदेशत्वापतिरेवनचप्रोत्पद्यतेइत्यादौवार्णादांगमित्यादौहस्वेलक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायेनपुनस्तदभावेनभाष्यमेक
देश्युक्तिरेवेतिवाच्यं परिभाषाणामनित्यानांफलवत्वनियमेनेष्टस्थलेप्रवृत्तावपितभ्दिन्नेफलाभावेऽप्रवृत्तिरितिसिद्धांतेनात्र
तदनंतरंगुणेनतदपहारेऽश्रवणेनफलाभावस्यस्पष्टतयापरिभाषाणामलक्षणत्वेनेपर्जन्यवदितिन्यायाप्रवृत्त्याच्चवा
र्णादांगमित्यस्याप्रवृत्तेः अत्रचतभ्दाष्यंमानमन्यथातदसंगतिःस्पष्टैवातएवाऊत्यतओत्पद्यतेसमोत्पद्यतेइतिवारणायोयस
गोड्डस्यइतिसूत्रेसमेयादितिवारणायैतेलिड्डीत्यत्रचकेणइत्येताऽणग्रहणानुवृत्तिपरंभाष्यमपिसंगच्छतेऽन्यथातदसंगतिर
पिस्पष्टैवेतितदप्रवृत्तौमानंज्ञेयंतस्मादेवभाष्यादुभयत्र आश्रयणेऽन्यतरनिषेधोपिपत्राण्यताल्वारसिकंनोपाय

राम:
१०२

122

भत

साध्यंतद्भिन्नस्थलेएवेत्यपिसिद्धमितितदन्यत्रांतादिवद्भावोतिविप्रस्तस्माद्विधिवदेनेकलस्यासिध्यर्थमुभयतश्चति
निषेधोप्यावश्यकःअतएवनपदांतसूत्रस्यगोत्त्वियोपितिसूत्रस्यान्यसूत्रस्यभाष्यादावस्योभयतश्चतिनिषेधस्यविशि
ष्यलक्ष्यप्रदर्शनंनत्वकृतंअप्रसिद्धस्थलेतुतथैवशेलीभगवतोदृष्टावृत्तिकारस्यतुतदनुक्तेःखेऽत्रत्वमेवशरणंइत्य
मेवभगवदभिमतएवाध्ययत्रोभयमित्यादिशंकायामुभयतश्चतिनिषेधमुक्त्वातस्यसमूलत्वायलौकिकन्यायमुपपा
द्यलक्ष्यमनुक्त्वाऽथेत्यादिनाप्रश्नपूर्वकक्रमेणांतवत्वादिवत्प्रयोजनानुक्त्वानाभ्यासादीनांवर्णाश्रयविधौचेतिवचनद्वयमु
क्त्वाक्रमेणखंडितंभगवतापदितद्भूतदपिनाभिमतंस्यात्तर्हिसंज्ञानमेववचनत्रयंपदितंस्यात्पुनर्नज्ञुक्तेरवजत्नाधवादन्यत्र
तथादृष्टत्वाच्चतद्वितदपिचखंडितंस्यात्इतिउंतेभयतश्चतिप्रतीकेपरेत्वित्यादिशेखरस्तुवृत्त्यनुरोधेनैवंवमन्यत्रापिय
थायथंवोध्यमित्यलमिति।तदेतच्चवनयन्न्यदपितत्रमानमाहात्तादीति।उक्तमित्यत्राग्निमस्यान्वयःपूर्वांतवत्वेनोक्ता
रांतेपूर्वपदत्वादाहदकेतिइदंचतत्रपूर्वांतवत्वफलकथनावसरेउक्तं।नन्वेवंप्राग्धानित्यत्वापत्तिरतआहप्रद्धानामिति

123

शे०टी०
१०३
ति

रेखागवयादिनिष्ठत्वांगृहीत्वादेवीस्तवयपथ्यलक्षणत्वेपियद्यात तद्दोषकत्वंतथाप्रक्रियादशायांक्रियमाणविकारस्यत
स्यलक्षणत्वेपि पारमार्थिकनिमित्ततद्दोषकत्वंतथाप्रक्रियादशायांक्रियमाणविकारस्यतल्लक्षणत्वेपिपारमार्थिकनि
त्यत्तद्दोषकत्वमि [illegible]। ननुनन्यवदित्यस्यान्यभिन्नवदित्यर्थेऽसंभवोवैय्यर्थ्यंवास्या अतआहानन्वेतिनन्वेवमन्यसा
दृश्यनिषेधेप्यन्यत्वसत्वादंत्यदोषस्तदवस्थएवात आह नन्वेति एकदेशविकृते इत्यर्थः अन्यत्वाभावः अन्यत्वनिषेधः
फलितान्यत्वाभावादेवविकृतादर्थबोधः अन्यथाप्रकृतताविच्छेदकानुपूर्वीज्ञानाततोबोधोनस्यादितिमंजूषायांस्पष्टं
वर्णभेदेनप्रकृताशयेनाहार्थस्यान्यथात्व इतिन्यायस्यमूलस्याभावमाहतानीतिदोषांतरमाहकिंचेतिपरिमाणेति
आनुपूर्वीविशेषइत्यर्थः परिमाणेतिपरिच्छेदकमात्रेत्यर्थः अतएवद्रोणादिवत्संख्याया अपिभाष्येदृष्टांतत्वेनोल्लेखः
भाष्येइतितत्रहिपंचद्रोणादिदृष्टांतेनसर्वकार्योजातिव्यंजकभूयोवयवदर्शनस्यसत्वेपिसर्वाप्यानुपूर्वीविशेषोपादा
नेनक्रियमाणसंज्ञायास्तत्रतत्वतदंतत्वयोरभावेनाभावमाशंक्यतदेकदेशभूतंतरङ्ग्रहणेनेतिपरिभाषयास्त्मादितियदि

रामः
१०३

तत्रअपितत्स्वइतिस्तत्र्यधिकगङ्गादिसत्वेपिशुनःऋत्वुवदकजधिकस्यसर्वकशाद्रस्यसर्वशाद्रत्वमक्षततमेवेतिभाष्यासंग
तिरेकात्सत्त्वयेतितदाकूतमितिभावः तदभावादिति [illegible] र्थः
[illegible] सूत्रेतिभावः तद [illegible] प्रकृतेइत्यादिःशास्त्रव्यापाराभावेनतिङ्ःत्वासंभवादित्यर्थः समसंग्रहायाहान्सूत्रेतिविशे
गा षांतरंवकुंशंकतेनन्वेतिअनादिवन्न्वेतिसूत्रस्थानिवत्सूत्रेणंतार्थ्यमितिमतेनपूर्वसंग [illegible] त्याहस्थानीतिएहरितिवद्त्रापिस्थान्यादेशा
भावदतिआद्रेशग्रहणेनतद्वदत्रापिसइतिभावः अत्रापिनासूत्रितंवस्तुतानां [illegible] तस्यगतार्थत्वमितितस्येवविषयोनास्तिकिंच नेन ५
पूर्वपरयोरितिद्विवचननिर्देशेनप्रत्येकमुभयोःस्थानित्वेपिप्रत्ययत्वस्यतत्स्थानिवर्णधर्मत्वात्आनुमानिकस्थान्यादेशभाव
स्थान्यादेशभावकल्पनेपिप्रत्येकंतयोःसमुदाययोः [illegible] ःस्थानित्वेमानाभावेनान्यत्रदोषापतेश्चतथादुर्वचत्वात्। अतए
वतस्यस्थानिवत्वेनप्रत्ययत्वमित्यपिनेतिवोध्यमितियद्यपितांतेएकदेशेतिन्यायेनयस्माद्विहितस्तत्वेतथापिशास्त्रीयकार्याभावे
नपरादिवत्वेनानित्यस्यनप्रत्ययत्वमप्रत्ययइतिद्विपर्युदासोऽन्यथाप्रसिद्धदोषापतेः नचप्रत्ययत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक

६५

शे०टी० भेदवत्त्वं दुर्वचमिति न तत्त्वं। प्रातिपदिकत्वाभावस्य अशास्त्रीयत्वेनात्राभावातिदेशाभावेन च तत्र स्थानिवत्त्वस्य दुर्वचत्वात्। किंच वि
१०४ रोध्याभावे नातिदिश्यमानधर्ममादाय भेदाभावो दुर्निरूपः अन्यथा ब्राह्मणवत्त्वातिदिष्टक्षत्रियस्या[illegible]
ब्राह्मणत्वानापत्तेरित्याशयेनाह सत इति पतिरिति तस्यास्तु तरीत्या पदत्वान्नलोपापत्तिरिति भावः स्वाश्रयेति आदेशनिष्ठधर्म
प्रयुक्तकार्याभावांगीकारादित्यर्थः। अत एव ब्राह्मणवदित्यादौ तद्विरुद्ध[illegible]कमध्ये पानादेर्निवृत्तिनैयुद्धदेः। उक्तमेव विशदयति अत्त
वेति ज कार्यस्य तत्त्वभावसिद्धत्वादेवेत्यर्थः। नन्वेवं तदानर्थक्यमत आह। सि[illegible]ति चत्वत्वमेव तत्र विवादादाह न्याय्येनेति भाष्या
श। द्यसंमतत्वादाह इत्यादीति एतेनाप्रामाण्यनिरासः शास्त्रीयेपि कर्तव्ये देशोति तत्स्य इतीत्यर्थः वाच्य इत्या प्रातिपदिकत्वाभावस्याशास्त्र।
वोध्यत्वाभावेपि तात्पर्यतः शास्त्रविषयत्वेन शास्त्रीयत्वमेवात एव पर्युदासप्रतिषेधयोगस्य इति शास्त्रकृतांत्यवहार इति भावः तस्यतत्व राम:
माह विस्कन्न इति हियतः पूर्वत्वेनानसिद्धत्वात् पक्षे साफल्यस्य मतिरासायादुनित्येति सिद्धत[illegible]ति पाठांतरं दाहेर्विपरीतार्थो बोध्यः १०७
आनुमानिकादेशमादायाह स्थानीति। इत्यादौ त्वनेनारुचिः सूचिता तद्वीजं तु तत्र न भाष्यानुग्रहः। अत एवानुविपरिभ्य इति

126

प्र स

सूत्रेइवतत्र भगवता पर्युदासज्यप्रतिषेधयोः फलभेदो न विचारितस्तस्माद्धि पूर्वस्यास्यतिङ्प्रयोगः स पक्षो वाप्रयोग इति तदेतद्वदि
नित्याया हतस्येति उक्तहेतोरेव तु पक्षिमत्स्यमृगानित्यादिनिर्देशानां सौत्रत्वेनोपपत्ते राहन्तस्येति। एते नाचीत्यादिनिमित्तवि
शेषेणेहलि अभ्याद्यभावस्यापि शास्त्रतात्पर्यविषयत्वेन तस्यापि शास्त्रीयत्वान्नवनइत्यादिनिर्देशासंगतिरिति परास्तं पर्यु
दासस्यात्वेएव तथांगीकारात्कोस्तु भकारादिमतमुक्तार्थस्यसारसिकत्वेन ज्ञापकाद्यपेक्षेति लाघवादाह केचिदिति। भाष्येइ
ति उक्तमित्यत्रान्वयः वधौ तद्विषये इतीत्युक्तमिति एतदर्थे इत्युक्तमित्यर्थः एवंच तथोक्तौ चासद्वावन्वयः तेन लोकन्यायेनैव प्रा
गुक्तेन सूचितं भवता एवंचात्र तेन सिद्धोचनकश्चिदिति प्रागुक्त इत्यर्थः। अनाश्रयणस्यत्वमाह न पदांतेति इत्युदेति यलोपस्ये
ति भावः। चः क्षत्रियकंडूतिरित्युदाहरणसमुच्चायकः तत्र हि पत उकलक्षेपनस्यादित्यत्रान्वयः। कंडूयतेर्गं तातू क्यजंताद्वात र्य
त्रेतित स्मिन्परत इत्यर्थः। अल्लोपे तन्निषेधेन यलोपे वेत्यपि वार्यमाणे इति अचः परेति स्यानिवद्भावादेकारेण व्यवधानादिति
शेषः तथा च वलोपस्यापि तत एवाप्राप्त्याह हलिचेति दीर्घे कंडूवतिः कंडूतिरितिवास्यादिति भावः अत्रारुविवीजंतुस्वरूपमित्यस्य

शे०टी०
१०५

मत्याख्यातत्वेन तथ्यादुर्वचं तदतिदेशेन पर्यान पदांते तिसत्वातिरिक्तिफलाभावश्चतस्य तन्मात्रविषयकत्वेनासार्वत्रिकत्वं
चात एवान्यत्रातिप्रसक्तिरपीति वोध्यं। पर्युदासबोध्या। प्रागुक्तार्थे द्रष्टयति अत एवेति तत्राप्यतिदेशप्रवर्तनादेनादे
वेत्यर्थः अन्यथाप्रसज्यप्रतिषेधे वाच्ये तदसंगतिः स्पष्टैव अतिदेशासंभावेनेत्यवेनेत्याद्युक्तौ भाष्यसंमतिमाह तत्र
पक्षेचेति द्रूत्यत्र द्रूत्यादौ अन्यथा तावत्पर्यंत भावनासंगतिः स्पष्टैव एवं तस्य तत्सभावसिद्धत्वे स्पष्टं भाष्यमपि मानमित्या
ह क्षियद्रूतितत्रहीत्यस्योक्तमित्यत्राचयः देशस्वीक्रियमाणे सति। कानांशाद्यानानिवृत्तेरिति आन्यार्थमिति शेषः स्फुट
तरं अत एव साग्नेऽत्स्ते स्वः न नेवंसत्जि द्रस्पोरित्यत पर्युदासेपि प्रोक्तरीत्याऽमागमाप्राप्तोसि सत्सतीत्यादौ तदाशंका
भाष्यीयानयुक्ताया अज्ञानेनकृतत्वेप न्यायासिद्धांतोक्तिरसुक्तेवात आह षत्वितिकुठादीति सत्रे द्रूत्यर्थः। अपि विरोधोत्र राम: १०५
कृहेतोरेवाह। प्रसज्येति। तस्य प्रसिद्धदोषेणासिद्धांतत्वसूचनायाह वार्तिकेति। एवं च तदप्यज्ञानविलसितमेवेति भावः
। नन्वनलद्रूत्युक्तैव संबंधसामान्यषष्ठ्या पूर्वोक्तसिंद्धांतार्थद्वयलाभेन समासचतुष्टय लाभे विधिग्रहणं व्यर्थमत

आह्वानल्विधावितीति उत्तरपदलोपिसमासांगीकारादिति शेषः अलाश्रयेति अलाश्रितविधिमात्रे इत्यर्थः तेन तन्द्वारास
कत्वात् विधिपरिग्रह इति प्रधानन्यायनाधांगीकारेणयथाकथंचिदाश्रयणस्येव तस्यापि लाभस्तदाहः यत्रविधावित्यादि ऽऽ
कौस्तुभोक्तं सांगत्यं च नयनुप्रागुक्तसिद्धांतार्थद्वयंप्रत्यासतिन्यायसंभवाक्यमितिन्यायोमाह स्थानिस्थानिमात्रेतिविशेष्य १पा
तयाश्रयणप्रकारमुक्त्वानुक्ताविशेषणतयाऽऽश्रयणप्रकारमाह तदादेति आदिनातदादावित्यादिपरिग्रहः तयावेतिपा ।र
ठः वेति पाठे वा समुच्चये सूत्रभेदजविकल्पे एव वा। उद्देशक्रमेणोदाहरणान्याह व्यूढोरस्केनेति अतिदिश्यमानेति प्रागुक्तरी
टूभि त्यासकारेस्थितो इति न्वत्वात्कथं णत्वप्राप्तिनिषेधादिति शंकानेति भावः चुष्मामिति अत्रसूत्रेविशेषातिदेशस्यापिवक्ष्य
माणत्वान्नात्र दोष इति भावः कष्ट इति यद्यपीदं रूपं स्थानिवत्वेनैत्वेगुणेऽत्वादेशे च पाक्षिकलोपेन सिध्यति तथापि पक्षे क
विष्ट इति स्यात् कष्ट इति लिख्यते इति भावः प्रयेति मन्त्रबलादिलक्षणइणर्द्धपिरामायेत्यादावेवफंनतस्यापि तत्र कष्टाये य
तिज्ञापकात्सिद्धिमभिप्रेत्याह्वाग्रहीदिति देवाः संतीत्यत्रैवजात्रात्त्वेन स्थानितेति सूचनायाह दीर्घेति अन्यथा शब्दत इत्य

६७

शे॰टी॰ स्याभावे विधिग्रहणं विनिगमनाविरहाद्विशेषातिदेशमपि बोधयतीत्याहात्र सत्वे इति नान्यत्र तन्न्यायादिति भावः अपिना
१०६ सामान्यातिदेशसमुच्चयः। अन्यथेति तदनंगीकारे इत्यर्थः यत्तु इत्यादिः अपिना तच्छून्यपरिग्रहः माद्यनुरोधेनाहोपस्थितेति
उपस्थितसामान्यधर्मैरित्यर्थः तद्व्यापकेति तदाक्षिप्ततद्व्यापकसामान्यधर्मैश्चेत्यर्थः तिदेशे तत्संभवे अन्यथानुतस्याप्यति
देश इति वाच्यं देशेन इति न्यायेन सामान्योपस्थापकसामग्रीकाले नियमेन विशेषोपस्थापकसामग्र्यभावोऽस्य बीजमिति तत्
त्वं तथापि प्रधानन्यायबाधेनेति भावः तस्योक्तरीत्यासिद्धिरित्याह स्यानलन इत्येवेति नन्वयपीतिलिंगात्स्यन्यायोऽनित्यस्तेनात्र विशेषाति
देशोपीत्याह हल्लादीति प्रदायेत्यादावित्यादिः किंत्वहित्वं काविशेषधर्मः सेटः त्वं कस्तदभावात्। नन्वेवमयुक्तरीत्या विधिग्र
हणसाफल्येऽनुबंधकार्यप्यनल्विधाविति निषेधः स्यात्तेषां किंतीत्यादिना सर्वत्र विशेषणतयाश्रयणात्तथा च तत्र स्थानि
वत्ताप्रवृत्त्याप्रत्ययस्यानन्यपीति व्यर्थमेवात आत्तानुबंधेति गुरुकं वैलक्षण्यायत्तु तेन न दप्रवृत्तेरपि ज्ञापनाद्वैलक्षण्यं किंचानुबं
धानामेकांतत्वेऽन्तरंगत्वादितसंज्ञादिनाऽपहारात्तदप्रवृत्तिरनेकांतत्वे तु दोषसंभावनैव नेति कैयटः इंडिः कल्कोस्तु

राम:
१०६

430

भरत्वाकाशादयस्तत्रसानुबंधकनिर्देशोपसद्दूयेपितद्रहितस्यनस्थानिताकिंतुसमुदितस्येत्यर्थस्यात्रप्रतिपादितत्वेनतथोक्ते
दुर्बलत्वोंचेत्।तस्यतज्ज्ञापकत्वेनवक्ष्यमाणरीत्यासाफल्यात्तथोक्तेरनन्यागतिकत्वाच्चतस्यतत्रभाष्यानुक्तत्वाच्चवक्ष्यमाणज्ञा
पकेनैकार्थ्येने [illegible] नैवोभयसिद्धिरितितत्तोगौरवाच्चतदेतदध्वनयन्नाहानुबंधानामनेकांत्वेपीति।अपिनासिद्धांतभूते
कांतत्वपरिग्रहः।यथास्थानित्वासूत्रेपितथाऽऽदेशतापीतिशिद्ग्रहणव्यर्थमनेकांतत्वेनैवसिद्धेरित्यर्थःस्पष्टाशुक्तत्वे
दृ नत्तदाशयेनाहशिदितितेषाऽऽमनुबंधानां।नन्वेवंभाष्यविरोधोऽतआनानुबंधेतिशिद्ग्रहणेनेत्यादि।एतेनप्रागुक्तस्वग्रंथ
विरोधोपिपरिहृतः।तत्रनिषेधाप्रवृत्तौभाष्याभिमतत्वमप्याहध्वनितमिति।तच्चतदप्रवर्तनमित्यर्थः।भाष्येइतिजातावेकव
चनंङिद्वचनादितिहेतौपंचमीतेनेत्यर्थः।कादेशेइतितस्यादेशेइत्यर्थः।एवमग्रेपिसिध्येतिप्रयोजनाभावाच्चेत्यपिबोध्यं।अनुबंधे
ति।स्थानिवत्त्वेनानुबंधप्रयुक्तकार्याभावरूपफलमित्यर्थः।उक्तेतिउक्तप्रभृतिदूषणैरेवेत्यर्थः।बहुवचनेनप्रयोजनाभाव
स्याहरपित्वेपर्यस्यतात्तङा।ङित्वेवैयर्थ्यस्यापिच्चङिन्नेत्यादिग्रपरिएसः।दूषितंचेतिउक्तज्ञापकमितिशेषः।ध्वनितत्वमुपपा

131

त फ

शे० टी०
१०७

दयेति अन्यथ्येतितत्र दम हृत्तानंगीकारे इत्यर्थः तत्वेङित्वादीत्यर्थः नन्वेतानि ज्ञापकानि वार्तिककृदुक्तानि न सिद्धांतमा
ष्याभिमतानि सत्त्वद्वये भगवतेवृद्धयोर्दूषितत्वादसाधारणत्वाभावाच्च आद्यं यद्यपि तत्र न दूषित अतएव तावन्मात्रमेवप्रा
गुक्तं तथापि तृतीये सिद्धांतभूते नावश्यकेन चरमोकेनपिच्चङिन्नेत्यादिना दूषितमायमेवेति यासुटो ङित्वेपि तदर्थं साव
काशमितितस्य न ज्ञापकता गाङ्कोङित्वं शानचःशित्वं च भाष्य एव प्रत्याख्यातमिति तयोरपि न ज्ञापकत्वे तेपकदेशसुक्तित्वेन
तदसंगतिर्नानिष्टात आहतिवाचेतिति तेषांतदनिष्टत्वेतु तत्र सिद्धे दोषेण तत्वंडनासंगतिः स्पष्टैवेति भगवतस्तथाऽ
भिमतमिति भावः आदिनोक्तसर्वपरिग्रहः स्थानिपदत्नभ्यहेगौरवादाहादेशेति गुणानामिति न्यायेन तदप्राप्तेराह तदन्वि
तितद्योगेतस्य एवसंभवादिति भावः उक्तहेतोरेवतस्मिन्निती त्यस्य प्राश्वत्यासासतिप्रमीते न सिद्धूसाध्येतिन्यायेतस्या
ज्ञापकत्वार्थकत्वे न ज्ञापकत्वस्य संबंधंविनाऽनुपपत्याविधिग्रात्याजादेशाद्दूत्वर्थंवाक्यमितिन्यायेनाहान्वएवेति एवंना
न्द्युल्लदिशव्याचष्टे तिस्त त्फलमाहतेनेति पूर्वसूत्रतोत्र विशेषमाहान्वेति नानुतथार्थस्पात फल संखेपि तत्रैव किंमान

राम:
१०७

132

मत्तआह्वातएवेतिउक्तार्थांगीकारादेवेत्यर्थः निर्ह्रासेकर्तव्येएकस्यणिचोनिमित्तत्वादाह ण्यंतादिति निषेधइतिवृत्तुगि
तिवार्तिकोक्तइत्यर्थः॥मलोपस्येतिवाल्पपी[illegible]त्यादौ साम्ययनिवृत्तेरप्रवेश्टत्वादितिभावः॥ननुयुवजानिरित्यत्रभफलंय
द लोपेनिषेधात्प्रकारांतरेणभाष्येदूषितत्वात् आहवैयाघ्रेतिव्याघ्रस्येवपादावस्येति पादावस्येतिबहुव्रीहौपादस्य प
लोपइतिलोपेगर्गादित्वाद्यञिपादःपदितियभावेनघाभ्यामितिचू॥अततसस्यानिवत्वात्यभावोनस्यात्॥इदमे
वाग्नेआदिसंग्राह्य यत्रेतिगौणमुख्योर्वेतिभाष्योक्तेर्नहित्रिपुत्रोद्विपुत्रव्यपदेशंलभतेतिभावः॥ठगितिइतश्चा
निञइतीत्यादिः तत्रहिप्लुतइत्यनुवर्तते अनापतेरितिपाठः अनापतेरितिपाठेप्राग्वद्दोऽस्या॥नन्वेवमपिविधिग्रह
णंव्यर्थंपूर्वस्येत्युक्तेपिवकारेइत्यस्याक्षेपेणनिर्वाहादितिचेन्न पंचमीसमासार्थंवक्ष्यमाणफलद्वयार्थंचतदावश्यकत्वा
त्तदाहदिगिति अत्रप्रकृतसत्रेऽतिदेशोऽन्वयः ननुयलोपादिग्रहणाज्ज्ञापकात्यथेष्टवाक्यशेषाध्याहारेणस्थानि
संबंधिभावोभवत्यांतिदेशांगीकारेपिकथमादेशान्तुयुक्तवारणमत्तआह स्थानीतिअजादेशोऽन्यत्कार्यंलभतेनलभेते

भावी

६१

श०टी०
१०८

चेतिवाच्यार्थः चस्तत्तर्थे व्युत्क्रमेवानचेतीत्यर्थः ननैवं कथमत्येतिनिर्वाहः ऐङ्ख्लौ पानिमितकत्वादत आह न यूपश्चेति। ह्रस्वाकारो
पधत्वेत्यर्थः ननु परस्मिन्नित्यस्यापि सूत्रेऽश्रवणमत आह व्याख्येति किं रौ लवनइत्यादिनिर्देशमूलकादित्यर्थः अन्यथा गुणा
निमित्तस्पुडपेक्षया पूर्वस्य गुणस्थानिवत्त्वदवादेशो न स्यात् इति भावः पूर्वत्वमुपलक्षणं न तु विशेषणमिति। तात्पर्यं। विधि
ग्रहणफलमाह पूर्वेतिवं धुसामान्यषष्ठीसमसः गुणानामितिन्यायेन तदप्रवृत्तेः अत एव श्रायस्वावित्यत्रनुम्न एकदेशेतिन्या
येन संतस्यसुचि रूपितांगस्वात्कर्मणि किप्रत्ययइति भावः तस्यैव फलांतरमाह। वस्तुतइतितंत्रमिति बोद्धः श्रोतुश्चशब्द
तंत्रमित्यर्थः विधाननिरासाव्याह भावइति भावइत्यंतार्थमाह तदिति। अस्य फलमाह। तइति द्वितीयार्थ्यांगीकारएदेव राम: १४
त्यर्थः एवमग्रेपिपंचम्यंतार्थः प्रतिबंधेऽन्वेति उक्तार्थे सफलेमानमाह। तरावेति पंचेंद्रइतातिति अन्यथास्मत्यदेवते त्यणेदि
गोर्नुगनपत्येइतिलुकिलुक्तद्धितेतिङीपोलुकितस्यस्थानिवत्वेनतथाप्राप्तनिवृत्तिप्रतिबंधेनतत्संनियुक्तआनुकुष्भूयेति
तिभावः। लुकिनेतिद्विलुगितिवार्तिकव्याख्यावसरेइतिभावः अन्यथा उक्ता उक्तार्थानंगीकारेतत्रपंचेंद्रइत्यत्रस्पष्टंगमकं।

139

तस्माद्धप्रवर्ततेति ग्रहमित्यत्रान्वयः आदेशस्यावधित्वेनसंबंधपक्षेसविध्योस्थानिवद्भावप्रयोजनानामायनादीनांसाधनार्थ
मिदमुक्तं तन्नः ननिषेधे एवं सति एकाकारस्यादिनयथाश्रुतकेयटासांगत्वं ध्वनयत्स्रागुक्तेन्यूनतयाप्राप्तभाष्यविरोधं परिहर
तितत्रेति भाष्ये इत्यर्थः एतेन प्रथमार्थमात्रप्रतिपादकत्वाकारादिर्यथाः परस्ताः मानाभावादिति अनुवादत्वात्संनियोगशिष्ट
त्वाच्च तस्मादित्यव्यवधानाश्राप्रवर्ततेति भावात् ननु अनुवादेपि परिभाषाप्रवर्ततिस्वीकादुत्तरांशविकल्प्याव्यवधानांशस्या
प्यत्राप्रवर्तति स्वीकाराच्चेदमयुक्तमत आह खरेइतितानीति इत्याहीत्यर्थः द्वित्वाभावमायाद्धमक्तनेचेति सु युपास्य
इत्यादावित्यर्थः सप्तसज्ञप्रतिमागुक्तमेवान्वस्त्वर्थे। नपदांतनन्वत्राद्विर्वचनसवर्णादिग्रहणं व्यर्थं तेषां त्रिपादीस्थत्वेनतत्र
कार्यस्थानिवत्वस्यैवाप्रसक्तेरसिद्धत्वादत्तः सत्ववरीत्या ऽहेनेति यदांतवरेयत्वोपत्वरग्रहणसंत्रे यादिकत्वेनावश्यक
त्वादाह द्विर्वचनेतिगाङ्कुटेत्यादिनिरासायाह नवतीति। प्रकृतेनतरितोप्यपीयक्रियमाणेन नेषेधसत्वात तत्फलितमाह या
तीति अनः परे इति भिन्नेत्यर्थः त्रयाणां कर्मधारयः। अपिना नानन्दस्य समुच्चयः अन्यत्वेन अंतावदित्यादिवत्त्यमसूत्रस्या

त्र

षष्ठीति

रा स्या

१०

शे०टी०
१०१

पिसंग्रह इति ध्वनयन्नाह तेनेति। यथा चैतत्तथा मनोरमायां स्पष्टं आदिर्भांराममितात्वावनुस्वारादेरमीक्षीरषेणेत्पादावीत्वण
त्वादेश्च परिग्रहः ननु विधिशब्दः कर्मसाधनः शेषषष्ठ्या समास इत्येवास्त्विति चेन्न द्विर्वचनादिभिरनन्वयापत्तेः तदनुरोधात्क
र्मधारये विधिशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेः पदांतेत्यचदोषापत्तेश्च एके नाविधिशब्दे न समासद्वयासंभवाच्चैवेरूणापतेश्च लक्ष्यासि
द्धेश्च तदेतत् ध्वनयन्नाह। नेतिचरंतानां द्वंद्वे द्वंद्वांते इति न्यायेन विधिशब्दस्य प्रत्येकं संबंध्यादाह वर्णेति। मनोरमायां सा
गतं ध्वनयन्नलक्ष्यसिद्धिमाह तेनेष इति। स्पष्टार्थं माहेण इति यनितीति भावः तत्रेतोपेकाये यण इकोयणिति विहि
तस्यात्तस्यावाहल्परत्वान्न लोप इति भावः। आदिना एषोवश्यः राजानोयंतीत्यादि परिग्रहः। ननु च पदसंस्कारपक्षेऽ
नादिस्यान्नवः पूर्वत्वेनावधत्वात्स्यानिवत्वसेवा प्राप्तिरिति कथमिदं तथा व्याख्यानफलमिति चेन्न वाक्यादपोद्धृत्य पदानि
संस्क्रियंत इति पक्षे तत्सत्त्वात्। नहि पदांतरनिरपेक्षमेव पदमिह शास्त्रे संस्क्रियत इति नियमः युष्मदुपपदे इत्या
पितेस्मन् एवात्व घटितमयोगोऽन्यथा विसर्गघटितप्रयोगापत्तिरस्त्वेनेति तु नास्त्येव तदेतत् ध्वनयन्नाह तेनेति इदं च

राम:
१०१

138

ग्र

चरमावयवप्रतिबंधकस्यानिवद्भावनिषेधोदाहरणं अन्यथा तु यथाऽत्र न निर्वाहस्तथा स्पष्टं भावप्रकाशे। भाष्य इति प्र
कृतसूत्रस्यैवेति भावः। सिद्धांतमाहान्नेति तथा च पदे परतश्चरमावयव॰वस्य पदसंबंधिन एव प्रत्यासत्त्या ग्रहणे न पदे परे पद
चरमावयवक्रमकविधौ कृते ऽर्थात् परपदस्याजादेशे न स्थानिवद्धित्यर्थे स्यैव तत्र पक्षे लाभेनतं देवकाराकपतया
षष्ठीतत्पुरुषपक्षे पि तथैव बोध्यं तदाहनेनेति अन्यपर्यांतवर्ति विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाभ्युपगमे तु तस्या स्थानिवत्वं तु न सेते ने ने
क्षेनिषेधात् तथा च कानि संतीत्यादौ च पदांतविधावित्यस्योदाहरणानि निर्दिशानीति गृठाकृता। नैवमपि उक्तार्थेनोक्त निषे
धाप्रवृत्तावपि यद्यपि पूर्वत्रासिद्धे नेत्येव वार्तिकं तथापि तत्तदधिकारभवशास्त्रपरमित्याशयेनाह पूर्वत्रासिद्धीयेने
त्तितथा च भगवतेऽत्र प्रयासनैष्फल्यमेवेति भावः। अत एव। अन्यथा समीधते पदेतदितितत्रैवतस्थानित्यादौ उक्ताशये
नैवाह पूर्वत्रासिद्ध इति। अस्यावश्यकतामाहातएवेति तदन्यस्यैव तस्य तत्र ग्रहणादेवेत्यर्थः। उक्तरीत्यादित्वल्लां जशों
तत्रत्यस्यात्र प्राप्तिरिदानीं तु तस्याप्राप्तिः पदांतविधावित्यस्य तु प्राग्वदिषुप एवायंतेति स्थानिवत्वाज्जश्त्वं नेति भावः। न

७१

स्पागहे०

ति

शे०टी० न्वेविमपि जग्मुर्विध्याविनिषेधो दुर्वार एवेति जग्मतुसित्यादे वा ते आहस्त्वितिप्रकृते त्यादिः चरसंनीति अत्र स्त्रे संनिधि

११० पाठेन यस्य च र विधिसंज्ञा निष्पन्नं तस्यैव ग्रहणमिति स्थलांडशैत इत्स्योणमिति भावः कौस्तुभादुतत्य सांगत्वं घ्वनयन्नाह

कार्येति अपिना यथोद्देशपक्षसंग्रहः अस्य वेत स्वान्महिष्माति त्यादेः नन्विदमयुक्तं गतिकारकेति सुवुत्प तेः पूर्वस

८ मासे उ सुबंतत्वेनोत्तरस्यापत्वाह्लो चेत्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्वेनावड्डापतेरत आह गोन्चेत्यावितिनदोष इत्यत्रान्वयः नन्वे

वमप्ययुक्तमेवो त्तरपदत्वेति अदलेचेति प्रसयत्व क्षणाप्रतिषेधेन तस्यापदत्वस्य तदवस्थत्वादत आहोत्तरपदेति

तस्य नित्यत्वेप्याह पदे इति सप्तमी समासे इति भावः अत्रेद मिति अर्थत्रये सप्तमी सम समास परं प्रागुक्तमपीत्यर्थः

अपिना प्रागुक्तयुक्तिसमुच्चयः सिद्धांतांतरमाहात्रेति साक्षात्परंपरया वेशेतिशेषः आदिनाद्विर्वचनादिपरिग्रहः प्रतीति एमः ११०

तदित्यादिः तत्राद्यस्योदाहरणं कानीत्यादि द्वितीयस्य तु प्रागुक्तमेव अ [illegible] भाष्यमतेनाहैतदिति भाष्ये रिति हेतौ तृतीया

ते लम्य इत्यत्रान्वयः यद्यपि भाष्यवरे पलोपस्य रवं जेसितो वांतं तथापि दीर्घोपितत्रोपलक्षणत्वेन बोध्य इत्यन्यत्र प्रति

138

पादित्तमित्याशयताद्दःदीर्घेतिप्रतीतिभगवतेत्यादिःयच्चयश्चःस्वरेतिदृष्ट्यात्रिपाद्या असिद्धत्वान्नतस्याप्युपयोगस्तथाप्यत्रप
क्षेन्यायसिद्धानुवादःप्रागुक्तफलसिध्यर्थमितिबोध्यं।मूलस्येतिनासूत्रपरामर्शेपितन्त्रकेननिषेधइत्याशंकायामाहद्विरि
तिभाष्यरीत्याऽऽह पूर्वत्रेतिननुदएवकुतःप्रयत्नसाम्येनान्यस्यापिप्रसंगादत आहस्थानेइतिस्थानेंततमइत्यतःतदाहतत्फ
लितमाहत्यबूलोपेइत्यादिसंग्रहायाह्यार्थेतइति।तस्यभेदेनविकल्पःननूक्तरीत्याशाब्दस्येवप्रसंगलाभेनतस्यचाक्षुषत्वस
बाधितत्वेनकथंतद्दर्शनस्यसंज्ञाऽत आहत्वेनेति।तथाचतस्यज्ञानसामान्याभावोलोपइतिफलितंअतएववल्यबंतप
दस्याध्याहारविषयेल्यबूलोपइत्यस्यनप्रवृत्तिःनचैवंलोपविधिनातस्यतदभावेबोधनीयःसचबाधितोऽतआहत्रेति
लोपविधायकेइत्यर्थःतत्रशाब्दज्ञानस्यश्रावणस्येवप्रसिद्धत्वादाहतत्त्वमितितथाचतन्निषेधस्यतत्सामग्रीनिषेधेपर्य
वसानंमानसंस्मरणात्मकंत्वातज्ज्ञानंत्विष्टमेवातएवस्मृतएवानुबंधःकार्यसाधकइतिग्रंथकृतांव्यवहारःएतेनश्रव
णस्यश्रोतृव्यापारत्वेनतस्यैवतन्नविषेधःस्यान्नप्रयोक्तृव्यापारस्योच्चारणस्येतिदिञ्याद्युक्तमपास्तंइतिभावःनन्वेवंशाब्दाति

139

७२

ते

शे०टी० त्यत्वा पतिर्भुक्तवंतमिति न्यायेन जानिवृत्त्या शास्त्राप्रामाण्यापत्तिश्चात आह तत्रेति। उक्तोऽर्थः प्रत्ययलोपे इत्यस्य प्रत्ययलक्षणार्थे
१११ मित्यत्रान्वयः सकललक्ष्याभिप्रायः समुच्चयः एवेन जातनिवृत्तिव्यवच्छेदः अवृ पवलोपपक्षे स्वैरपि तदवयवराहितस्येव ततद्विष
येमत्पयत्वादिबोध्यत इति भावः नन्विदमयुक्तं स्वरूपमिमिति वचनाच्छब्दस्य संज्ञाप्रसंगेन तदर्थस्याप्रसंगादत आह अर्थ
स्येवेति महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्लोप इति हि तदर्थः नहि शब्दो लोपनक्रियेति वैयटादयस्तु तत्तु प्रसक्तादर्शनस्येत
र्यत्वाभावस्थाने षष्ठ्यस्येव नवेतीत्यत इति शब्दस्याप्यनुवृत्तिः सुलभेति तथा भाष्योक्तमेवयुक्तं तु प्रच्छेदनेन इति धात्वर्था
नुसारेणान्वर्थत्वासंभवादिति बोध्यं। किंच स्वरूपमित्यस्य प्रत्याख्यानेन तदननुवृत्तावपि यन्नार्थे कार्यबाधस्तन्नतच्छब्दग्र
हणमत एव कर्मादीनामर्थसंज्ञात्वं लक्ष्यानुसारि व्याख्यानेन च सर्वेष्टसिद्धिस्तदाहव्याख्यानादिति। कौस्तुभाद्युक्तिं खं राम:
डयति यत्विति ग्नामाधिकरणिकास्थितिरिति तदर्थः पतिरिति पाठः पतेरिति पाठे प्राग्वद्योज्यं। चोह्यर्थे तदुक्तौ तु ना १११
पतिरित्याह शास्त्रेति। च समुच्चयेनल्यब्लोपे इति वार्तिकेन एवमग्रेऽपि सदर्थनिरूपिताधिकरणत्वे तु दृष्टा पतिः पंच

ते

ते

स्याः रूत्वाहतत्वेत्विति। एवं चतेनापि निवारणमिति भावः ननु तर्हि किं तस्य प्रत्युदाहरणमत आह स्मादिति। तस्यायुक्तत्वादित्यर्थः तद
भावे रूतिशेषः ननु पित्कृताप्रकृत्याक्षेपेणापि तु को वारणमत आहः कृदितित्र घोतादिव्यक्तदोषांतरसत्वेपि निष्कृष्टं दोषमा
हान्नैवेति। यद्यपि पक्षद्वयस्य भाष्यारूढत्वमेव तथापि तत्रैव किंमानमित्यपेक्षां कार्यां हविनीति कौस्तुभरत्नाकराद्युक्तिं खंड
यति द्वित्वस्येति पक्षद्वयेपि तत्र तदप्रवृत्तेर्भाष्यसिद्धांतत्वादिति भावः। अत्र मानांतरमप्याहात्रावेति मयः परस्य पणो द्वित्वे रूतिभा
वः पुनर्द्वित्वस्य कथमप्यप्राप्तेर्मनोरमादौ प्रतिपादितत्वेन तथ्यात्रत्नाकरदंडयादिंग्रथ्यासंगतिरिति ध्वनयन्नाह तेन विसर्गादीति
अदि नासपरिग्रहः ननु एकस्य जश्त्वेन दकारे प्रयोगेन द्विधत्वमत आह द्विधत्वमितिः तथ्याच्च भौत पूर्विकं प्रयोगेत्तत्वमिति भावः
द्विधमित्यग्रिमप्रतीकमिति सत्वयनूषाकते एकस्या आकृतेः स्वरूपस्य प्रयोगश्चरितः कृतोऽन्तो द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्चेनेत्यर्थः चश्च
तुष्यादिसमुच्चायकः अत्र मानमाह कथंचेति। तत्र हि सूत्राभावेन्यापरमयोगमाशांक्यानयासंदुष्यान्पथ्येवसिद्धांतितं अत एव गवां
स्वामी अश्वानांचेत्यादेव ननु अश्वेषुचेत्याद्यपि एवं चेत्तथाप्रयोगेऽसाधुतेति तात्पर्यं। कैयटेनास्यवेदप्रसिद्धकमपि तत्रोक्तं तत्रा

७३

ना

शे०टी० ११२ प्येककर्मविषयशास्त्रविधेयसाधनामेकत्वे एवायं अतएवायं अतएव व्रीहिसाधनकप्रयोगे तन्नाशे न यवोपादानं किंतु तत्सद
शानीवाराद्युपादानमेव तत्र हि सादृश्यात्तद्बुध्युदयेन तत्प्रयोगनिर्वाहात् अन्यथा तु तत्तद्बुध्यनुदये न तदुपक्रांतक्रियानिर्वाहोम
स्यात् एवं खादिरे बध्नातीत्यादावपि बोध्यं भिन्नपदविषयोयं न्यायोनेकपदविषयः वेदेप्यनेकद्रव्यविषये एव यज्जातीयेन प्रक्रम
स्तज्जातीयादानमिति नियमइत्यन्ये अत एव सर्वसंदेहदूरत्वाद्दोह्यत्वादितो द्वित्वमिति पक्षे द्रोग्ध्याद्द्रोग्ध्येत्यत्र घत्वढत्वयोराप
त्तिरिति भाष्यकारोक्तं दूषणं संगच्छते। सर्वं चे प्रयोगपदेन सूचितमिति बोध्यं। इयं शंकाऽश्रेयीति सूचयन्नाहानेकस्येति परप्रा
प्तोऽन्यार्थः। प्रयोगपदस्वारस्यादेवाह सार्थकेति साभिधेयानेकविषयत्वे सफलानेकविषयत्वे चेत्यर्थः अर्थबोधनार्थं
शब्दप्रयोगात् फलार्थं प्रयोगानुष्ठानाच्चेति भावः। वास्तवं न्यायबीजं ध्वनयन् समाधितत्वामाह यत्रेति भिन्नार्थत्वेतिभिधे रामः ११२
यकत्वस्य भिन्नफलकप्रयोगान्यत्वस्य चेत्यर्थः अस्तित्वत्र गवां स्वामी अश्वेषु न्वेतु केतत्स्वामी तत्र तिष्ठतीत्यर्थांतरप्रतीतिस्तन्ना
शात्तदुपादाने तत्प्रतीतिश्च तथा च लोकवेदसिद्धप्रतिपत्तिलाघवमूलकोयं न्याय इतित्वं अतएवालंकारिकाईदृशविषये प्रक्रमभं

142

गोदोषमाहुः नचैवंप्रकृतेइतिभावः उक्तार्थमेवाह हलत्रइतिवर्ततइतिनिषेध्यस्यप्राप्तिपूर्वकत्वादत्रइत्यस्यानुवृत्तिर्नोक्ता।नन्वे
वंवृत्त्यसंगतिरतआह पुत्रेतिवृत्तावित्यादिः अतएवतत्रैवाह्रादिनीति अतएवव: एतेनमूलेतथैवपाठःसूचितः उभयतआश्रय
णेइत्यस्येत्येनिर्मूलत्वेनासंभवस्यदुर्वचत्वादाहप्राभाष्यादिति एतेनपुत्रादिनीत्यादावुभयतइतिनिषेधात्तस्यतत्परत्वंदुर्लभमित्य फ
पास्तमतएवपुत्र्यादिनीत्यत्रलिंगविशिष्टेति प्राप्तोपिनिषेधोनतत्रैकरेफव्यवायेसात्येनानेकव्यवायेऽप्रवृत्तेः नचतत्राप्यवः
परेतिस्थानिवत्त्वेनानेकव्यवायः यस्येतिलोपस्यस्थानिवत्त्वेनानेकव्यवा[illegible]य्यस्येतिलोपस्यस्थानिवत्त्वस्यतत्रापितु[illegible]
ल्यत्वात्पूर्वत्रासिद्धेइतिनिषेधाच्च।श्रौतंतदव्यवधानंतुतत्रापितुल्यमेवेरेफयकारयोस्तुतत्ररेफस्यैवप्राप्तिरेवनेतिबोध्य
।नन्वादिनीशब्देपरेइतिवृत्तिरयुक्ता सूत्रेनांतप्रकृतिकसत्वात् अतएवतत्परेन्वेत्यत्ररत्नाकरदंड्यादिभिस्तथाव्याख्यातम
तआह सूत्रेइतिछंदोवदितीशेरितिभावः भाष्यादौतथाऽनुक्त्यातद्रूपगमकाभावादत्रान्यसंगतिमाहातएवेतिनकेवलं
परसंमतस्यातथ्याकिंतुयुक्तितोपीत्यातथ्याकिंतुयुक्तितोपीत्याहेदृशेति आक्रोशमात्रंतन्नचापीतिनावःप्रायेणेतिशेषः अतए

143

७५

शे०टी०
११३

वतथाभाष्योदाहरणसंगतिःभालर्थ्यनिरासायाहनिंदेतितदाहेतितत्सर्वमाहेत्यर्थः॥पुत्रादिनीतीति॥सुप्यजाताविणिनिः
एतेचोरहाभ्यांद्वेणविच्चआदिन्याक्रोशेपुत्रस्येतिवाच्येनञ्द्वयोपादानेननञ्घटितवाक्यस्यानित्यत्वकल्पनेन
स्त्रियामेवप्रवर्त्ततेनान्यत्रनन्वेवंवैपरीत्यंकुतोना।उदाहरणपरभाष्यविरोधापत्तेरित्यपास्तंङ्करीत्यातेन्नेवप्रवृत्तेः।न
ञ्घटितमनित्यमित्यस्यासत्वाच्च।नञ्द्वयोपादानंतुस्पष्टार्थमेव।यद्यपिप्रकृतसूत्रसाहचर्यादत्रोपसंख्यानत्वा
च्चवाहतेतिस्त्रियामेवप्रवर्ततेइतिसुवचंतथापितत्रततत्साधकयुक्तेस्त्रापिसंभवइत्याशयेनाहतादृशेति॥वार्त्ति
केत्वापवादुकंरीत्यानतिप्रसंगाच्चतथोक्तिःपुत्रोहतोयस्येत्यादिबहुव्रीहिःआहिताग्न्यादिःअस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति
ङीप्॥नादिन्येतिसूत्रसार्थक्यायाह॥क्रांतेत्वेदिति।अनेनपुत्रादिनीत्यादौदोषाभावःसूचितःएतेनहतजग्धयोःपरतःपुत्र
शब्दस्यैवेतिनियमइतिदंड्युक्तमपास्तं।अदुष्टहतीत्यादौदोषापत्तेरतत्रमतांतरमाहवाक्रोशएवेवतीतिननुसंपुत्रेष्वित्यस्या
नुवृत्त्यादीतिकथंतल्लाभोऽतआहविप्रतिमक्रमादाहवर्णानामिति।परस्येतिरामार्जुनगतिस्त्वयोरितिवदितिभावः।ननु

राम:
११३

एवमपिहलोमेवग्रहणसिध्याविशिष्यतदुक्तिंकथमत आह। नेचेति नहीत्यर्थः तथाद्वित्वप्राप्तियोग्यपरविशिष्टानिषेध्यद्वित्व
पर स्यपरासंबंधस्यक्लृप्तत्वादेतेनाचरावाप्राप्तिः शाकटायनस्यानित्यानुवादकत्वेनान्यमतेद्वित्वेतात्पर्येणतन्त्रत्संभवद्रूत्यपास्तं॥अ ग
त्रज्ञापकमप्याह। तएवेतिसजातीयग्रहणादेवेत्यर्थः। अन्यथातत्सूत्रविषयेतदुपात्तसामान्यवर्णत्रयावश्यकत्वात्सर्वत्र
तत्प्राप्तद्वित्वस्यानेजविप्रेतिसप्तम्याधिकरणसप्तम्यावात्वादिषुवर्णमात्रेषुद्वित्वंनेत्यर्थकेननिषेध्येतदानर्थक्यंस्यएमेवअ
नचीतिनिषेधस्यानित्यार्थत्वेनतज्ज्ञापकत्वमितिभावः। नत्वेवमप्युक्तरीत्याऽनेनापिनिषेधविकल्पइतिन्यायेनद्वित्वाविकल्पे
नविधीयतेसर्वत्रेति अनेनैवसिद्धौतदानर्थक्यमेवातस्ततएवाहनिर्येति: असत्त्रितयविषयत्वाच्चरनुवृत्तिरनेनगर्भिता
नत्वेवमपितन्मध्यस्थपरोद्देवानेत्यर्थेनेंद्रइत्यादौदकारादेरप्राप्तद्वित्वस्याप्युक्तरीत्यानकारादेरिवनिषेधविकल्पा
पत्त्यापक्षेद्वित्वापत्तिरेवंबहरन्।जीत्यादौनस्यात्वोरेतिप्राप्तस्यनिषेधापत्तिरतआह।नइतिसूत्राणांषद्विधत्वसे
वसंमतत्वात् तत्क्लृप्तत्वाच्चरवविशेषणंएवंसतिवृत्तेःशाब्दार्थमाहत्रीतितिनअन्वीत्यनुवर्तनेनद्वित्वेपरसवर्णनिर
ग

७५

शे०टी० ११४ सवर्णनिरासःसिद्धत्वादाहनकारेतिप्राप्तेतिअनचीतीत्यादिःएवेनोक्तद्वयंअनचिचेत्यत्रविकल्पानुवृत्तेनोतद्वाभायाह
सर्वत्रेतिअतएवमनोरमानोरमायांतथोक्तं।इदंपूर्वोत्तरंसस्वमतप्रच्युतिदोषपरिहारार्थमितितत्त्वमेतेनोत्तरत्रशाकटा
यनग्रहणानुवृत्त्यैवसिद्धौशाकल्यादिग्रहणंव्यर्थमित्यपास्तंइतिसूत्राशयःश्रुतत्वादितिश्रुतानुमितयोरितिन्यायादि
भावःननुतत्त्वेऽपिसांनिध्याद्ध्रस्वेवविशेषणस्याकिंचोत्तरसूत्रानुरोधेनपरएवविशेषणमुचितमतआहव्याख्येतिअंत्रेऽ
गत्यातदन्वयेप्यन्त्यासत्यादित्यागेमानाभावादित्यर्थःअनुवादेइत्यस्याअसार्वत्रिकत्वादाहतस्मादिति।एतेनपर
शब्दाध्याहारेणेदंलब्धंनतुपरिभाषयाअनुवादेइत्यस्याजागरूकत्वात्इतिप्रकाशोक्तंस्थानेग्रहणेनपरिभाषाणामनि
त्यत्वमात्रंज्ञाप्यतेननतुसेतिइष्टस्थलेप्रवृत्तिरेवेतिनदोषइतिरत्नाकरोक्तंअचःपरस्यरेफहकाराभ्यांपरस्यइतिवाच्यो राम:
ऽर्थःनचएवमङ्गनिमित्ततास्यादितिवाच्यं।चकाराभावेनस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थेऽचोद्वेनचिंरहाभ्यामित्येवन्यासेकार्येइद ११७
शन्यासेनचेतदभावकल्पनात्तत्राणुरमीतिन्यायेनविधेयसंतिहितत्वेनरहाभ्यामित्यत्रैवनिर्दिष्टांशाबाधःअच

त

दृत्तंशेतुसामर्थ्यात्तद्वाच्यःव्यवधानंचोपस्थितेरेफहकारकृतमेवगृह्यतेनान्यकृतंतदेतत्फलितमाहवाचापराभ्यामितितेना
नुवादेपरिभाषाणामनुपस्थिप्रकटयन्नाहदीर्घोदिति·अतएवतुःपत्वत्राणग्रहणंज्ञापकमितितन्नतस्यप्रत्याख्यानात्तथाच।
व्याख्यानमेवशरणंतदध्वनयन्नाहसाम्यमितिअपत्यार्थेण्येआपत्यस्येतिसिद्धत्वादाहशेषापार्येतिभवाद्यर्थेतार्थःतदेवाह।
पत्येतिःनचस्यानिवत्त्वंपूर्वत्रेतिनिषेधात्।नन्वेवहूहूंपतितोऽप्यतद्गुत्वादोवांतोयीतियणोप्रसंगोयथासंख्यसत्वादतआ
हावावाविति।मात्रालाघवस्याबांतरपदत्वमादायापिपर्वलाघवस्यचसत्वेपिअपाणिनीयत्वादिरूपारूचिराद्धुरित्येनेनसूचि
ता।नन्वेवंयथासंख्यसूत्रमत्रैवोचितंलिखितुमितिचेन्नअन्यार्थमत्रेवावश्यिकयास्यानंतरतमइत्यनयेवनिर्वाहइति
सूचनार्थेतदनुपन्यासात्एवंचक्रमादितिफलितार्थकथनेनंतर ध्वनयन्नाहोदात्तेति।अत्रभाष्यसंमतिंतत्रतद्विरोधं
चाहोतदितिभाष्यइतिउक्तावन्वयःप्रकृतेतरकृतेसूत्रेरत्वस्यवा वस्थायामन्वयःनन्वकारस्यविवृतोपदेशस्यैवशास्त्रेक
रणात्संवृततावऽस्थित्यपयुक्तमतःकैपराघसंगतिंध्वनयन्नाहतदितिप्रकर्षावधिमाहरोओइत्यतइतिसंवृतत्वतत्व

५६

शे०री० मेवद्भूततरांशे। द्रुकारार्दंशे। एवंनन्वेवंलोकेप्रयोगेतद्भूतस्यापि स्पष्टमवभासः स्यादत आह तद्रूपेति। वस्त्वर्थे तस्य भूयस्त्वेनत्वेनतस्या
१२५ भिभवइतिभावः। अपिनितरांशसमुच्चयः अनरार्वेवैलक्षण्यसत्त्वकस्तुप्रकर्षानुपयोगाच्छिक्षाद्यनुरोधाच्चाह विचेतेतित
त्वतुतावन्मात्रेणनसिद्धिरितिप्रकर्षाश्रयणमितिभावः। भाष्ये। अलोन्त्यादीतिसूत्रस्य एतेन तयैवसिद्धेत्स्यग्रहणंचार्थ
मेवेतिप्राप्ते बोक्तनयास्तंतदीहृदिगिति। फलाभावादितिलोपान्यलोपद्वारकफलाभावादित्यर्थः। लोपमात्रंतुनफलमित्यनु
त्रस्यष्ठंसरूपती सप्तमी एतत्मवृत्तौ निमित्तमिति सूत्रयन्नाह तस्मादिति। आदिनानेद्धशिकृतीत्यादिपरिग्रहः। वार्ति
ककृदुकत्वादेवाह वान्वेति। एतेनान्यथ्याख्या ऽसिद्धिरितिप्राप्त्वोक्तमपास्तं। यथान्वेतत्तथ्यासतिपादितंभावप्रकाशेगदायांत्व
मनोरमारत्नाकरदंज्याद्युक्तेरप्यसागतत्वंवननाद्याह। पूर्वेति। वांतेतिवांतपदार्थेत्यर्थः। ननुतात्पर्यालोचनेनतदपिस्याद एमः
त आह यथेति तथ्यात्वसामान्यतोज्ञानेपिवाक्यार्थबोधेनेतद्रुपयोगीतिभावः। ननुतत्सहकारेणबोध्यावश्यकत्वंप्रागु १२५
क्तरीत्यास्थानेतरत्वेनैवनिर्वाहादत आह। तंतरेति। एवंचतत्रापिनमानमितिभावः। कैयटयोर्मिथोविरोधमपिसूत्रयन्नाह।

148

तएवेति ऋादौतौरिति वार्तिकोपपादकोयं ग्रंथः यद्यपि अस्य सत्वे स्य पूर्वसूत्रनियामकत्वेन तत्रैवौदोतोरित्यस्य सत्वेना
त्रधातोरोदौतोश्चेद्वांतारेण इति नियमउचितो मूलेतथापि लाघवेनार्थस्य तन्निमित्तस्यैकवचनस्यानुरोधेन चश्चेदित्युक्तं
उकारीत्यागव्युमित्यत्रलोपाप्राप्तेराह ननु गवयूतिरिति तस्मादिद्धत्वात्तत्र वकारग्रहणामनुवृत्तेश्चाहलोप इति एतेनविप
रीतरत्नाकरोक्तिरपास्ता न च त्यदादीनाम इत्यत्रैव वार्तिकद्वयपाठेन मदभिमतसिद्ध्याऽत्रसामर्थ्यादेव न वलोप इति मम्ले
षादिवैयर्थ्यमिति वाच्यं उपायस्योपायांतरादूषकत्वात् मम्लेषतः सामर्थ्यकल्पिता पूर्ववचनांगीकारे गौरवात् सामर्थ्येन
सर्वशास्त्रवाधकल्पनापेक्षया पाक्षिकवाधकल्पने सैवौचित्येन तावतैव तस्य साफल्येन पाक्षिकत्वोपपत्तेर्दुर्वारत्वात्
।सदार्थंगाधिकारेपठितदंतविध्यापत्तेगोशब्दे नाव्ययीभाववत्तद्धितार्थविषयतत्पुरुषे समाहारद्वंद्वे चैकदेशेतिन्यायेनेतरद्वं
द्वेस्वतश्चर्गां तत्वस्य सत्वेन तस्य प्रवृत्तौ तदोदेशप्रसत्याऽनिष्टरूपापत्तेश्चेति दिक् वाच इति तथा च सूत्रे वद्द्वयश्रवणापत्ति
रिति भावः।तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्यस्य तद्बीजत्वादाह निमित्तत्वेहीनानुपेन नेतिन्यायेन वाधेतथ्यासत्वेपि प्रकृतेतत

149

७७

शे०टी०
११६

ककौंडिन्यन्यायेनबाधोऽत आहतक्रकौंतिन्येनतन्मूलकोयनेनेतिन्यायसमुच्चयः सत्वेइतितत्रहिक्रोष्टोर्ज्ञागत
इत्यादावस्योपध्यात्वध्योर्निषेधवचनमुक्तोकन्यायेनतयोरादित्वध्याबाधमाशंक्यदृष्टांतेनाप्राप्तिसत्वेपिइहसो
श्रुतइत्यादौतयोरप्राप्तात्तदभावइत्युक्तं।सामान्यविशेषभावोवाधहेतुः सचेहनास्तीतिकैयटः निमित्तांशेतत्सत्वे
पिकार्यांशेतदभावइतितदाकूतं आद्येस्पष्टंत्वादावाहांतेइतिधातोरेकाचइत्यत्रेत्यर्थः उत्तरपाणिनिसंकोलुपस
देत्यनयोरित्यर्थः तस्योभयोरप्यनुवृत्तिरितिभावः ननुतेभ्यःक्रियासमभिहारेनित्यंयथास्यादितितदावश्यकमत आहक्रि
येतिसमुच्चयाभावादाहनेनेति·अन्यथातस्यसावकाशविषयत्वादौक्रियासमभिहारादेर्यङः प्रोत्पतयातद्धेतोर्भीतो
रित्यर्थेनानुवाद्यत्वंनविधेयत्वंक्रियासमभिहारएविवक्षायांचारितार्थ्येचेतत्रापितत्प्रवृत्तौहेनसिध्यातदानर्थक्य
मितिनित्यग्रहणंप्रत्याख्यातंतदाहनित्यस्येतिप्रकृतमाहतस्यनेतिप्रश्लिष्टवस्यन्वेत्यर्थः यूत्वावितिगोरित्यादिः सामर्थ्या
त्तम्यमर्थमाहश्रूयेति। सत्वेतद्विषये।तस्यप्रत्ययेप्रवृत्तिः सचविहितधः तद्धितः कत्रतन्नाद्येआहगव्यादाविति।भ

राम:
११६

150

फू

त्वेनेति वा येनेति शेषः। द्वितीये आह नवेति सूत्र एवेति तदप्राप्ते वैरित्यर्थः उभयभिन्ने पि तन्न न लभमित्याह गोशब्देति
ति आदिना कयङः परिग्रहः एवं पूर्वोक्तमर्थं प्रतिपाद्योत्तरपक्षमवतारयति एवं तर्हीति तत्रैव फलसत्त्वे चेत्यर्थः लाघवादिति भा
वः ननु लोपो व्योरित्यत्र वकारस्य प्रत्याख्यानात्कथमिष्टसिद्धिरत आह लोप इति। इदं प्रमाणयति अत एवेक इति सिच्यंत
रंगत्वांगीकारे ऽत्तावीदित्यादि सिध्यर्थमिति भावः। लौकिकनिकनिरासायाह शास्त्रीयेति तत्रापि न। अनतिप्रसंगा
याह सोत्रेति नन्वेवमिति वार्तिके ऽनन्तरीत्या तथार्थंगीकारे इत्यर्थः आदिना सजातीयपरिग्रहः मूलं खंडयति परे व्लिति से
ति इकोगुणेति सूत्रस्येत्यर्थः सिच्यंतरंगस्यान्यायेन बाध्यात लभमिति स्पष्टमन्यत्र। एवं च वकारप्रत्याख्यानसंकोचो न यु
क्त इति लोपाप्राप्त्या नेष्टसिद्धिस्तदाह नवेति नन्वत्सु भकारासंगतिस्तथापि तत्र लोपवारणं कथमत आह किं चेति। तत्रादा
वाघवार्तिकविषय आह छंदसीति द्वितीये आह चेति अध्वपरिमाणे पि तत्र गव्यूतौ संज्ञात्वंगापत्तेर्न वलोपङ्
त्यन्वयः तत्र हेतुमाह संज्ञेति यतो ऽत इत्याघंतौ एवमन्यत्रापि दृष्टमावश्यकमित्याह यथेति पूर्वपदात्संज्ञाया

शा॰टी॰ ११८ मित्ति(पूर्वपद) प्राप्तस्येत्यर्थः नन्वेवं सर्वनामशब्देन गणत्वाशंकापरमाषाविरोधोऽत आह सर्वेति युक्तिसंभवेनाशान
कल्पानानोचितेत्याशयेनाह। न सेति। तत्र चिरंतननतत्सत्वादाहाधुनिकेति दी। नीति सूत्रे इति पाठः एतेन संज्ञापूर्व।
कइति लोपः शाकल्यस्येत्यस्य व्यवस्थितविभाषात्वाद्वा न लोप इति मकाशरत्नाकएपुक्तमपास्तं मात्रपदेन
सामान्यातियमव्यवच्छेदः स्यादिति संभावनायां तथा चेव इत्यनुवृत्ता यादौ प्रत्यये परे प्रातिपदिकसंचश्चेद्वांतादेशस्तर्हि तन
न्निमितस्यैवेति नियमेन वाभ्रव्यादिसिद्धिरिति भावस्तत्रादौ तस्याव्याप्तिमाह तथापीति अतिव्याप्तिमाह ओयत इति। प्राचा
त्तिं खंडयति तदभाव इति धातुग्रहणाभाव इत्यर्थः सासेति एचोपादौ प्रत्यये चेद्वांतादेशस्तर्हि तन्निमितस्यैवेतीत्यर्थः एमः ११८
पते रिति विशिष्टस्य विधिनैव तत्फलाभादिति भावः स्तेन मूलो फलानुकत्वाद्धातुग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तं इष्टतोऽवधारणा
र्थ एवकार इत्याह तन्निमितेति एच इत्यर्थः। तच्छब्देनासंभवात्सन्निहितोपि धातुर्न परामृश्यते किंतु यादिप्रत्यय इति भा यति
वः तर्हीति शेषः वान्तेति ओयत इत्यादौ धातोरतन्निमितस्याप्याप्तेश्चेत्यपि बोध्यं। किंवंत भूशब्दादित्यर्थे अगवेति सत्पभि

३

धानेच्यमितिमवृत्ते च धातोः कार्याभावे न धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवतीति परिभाषा अप्राप्तेः । तेन धातोः स्वरूपग्रह
णेइति परिभाषयातिमस्य ध्यातु प्रत्ययविषयकत्वेन तत्र नवांतादेशइत्यपास्तं तत्पाठसंप्रस[illegible]भिरित्यादावनुदात्तेत्वमागमासा
दनेन भाष्यहृषितत्वादिति बोध्यं । अत्रेति तस्मैव रूपेण निमित्ते तेत्सत्त्वेनापन्न इति भावः यद्यपि त्वरहितप्रश्ने नैकदेशप्रश्न इति
मूलतो लभ्यते तथापि तद्द्वारा समुदायप्रश्ने तात्पर्यं तदभावे नियमासंभवस्त्वसेव वैयर्थ्यादित्याह सत्त्वमेवेति पूर्वेणेवसि
द्धेरिति भावः । नध्यात्विति नन्वित्यादिः तत्त्वत्यार्थ धातुकग्रहणसत्वे पविशेषणत्वपक्षे उपेद्वादौ दोषमाशंक्य बहिरंगोगुणो
ऽतरंगो न लोप इत्युक्तं । पक्षे भेदेनोदाहरणद्वयमितिमाचेत्तिं खंडयन्य सम्योरेकवाक्यतया ऽनु[illegible]भूयते सुख[illegible]मित्यादिसा
५ धिकयानच्छमर्थमाह वर्त्तिर्भूतेति दुपसर्गनिमित्तकं कार्यमुपसर्गार्थस्मिन्नं विशिष्टोपसर्गनिमित्तत्वात दंतरंगमिति पश्चादाग
तोपसर्गनिमित्तकत्वेतयोः कार्यस्य वर्हिर्भूततेत्यर्थः ॥ वृद्धिरिति आदस्येतीति भावः ॥ एवं व्यवच्छेद्यमेवाहनत्विति । इत्यन
योरितिद्वत्यर्थकयोरनयोदित्यर्थः व्याख्यानसूत्रमाहातएवेति अन्यथा । ते निर्देशागतिः स्यादेवेति भावः । शादेसूत्रार्थमाह

१९

शे०टी० ११८ क्रयार्थ इति नन्वयमप्ययुक्तं सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शित्वस्यौत्सर्गिकत्वेन प्रत्ययार्थपरामर्शौचित्यादिति चेन्मैवं तथाहि
सति स एवार्थस्तदर्थ इति तत्पुरुषस्तदा क्रय्यशब्दः स्वार्थे वर्तेत इहार्थलाभे न तदर्थग्रहणं व्यर्थं स्यात् अथ यस्तो योयस्य प्र
ति बहुव्रीहिस्तथापि शब्दे शब्दस्याचेतनाभावादनर्थकमेव तत्स्यात समासासामर्थ्या दुर्णोतस्यापितस्य विनिमयलक्षणस्य ग्रहणं भ्र
अर्थेनेति समासस्तदेतदभिप्रेत्याह व्याख्यानादिति तदा तच्छब्देन उक्तमेव व्यतिरेकमुखेन द्रढयति योग्यतेति तदिति त
दर्थ इति विशेषणमित्यर्थः। क्रय्यशब्दे क्रीणाति विक्रये वर्तते विक्रयश्च लाभेच्छया द्रव्यग्रहणफलकं धानादिदानं तदानं त
दाह स्वीयं धान्यादीति। क्रेयशब्दे तु स क्रये स च धान्यार्थिभिर्द्रव्यं दत्वा ग्रहणं तदाह पण्यमिति। स्वीयद्रव्यमिति। स्वयमिति
पाठे आत्मनेत्यर्थः। क्रियते इति शेषः। निन्नेवं रीत्या द्वयोरपि व्यवहारः स्यादत आह द्रव्यतेति। प्रसारकीति क्रय्यादि रामः ११८
पदशक्तीत्यर्थः अत्र मते बोध्ये एव विशेषो न तु फले इति बोध्यं वैरूप्यापत्तिस्तदर्थ इत्वात उक्तकार्यालाभश्चात्राह वि
बीजं। समस्तत्वादाह भो इति विपणिविक्रीयमाणयोर्विरोधं परिहरति बोधितेति। ननु प्राग्वद्दोरित्यस्यानुवृत्तात्त

154

तस्यानिकयोरित्यर्थे वकारांशेवाधेपि यकारांशेपर्यवसानेनह्रस्व एहीत्यादौ प्राप्तेरेवाभावेन मूलमयुक्तमेवात आह सतस्मा

इति वैकल्पिकत्वेन विध्यानसामर्थ्यं दुर्वचमत आह शाकटेति गौरिति गोरी अचेत्यर्थः क्विविति एतं मत्वोठतुनटिलोप

स्यवहिरंगासिद्धत्वात्।। ननु पुनरपि क्विवैव कुतो नात आह क्विपीति क्वौ विधिमिति स्यानिवृत्तनिषेधात् ऊ कवैपरीत्येना

त्रवहिरंगासिद्धत्वं ना।। नन्वेवमपि विचिलोपाव्योरिति वलोपापत्तिरेव सूत्रमते इति तद्वाय मेमत आह विजिक्वौ लुप्तमित्य

स्यासार्वत्रिकत्वात्तन्निमित्तकलोपे एवमप्रवृत्ते भ्याव्याप्रवृत्तिरिति सत्त्वयन्नाह टिलोपेति। ननु नपदान्तेति निषेधान्न तल

प्ण। मत आह प्राप्तोनीतीति। ननु सुबंतात्तिजितिहरदत्तादिमतेंतर्वर्तिसुप्तांतत्वमेकदेशेतिन्यायेन वांतेपि सुलभमेवात आ

हरेति इदं च कर्मणि क्विप्रत्यये शेषषष्ठीसमास इति पक्षे तत्प्राप्तिमभ्युपेत्याव सुतसुसपक्षएवायुक्त इति तदप्राप्तिरेव

त्याह लोपस्येति। एतेनेति। आप्राप्त्यायुक्तिद्वयेन तदप्रवर्तनेनेत्यर्थः अन्यथा तस्यापदत्वाभावे क्विंतु तसुप्तनिमित्तकपद

त्वसत्वेन सस्यात्।। नचातिदिष्टभत्वेन तस्स्यानिवत्त्वस्य नपदान्तेति निषेधप्रतिबन्धकत्वात्पदान्तस्यानिकवलोपप्रति

शे०टी० ११९

वं धं कतयात्तत्रापि न पदांतेति निषेधात् णिलोपस्येव टिलोपस्यानिवत्त्वापत्तौ वांते भत्वस्य दुर्लभत्वेन न तत्र पदत्वानि
वृत्तेः प्रकल्प्यत्वापद विषयमितेन्याये न निषेधविषये तत्प्रतिबंधायस्यानिवत्त्वानिवृत्तेः प्रकल्प्यावापवाद विषयमितेन्या
ये न निषेधविषये तत्प्रतिबंधायस्यानिवत्त्वाप्रवृत्तेश्चेति भावः ॥ किंचांतरंगभसंज्ञयोक्तरीत्या बहिरंगपदत्वस्यासिद्धत्वेन
वा धायोगात् । इत्यपास्तमिति इत्यप्यपास्तमित्यर्थः ॥ किंचेतियज इतिशेषः । अस्यावयस्य भत्वा दृक्षवकोत्तीत्यत्र । नन्वेव
मपि तन्नतदप्रवृत्तिः कुतोऽत आह स्थानीनि । तत्रैव लोप इत्यर्थः । निषेधस्येति भावः परेति बहिर्भूतस्य वृ निमित्तिकाया
मित्यर्थः नन्नुपदसंज्ञायां यच्योदेशात्वस्येव सिद्धा ततस्याऽत्रे पादिकत्वेन कथं तत्प्रतिरत आह सोत्पादिति अन्यप
रं परास्याचारणायाह पदत्वादीति आदिना भत्वपरिग्रहः । किं कल्पः प्रयोगभेदेन नतत्प्रतीति पाठः कोचेदित्यनेनन सूचि
तामरुचिमाह परेत्विति गमकांतरमाह नोभयोरितीति ननु कथं ततएतद्वाभोऽत आह शोऽन्यत्रेतितान्निमि
त्तककार्यस्य कार्यिणः स्यानिनोऽभावादित्यर्थः नन्वेवं भाष्यविरोधोऽत आह नत्वन्यत्रेति उत्तरभाष्यविरोधप्र

राम: ११९

प
पिरिहरतीतिएतदितिअतएवैतेषामनभिधानादेवएतेनलोपःशाकेतस्यव्यवच्छेदःअन्यथातत्रापिफलसत्त्वेनतावत्प
र्यंतथावनासंगतिरेवेतिभावःप्रकारान्तरेणापितत्स्येकदेश्यतिंत्वमाहत्वनीतिएतेनतत्प्रयोजनोक्तिरूपलक्षणमे
तस्यापीतिनततोऽनभिधानमितिनैकदेश्युक्तिखनस्योत्पास्ताएतेनतथामनोरमारत्नाकरेंड्याधुक्तमपास्तंततस्ता
धकतन्निषेध्योदाहरणमाहकानीतिनखस्वत्रप्रायुक्तरीत्यावाक्यसंस्कारपक्षस्तथापिस्यत्वोपविध्योयुगपत्त्व
त्तेकारस्यानादिष्टादन्तपूर्वत्वाभावएवनन्वपरत्वान्निर्वाहःमिथःपरिहारेणलब्धावकाशयोःसमवस्थितयोरेक
त्रःलक्ष्येयुगपत्त्वसिरूपविरोधाभावेनतदप्रवृत्तेःनित्यत्वंतूभयोःसमनन्ववाचःक्रमइतितपापोमपघ्नमपिनेतिवाच्यं
त्तथापिवैपरीत्यापत्तेरतआहवाक्येतिअपिनातादशपदसंस्कारपक्षसमुच्चयःतस्यानेकविधत्वादाहपूर्वेपतिएतन्मू
लकएववाक्यसंस्कारपक्षेश्रुतवर्णक्रमेणैवलक्ष्यसंस्कारइत्युद्घोषःस्पष्टंचेदमन्यत्र।यत्तुरत्नाकरःएकग्रहण
मावश्यकमन्यथातयोःपृथक्स्थानित्वेनादेशद्वयंस्याद्द्राभ्यामुभौसाभ्यासस्येतिवत्नचमीमांसकमर्यादयानिर्वा

157

शे०टी०
१२०

हत्तस्याअत्रानाश्रयणात् अन्यथा बहुदोषापत्तिरिति स्पष्टमन्यत्र तस्मादेकग्रहणमेवेह तदनाश्रयणे मानमितिन्त्वा
ग्नीषोमाभ्यामित्यादौ द्वंद्वोतरचतुर्थ्या समुदितेन तत्समुदाये वा एकप्रदेयनिरूपितैकदेवतात्वबोधवत्सर्वे परयोरित्यत्र
द्वंद्वोतरषष्ठ्या एकविधेयनिरूपिततन्निष्ठैकस्थानित्वबोधेनादेशद्वयाप्रसक्तेः रदाभ्यामित्यादौ तु गमकत्वस्यात्रत्येति मदोष
इत्यत्र स्पष्टं नदेतदप्यनयन्नाह गुण इति आदिनार्द्व्यादिपरिग्रहः तत्रा विधेये पश्वैकत्वतात्पर्यान्ननु नेदं सर्वं [illegible]त्राश्रीय
ते दोषबाहुल्यादिति चेन्न सर्वत्रानाश्रयणेपि लक्ष्यानुसारिव्याख्यानेन क्वचिदाश्रयणात्तदेतदप्यनयन्नाह नोभयोरिति
एकेति द्वंद्वनिर्देशादित्यादिः अन्यथा उभयोरेव वदेत् किंच संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वं पू तयोरिति अत्रैक
शेषस्तत्र द्वंद्व इति विशेषोऽन्यत्सर्वं तुल्यं अत्रेतरेतरद्वंद्वनिर्देशेन प्रत्येकमपि स्थानित्वं बोध्यं अन्यथा समाहारद्वंद्वेनैव
निर्देशात् अत एवैकादेशस्य ककारस्थानिकत्वेन रपरत्वसिद्धिरित्यन्यत्र स्पष्टं यत्तु अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः ष
ष्ठीस्थाने ग्रहणमनुवर्तत इति रत्नाकरदंडिप्रभृतयस्तन्न तद्युक्तेस्तस्य समस्तत्वाच्च तदन्यप्रसंग एवं च तुःस्थाने प्रसंज्ञ

राम:
१२०

मानोऽण्रपरोभवतीतिवाक्यार्थः वस्तुतस्तुलाघवादेकवाक्यतायामुःस्थानेऽपररूपोगुणोरपरोभवतीतिवाक्यार्थसंभवादिदं
वर्ण्यंङमुङितिवद्गितिवत्कव्येपरग्रहणसामर्थ्याच्चैवं चाराराद्यादेशोभवतद्रूपर्य्यः नचसवादेरतापतिः वर्णद्वयान्यसमुदाय
रूपस्यानिनोऽभावात् नन्वेवमपिॠतइद्धातोरित्यादौॠदंतस्यधातोरित्यर्थः तत्सत्त्वमितिवाच्यंविशेषणविशेष्यभावेकामन्वा
चारेणान्यथाव्याख्यानात्। नन्वेवमुपधायाश्चेतिकार्यंगाप्सिमप्रत्ययेनॠकारेविशेषितेतस्मिन्नितिपरिभाषयाव्यवहितेसत्यप्या
स्यैतदारंभादिति [illegible] तन्नप्रसंगशाद्वैभावपत्त्रः सिद्धांतितत्वेनोक्तार्थासंभवाद्विभक्तिविपरिणामेगौरवाच्च किंचैकवाक्यताकिंप
दैकवाक्यताभिमतोतवाक्यैकवाक्यतानापःउद्देश्यविधेयभेदेनतत्संभवात्। पदोपस्थितिपक्षांगीकारेपित्वदुक्तंवाक्या
र्थस्यदुर्बलत्वात्। ॠतइद्धातोरित्यादौसाफल्येपिसत्यागुणद्रूत्यादौदोषापत्तेश्च नांत्यः उक्तवाक्यार्थासंभवात्। परग्रहणस्य
वक्ष्यमाणरीत्यासाफल्यात्। ॠतइद्धातोरित्यादौतयोस्तथाविशेषणविशेष्यभावेपि अंगाधिकारस्थत्वेनतस्यचविशेष्य
त्वस्यैवतियतत्वेनॠदंतस्यांगस्यधातुरूपस्येतार्थापत्तावुक्तदोषतादवस्थ्यात्प्रत्ययस्यांगांशेऽनुत्थिताकांक्षत्वेनतथावि

८२

शे०टी शेषप्रभावासंभवेनोतरसूत्रवैयर्थ्यापत्तेश्चत देतत् ध्वनयन्नाहस्योनंतरेतिलाघवादाहृतस्येति।तदाहतत्फलितमा
२२१ हयतुअंतपदस्यमिदन्तोंत्यादित्यत्रेवात्राप्यनुवृत्तिस्ते नगुणाविरोधेययोःणिविहितस्तस्यांतावयवत्वात्तथैवननियपतित
न्मगौरवात्वाक्यभेदापत्तेःक्लिष्टत्वादन्यथोपपत्त्याफलाभावाच्चेतदेतः ध्वनयन्नाह परद्दतिद्दत्यत्रे त्यर्थे अ
वयववाचित्वादेवाह षष्ठ्यर्थे इति असपरेकस्यप्रकृतोपयोगादाहविशिष्टस्येतियथान्वेततथास्य षष्ठमन्यत्र अन्यथा
सर्वत्रांतरतम्याभावस्यतुल्यत्वादनियमःस्यादितिभावः उक्तार्थे भाष्यसंमतिमाहातएवेति तथार्थ्यांगीकारादेवेत्यर्थः तत्रा
त्यकैपदं फलितार्थकथनपरमाहेत्याहइतिक्रमद्द्वातोरित्यादौतथार्थोप अलोन्त्यस्यनिर्दिश्यमानेत्तिपरिभाषया
मविरोधेनसमाविशतीभ्यामिष्टसिद्धिरेतेनानेमुगित्तिमुग्विधिसामर्थ्याद्दणग्रहणेयदागमाद्दत्यस्य अप्रवृत्तिरित्यपास्त राम: २२१
मुक्तभाष्यविरोधादिनात तस्तदनित्यत्वस्येवांगीकारात्।ननुशाखायाःशाखांतरएवयत्वव्यवहारादर्शनाद्वर्णस्यवर्णा
तरंकथमवयवोऽत आहावयवेतिनन्वसिद्धपदार्थस्यवचनसहस्रेणापिबोधनंदुर्वचमत आहतत्साहचर्येति।अ

160

मत्रान्यशब्दःप्रयुज्यमानोविनापीतिन्यायादितिभावः।अन्यथाउक्तार्थानंगीकारेअवयवत्वंसारसिकं।भाष्येतेति।तत्रहिअंत
शब्दस्यसमीपवाचित्वंनावयववाचित्वंतस्यतत्वस्याभावादित्युक्तं।उक्तमेवार्थंव्यतिरेकमुखेनप्राचामसंगतिंध्वनयन्दूषयति
पंचेतिपरशब्दःसमीपदेशवाचीतिव्यवस्थाविषयइतिभावः।एतेनविशिष्टवच्छेदःउक्तहेतोरेवाहरेफेतितत्रहेतुमाह
सैतदेकेतिवाक्यैकेत्यर्थः।तदेवाहगुणेतिउक्तार्थस्यफलांतरमप्याहानएवेतिविशिष्टेतत्वा[illegible]गीकारादेवेत्यर्थः।तत्रादिश
ब्दस्यावयववाचित्वेनतस[illegible]स्यसत्वेनेतरनिवृत्तौतात्पर्येणादिभिन्नस्यतदैवसेवत्तत्रग्रहणमित्यन्यथानुपपत्तिःस्पष्टैवतद
हाभ्यासेतिअसत्स्वतंत्रविधायकत्वंदूषयतिएवेनेतितदर्थमाहेकेतिस्वतंत्रविधिपक्षेकेश्चिदुक्तंदूषणंखंडयतिअ
त्रपक्षेइतिस्वतंत्रविधिपक्षेइत्यर्थः।यत्तुचद्विरावर्तेत्वअस्तेऊगुणःकृतेदूरतुरोस्येतेवसिद्धेउरणरंपरइतिसूत्रंव्य
तत्रेति र्थमितितन्मतंखंडयति[illegible]गौरव[illegible]रेखंभजामिदित्यत्रापितथापाठेन्तयोरपि[illegible]रापत्तिरन्यथाद्यस्यापि[illegible]तद
भावापत्तिरुभयपाठेगौरवापत्तिःयद्यपितत्रहलादिःशेषेणश्रवणान्नदोषोरपरत्वेतथापिमाङ्गदोहत्वादिदित्यस्यव्यापा

यत्र
हृ

८२

प्रौ०टी० १२२ रकल्पनप्रक्रियादिगौरवापत्तिःसाधुत्वबोधकप्रक्रियाभेदेनतदभावापत्तिश्चेतिभावः।आदितश्चेत्यादिपरिग्रहः।गमुलित्वा
देःकपिकलकादित्वात्साधनेतुपृषोदरादित्वेनैवसर्वसिद्धौसंपूर्णशास्त्रस्यैवप्रत्याख्यानापत्तिरितिभावः एवंसतिवृद्ध्यादिसूत्रे ति
पिगौरवंबोध्यंरप्रत्याहारस्यखंडितत्वात्सिद्धांतमाह वस्तुतस्तु इति उभयत इत्यत्रान्वयः कैयटादिमतेनाह ज्ञापक इति सिद्धां
तमतेनाह वा वसेति उभयसंमतत्वायैवाह विकल्प इति प्राचामसंगतिं ध्वनयन्नाह हयेति।प्रकृतत्वादाह कृधधातोरिति नतु
द्वित्वेलोपाभावेपिविध्यत्वात्कथमिदमत आह द्वित्वाभावे इति।तथा च द्वित्वलोपयोरभावे इत्यर्थः यत्तु धातुधस्य परिभा
षया जश्त्वे कृते द्वित्वमिति प्रक्रियायामपि तत्त्वाभावेन भूतपूर्वगत्या प्रयोगे तत्त्वं दुर्लभमिति त्रिधमिति चिंत्यमिति खंडनकृ
त् तत्त्वं इयतिन चेति।यत्तु वर्णद्वित्वे नास्य प्रवृत्तिर्द्वित्वे परसवर्णत्वं सिद्धं वाच्यं संयन्तेत्यादौ त्रिप्रकारत्वार्थमिति वार्तिकोक्तेर रामः १२२
त एव णात्वं द्वित्वमिति कौमुदीसंगतिरिति तन्न वाक्कवागिति भाष्योक्तलक्ष्यासि द्ध्यापत्तेः यथा चैतत्तथा स्पष्टं भावप्रकाशे
इत्यर्थकेन इति विध्यर्थतात्पर्यकेन द्वित्वे पूर्वत्रपरमसिद्धं नेत्यर्थस्तु न असमर्थसमासाद्यापत्तेः निषेध्यविधेयगौरवा

ठ

वाच्यस्य एवं चेदमन्यत्र पूर्वत्रासिद्धीयमिति गह्वादित्वाच्छः तदधिकारभवशास्त्रत्वमस्याः लिंगं यत्र तत्राद्वित्वे इत्युपतिष्ठत इत्यस्या अ
यः तत्र पूर्वत्रासिद्धमित्यधि कारप्राप्तं संभवति सामानाधिकरण्ये इति न्यायेनाद्वित्वे इति पूर्वत्रेत्यत्रान्वेति तेन परस्याद्वित्व
स्याप्यसिद्धत्वं भवतीति भावः इत्यनेन वार्तिकेन तदनंतरमिति अत एव यणो मय इति वचनांतरेण पुनर्द्वित्वेन निष्पन्नस्य च
तुर्थस्यानु क्तिः ननु तस्य वार्तिकत्वेन फले विशेषनिरपेक्षत्वेन कथमिदमत आ नादरे हेतुमाह तस्येति उक्तवचन
स्येत्यर्थः यद्यपि वार्तिककृदुक्तमिदं तथापि परिभाषामध्यतिकृदिरस्य तत्वमुक्तमिति तदुक्तं परिभाषेति च दोषः परीत्यनेनप
र्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिरित्यस्यासंचारः सूचितः नियामकत्वमेव हि परिभाषात्वं नियमश्च फलविशेषायैवेति यत्र फला
विशेषस्तत्राप्रवृत्तिरत एव व्रीहीन्नवहंतीत्यादौ दृष्टफले विशेषाभावान्नियमजन्यादृष्टं कल्पयंति वाक्यार्थविदः फल
लेषु तु नावघातः दृष्टफलाभावात् दृष्टद्वारैव चावदृष्टकल्पनेति बोध्यं फलविशेष एवेति यत्र पूर्वत्रासिद्धप्रवृत्तौ तन्निषेधेषा फलेवि
शेषस्तत्रैवेत्यर्थः एतेन मान्योक्तं खंडनकारोक्तं रत्नाकरोक्तं मंदोक्तं चापास्तमिति भावः प्रकाशे स्पष्टं तदाह इत्यन्यत्रेति शब्दरत्नादावित्य

163

८४

प्रौ०टी० १२३ र्थः अत एवेति पक्षभेदादेवेत्यर्थः एवेनानुवृत्त्यादिनिरासः इदं चान्वीतत्त्वेवेत्यस्यानुवृत्तिपक्षे बोध्यं तदनुवृत्तौ तु तत्राक्षि
प्तसंख्यातत्वात् ततोपि तत्त्वं बोध्यं । कश्चिदिति । क्रियाद्युपाख्याहारादिप्रयुक्तगौरवादिकमत्रारुचिबीजं एतेन तथा दंड्युक्तमया
स्त । तस्मात्संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशेन गुणे न निषेधानित्यत्वस्यान्यार्थमावश्यकतयातेन षष्ठीवत्तु रुष एवमग्रेपीतित
त्वं ननु ठ उपधाते इत्यस्मात्वादावेकीयमतेन पठ्यमानस्य दीर्घादेः कुतो न ग्रहणमत आह होठन्त इति अत्रानुकार्यानुकरणयोर
भेदविवक्षयात्तत्प्रयुक्तकार्यं न सूत्रे तु तद्भेदवत्त्वेन तथा हि सत्यस्मान्नूतरत्वेन पूर्वनिपातो नित्यं तदाह व्याख्येति एवं चेति
त्ति अनुवृत्तमित्यादिः तत्त्वेति राजादित्वेत्यर्थः यत्तु रत्नाकरः आज्ञवतीत्यत्र तैः क्विपू टिराजादित्वसंभवादिदं चिंत्यं तस्मान्नि
यः साहचर्यादेवेज्ञापोर्ग्रहणं तयोर्नेत्वे चेत्यनुवृत्तेति न च तत्र वृद्धिरेचीति सिद्धिरोमाङ्शेष्वेत्यनेन बाधात् । अनेन तु सामर्थ्या राम: १२३
त्तद्बाध्यत इति तन्न वृद्धिसूत्रस्थैकेषु पदेषु केस्तस्यानभिधानात् किं च ओमाङोरित्येतद्बाधकत्वानापेक्षयासामर्थ्येन यद्दोषोऽठू
विशेषे तत्तदायेन नेतिन्यायेनावैवोमाङोरितिबाधितत्वस्यादितिश्वोहरत्यादिनस्यादिति वाहऊठू सत्रभाष्याभिमतेष्टत्व
वि

164

व

ह्स्यानुरोधेनैवेन्वीतस्योऽङ्गं शेसंबंधाकल्पनं स्यैवोचितत्वात् अत एव वार्तिकादिसंगतिस्त ध्वनयन् संभवमभ्युपेत्याप्याहैतोऽधतो

रिति एवं नाठोव्यवच्छेदः ननु वीगती त्यादौ प्रश्लिष्टस्यापि ग्रहणमत्र कुतो नात आहैंति रितिप्रसिद्धेति अभिव्यक्तेनिन्याया

ह वः दिति भावः एधतिसोऽन्वयेंर्णा प्रश्लिष्टसानुबंधकस्यैव ग्रहणं त्वित्यपि वा ध्यां आदिनाऽऽपैव परिग्रहः अंशं कोतिदा शंकां ह णे न

दिनिधायेत्यार्थः नन्वेवं पररूपापवाद इत्येवोचितं तत्रत स्यैव गुणबाधकत्वाद्विंबाधित्वाप्रसक्तेरितिचेन्न प्रसंगादृङ्शेषिफ

लोल्कर तएवत्तेनैवगतार्थत्वाद्यर्थ्योपंयोगइति रत्नाकरोक्तमपास्तं तदेतद् ध्वनयन्नाहैतेऽधत्यारितिचेत् व्युत्क्रमे अत एव गु

णस्य पररूपित पातः सूत्रक्रमबोधने शंकाप्रसंगक्रमबोधनेन्व तात्पर्यात् अनन्तादोषादान्त्रेति एकरूप्यामाहेत्येधेतिरा

ती जादेत्यादिः अन्वीत्यप्यनुवर्तत इंभावः सूत्रेतुपलक्षणं वार्तिकानामपि अर्थादिति तात्पर्यामित्यादित्यर्थः सप्तमीस्व

रसादिति भावः एतेनादेः परस्ये तो वसिद्धिति नैवंवर्णनमुचितमित्यपास्तं पसैव विधानेनत्तलवृत्तेः मूलादिस्तकलग्रन्थासं र

गतिं ध्वनयन्नाहायमेवेति प्रादृड् त्पर्थः मत्वायेति। अनुस्वार्थं विहायप्राग्भागानुकरणं तत्र हि सूत्रप्रयोजनकथना

165

८५

शे०टी वसरेवार्तिकोक्तविध्यर्थत्वफलखंडनावसरेप्रत्याख्यानवाद्युक्तदोषाणांपरिहारावसरेगम्यतीत्यत्रनात्यापत्तोनैवं।
१२८ विज्ञायतेऽभ्यच्चीति कथंतर्हि अच्चामीतीत्युक्तंभाष्येअचप्रधानंतद्विशेषणमम् अमोऽव्ययवेत्त्वीत्यर्थइतितद्वादिविध्य
भावः [illegible]र्णनिमि[illegible]त्वादि वि[illegible] तत्रवर्णनिमितमात्वंनप्रत्ययनिमितमितिदोषाभावइति कैयटः नन्वेवंषष्ठ्युच्चि
ताऽत आह वृक्षेइति अवयविनोऽधिकरणत्वविवक्षयेतिभावः एवंसर्वत्रबोध्यं। एवावितिवह्यश्चेत्यनेनेतिभावः॥ सं
प्रसारणपूर्वेतितल्लयुक्तपूर्वरूपेइत्यर्थः सप्तम्यंतपाठेपूर्वविशेषणं। मूलादिग्रंथान् खंडयतिपरेत्वितिनन्वेवंयोग
विभागेनवार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधोऽत आहहेतोपत्तौरिति ननुप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्याद्वार्तिकेद्र
ल णूहणसुपक्षणमित्येवकुतोनेति चेन्न तथासत्यपत्रतस्यार्थस्यानुकूलत्वेनात्रैववक्तव्यत्वेन तदनुक्त्याभगवतावार्तिक रामः
कृदुपहासस्यानापत्तेवात्राकरणेनचोपक्रमस्यैवप्राबल्येनात्रतथादुर्बलत्वादिति बोध्यं। णत्वस्यशास्त्रांतरत्वेनैव्यरूपत्वाभा १२७
वान्नातिप्रसंगस्तत्रेति तदंशे तद्वैयर्थ्यमेवेतिवृत्त्यादिग्रंथासंगतिध्वनयन्नाहोयेध्ययतइति। आदिनाप्रैदिधिषतइत्यादि

166

परिग्रहः अपिनाम्लोकस्तुद्ध्यातुरूपपरिग्रहः तत्रदीक्षितमतेनाग्रहप्रकृतीतिसिद्धांमतेनाग्रहकिंचेतिप्यतद्रतिशेषः एवं
चावश्यकत्वादन्वीतस्याप्यनुवृत्तिस्तदाहेतेचेति एजादीत्यादिरेवंच तदीयस्येत्वोनिमित्तत्वेपितस्यानिमित्तत्वमेवेतिभावः
एतेन वृत्तिमाध्वग्रंथसंडके रूपेध्ययत्तेत्र्यादौ दोषोनोन्द्यावित्तोऽस्फूर्तिवशादितिजगन्नाथोक्तं प्रकृतिभागस्येश्रुपत्वेप्यनर्थ
कत्वेनानतिप्रसंगान्मनोरमादिर्चिंत्यं भाष्याद्याशयस्तुतन्मध्यपतितन्यायेनधातावधिकस्यार्थवत्तया एधतिग्रहणेनग्र
हण्यादतिप्रसंगइतीतिरत्नाकरोक्तंचापास्तमुक्तयुक्तेस्तस्याअनित्यत्वात् एत्यादीनामुपलक्षणत्वात् विशेषणतयाग्रहणात् । ह
भाष्यादिप्रयोजकत्वद्वीत्यापिमनोरमायाः सुयोजत्वात् वर्णस्याविशेष्यत्वेनग्रहणेतदप्रवृत्तेश्चेतिदिक् । न्यायस्वरूपमाहपु
रस्तादिति अस्यायुक्तिसिद्धत्वमाहावश्यमिति । अपवादभिन्नेऽपवादेनतत्वादेववाधनीयेइत्यर्थः भेदेनेतियेननेत्य
त्रयदायेनेत्यस्यास्येतरेणेत्यर्थः अपवादेतरत्वावच्छिन्नेनेतियावत् । स्वमपवादः तदास्वविषयेस्वेतरद्वाध्यत्यामोतितत्त्वेनैवा
ध्यंतदव्याप्तलक्ष्याभावादितीयंवाध्यसामान्यचिंतेतुच्यतेपदात्तुयेनेत्यस्यलक्षणेनेत्यर्थः शास्त्रविशेषेणेतियावत् । प्रा

167

शे०टी० १२५ धान्यात्कार्येणेत्यर्थो वा तदा बाध्यविशेषचिंता तत्र द्वितीयपक्षे कार्येणेत्यस्य कार्यविशेषेणेत्यर्थे यि कार्यतावच्छेदको यो विशे
षधर्मस्तदवच्छिन्नसर्वकार्यकोग्रहणसंभवात्पररूपत्वावच्छिन्नेकार्ये प्राप्ते आरभ्यमाणाया अस्या वृद्धेः पररूपबाधकत्वे
पूर्वयुक्त्या तिनन्यायेन निर्णीति किंशास्त्रविहितस्येत्येवमवांतरकार्यविशेषचिंतायामित्यर्थः। बाधेनेतित्विचारितार्थ्यपश्चादुप
स्थितबाध्ये इति शेषः। निवृत्ति विप्रतिषेधशास्त्रबाध्ये मानाभावश्चेत्यपि बोध्यं। मूलेऽवेहीतीति अवेहि मा। किंकरमिति रघुकाव्ये
इत्यर्थः। पूर्वोतत्वतयेति पाठः। आङ्ःले हेतुरयं न च मूलमते। तत्संभवेपि सिद्धांते पूर्वपरसमुदायधर्मातिदेशनान्न पूर्वसमु
दायाभावात्कथं तत्प्रतिरिति तथायाह एवयुक्त इति बाच्यं व्यपदेशिवद्भावेनोपदेशवदतिदेशवदतिदेशस्यापि प्रवृत्त्यांत
वत्वस्य सौलभ्यादेवमन्यत्रापीति बोध्यं। सीरदेवायुक्तेरसांगत्यध्वनपापाहास्पाइति। तत्प्रत्याख्यानपक्षे उपस्थितस्या राम: १२५
र्थस्य शाब्दं प्रति विशेषणत्वसंभवे त्वागायोग इतीत्यर्थः। ननु पूर्वधातुरुपसर्गेणेति पक्षे न पररूपप्राप्तिः। किंतु गुणस्येति मूल
मयुक्तम २ त आह पूर्वमिति तस्यैतदेकवाक्यत्वार्थमन्यार्थकत्वे नसिद्धांतत्वेपि यथाश्रुतस्य सकलसंमतस्यासिद्धांतत्वमिति ध्व

१५

नयन्नाहसिद्धांतारिति।अतएवप्रत्ययांतरूपैकदेशस्यानिमित्ततावार्तिकोक्तासंगच्छतेऽन्यथातदसंगतिःस्पष्टैवात्तपर
करणंनेहार्थेदीर्घऋकारादेर्धातोरसंभवात्‌नत्वोपकीर्तीत्यत्रचद्विवारकतयासाफल्यंधातुपाठपठितधातोरेवग्रहणा
तुप्रसिद्धत्वात्‌उत्तरसूत्रस्यापिवक्ष्यमाणरीत्याऽप्रवृत्तिः।अतएववृत्तिकृतोत्तरसूत्रेएवफलाकरोक्तमपास्तंतदध्वनय
न्नाहतपरेति।आदिनेतत्सजातीयपरिग्रहः।वासुमीतिपदच्छेदाभिप्रायमनुकरणंननुऋतेरीयङितिसूत्रपठितस्यैवग्र
हणंकुतोनातआह।सोत्रेतिव्याख्येति।आदन्तीतिवर्णप्रकरणमूलकादिष्वप्यर्थः।वृतेनेतिविशेषणेनविधेरितिशेषः।अ
ल्ग्रहणेइत्यस्याल्बोधके[illegible]इत्यर्थेनतुस्वरूपेणाल्मात्रोच्चारणेइत्यर्थः।एवंचतद्वाच्यकोत्तरसप्तमीतन्निमित्तंनतुव
र्णमात्रात्परैवसाचप्रागुक्तरीत्याऽस्तितदेत[illegible]ध्वनयन्नाहयस्मिन्निति।लब्धमितिशेषः।समुदायादेशाप्रत्यायथाश्रुता
संगतिराहपूर्वेति।तयोरिति।अवर्णोनोपसर्गोऋकारादिधात्वोरित्यर्थः।सिद्धांतमतेनाहोपेति।अवयविनोऽपादानत्वविवक्ष
यात्वर्णीनिष्टपरशब्दयोगस्यतत्रविवक्षायाचापंचमीसप्तमीतुप्राग्वत्‌इतिभावः।मात्रापदलाघवादाहगतेरितीतिदिक्‌कः

रे
रत्वा

८७

श०टी०
१२६

पूर्वैत्ति पाठः तत्रैकदृत्तुद्वेस्यं पूर्वपरयोरिति विधेयकार्यं तदंतं यत्नात्वद्वत् पूर्वैत्तेव पाठः तस्य प्रत्याख्यानात् प्रहासत्याचो द्दे।
स्यत्नाभः तत्राह यथेति। अंतादीति अवयवत्वेन बोधकसमुदायाक्षेपकेत्यादिः उक्तहेतोरेव प्रत्यासत्तिलभ्यमाह्योपस्थिते
केति अत एवाह पूर्वपरेति तदोभयपरामर्शः तत्तदिति पाठांतरस्य क्लिचित्समुदायस्येष्टत्वेतु तदनुवृत्तिर्व्यर्थास्यादिति भावः
शाद्वमर्थमाह्वैवचेति एवं पदार्थसिद्धो वेत्यर्थः। परस्य पूर्वसमुदेति पाठे गामस्थमिति तत्समुच्चयः तत्र तत्तीयांतादिति रित्याह सां
तादीति। प्रार्थक्याभावे स्वस्यैवाभावात्तादरूप्यानुपपत्तेराह एय मिति। असंहितायामिति भावः एकदूत्येकादेशविशिष्ट
पदं प्रत्यासत्तिलभ्यं वा तदित्याशयेनाह कृतेकेति पूर्वस्य परस्य चेत्यर्थः एवं च विशिष्टनिष्ठधर्मस्यैवातिदेशात्तद्धवच्छेद्य
माह। न तु तद्वर्णेति अंतादीत्यर्थः एकादेशमात्रे इति भावः। विशिष्टं च वर्णयुक्तमयुक्तं वेत्यन्यदेतत् तु अंतादियुक्तपूर्वपरानपवि
तुल्यः कृतैकादेशः स इति परमार्थः विशिष्टपर्याप्तस्यासामंतं तद्धतेरप्यतिदेशस्येष्टत्वादाह मात्रेति एवमग्रे अत एवाह
त्वद्वस्त्वेति। मात्रपदस्य फलयन्नेवास्यार्थस्य फलमाह तेनेति उक्तार्थांगीकारेणेत्यर्थः ननु मूलोक्तस्यैव शाद्वत्वमिति तस्यैवा

रामः
१२६

धु

तिदेशोस्तु नापि रामावित्यादिसिद्धेः रत आह तदिति अस्याल्विधित्वे रत्नाकरदंड्यात्के दोषोपि नेत्याह हायजे इति स्थस्थार्थापुन २
[illegible]तिः उक्तार्थे मानमाह तत एवेति उक्तार्थांगीकारादेवेत्यर्थः अंतादिवदिति पदस्वारस्येन पूर्वपरांतादितुल्य एकादेश इति मूलो
क्तार्थांगीकार एव सूत्रसंमतिमुक्त्वा भाष्यादिसंमतिमप्याह तदुक्तमिति वार्त्तिककृतेति शेषः। श्रय इति विशेषः उक्तरीत्या सूत्रादे
वत्त. यार्थलाभ इति नेदमपूर्वं वचनं कार्यमित्याह नवेति अतादृपेति छेदः न वा वक्तव्यं तादृप्यस्यां घादिवर्णमात्रवृत्तिधर्मस्या
८ नेनातिदेशाभावादित्यर्थः तदाहानादीति मात्रपदेन तद्घटितसमुदायवृत्तिधर्मव्यावृत्तिः [illegible]रितिस्तद्धेतुककार्ये एतदतिदेश
स्येष्टत्वात् नतीति अनेन सर्वतः पश्चान्न समास इति सूचितं एवं चास्याल्विधावनिष्टत्वं न सर्वत्र किंतु उक्तविशेष एवेति स्या
निबद्धावेन गतार्थमिदमिति मनोरमादिसकलग्रंथासंगतिरेव तदेनत् ध्वनयन्नाह श्रीरेति विशिष्टपूर्वसमुदाये तथात्वं प्रागु
क्तरीत्यानेत्यस्य विभक्तित्वमिति भावः। नन्विदमपि तेनैव सिद्धमत आह स्थानीति अत्र तु तन्मात्रवृत्तिधर्मो नातिदेशः उक्तरीत्याते
दृशास्यः तस्यतन्निष्ठत्वस्य निर्विवादत्वात्। इदमेव ततोन्वैलक्षण्यं एव मनोरमादिरीत्यावश्यकत्वमुक्त्वा सिद्धांतरीत्याप्या

शे०टी० हर्किंचेति।अन्यथेतिशेष।ननुतथ्यावाक्यकल्पनयानिर्वाहोऽतआहानुमानिकेतिवाक्यमितितदपीत्यर्थः।समुदेतिपूर्व
१२७ परसमुदायेत्यर्थः अतएव ।हघटितेतितयोः पूर्वपरसमुदाययोःमानाभावादितिभावः विपक्षेबाधकमप्याह तथासती
नितत्कल्पकस्यार्थवत्वस्यतत्रापिसत्वेनमानसत्वात्तथैवतत्कल्पनेन्वेत्यर्थः मनोरमादेः पूर्वपरविरोधस्त्वयतन्मतेनाह
किंचोभेतिइत्यस्येतिलोकसिद्धस्येत्यर्थः ननूभयतआश्रयणेनस्थानिवदित्येवैतदभावेकल्प्यतेऽतआहस्थानीति
अत्रहेतुमाहान्यथेतितत्रतदनिष्टत्वेइत्यर्थःयतइत्यादिः असिद्धेरितिपाठेतुनास्योपयोगः पूर्वसूत्रेदोषाभावादाह
चःपरेतिविनिगमनाविरहादितिभावः अयतावितिनरेफविशेषणंतथासतिअव्यवधानेएवप्रवृत्तिसंभवेनव्यवधानेप्र
वृत्त्यनापत्तेस्तस्मादयतिविशेषणमतएवोपसर्गस्यायतावितिसूत्रेउक्तार्थेत्स्यायतइत्यादावेकादेशेकृतेव्यपवर्गो राम:
भावाच्चलत्वंनस्यादित्याशंक्यैकदेशिनांतवभ्रावाद्व्यपवर्गइत्युक्तेपरेणैकदेशिनोभयतआश्रयणेनांतादिवदित्युक्तेऽचःपरे १२७
तिस्थानिवत्वाद्व्यपवर्गइसिद्धांतिनोक्तंतदेतद्धदितिव्याचाहत्वायतइतिननुपरसूत्रस्यतत्रप्रवृत्तावपिअस्यगतार्थत्वं

172

पूर्वसूत्रेणेतितद्विषयएवनिषेधकल्पनमितिनकोपिदोषइतिचेन्नाभीयादित्यादौश्रोतस्थान्यादेशभावस्यवर्णयोरेवस
त्त्वेनानिष्टसंसेवाप्राप्तेस्तथातत्कल्पनेपिप्रागुक्तरीत्याविशिष्टस्यस्थानित्वेपिप्रत्येकंतयोःस्थानित्वेमानाभावाच्चस्पष्टाचेयंरीति
रुपसर्गादस्यत्यूह्योरित्यस्यप्रात्यूह्यतइत्यादौगुणेकृतेप्रवृत्तिवारणपरभाष्येऽतएवसिद्धांतेऽन्तादिवद्भावनिषेधेपिपूर्व
सूत्रकृतस्थानिवद्भावप्रयुक्तातिप्रसंगोनानन्वेवमप्यचःपरेतिस्थानिवत्त्वादोषएवेतिवाच्यंसविधौतस्याप्रवृत्तेः किंचतत्सत्त्वेउ
भयतआश्रयेइत्यस्यभाष्योक्तन्यायसिद्धत्वसंगतिरपूर्ववचनानांगीकारेगौरवंतद्विरोधश्चकिंचोभयतइत्यस्यैकदेशस्युति
त्वेपिप्रागुक्तरीत्यैतस्यावश्यकत्वनपथ्यावैवसत्यभीयादित्यस्यसिद्धिस्तथ्यातिङ्.तेमूलेएवस्फुटीभविष्यति अचःपरेत्यस्यत
त्रप्रवृत्तेरेवपादेउदवाहेइत्यादावनेनपदाद्यापादानपरमचःपरेतिसूत्रभाष्येकैयटादिकंसंगच्छतेतस्मात्समाधानेनतन्म
त्रवृत्तिरितितत्त्वावैलक्षण्येनास्यावश्यकत्वमतएवभाष्येनमत्वाख्यातमेवंचतेन्वित्याएवेतिदिक्तदाहदिगिति।यत्तुधात्
पसर्गकार्यत्वेनवृद्धेरंतरंगत्वाद्बहिरंगत्वेनसमाधानंदुर्वचंवस्तुतोधातूपसर्गनिमित्तद्वयापेक्षयोपसर्गावयवमा

173

८१

शे०टी०
१२८

त्र.निष्पदांतत्वनिमित्तकत्वात्उभयनिमित्तकत्वसोऽयंन्तुअल्लादीदृशस्यतत्वस्यान्तरान्तरत्वादतिप्रसंगापत्तेश्चत
देतद्ध्वनयन्नन्यथाशंकतेनचेतिगुणशास्त्रेणपदद्वयानपेक्षणात्पदद्वयाश्रितत्वेनतत्त्वस्यदुर्वचत्वात्दाहसंबंधिवर्ण
द्वयेतिननुनैवंतत्वंतत्राश्रीयतेकिंत्वन्यथेतितत्वंतत्रास्त्येवेत्यतआहपरेतिएतेनान्यथैवतद्वारणेनज्ञापकपर्यंतानु
धावनंव्यर्थमित्यपास्तं।इदंचत्रिपाद्यांतत्प्रवृत्तिमभ्युपेत्योक्तंवस्तुतस्तदेवनेतिप्रतिपादयितुंयथोद्देशेतत्राप्रवृ
त्तिःकार्यकालेतुतत्रप्रवृत्तिरेवेतिकैयटादिसकलग्रंथासंगतिंध्वनयन्नाहकिंचेति।तदसिद्धत्वरूपदेहत्वभावादितिभा
वः।इदमपितद्रीत्याऽपिनासिद्धांतभूतानुपस्थितिसमुच्चयः।पूर्वमितिपूर्वत्रासिद्धमित्यनेनेतिभावः।तस्येतिबहिरंगस्य
पूर्वस्येत्यर्थः।।तत्रोपस्थिततयाऽनयेतिभावः।ननुकार्यकालपक्षमाश्रित्यतत्रैवतदुपस्थितिसामर्थ्येनपूर्वत्रासिद्धमित्य
स्यबाधः।अतएवनाकुटादेर्नविसर्गइतिनोक्तदोषइतिचेन्न।तथास्वीकार्यमुतयथोद्देशपक्षमाश्रित्यतेनास्याबा
धःस्वीकार्यइत्यत्रविनिगमकाभावेनतथोक्तेर्दुर्वचत्वात्।तदाहनचानयेतिप्रक्रांतयाऽसिद्धंबहिरित्यनयेत्यर्थः

रामः
१२८

174

एवं हीति अनया पूर्वासिद्धत्वेन पूर्वत्रेत्यस्य प्रवृत्तिप्रतिबंधस्तेन च परासिद्धत्वे तन्निरूपितबहिरंगभावादेतत्प्रवृत्तिप्रतिबंध
इत्येवं द्वयोर्मिथो विरोधेन द्वाभ्यां मिथः प्रवृत्तिप्रतिबंधे क्रियमाणे इत्यर्थः हियुतः अन्यतराप्रवृत्तेरिष्टत्वेप्यन्यतराप्रवृत्ते
रनिष्टत्वमिति विरोधसूचकोपिः दुर्वार इति परत्वादिति भावः एवं च तस्य दुर्वारत्वेन विरोधादुक्तरूपात् अपि पर्यषा देशसमु
च्चये। उक्तेर्थे भाष्यसंमतिमप्याह तत एवेति तत्र तदनुपस्थितेरौचित्यादेवेत्यर्थः॥ कार्यकालपक्षमेवोपक्रम्येति शेषः अने
नोपसंहारस्य यथोद्देशपरत्वं निरस्तं विसर्जेति खरवसानयोरिति सूत्रे इत्यर्थः॥ इमामिति एवं हीत्याद्युक्तामित्यर्थः एवोप्यर्थे तेन
पूर्वप्रतीतिप्रागुक्ता या वक्ष्यमाणायाश्च समुच्चयः इतीत्युक्तमिति पाठः सिद्धांतिनेति भावः॥ त्रिपादीस्थेऽन्तरंगे कार्ये
यं परिहारः संयोगांतस्य रदाभ्यामित्यादौ यत्र यत्रोक्तः स सर्वो न युक्त इति तदर्थः तदाशयमिष्टलक्ष्यनिर्वाहार्थमाहैवं चेति
तस्यायुक्तत्वे चेत्यर्थः वचनेति विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे इत्यादीनीत्यर्थः॥ लाघवादाह ज्ञापकेति स लुक् इत्यपकर्षादेरप्युप
लक्षण । मिदमुक्तस्य सिद्धांतभाष्याशयत्वे गौरवं दृष्ट्वापत्त्या परिहर्तुमाह तत एवेति तत्रैव तदसंचारादेवेत्यर्थः लत्वेति

शे०टी० अन्वीतिवाच्यत्वेत्यर्थः आदिशब्दो प्रकारे अत एव चक्रयंत्रेत्यादिग्रंथसंगतिः रक्ष्य मितिवार्तिककृतेति भावः अन्येपीति तंत्रेतत्व
१२८ वृत्ताविप्यर्थः।वैलक्षण्यसत्वे। नाह चक्रयंत्रेतिचसिद्धेसिद्धेचकेपटाघुर्तिं खंडयति पत्तिति अपि विरोध्ये। तथा च युक्त एव
सपरिहार इति भावः।चक्षुयामिति कर्तुः शेषत्वविवक्षया षष्ठी।उक्तार्थं द्रढयति अत एवोरणितिभाष्ये इत्यत्रान्वयः नित्येवमपि
लक्षेपिकं चक्षुषां सदरश्वेतिचेन्न भवदतिरिक्ते तत्वाभावाच्छास्त्रस्यास्मदादीन्प्रतिप्रवृत्तेश्च किंच पूर्वत्रेत्यसामर्थ्यपक्षत्वे
नत्वस्य ततः प्रावत्यस्य लोकत सिद्धत्वेन तेनास्यानुमानिकबाधकस्येवौचित्येन तथाव्युकुमेवाशक्यं एवं च तथाहरदघ
र्वाचीनां तो किस्तत्र तत्रासंगतैवेति बोध्यं। तदाह दिगिति। पूर्वपक्षे हेतुमाह तत्वं झेति नन्वेवमपि सिद्धांतासंगतिः प्रगतऋ
षभः प्रर्षभ इत्यादौ ऋकारादिधात्वयोगर्भं तर्भूतक्रियायोगेनोपसत्वेन तत्रानिनिप्रसंगायोक रीत्याहामान्यतस्तदाक्षे राम:
पेपि प्रगतऋच्छकः प्रच्छक इत्यादिवारणफलकेष्टधातु विशेषत्वामायच्चतस्यावश्यकत्वादत आह यदर्थेइति क्रियायो १२९
मितिएववाच्योयोगग्रहणादिदं लभ्यं।अन्वयथ्यागतिकारकोपेतिसूत्रस्थशब्देंदुशेखरविरोधो न तथा तत्रैवपरेत्वित्यादि

नास्फुटं तत्र तद्व्याख्यापाह [illegible] प्रकृतेर्वेति राढीति धातावित्यर्थः एवं च तत्र [illegible] वारणेन तद्व्यर्थ्यं सद्युक्तार्थसाधकं मनोरमादिग्रन्थस्या
प्ययमेवार्थः एतेनासंबद्धत्वात्तदयुक्त[illegible]मिति रत्नाकरायुक्तमपास्तमिति स्पष्टं भावप्रकाशे स्फुटमेतदिति एतेनेमाङ्ख्यागे इति
सूत्रे भाष्येऽजादीनामटासिद्धमित्युक्ताऽऽटश्चेति सूत्रं विधापास्तयोर्हसनतीत्यत्र चवृद्धिमाशंक्य धातावित्यपक्ष[illegible]समाहितत्वे
न तस्य साफल्याद्योगविभागे मानाभाव इति परास्तं अत्रैव तथास्फुटत्वात् अत एव धातावित्यभियोः शेष इति भाष्ये उक्तमन्य
थातत्रैव कुर्यादिति न मिथो भाष्ययोर्विरोध इति बोध्यं प्रकृतिके इति सुबन्तप्रकृतिकक्यजादिघटित इत्यर्थः ननु सुबन्ते धाता
वित्यर्थ एव कुतो नात आह तुल्यास्येति नन्वेवमपि सुबन्तावयवके इत्येवार्थो दण्डिरत्नाकराद्युक्तः कुतो नात आह शास्त्र इति धा
त्विति तत्संज्ञाप्रयोजककयजादिप्रकृतित्वेनेत्यर्थः तथा चाक्लृप्तकल्पनात् इति न्यायानथेतित[illegible]दुक्तिरयुक्तैवेति भावः प्रषिभती
त्यादावाचारक्विबन्ते प्रर्षभयतीत्यादावाख्यानण्यन्ते चेदं न षवतेति सुब्धातुत्वाभावात् यत्तु दग्नी सुबन्तस्य धातोरसंभवा
न्न तथार्थः यद्यपि क्रजगतावित्यादेः क्विपि तत्संभवस्तथापि तत्प्रकरणव्यावर्त्याप्रसिद्धिरिति नामधातुरेवेह गृह्यते इति

न
ध्य
स्थु

९१

य

शे०टी०
१३०

तेन ऋकारशब्दादाचारक्विपि व्यावर्त्यप्रसिद्धेः यत्तु ऋतीत्यनुवृत्तं श्रूयमाणसुपीत्यस्यैव विशेषणं नाक्षिप्तधातोस्तेन ऋकारादिसुबंतप्र
कृतिके इत्यर्थः तेन ऋषभस्य समीपमुपर्षभं तदिच्छति उपर्षभीतीत्यत्र न वृद्धिः ऋषभशब्दस्यांतर्वर्तिविभक्त्या सुबंत
त्वेपि क्यचस्तत्प्रकृतिकत्वाभावात् धातुसंज्ञानिमित्तप्रत्ययप्रकृते उपसर्गस्य पृथक्करणाद्धातुत्वं परं ऋषभीयशब्दस्यैवात
एवो[illegible]वुपार्षभीयतीत्यादावुपात्पूर्वेणाडिति तन्न पूर्वत्र कृतत्वेन तस्यैवौचित्यात् धातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्यय:
चिकीर्षिते उपसर्गसमानाकारपूर्वपदस्य पृथक्करणेन क्यचस्तत्प्रकृतिकत्वाभावाच्च अत्रापि आटि न दोषः एवं च तत्र दोष
एवात आह षभेति उपेत्येति । कथं तर्हि प्रतीत्यादिः प्रार्षेति अत्राचो रेति न द्वित्वं शरोचीति निषेधात् ॥ नन्वेवं तदुपन्यासोऽचि
त्यमत आहात्रे निसेकस्येति व्यंज[illegible]त्यर्थः । तदस्य तइति एते नौ तौ मिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितमित्यपास्तं तथा च मूलादिविं
त्यमेवेति भावः । अनुवृत्तेरिति एतदारंभसामर्थ्यादोम्पारंभाच्च मंडूकप्लुत्येति भावः । निपातानां द्योतकत्वाशयेनाह द्योत्यमि
त्तिषष्ठ्यंतं तस्य विशिष्टेऽन्वयः । असंभवरूपत्वमनवक्लृप्तेरेव विशेषणं आदिना ऽमर्षादिपरिग्रहः । तत्राद्यो निषेधादाह

राम:
१३०

178

तयोरिति॥ ननु कथं ततोऽसंभवप्रतीतिस्तद्बाधकाभावादत आह क्वचेति षष्ठीति सौत्रमेकवचनं तदाहनामूनेऽच्चांमध्येइति
एतेन ज्ञातावेकवचनमिति दर्श्युक्तमपास्तं॥ अन्यत्रापि तत्समासाधुता येते॥ नन्वंतयशब्दस्य सापेक्षत्वात्कथं समासोऽत आह ग
मकेति गुरुकुलमितिवत् नित्यसापेक्षत्वादिति भावः॥ मूलेसीमंतइति नांतस्य डावंतस्य च ग्रहणं षष्ठीतत्पुरुषः॥ केशेति विल
क्षणरचनाविशिष्टकेशेष्वित्यर्थः॥ तथा च वार्तिकं सीमंतः केशेष्विति॥ अपत्येऽज्जो बाधकत्वादिदमर्थविशेषरूपेणेष्टबोध्यालाभादा
ह मृतांडादिनि मृतेंडे सम नूदे षषार्तंड स्तेन संस्मृत इति मात्स्यभागवतादेराहतत्रेति ननु मर्तंडादिति वाच्यं मर्तांडादिति
व कथमत आह णिविषये एवेति॥ विषयतावभावित्वेन एवं मृतंडेति कृतेऽणि आदिवृद्धिरिति भावः॥ सिद्धप्रयोगाशयेनाह मा
तैति एवं चटि संज्ञाया एवाभावे कथं पररूपमिति भावः॥ आदिलोपपतय आह तदवयवेति॥ एतदिति समुदायरूपत्वाद्घारो
पमूलकपरिभाषारूपं वचनमित्यर्थः॥ एवेन मूलांतरादिव्यवच्छेदः॥ यथैकस्मिन्पुत्रे तत्तद्धर्मारोपेण युगपज्जेपष्टत्वादिव्यव
हारो यथा च शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यादावेकस्मिन्शिलापुत्रेकवयः कृतावस्थानामपि प्राणिनिष्टत्वेन वस्तुतस्तत्राभा

179

१२

शं०टी०
१३२

वादारोपितानेकावस्थाभिरनेकावस्थाविशिष्टशिलापुत्रकस्यैकावस्थाविशिष्टमिदं शरीरमवयवइत्पादिव्यवहारो लोके
तथैयापेत्यादावेकात्वादिव्यवहारोपपत्तिरिति लोकन्यायसिद्धमेवेदमिति यावत् अत एवाशास्त्रीयस्याप्यनेनाद्विदे
शोत एव भवतीत्यादावेंगत्वादिसिद्धिस्तथा चैतदर्थं तथावश्यंवाच्य इत्यायेत्यादावप्ययमेवप्रकार इति तदर्थं कैयदा
दे रन्यथोक्तिरयुक्तैवेति स्पष्टं परिभाषेंदुशेखरादौ सजातीयसहायसमूहेनैमुख्यव्यवहारवत्कार्यं भवतीति परिभाषार्थ्य
स्तदाहेत्पन्नमिति सकलप्राचीनग्रंथासंगतिश्च नयनन्सिद्धांतमाह वस्तुत इति शब्देतिपत इत्यादिः पुंभयस्तेनावश्यनि
रोद्धव्यप्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिरूपपंचवृत्तीनांमध्ये विकल्पलक्षणमिदं शाब्दस्य ज्ञानं च शब्दज्ञानेते अनुपा
ति। नी जनकेयस्यसशब्दज्ञानानुपातीश्रोतुःश्रूयमाणशब्दहेतुकः प्रयोक्तुः पदार्थोपस्थितिहेतुकोबाधनिश्चयेपिकल्प
हादौ शशशृंगादिप्रयोगेऽत्येषादौ च सर्वानुभवसिद्धस्यवस्तुशून्योबाधितविषयः प्रत्ययो विकल्पाख्या वृत्तिरित्यर्थः। अपि
नाप्रमाणसमुच्चयः यथा चैततथान्यवस्पष्टं सकलं तनन्वेवमपि पतंजलिरित्यस्यासिद्धिस्तत्र द्विविधज्ञानेनानिर्वाहान्मनीषे

राम:
१३१

180

गो

त्वादौप्रमाणेनशङ्कंधुरित्वादौविकल्पज्ञानेननिर्वाहोऽतःसिद्धांतप्रसंगात्तत्रसिद्धांतंसकलग्रंथासंगतिंध्वनयन्सिंहावलोकन
न्यायेनाहपतंजलिरितिअतएवतु।नन्वेवंनिपातनानांबाधकत्वस्यैवांगीकारात्तथाप्रयोगेनस्यादतआहपृषोदेतिएवंचास्यपदमु
दाहरणमेवनेतिमूलादिचिंत्यमेवेतिभावः।ननुतथैवकुतोनातआहगोनर्देतिअपंचदेशःमेरोःप्राच्यःप्राग्ज्योतिषाश्चपुंड्राश्च
विदेहास्ताम्रलिप्तकाः।शाल्वामगधगोनर्दाःप्राच्याजनपदाःस्मृताइतिमात्स्यात्अतएवभगवान्भाष्यकारःपतंजलिर्गोनर्दीय
पदवाच्यइतितत्रतत्रभाष्येएवस्फुटं।असमर्थमाणवककत्वादाहोतित्स्वादिति।यत्तुसमर्थःपदविधिरित्यस्योद्देश्यकोटौपदगं
२ धसत्वेप्रवृत्तेर्गीकारेणैकार्थीभावपरतयाभाष्यादौतस्याव्याख्यानेनचोत्वादेरवर्णात्तस्यसमासेएवैकार्थीभावेसंभवेनतथैवस
मासेप्रवृत्तिसिद्धौसमासग्रहणंव्यर्थमितितत्खंडयतिअत्रसमर्थेतिविसर्गप्राग्भागानुकरणंपरिछिन्तंदोषमाहसमासेयुतेरिति पृ
।नन्वस्तुतस्यापिवैयर्थ्यमतआहपरेतिस्वारसश्चदोषर्मपरं।नन्वेवमपिसुवंतत्वेनेत्यस्यकथंलाभोऽतआहभाष्यादिस्वारस्येनन्वे
तिसूत्रभेदेनविकल्पःसाक्षादित्यनेनकेठ्यंतर्गतत्वनिरासः।नन्वत्रतत्वेनोद्देश्यताकुतोनातआहे।तोष्टादीतिमात्रपदेनसुबा

18

२३

शे०टी० दिव्यावृत्तिस्तत्वेनेवसूल मतेनिमितत्वसात्रोह्न्नोरवात् एतेनोक्तयुक्त्येवसमासेलब्धे समासग्रहणमोत्वोष्ठयोरुत्तरपदत्वेएव
२३२ प्रवृत्त्यर्थमिदानींतेनोत्तरपदाक्षेपातद्वयोरुत्तरपदयोरित्यर्थोसद विधित्वमपीत्यन्यदेतदित्यपास्तं उक्तयुक्तेः दंतोष्ठ्यइत्यादिप्र
योगविरोधाच्चतदेतल्लक्ष्वनयनासिद्धांतरीत्याहा [illegible] वर्णादितिघटितत्वं वक्ष्याकथ्यं चिन्नत्तरपदत्वेनैवेति भावस्तदाहदंतादृ
ति।अ [illegible] भावस्तदाहदंत [illegible]।अन्यथात
द घटितेत्याद्यर्थानंगीका रेतथार्थस्यावश्यकत्वादाह [illegible] तित्यापत्तौ प्रवृत्ति [illegible] विरा[illegible]न इतितथा च कर्मधारय इति भावः
सत्या अत्र प्रत्याऽकारस्योतोष्ठयोश्चैकत्र समासे स्थितौ सत्यामेवेदं तेन चत्वषत्वसुतोष्ठत्रणस्ते इत्यादौ वृद्धिरेवेत्यपिबोध्यं। एतेनात्रेत्या
दिपदत्वाभावादित्यं तमनूद्यतन्न ओत्वोष्ठारिमात्रस्याप्यंतर्वर्तिसुप्या पदत्वेन सावपि पदं भव तीति भाष्यात्पदत्वेनवा समर्थपरि रामः २३२
भाष्येपस्थितिसंभवात् वस्तुतस्तत्र एकंपदं गृह्यते अन्यथासमर्थः पदेति सूत्रस्यभाष्यासंगतेरिति मंदोक्तमपास्तं असंबद्धत्वात्
द्वितीयपक्षस्यासिद्धांतत्वात् तत्र एकपदग्रहणे एङिपररूपमित्यादावपि तथात्वंस्यात् प्रेजते इत्यादावसिध्यापत्तेः भाष्या

182

थानवबोधाच्चेति दिक्। अत्र चकारो व्यर्थः न चेड्डीत्यनुकर्षणार्थः अघरर्यादित्वादावनिषाप्रतेस्त . . ध्वनयन्नाहात्रेड्डीतीति
हरदत्तोक्तिखंडनं सूचयितुमाह न चात्रेति। ननु प्रतिपदविधित्वेनापवादत्वात्पररूपेण दीर्घबाधोऽत आह। प्रतिपदेति
चस्त्वर्थे एवमग्रेपि नन्वेवमिदं व्यर्थे शिवेहीत्यादौ अपि व्याक्रांतत्वादत आहेदं चेति वाच्यविशेषचिंतेति भावः। मध्येपवादाः
पूर्वान्विधीन्बाधंते नोत्तरानिति न्यायः पूर्वोपस्थितत्वाभावेन नैराकांक्ष्यं तद्बीजं तत्स्वर्णेव च सुषुप्तमते बाध्यविशेषचिंतापक्षेत्व
आहान्नात्रेति हे रमे स्वांपि इत्यादावित्यर्थः अनंतरावाच्यप्रतिपदोक्तत्वात्पूर्वमेवेत्याकारप्रश्लेषाद्गुणतद्व्यादिलोपो न प्राप्नो
तीत्याशंक्येङ्ह्रस्वादिति लोपेन समाहितं वस्तुतस्तु इति निरवकाशत्वाभावेपि परादिसमवध्याने शीघ्रोपस्थितिकत्वेन पू
र्वप्रवृत्तिप्रयोजकत्वरूपदुष्टत्वार्थः। अत एव परान्नित्यांतरंगप्रतिपदविधयो विरोधिसंनिपाते तेषां मिथ्यः प्रसंगे परबलीय।
स्त्वमिति प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रस्थकेपचीयपाठः संगच्छते। अत एव पूर्वत्र परग्रहणं सफलं अन्यथा एङ्थे ङि-त्येवब्रूया
त्। एतेन वकारस्य पुनर्विधानार्थत्वान्न दोष इति हरदत्तोक्तमपास्तं न नु सूत्रे षष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयो वा नाद्यस्तदा तदनुक

९४

ग्रहणा। ८

शे०टी० रणस्यध्वनिरूपस्यैवसंभवेनतस्मादुच्चार्णसंभवात्तेगःअनुकरणशब्दानर्थक्यापत्तेरितिचेन्नतत्सामर्थ्यात्प्रथमपक्षस्यैव

१३३ ग्रहणात्नचोक्तदोषस्तत्सामर्थ्यादेवतदनुकरणस्यवर्णसमूहरूपस्यैवग्रहणस्यैवानुकरणात्नचोक्तदोष[illegible]

देवतदनुकरणस्यवर्ण[illegible]रूपस्ये[illegible]णान्नचतस्यानुकरणत्वासंभवःसजातीयस्यैवतत्त्वादितिवाच्यंसजातीये

प्रत्यभिज्ञयातत्त्वस्यैवसत्त्वेनानुकरणत्वसादृश्यवत्त्वेनभेदेएवतस्यवाच्यत्वेतत्सर्वसाम्येभेदाभावेनशब्दत्वादिसाम्येन

तस्यतत्त्वसंभवात्तदेतदभिप्रेत्यव्याचष्टेऽव्यक्तेत्यादि।अविद्यमानकत्वादीतिबहुव्रीहिःत्याहेतिद्वत्ताशयेनाहेत्यर्थः॥नुकर

णस्येतीतिपरिस्फुटाकारादिवर्णकस्येत्यर्थःतत्समुत्पाख्यानेआम्रेडितेतितस्यतदन्यव्यावृत्तार्थत्वस्यस्फुटत्वादाहवदगिती

ति।एतेनप्राचोक्तंचिंत्यमितिध्वनितंयथ्याचैततत्यासाष्टमन्यत्राचैनेताविप्यस्यसमुच्चयःसत्रमनुवर्ततइतिवक्तव्येएवमुक्ति एमः

वैचित्र्यायपूर्वतोऽन्यविलक्षणान्वयाहयोरितिसत्रनापञ्चतथाहिअव्यक्तेसाम्रेडितस्येत्यनेनव्यधिकरणषष्ठीसाचातद्वत्त्वेनेने १३३

तितदेवाहाव्यक्तेतिःननुमूलेऽत्यस्यतत्कारमात्रस्येतिव्याख्यानेतथ्येवसत्रेकार्यएवंसत्रवैयर्थ्यापत्तिदोषोऽतआहनाम्रेडीति

तत्र हेतुगर्भविशेषणमाह वैचित्र्यार्थमिति पदलाघवाभावेन मात्राप्रतिपत्तिलाघवसत्त्वेऽपि [illegible] सर्वत्र तथैव वाच्यमिते वंरू
पनियमाभावसूचनार्थमित्यर्थः ।यत्तु नाम्रेडितस्यान्त्यस्य वेति योगद्वयेनैव पूर्वस्य नित्यत्वे उत्तरस्य वैकल्पिकत्वे च सिद्धे तुशब्दो
व्यर्थ इत्यपास्तं निषेधोक्तिद्वयमात्रविषयो द्वितीयं तत्कारपर्यन्तमात्रविषयमिति विषयवि[illegible]स्य स्पष्टतयाबोधनार्थं तस्य सत्त्वात् हेष
एवं च परइत्याहेत्यादावेत्याकारस्य परस्य परस्त्पे पट पटिता हेत्यापि पक्षे बोध्यमिति तत्खंडयति फलेति इदं दठयति अत ए
वेति अन्यथा तत्रापि तदनुक्तस्य फलस्यासंभवात्तदसंमतिः स्पष्टैव च द्विरुक्तस्य भाष्याविरोधाय प्रकृतसंगतये चाह लाघवे
ति अनतिप्रसंगायाह केति अत एव तुग्ग्रहणं वैरूप्यापायावश्यकमिति तत्रापि न तथ्यं कल्पनेति न तथा प्रयोगः पक्षेइति बोध्यं
एतदिति वीप्साद्यभावान्नित्यवीप्सयोरित्यस्याप्राप्तिरेवेति भावः । ननु परशब्दस्य दिशि दृष्टत्वेन पंचम्युचिताऽऽह अवयवेति
निर्देशाद्रूपादेवेत्यर्थः ।यत्तु तस्य पद्ग्रहणमेत तस्म करणादिरुक्तपरस्येव संज्ञां यथा स्यात् प्रकरणान्तरादिरुक्तपरस्य मा भूदित्यर्थः अ
न्यथा व्याख्यानोक्त रीत्या वैय्यर्थ्यं स्या स्मे वेति तत्खंडयति तस्येति उक्तफलस्या ध्यासिद्धिमाह अन्येति प्रकरणान्तरेत्यर्थः ननु स्कोरित्य

९५

शे०टी० तस्यांतपदानुवृत्तिः कृतैवेति तद्धर्थमत आहांतेति पुनरित्यादिः ज्ञातीतिति न तद्वाकांक्षेण पदस्य तस्यैव संबंधः सूचितो न तस्यो
१३४ च्चरीत्येति पदांतद्वत्स्य लाभः एतेन फलांतरं कैश्चिदुच्यमानं निरस्तं नन्वस्मदित्यत्रैवेदं ले[illegible] ख्यमत आह सर्वोपीति चो वाक्यालं
कारे हल् संधिप्रकरणे स्मर्यमाणत्वादाह [illegible] मोपस्थित[illegible]दाह लेखव्यतिक्रमयमोपस्थितत्वाद्वैपरीत्यं न एतेन
तथा केषांचिदुक्तिः शिं ग्राम्याचो द्यमेतदित्युक्तिश्च परास्ता ननु वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्याभाववज्ज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य च
कारणत्वेनोभयतः प्रविधिवाक्यार्थज्ञानस्यावश्यकत्वेपि निषेधवाक्यार्थज्ञानानपेक्षत्वात्कथमिदमत आह नाज्ञातत्वा
विनीति प्रवादेति निषेधस्यापि बाधकता सा धर्म्येण तत्त्वव्यवहाराएदिति भावः [illegible] वे तित्तत्प्रकारकनिश्चयोत्तरमित्यर्थः॥
तद्वाच्यस्य निश्चयोत्तरमित्यर्थो वा [illegible] नेन सामान्यतः ततः प्राचो चोस्त्येवेति सूचितं बोध्यतेति विषयभेदेन बाधकासंभावनया प्र राम:
तिबंधकाप्रामाण्यसंदेहाभावात् प्राकृनिषेधापर्यालोचने तु बाधकसंभावनया तुल्यास्य सत्त्वज्ञानित्रिग्रहे ऽप्रामाण्यसंदेहे १३४
न तस्य प्रतिबंधकत्वे नाणुदित्सू त्रज चो धाना पतिः न हि न ह्यज्ञातत्वाविति वाक्यार्थबोधात्प्राक् सवर्णपदबोध्यनिश्चयस्तथा

ग

186

चविधिवाक्यार्थबोधस्य निषेधीयात ततः प्रागावश्यकत्वेपि तन्निश्चयाभावात्तत्र तदप्रवृत्तिरिति भावः। यैतदिति नाऽस्मत्वाविति प्र
क्रान्ते त्वर्थः। एतेन स्वरूपतत्त्वस्य सत्वेन मूलमयुक्तमित्यपास्तं न तु वार्तिकपाठेन तथा किं च तथा सत्यये पुनतदुद्धेरवः तत्फल
मिति अन्यथाऽकुइत्यनुवृत्तेस्तत्रापि स्यादिति भावः। ननु नयोः प्रसिद्धतो भेदेन कथमत्वाद्यन्यथा वार्तिकवैय्यर्थ्यमवात आ
हैतदिति। यत्वनयोरयोगवाहेषु पाठेना च त्वात् प्रुत सिद्धिरितिकोस्तु भकारादयस्तन्नानयोः प्रयोगविशेषनिष्टत्वेन वक्तुमयो
गानिर्वाहकत्वेन तत्संज्ञायां मानाभावाज्जैरवात् आश्रयस्थानत्वापत्तेः होल्दकारादेरपरत्वापत्तेश्च अत एव परिगणनं भाष्योक्तं
संगच्छते तदेतत् ध्वनयन्नाह इत्र णूस त्वेतिचन रपेतिरपरत्वाभावश्चेत्यर्थः तत्र मानमाह नत एवेत्यर्थः प्रत्याख्यातमित्यत्रा
न्वयः एतेन दीर्घप्राप्तेह्रस्वो विधीयत इति प्राचोक्तमपास्तं स्थाने तआंतर्यस्याविशिष्टत्वादाह रेफद्वयेति प्रत्येकमेकरेफत्वादिति
त। धर्ममात्रस्य ग्रहणादिति भावः रेफद्वयेति असंयोकस्य तद्वत्वात् उक्तहेतोरेवाह विद्वतेति दीर्घविधेर्ह्रस्वाप्राप्त्याऽन्यस्यादी
र्घस्याभावादाह ह्लिनकारस्येति। संभवादाह रेफेति प्रत्येति [illegible] संगति अन्यथा तदसंगतिः स्पष्टैव एतेन वार्तिकेस्व

१६

शे० टी० १२५

णिपदस्यावश्यकत्वेनसूत्रेऽकीत्यस्यक[illegible]रणेविपरीतंगौरवमितिसुवचोपरिखंडनकृदुक्तंअवकाशयस्त्वनभाष्यविरोधान्नहि
हीर्घदन्त्यार्थवर्णसमाम्नायेपाठःकर्तव्यइतिभाष्यंसंगच्छतेनइतिरत्नाकरोक्तंचापास्तंतदेवंउक्तंतुल्यास्यसूत्रस्थमेवातदेवा
हद्विरेफतिहिपतःअन्यथाप्रत्याख्यानेविवृततत्सामान्यसंकरे एकत्वसाम्यस्यचाविशेषाद्व्यवस्थैवानयोर्मिथःस्यादितिभा
वःतस्संज्ञकेविशेष्यमितिसाकांक्षत्वादाहद्वावितिपूर्वत्रप्रथमांतत्वादाहतत्रेति।अभिनइत्यस्ययच्चपञ्चभयतइत्यर्थस्तथा
प्यत्रलक्षणयासवर्णतइत्यर्थःअतएवाजभक्तेरित्येकवचनंअन्यथातदसंगतिःस्पष्टेवतदेत[illegible]ध्वनयन्नइदानीमन्यथालेख
सत्वादभि[illegible]तइत्ययुक्तमितिशंकामस्तुइतिएओङितिसूत्रेइत्यस्यभाष्ययोरन्वयःभाष्येइत्यकेस्मरणादावन्वयःआदिम्यां
चक्लृपेआनृजेइत्यादौलत्वादिपरिग्रहःयद्यपिसंध्यक्षरेष्वपिदोषस्तथापिवक्ष्यमाणरीत्यातत्रपरिहारसंभवात्लकारांत
रेणभाष्यपरिहारादत्रत्यागस्तदेत[illegible]ध्वनयन्नाहप्रत्ययेतिशंकायाइतिकरणवदित्यत्रान्वयःदीर्घादितीतियोगविभागेनेति
भावः।विशिष्यज्ञापनेगौरवान्नाव्याप्यव्यक्तस्येतिवार्तिकेवाक्यतयाचाहतेदकेतिअकरणेदृष्टांतःकरणवदिति।शंकासमा

रामः
१२५

188

धानयोरकरणेनेत्यर्थः नन्वेतावतापि पूर्वत्रैवाद्भागसत्तासिद्धिरत आह यत इति रेफान्तके रिति समानाधिकरणपंचम्योरि
ति भाष्येणन्वेति पाठः इति हयवरट्सूत्रस्थभाष्येणन्वेत्यपाठः मूलाशुद्धेः इदं च तत्रैवाग्रहणपक्षे रषाभ्यामित्यत्र ऋकारस्य ग्रह
णं कर्तव्यं ग्रहणपक्षे रषाभ्यामित्येव सिद्धमित्युक्तानसिध्यति यत्तद्रेफात्परं भक्तेस्ते नव्यवहितत्वान्नप्राप्नोतीत्युक्तं अर्थेमा
त्रेति बहुव्रीहिः तत्र ध्वननापैवाहाज्भागसत्तेति तथैवोचीतिक्रमकत्वेनेतिन्यायेन प्रकृतेपीति भावः अन्यतथा गमकाभावादाह
हल्द्वयवदिति। वार्तिक पक्षेति प्रसंगं निराचष्टे चेति अनयोश्चेदित्यर्थः कादेशो इति प्राप्ते इति शेषः पक्षे इति भावः एवमग्रे
पितस्या भाष्योदाहरणात् एतेन गम्लृ लृकारस्यादौ चरितार्थमुत्तरवार्तिकं तत्र न प्रवर्तते त्यपास्तं अस्य फलान्तरमाह अत
एवेति तत्रैव सावर्ण्यांगीकारादेवेत्यर्थः यत्तु पम[illegible]व्यवस्थितविभाषयालब्ध इति तन्न तासां परिगणनात् दित्तत्र ध्वनय
न्नन्यथास्यलत्वैर्यमानान्याहातरे वेति उक्तार्थस्पष्टत्वादेवेत्यर्थः असोभयत्रान्वयः वार्तिके इति आद्येइत्यादिः यदिदीर्घेपि
परतः स्यात्तर्हि हि तदनर्थकं स्पष्टमेव द्वन्द्वमुपलक्षणमुत्तरस्यापित्वग्रहणस्यावश्यकत्वादाह लतीतियदित परकरणाद्दीर्घे

189

९१

के मि

शेर· परतोऽप्रकृतावपि तत्कालसवर्णसवर्णग्रहणात्संकरः स्यात्तर्हि विधेयद्वयकमाधवाति त्यर्थः सावर्ण्यस्य होतॢकार इत्यत्र दीर्घसि
१२६ द्धिफलमुक्त्वाऽनेनैव सिद्धिमुक्त्वा सवर्णे इत्यनुवर्त्यमन्यथादस्यकारादावतिप्रसंग इति सावर्ण्यमवश्यमंगीकार्यमित्युक्त्वा
यदेतदित्यादि ऋकार एव सवर्ण इति ऋत्येव भविष्यतीत्याशयकमुक्त्वा ततो ऋति ऌ वा ऋत इत्येव इदं त्वासवर्णार्थं तेत
न्नत्विति ऋद्वयं सिद्धमिति सावर्ण्यं न कार्यमिति पूर्वपक्षिणोक्तं च [illegible]मिति संगच्छते नेत्यर्थः उभयत्राद्ययोर्दीर्घयोर्ग्रहणात्तु
तदसंगतिः स्पष्टैव एतदेकवाक्यतयैव प्रागुक्तसिद्धान्तभूतेतद्वचनद्वयप्रत्याख्यानपक्षेऽपि न कोऽपि दोषः तेन न गम्नृन्नग
म्नृणां धात्वणामित्यादावेतौ दुर्वारावित्यपास्तं । भाष्यकैयटाद्युक्तस्य तत्त्वनिरासायाहायेति । एतेन यः कश्चित्प्रयत्नोऽस्तीत्य
प्यपास्तं ननु प्रसिद्ध ऋकारीयविवृतप्रयत्न एवास्तु अत एवाह विवृतेति ह्यितः सिद्धाविति [illegible] सिद्धाविति प्रागुक्तरीत्या सूत्रद्वय राम:
सिद्धावित्यर्थः वार्तिकस्य तत्तद्वयस्य । सुवंतेङसीति नियमेन दोषाभावादाह भवतीति । न च ङसिङसोश्चेत्यस्यापदान्तात्वेत् ङसि १२६
ङसोर्वेति नियामकत्वान्न दोष इति वाच्यं विभक्तौ चेत् ङसिङसोरेवेति नियमेनापि तस्य साफल्यस्य सुवचत्वात् । एतेनोक्तरीत्यासि

190

द्वेउत्तरार्थस्य स्वार्थमिहैव कृतमिति मनोरमारत्नाकराद्युक्तमपास्तं। प्रकृत्यांतरितीति अत्रपाठे षाष्ठं भाष्यमानं। तस्यानेकार्थत्वादाह
प्रकृतिशब्दोत्रेति न तु सर्वत्रेति भावः। प्रकृतिभाव इत्यस्य स्वशेषपूरणसमासस्यार्थमाह प्रकृत्येत्यनेन नगोरिति षष्ठ्यंतमन्वयायोग्य
मित्यपास्तं अत एव। उक्तार्थकस्य तस्यानुवर्त्तनादेव। भावे सति अन्यथा तदसंगतिः स्पष्टैव नांतरितीति इकोगुणेति सूत्रभाष्यसंमतेदि
तिभावः। नेति पाठांतरैकवाक्यत्वायानंतरस्येति व्याख्यानंगीकारेण वाध्यसामान्यविवितांगीकारेण सुज्ञाते अश्वसूनृते
इत्यादौ लेनतयोर्नित्यनिषेधवदित्यर्थः। आदितौ ये [illegible] ग्रहः। निपातिरेतेन पूर्वरूपमेव विकल्प्यते इति मनोरमाद्युक्तंभ्र कू
ष्टावसरन्यायेन तत्रपाठेन दोष इत्यन्योक्तं चापास्तं डकयुक्ते स्वव्याख्यानाश्रयणाच्च्वयनं परायणं प्रतिपाद्यं। तत्तस्येत्यर्थइ अ सत
तिपाठः कल्प्यमिति स्फोटस्याकृषेरपत्यमित्यर्थः। ननु अचि परे पदांते गोरवङ्साधुरित्यर्थे। ननु अचि परे पदांते प्राचान्पादवङः
साधुत्वं स्फोटायनेन स्वीकृतं न सर्वैरिति स्मत्वं तत्रानुसंख्यानद्वारेण तस्यैव विकल्पापत्तिरिति कथं पक्षेवङोभाव इति चेन्न साधु
त्वस्यापौरुषेयतयाऽविकल्प्यत्वेनावङः श्रुतत्वेन लङादिषु प्रयोगास्समवायिषु श्रुतसंवर्षस्यैव कृप्तत्वेन वश्रुतावङेवसंवं

९८

श०टी० १३७

येनतदुपपत्तेस्तदेतदभिप्रेत्याहस्फोटेतिणात्रनतुसर्वत्र एतेनविभाषानुवृत्तेस्तत्सूत्रार्थमितिदीक्षितदध्याद्युक्तंतथैवसिद्ध
तद्ग्रहणाद्यवस्थितविभाषेत्तिमंदोक्तंचापास्तं॰ कार्यशब्दमतेतुनविकल्पसिद्धिर्नहि तन्मतेतेनावङ्कृतोवन्येनेतिस्मर्तं
तरानुसंधा॰ नविकल्पोव्याख्यातुंशक्यः अन्येनोत्पादितस्यपुनरुत्पादनायोगात् पाणिनिकृतकार्यासरणमप्यन्येनाकर
णात्सर्वत्रविकल्पापत्तेर्देवदत्तेनघटःकृतोनविष्णुनेत्येतावताघटोत्पत्तेर्विकल्पापत्तेश्चसाधुत्वंत्वर्थापत्तिकल्प्यवाक्येनै
वेतिबोध्यं निवृत्तौव्याख्यानमेवशरणमितिदंड्युक्तेरसांगत्यंध्वनयन्नाहतत एवेदंद्र इतीति एतेनमोलःसत्वःपाठोप्युपेक्ष्यइ
तिसूचितं। आदिनाकैयटादिपरिग्रहः अन्यथातस्यावश्यकत्वेनतदसंगतिःस्पष्टैवननुसंनिपातेत्यनेनदीर्घोनस्यादत्त
आग्रहसंपातिकृष्टीयेतिज्ञापकादितिभावःइदंसमूलयन्नताःपरिगणयतिदेवेतिनुदविदोदन्वेतिनत्वंसंज्ञायांनभवतिदेवग्र रामः १३७
हणंसंज्ञोपलक्षणार्थमितिवृत्तौन्वेतिकः तेनभवत्रातइत्यादावपितत्वान्नत्वंनयदातुक्रियाशब्दस्त्राणंत्रातइतितदानत्ववि
कल्पः अन्विविभाषेतिलत्वंप्राण्यंगानित्यंदिवेनैवक्रियाशब्देतूभयंविभाषाग्रहणइतिणप्रत्ययोजलन्वरेनित्यंरविगुर्वादि

192

ह्रूपे ज्योतिषि पत्नाद्यजेवक्रियाशब्दे तस्मयं तल्लक्षणहेत्वोरिति शत्रादिविधिं हेत्तीति पत्नायते इत्यादाविति प्रयोगेन भवतीति ते ःनत्वाद

योमिथ्य एकस्मिन्विषये न विकल्प्यते किंतु विषयभेदेनेत्यर्थः॥ वाताय निस्रवड्. प्राण्यंगेभ्यो रक्षितो ऽस्मीति गवांगं गोंगमित्यादौ विकल्पः

शाच्छोरतीत्वं व्रतविषये नित्यं तेन संशितो ब्राह्मण इत्यस्यापि सिद्धिरन्यत्र विकल्प इति बोध्यं प्रकृते आह तेनेति भेदं परिगणनमिति

तन्त्रत्वेन भाष्योक्तान्यसंग्रह इति ध्वनयन्नाहाग्नीदिति न्यासं कृतवानित्यत्रान्वयः एतदिति अग्नीदिति प्लुते त्यर्थः घटितमितित

त्रोक्ते ऽनतिप्रसंगायौश्रावयाश्रावयोः प्रस्यैवेति न्यासांतरे कृते ऽन्यासंग्रहाय बहुलमन्यत्रापीति न्यासांतरमित्यर्थः॥ तदितिउभ

येत्यर्थः तदव्यवहिते ऽग्निमेविभाषापृष्टेति सूत्रे इति भावः च्यमितमिति अन्यथा बहुलग्रहणसत्त्वे ओश्रावयाश्रावयाभ्यामन्य

चाग्नीत्प्रेषणे बहुलं प्लुतस्तत्रापिते [illegible]एवनादेर्नपरस्यापि त्वं सस्यैव तत्र तु नित्यं योगविभागे तु नैवं व्यवस्थेति प्रत्याख्यानासंगति

रिति भावः॥ स्पष्टां तामाह तथेति॥ अयं भाष्यसमुच्चायकश्चो न सव्यवस्थितविभाषासमुच्चायकः पूर्वसूत्राद्धेत्यनुवर्त्य प्रवेतामवेतुं प्रवी

तः संवीतिः समाजः समजः उदाजः उदजः समजनं समुदनं समज्या प्राजितेति सिध्यर्थं तत्त्वं स्पष्टं तत्रोक्तं सत्प्राञ्चीनग्रंथ्यासांगतोध

गा

नयन्वाहनचेति परिगणितविषयातिरिक्तविषयकाणामप्यंगीका[illegible]इति भावः परिगणितविषयकान्यप्यागुक्तसंग्रहाभा
हभाष्योक्तेति तदभिमतेत्यर्थः न तद्विषयकेत्यादिः एतेन न तथैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यमिति त्याज्यमेवेति दंड्युक्तं अस्यास्तत्त्वस्य भाष्या
दिसंमतत्वेन ज्ञापितेपि सार्थक्याभावेन ज्ञापनासंभवादिदमयुक्तमेवं चोक्तरीत्या वैयर्थ्यमेवेतदिति मंदोक्तं चापास्तं उक्त
युक्तेर्लक्ष्यभेदेन लक्षणभेदेनैकोपि तत्तद्देशे एव तत्त्वस्य स्फुटमंगीकारादन्यथा गवाग्रमित्यादावपि त स्यास्यादिति दि
कूभाष्यसिद्धांतमाहेंद्रावेति सप्तमी तु प्राग्वत् अस्य अचीत्यनुवृत्तिसामर्थ्यादिदं लभ्यं तदुक्तं भाष्ये नैवं विज्ञायते इंद्रे चीतिक
थं तर्हि अचीन्द्रे इति यथा चैतत्तथा[illegible]मुद्योते ॥ ननु उत्तरपदाक्षेपगमकाभावाच्चाभ्यास्तु तद्व्याख्याने नैवं तत्रापि द्विपरि
तिकिमर्थमनुवृत्त्या प्राग्वद्व्याख्यानमत आहान्यथेति तथा व्याख्यानानंगीकारे इत्यर्थः वाक्ये इति वित्ययावव्यवधानात् इ
यारनुकरणे तु नैवमाप्तिरभिव्यक्तेति न्यायादिति भावः ॥ क्षेपादिति तथा च तेनोत्तरपदाक्षेपस्तत्र इत्योत्तरेति ॥ एवेनोक्त एव लभ्या
वृत्तिः ॥ ननु इदानीमपि वाक्ये ऽसंभवात्समासाक्षेपस्तुल्य इति तदाक्षेपे इतरपदे द्रावयेवेचीत्यस्या प्राप्तौ दोषतादवस्थ्य मिति

वाच्यं आक्षेपस्यानुपपत्तिः सूत्रकृत्वेन पूर्वत्र तथात्वेपीदानीं तदभावेन तत्र मानाभावेन तथार्थासंभवात् अन्वीत्यनुवृत्तिर्वे
यर्थापत्तेश्चान्यथाभाष्यविरोधापत्तेश्चेतेन तथादोषादिदं चिंत्यं तस्माद्गौणमुख्यन्याये न निर्वाहोऽर्थवत्परिभाषया वेति संदे
हमपास्तं युक्ते गौणत्वस्याप्रधानत्वान्न सप्तत्वग्रहणाद्वर्णप्राधान्येन तस्याऽनन्यप्रवृत्तेरन्यथाभाष्यविरोधापत्तेश्चेति दिक् उप
त्रुदंदिरत्नाकरादयः अन्यप्रवृत्तीत्यपपाठः सर्वत्रेति प्रागेव तस्योक्तत्वात् यद्वाऽवङ्इन्द्रे चेति सूत्रद्वयं तत्प्रकरणस्थमपि तद्वा
त्वं वाच्यं ताभ्यां तद्विधानात् न च प्रकृतिभावादवङः नुवृत्त्यर्थता च तत्प्रकरणस्थत्वं पूर्वसूत्रापवादत्वस्यापि तुल्यत्वात्
तत्प्रकरणपाठस्य च गोशब्दानुवृत्त्यर्थत्वात् एवं च स्खलेख्यप्रकृतिभावप्रकरणात् बहिस्स्थत्सूत्रद्वयं लिखितं तत्प्रसंगात्त
धन वेवेति सूत्रमपि तत्रैवेति सिद्धसंगतिर्बोध्येति तदसदित्यन्नाह। प्लुतेति। एवं च पाठात् तरथक्छेदः अध्याहाराद्यापत्तेर्वाच्यसा
मान्यचिंताश्रयणाच्चेति भावः पूर्वत्र तत्र यथापि अंत्यस्य भावेऽप्याद्याभावेनान्वयः प्रागुक्त एवेति तदर्थमिति बोध्यः एतेनायं प्र
यः सर्वत्रेति सूत्रात्पूर्वमेव वक्तुं युक्त इत्यपास्तं उत्तरग्रंथमवतारयति नैवैतदिति पदार्थबोधस्य वाक्यार्थधीहेतुत्वात्।

शे०टी०
१३९

[illegible] प्रति[illegible]आदिनाप्लुतपरि[illegible] हीति [illegible] तिपर्व[illegible] सावाक्या[illegible] तात् व्युत्क्रमेणाह
प्रेति आदिना प्लुतपरिग्रहः तदेवाह तत्र हीति हियतः नदिति निसग्रहणेतार्थ्यः अचीति इकोयणि सतः अजनिमित्ते तिबहु
व्रीहिः तेन प्रकृतिभावेनाचजो निपातइति प्रयत्वात्त्वं नानुप्लुतत्वासिद्धत्वमत आह नेति प्रकृतिभावेइत्यर्थः अयादि
तितन्नूघेतद्विधानात्इत्यर्थः अतोरोरितिवत्प्लुतभावीति नु न मारस्यात् तल्लक्षणायांमानाभावात् सुश्लोकाइतीत्यादौ ए
कादेशे न प्लुतनिवृत्तप्रसंगाच्चेति हरदत्तादयः ननु निसग्रहणं वा नन्तरार्थमिति स्पष्टतया प्रश्नासंगतिरज्ञानेन प्रश्नेपि
तदेवाचोऽन्यायोत्तरासंगतिरत आह वाग्रहणेति नन्वत्तदर्थकोयनतेन कथं तन्निवृत्तिरत आह नित्येति बाधकेतिपरत्वात्
प्रथममयातदंते न यत्तु शाकल्यग्रहणमुत्तरार्थमिद्धस्वयणोर्विधिसामर्थ्यादेव पर्यायसिद्धेः सवर्णेऽचि दीर्घविधानेनासवर्णे ए
वतद्विषयत्वादिति तत्खंडयति इद्रस्वेति आदिनावाप्यस्वइत्यादिपरिग्रहः तथा चह्रस्वस्य तदपवादत्वापत्तिरिति भावः ए
वेनोक्तप्रकारस्यावश्याश्रयणीयत्वसंचितमाह चेतेति अत्र तिशेषः तथा चैवासंगतिरिति तदभावः तदसंबंध इति

राम:
१३९

196

तदापतिरित्यर्थः तदर्थं तत्र तत्संबंधसिद्ध्यर्थमनुवृत्तिश्चकृपइति सत्र भाष्येऽनुवृत्त्यर्थं सर्वं चकारः प्रत्याख्याता एवं चैव
मुक्तिरत्र पुनरसंगतेति चेन्न विधेयातरासमभिव्याहृतानामेव तेषां तत्र प्रत्याख्यानात् तत्समभिव्याहारे तावतो वाक्यांशां
तेः पूर्वासंबंधसंभावनया तदावश्यकत्वप्राप्तेस्तदेतदध्वनयन्नाह प्रकृतेति एतेन तथा व्याख्यानमपास्तं। ननु ह्रस्वस्यैवैकस्यैक स्या
त्वात् तदभावे प्रवृत्तिभावार्थं चकारस्तेन चक्री अत्र इत्यादिसिद्धिस्तस्यापि तत्त्वात्पक्षे च कृत्त्वे त्यपीति चेन्न भाष्यप्रामाण्येन तदभा
वे तदभावात् भाष्यविरुद्धसूत्राशयकल्पनापेक्षया तथैव तस्योचितत्वात् दाहेतेनेति भाष्यविरोधेनेत्यर्थः। नन्वेवं कथं तस्यासि
द्धिरत आह चक्रीति पतुद्रकोपणिनीकृग्रहणादिकोपणे च कृत्वि घयास्पादित्यर्थकाद्व्याप्यश्वरूत्यादिसिद्धमन्यथा ह्रस्व द्वा
दीर्घानुवृत्त्याप्लुते प्रवृत्तिभावादवर्णादेर्गुणादेर्बाधकत्वात्सिद्धे किंतेनेति तन्न वचनं विना विषयविवेकाज्ञानेन तदसंभ
वात्। गौरवाच्चैतदेतत् ध्वनयन्नाह [illegible]समेति वार्तिकमित्येकवचनेन भाष्ये एकं वार्तिकमिति सूचितं पार्श्वमितीति पर्शूणां
समूह इत्यर्थः पदत्वमिति तेन भत्वनिमित्तकओर्गुण इति गुणानाननइ कि पूर्वेण सिद्धिरिति कृत्यासत्येवास्तु किंचाको

197

शे०टी०
१८०

ऽसवर्णे तूत्ये क्रमेव सूत्रमस्त्वत आह सवर्णेति॰ अत एव सप्तर्षीणामित्यत्र न समासे इति निषेधो नेति भावः॥ तयोः क्रमेण लक्ष्ये
आह होविति आङोऽभ्यमायाहाट इति एतेनेति ऋकारीत्याप्राप्ते रेवोभावेनेत्यर्थः॥ विनिगमनाविरहस्तु न तदनुवृ
तेः क्लृप्तत्वात् अनंतरस्येति न्यायेन तस्य पररूपमात्रबाधकत्वात् वृद्धिविवक्कइत्यादिव्याहृतसर्यंतस्यावश्यकत्वा
च्चा व्याख्यानादिति॰ पूर्वोक्तज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात् सिद्धत्वाहंचयोश्च तस्य पूर्वसूत्रमात्रविषयकत्वात् तद्वदस्याभावेमा
नाभावाच्चेत्यर्थः॥ प्रकरणेति प्रतिज्ञपातत्र तात्पर्यबोधनात्॥ प्रकृतीति इकइत्यादीत्यर्थः॥ द्वयमिति तावता एव सत्वादि
ति भावः॥ प्रथमोपेति॰ पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरंगत्वादित्यर्थः॥ एतेन प्रथमस्यागमानाभावादिति न्यायस्यात्राना
श्रयणादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम्॰ टेरितीति॰ पाटे॰ परस्येति॰ तस्याधिकृतत्वादिति भावः॥ तर्ह्येतदापतेोऽपि न स्यात्पसमुच्च
यः नन्वेवं टिग्रहणं व्यर्थं तस्यातसाच्च एव तत्सत्वे रत आह दीति सम्भवतीति न्यायेनाहाजंतस्यैवेति नपुंसकह्रस्वत्वव
दिति भावः॥ तत्सामर्थ्यादिति पाठः॥ टिग्रहणसामर्थ्यादिति तदर्थः॥ अन्यथा तदित्यादिशत्यासत्यात च्छ्राभावाएवंच नतन्त्या

राम:
१८०

यश्चेतिस्तदाह दिनेति विशेषणात् विशेष्यीकरणात् एवमग्रेऽपि तस्यापीति वाक्ये इति भावः एवमग्रेऽपि बोध्यं यत्तु हरद
त्तदेङ्गिरत्नाकरादयः आशीर्वचनं प्रत्यभिवादस्तत्रैव प्रसिद्धत्वात् तथा च शूद्रभिन्नविषयकाशीर्वाद इति वाक्यस्य टेरि
त्यर्थ इति तन्न भाष्यविरोधात् तदाह प्रणामेति आशिषं तदादिकं यदर्शरूपं बोधयितुमिति शेषः वचनं तन्मात्रं नान्यत्र
नमतेत्याह तएवेति एतेनायुष्मानेधि तु पञ्चकेति तदुक्तमपास्तं तथा चाशीर्वादरूपं कुशलादि प्रश्नरूपं वाभिवादयि
तर्यनुग्रहद्योतकं वाक्यमात्रं प्रत्यभिवादशब्देनोच्यत इति भावः अत एवाह पूर्वकमाशीरादीति निरत्यादाविति पाठः
आदिना स्त्रीलिंगपरिग्रहः तस्या अनुवादविषयत्वात् स्पष्टं चेदमनुवृत्ता न च एधीत्यस्तत्स्थलेऽपि आयुष्मान्भव सौम्येति
वाच्यो विप्रोऽभिवादने इति मनूक्तिविरोध इति वाच्यं तत्र भवेत्यस्यार्थपरत्वात् ध्वनयन्नाह एधीतीति नन्वेवमपि शं
मीते नामब्राह्मणस्येत्यादिस्मृतिविरोध एवात आह प्रत्युत्तिसत्रेणेति पाठः सप्तम्यंतपाठवृत्तिकृतेति शेषः प्रत्युतितदंशविष
यवाक्ये इत्यर्थः भाष्यसंमतिमप्याह युष्मानितिताऽस्त्वीति पाठः तदिति प्रत्यभिवादांशे इत्यर्थः निपदस्वरस्यादाह प्रमादी

१०२

श्रा०टी० तिनन्वेवंवक्ष्यमाणविरोधोऽत आह शर्म्मान्तमिति तस्य शर्म्मादेस्तत्र तद्गुणत्वंविज्ञानवत्कुर्बीहिरंतशब्दस्यरमावयववाचीति
१५२ भावः स्त्र्यभिवादयते पादोपसंग्रहणमेव करोतीति केचित् अन्ये तु सोऽभिवादयते पि न तु स्वनामह्णाति [illegible]मभिवादयते
पादोपसं[illegible]णमेव करोतीति किंचित् अन्ये तु सोऽभिवादयते पि न तु [illegible]ह्णाति एवं प्रत्यभिवादेऽपि तदभाव एवेति तदसदिति
ध्वनयन्नाह स्त्रिया अपीति तत्र तयोदाहरणादिति भावः मूलोक्तस्य न्यायसिद्धत्वं नत्वपूर्वत्वमिति प्रतिपादयन् तत्र तावत्तव्य
योगेमानमाहामीति एवेनतदन्यव्यवच्छेदः असौनामाहमस्मीति स्वंनाम परिकीर्तयेदिति मनुराद्येमानं द्वितीये तु मनुरुक्त एव
तत्र नामपदं गोत्रस्याप्युपलक्षणं स्मृत्यंतरान्नन्वेतावता तयोस्तयोरन्यतरप्रयोगलाभस्तथापि तयोस्तदंत त्वलाभः कथ
मत आह तत्रेति सत्रेरत्यर्थः तद्वाक्ये इत्यर्थो वा ननु तद्धितत्वं तत्तन्मात्रस्य किंतु वाक्यस्येति तत्तस्याविशेषणमत आह राम: १५२
प्रत्यासत्याश्चेति एवं व तत्संबंधिनो वाक्यसंबंधित्वाद्वाक्यांतत्वं त योएवश्यकमिति भावः तत्र न्यायसिद्धवचनेनकृतं तद्धि
तमेव द्वादशेऽह्नि पिता नाम कुर्यात् शर्मांतं नाम ब्राह्मणस्येत्यादिस्मृतिसमत्वाच्चोक्तदिवेन बोधकशब्दमात्रव्याहृतिस्तत्फल

माहात एवेति। स्वरूपास्वरूपग्रहणकृतवैरूप्यायवाचष्टे भोशब्देति तक हेतोरेवादनाम्नश्चेति प्लुतो वेत्य॰ यथापाठः। अत एवा
ह भोशब्देति अनामगोत्रत्वादत एव भाष्यकृतापि तत्राप्राप्तिं मत्वा सर्वस्यैव नाम्नः प्रत्यभिवादे भोःशब्द आदेश अपर आहेत्या
दिनोक्तः। इन्द्रवर्मादौ च तथानुक्तेः शर्मादिवर्मान्तकल्पं तद्भाव एवेति प्रागुक्तम त एव शर्मान्तं टेर्नित्यं प्लुतसिद्धिरेतेन वैरूप्येण व्याख्या
नेन मानमित्यपास्तं। दूरत्वस्यानियतत्वादाह यावतीति मात्रेति स्वाभाविके त्यर्थः सोपेति तन्मात्रस्येत्यर्थः। एवं च तत्तत्स्थानि
यमः। अंश्यानमस्तु मास्तु वेति भावः मनोरमायां दण्डिरत्नाकरादिसकलसंप्रदायान् दूषयति न त्विति नियतस्योपलक्षणत्वं नानियत
स्येत्याशयेनाह गेति एवं चाह्वानमात्रे तस्यैवासत्वात्कथं तत्तमिति भावः। नन्विष्टानुरोधेन तथोच्यतेऽत आहात ए
वेति मदुक्तार्थं योगीकारादेवेत्यर्थः। कञ्जारेति रेफान्तमनुक्त्वा गन्तुनाकारेण निर्देशः। प्लुत इति अनन्त्यस्य गुरोरीकारस्येति भा
वः। न्यप्यात्रेति तदुक्तं योगीकारे सक्रान्ते सात्ती वं पुरित्यत्रेत्यर्थः। अपिना तत्समुच्चयः। सतून्निति अत एवातो रोरिति सुवेसु
श्रोता अन्वसीत्पुदाहृतं पूर्ववदाहात्रापीति पूर्ववदत्र भिपामकाभावे नाविशेषाच्च हतश्चेति पदं चेत्यर्थः। पित्रादि संकेति

१०३

शे०टी०
१४२

तत्प्रकृतिकपाचकशब्दादिप्रकृतिकं चेत्यर्थः। मूलादिरीत्याह हे हयोरिति। अस्यानुपयोगादाह केवलेति नामग्रहणनिषेध
स्थले इति भावः। अपि नेतरसाहित्यसमुच्चयः इत्येति बहुव्रीहिः। एवमग्रेपि ननु वाक्यस्पष्टेरित्युक्तेः कथं हे रामेतीत्यत
आह हे हे इति एवं व्यावर्त्यमेवाह प्रयोगेति हे हयोरिति तु नियमार्थं राकारस्याच्चत्वार्थमिति भावः। मूलादि दूषणं सूचयन्
सिद्धांतमाह केचिदिति। एकमिति आद्यमित्यर्थः। ग्रहणफलस्य स्वतंत्रस्य वक्ष्यमाणत्वादाह हे हे इति। प्रत्यासत्त्या तयो
रेव प्रयोगे इत्यर्थलाभ इति भावः। नन्वेवमपि प्रयोगे इति व्यर्थं नत्वप्रयुक्तयोः प्लुतः संभवतीत्यत आह प्रयोग इतीति तयोः सं
बोधनद्योतकयोः हैं हे इत्यनयोः। ते नैवेति संबोधनविभक्त्यंतेनैवेत्यर्थः। तयोरि[illegible]ब्राह्मणावित्यादिवत्प्रयोगे इति भावः।
अन्यथोक्तरीत्यानंगीकारे नन्वेवमपि हैहयोरिति व्यर्थं प्रत्यासत्त्या तयोरेव विधानादत आह हे हयोरिति तदभावे दूरा
द्धूते इत्यस्यानुवृत्त्या पूर्ववक्ष्यमाणार्थकपदस्यैव टिस्तत्परं स्यान्नं स्यल्लपः सतोः स्यान्नतु प्रत्यासत्तिन्यायेन तथा तदभा
वे नियामकत्वं तु दुर्लभमेस्त्वंनु अगुरोः प्रकरणेन सफलत्वमिति भावः। पूर्वेणासिद्धिमाह हे येति॥ ययोरभिमुखस्वरूपसंबोध्य
व

राम:
१४२

202

नद्योतत्वादिसत्वेपितत्वाभावःस्फुटएवनामगोत्रयोरेवेतद्गतिहलादतएवचरूढमितिप्रागुक्तविरोधोनेतिभावःविपर्ययमितित
त्वसूचकमित्यर्थःउक्तहेतोरेवाहभिपमेत्विति॥तथाचमूलोक्तएवकारोऽयुक्तस्तदाहतेनेतिपूर्वेणद्वयसमानार्थकपदस्पटेःप्रा
मेरितिभावः॥अत्रकेचिदित्यनेनारुचिःसूचितातद्बीजं तुयद्यपिसर्वभाष्यकैयटास्तुटंतथापिहेहयोःप्रयोगेद्रुतोवमत्यासति
न्यायेनषष्ठ्युच्चारणसामर्थ्येन तयोरेवप्लुतसिध्यातद्व्यर्थमेवेतिसमावेशंसमर्थयन्नेवकारसमर्थनंकेचित्कृतंखण्डयति
यत्वितिन्यूनत्वापत्त्याश्रुतमूलासंगतेराहदूरत्ववेति॥अप्रयोगविभागाभिप्रायेणविकल्पसाम्पाद्वित्रिष्यान्हयोराजन्येतिनन्वने
नसर्वत्रणत्वांतरेऽप्लुतेऽकृतेऽनंतरस्यतस्यप्लुतेनेतितद्दुखेत्स्याचसंगतिरतआहसर्वेति॥स्यात्पेतिगुरोरनृतइतिसूत्रस्यापी
त्यर्थःएतेनविधित्वव्यवच्छेदः॥अत्रमानमप्पाद्वैतत्रयेतिमत्समभिवादेदूराद्धूतेचहैहेप्रयोगेएतत्त्रयेत्यर्थःभाष्याद्वेरुदासीनत्वा
दाहद्वृत्तावितितत्राद्येउक्तप्रत्यभिवादेदूराद्धूतेचेत्येवमादिनाप्लुतोविहितस्तस्येवायंस्यान्निविशेषश्चयतन्नित्रत्येचा
नुदात्तमित्यादिनानापवादनुदात्तौहिगुणमाविधिःसतेनप्लुतःस्वरदूराद्धूतइत्यादिभिरेवेत्युक्तेप्रकृतत्वादाहदीति॥इ

शे०टी० दमेवमतिपादयदितित्ति। असुञ्चतद्गतिवदाहउघुमतीति वाक्येऽरत्यर्थः आदिशब्दः प्रकारेबहुवचनं सापार्थ्यं नन्वेकैकग्र
१५३ हणेतदभावोऽत आहैकैकेति अन्नेवकरणादिति भावः अपिनानंतस्य समुच्चयः आदिनात्रयादिपरिग्रहः ननु सांनिध्यात
थैवाव्यीवस्तुसमावेशो दृष्टापि रत आह व्याख्येतिष्टेरित्यसप्रकृतत्वेन वाक्यांतस्य प्राप्तत्वेनोपस्थितत्वादंतस्य समभि
ग व्याहृतेनानेन तत्समुच्चयस्यैवौचित्यादित्यर्थः अत एवानंतस्यापीत्यग्रे गुरोरिति न पठितं। तस्त्रेते नानेना गुरुरेव समु
च्चीयत इत्यप्यपास्तं। उक्तमेव व्याख्यानेन विशदयति अपि नांतस्येति एतेन मूलेऽनभिन्नस्यानंत्यस्यापि गुरोरिति पाठः सू
चितः यत्पुनं तस्यग्रहणं व्यर्थं स्वयम्योगाकरणसामर्थ्यनैवानंतस्य सिद्धेः तथा दूराद्धूते इत्यनेन संहितैव प्लेठदिति रत्नाकरस्त
न्तत्प्यासतितक्केऽडिन्त्यन्यायेनांत्यस्य गुरोः प्लुतानापत्तेस्तेनैवान्यानंत्यगुरुकेऽप्यलपोषेः प्लुतानापत्तेश्च। एकैकग्रहणं रामः
त्वनंत्यगुरूणामेव प्राप्त्यर्थं स्यादिति दिक्। नन्वनुदात्तं पदमिति परिभाषणान्न समावेशो आह अनुदात्तमिति। अत एव तत्ति ग १५२
त्संपातोऽनावद्गतिश्चवरितार्थं स्याद्यो हि अंतद्गतिवर्तते अन्यथाऽऽद्यविषये पुनःशेषनिघातेन सिद्धात्वविषये पुनस्तदाप्तत्ता।

रिस्य

द्वैयर्थ्यस्पष्टमेव अतएवषाष्ठभाष्यसंगतिस्तत्रस्पष्टं तदाह तत्रैवेति· नन्वेवंप्राचामिति निरर्थकमत आह प्राचामितीति। साचेति यथा
प्रागुक्तं। यत्तु प्रत्यभिवादे इत्यारभ्याऽग्नीरित्यंतोऽत्र सर्वपदेन ग्राह्यो नाग्निमस्तत्र विभाषाग्रहणाद्चकरणाच्चेति तदसदिति
मूलमसंगतं भाष्ये तथानोक्तत्वात्तत्फलस्यान्यस्य प्रतिपादितत्वात्तस्य स्वस्वमतप्रच्युतिदोषपरिहारार्थत्वाच्चेति च ध्वन
यन्नाह भाष्येतिति ननु कंठतस्त्वया भाष्ये नोक्तमत आह नतरावेति तत्स्यास्तत्वादेवेत्यर्थः ओश्चावयोर्योवयोः परस्य चेतीति पाठः श्रा
अग्नीदित्यस्य स्थाने इति भावः संगेति अन्यथा प्रत्याख्याने पक्षेतरपदुर्वारत्वेन तयोः फलभेदापत्तात् असंगतिः स्पष्टैव
एतेन प्रत्यभिवादे इत्यमेनेनाप्यसंबंधः अत एव भो[illegible]जन्येति वार्तिके वाग्रहणं सफलं अन्यथा विकल्पस्यानेनैव सिद्धेत
द्वैयर्थ्यस्पष्टमेवातएव चाविद्वांस इति भाष्यं संगच्छते इत्यप्यपास्तं उक्तयुक्तेः वार्तिके विकल्पस्येतत्सिद्धार्थकथनपरत्वा
त्भाष्यंतु वैकल्पिकेषु भावानुष्ठानोच्छित्येन शास्त्राज्ञाननिंदामात्रपरमिति दिक्। अनन्तरत्वादित्याह। प्लुतेति तस्मिन्नस्साद्द
श्यस्यासंभवात् इति भावः पर्युदासस्यायुक्तत्वेनाप्लुतरावविधीयतेति पाठस्यायुक्तत्वेपि चेति पाठोप्यार्थिपरतयासुयोज

२

सि०टी०
१४४

इति ध्वनयितुं तथा दृश्यमानपाठमपि व्याचष्टे तदिति आदिशमात्रस्यानिनिवर्तकत्वस्य दृष्टत्वादिति भावः एवं च फलि
तस्तन्निषेध इति तात्पर्यं ननु प्रसज्यप्रतिषेधपरा वास्तु अत एव तथा वृत्तावुक्तं जातस्यापि लोपादिनेव निवृत्तिरिति त
द्भावः अन्यथा न चेत्यादि वक्ष्यमाणदोषापत्तिरत आह प्रसज्येति गौरेति असमर्थसमासापत्तेर्भुक्तवंतमिति न्यायविरो
धापत्तेश्चेत्यर्थः अत एवाह किं चेति यत इति शेषः तापवादिति भावः नन्वेवमपि दोषात्त्याग इत्याशयेन सिद्धांतेप्याह न
चेति इति कारोक्तिरियं तु दृष्ट्यादयः अप्लुतकार्यं यणादिकमिति व्याख्याने उक्तरीत्यापास्यते यणादिकार्यस्यात् न तत्स्ववत्करण
प्रयोजनं यणादिकमेव स्यात् तस्मात् प्लुतकार्यं प्रकृतिभावरूपं न करोति न भवतीति वार्थ इति वृत्तप्लुतकव्याख्यानमेव युक्तं तत्र
प्रागुक्तमिति तत्त्वं ड्यपति अप्लुतेति प्रागुक्तोभयसंग्रहायाह नेत्येति उकारीतिमनुसृत्याह प्लुते इति नन्वेवं भाष्यविरो
धोऽत आह भाष्ये इति अत एवेत्यस्य एवनिषेध्येत्येव पाठो मूले इति बो। ननु प्लुतस्य प्रगृह्यत्वं दुर्लभं तत्र दीर्घाणा
मेव ग्रहणेन तेषां चानण्त्वेन सवर्णग्राहकत्वात् अत आह प्लुते इति। प्लुतः प्रकृत्येति ज्ञापका। त्स्वरसंधिषु प्लुतस्य

रामः
१४४

206

सिद्धत्वेपिप्रगृह्यसंज्ञायाअतत्वेनतस्यासिद्धत्वाददौप्रगृह्यत्वेततःप्लुतेइत्यर्थः अपिनातद्भावसमुच्चयःत्रिमात्रेपिद्विमात्र
बुद्धेरप्रतिघातादितिभावः।नन्वेवमप्यनुकरणेऽसिद्धत्वाभावेनकथंतत्वमतआहातुकेतितत्वंअसिद्धत्वंप्रगृह्यत्वंवा
।यत्तुरत्नाकरादिःकिंमयाचेतव्यमितिप्रश्नइतितन्नइदमित्यस्यवाक्यांतरस्थत्वेनविशेषप्रश्नासंभवातदेतद्ध्वनयन्सामा
न्यप्रश्नमाहकर्तव्यमितिचिन्वतित्वेनोक्तंहीत्यर्थं।यत्तुअनंत्यस्येतिप्लुतइतिर्देङी ततोविभाषेत्यस्यविशेषविहितत्वात्तस्या
सिद्धत्वाच्चेतदेतद्ध्वनयन्नाहविभाषेतिवाक्यदित्वमिति अन्यथावाक्यस्यटेरित्यधिकाराद्विशब्देकारस्यातथात्वान्नस्या
दितिभावः।खंडयितुंखारसिकमर्थमाहोपस्थितेइतिन्वाप्राप्ते अप्राप्ते अप्राप्ते चवक्ष्यमाणार्थसिद्धये विभाषेत्यस्याव्य
यत्वंनिराचष्टे विभेतिनंवेतीतिद्वयोर्विभाषयोर्मध्येपयस्तुविभाषयेत्याद्यपिबोध्यंमूलासंगतिंभाष्यविरोधात्वतिपादयत्
सिद्धांतमाहभाष्येत्वित्याद्यन्वेइत्तंतेनअतएवतुःएवमुपक्रमभाष्यमुक्त्वाऽन्तिमभाष्यमाहतत्रेतिसूत्रेइत्यर्थःचाक्रेति
आचार्यस्येत्यर्थःचवदिति भवतीतिशेषःफलभेदेमतपाख्यानासंगत्यातदेकवाक्यतायेसत्त्वमतेआहतद्वत्तेनापेतितत्तीयां

शे०टी० तार्थमाहप्र त्येति सुश्लोकेतीत्यादाविव चिनुहीतीत्यादावपीति शेषः विरोधसूचनायाह वैकेति तस्मादुभयत्र विभाषात्वं भाष्यवि
१४५ रुद्धमिति भावः ननु वैकेयटविरोधोऽत आहोपेति तस्य तस्य तु एतेन वक्ष्यमाणरीत्या कैयटोपि सुयोज इत्यपास्तं तेन तथाहि
तत्या तथा दुर्वचत्वात् एवमपि मूलं संगतिरित्याह मूलं त्विति अत एवेतु एतेन नोप्राप्ते ऽन्यत्राप्राप्ते इति दंडि रत्नाकरादिव्या
ख्यानमपास्तं प्राप्ताप्राप्तविभाषायामेव तत्प्रयोगस्य स्वारसिकत्वादाह कथंचिदिति न विदं शब्दस्योद्देश्यसमर्पकत्वेनोद्देश्य
स्य च योगस्य त्वान्यतररूपत्वेन स्त्रीलिंगनिर्देशा संगतिरत आहोद्देश्येति अत एव सकर्तेति सशब्दः इत्यादि च संगच्छते ननु
प्रत्ययग्रहणे इति तदंतविधिरत्रापि कुतो नात आह संज्ञेति तेन कुमार्यगारमित्यादौ नेति स्पष्टमन्यत्र ननु हरीत्यादावीका ४
रादेर्द्विर्वचनरूपत्वान्निष्प्रयोजनव्यपदेशिवद्भावप्रतिज्ञगौरवनिरासाय तथैव व्याख्यानमस्त्वत आहेदंतमिति एवं राम:
चैतदर्थं तदावश्यकत्वे वैरूप्यापत्तत्रापि तथेति [illegible] तत्रातिदेशेन निर्वाह इति भावः एतेनैकारांशे द्वितीयोदाहरणा १४५
नर्थक्यं परिहृतं ननु वर्णग्रहणेपि तत्प्रवृत्तेरर्थवत एव ग्रहणमिति तदभावेनात्र दोषोऽत आह प्रत्ययेति प्रदमित्याद्यकयह

208

व्यावर्त्यमिति दंड्युक्तेरसांगत्यं ध्वनयन् बहुव्रीहिर्नेत्याद्येके इति विषयभेदेनापवादत्वस्य पूर्वकालैकेत्यस्य दुर्वचत्वादाह वतीति
नन्वेवं तेन क्वापि बहुव्रीहिर्न स्यादत आह व्याहेति [illegible] हिर्न स्या
[illegible] प्रसिद्धदोषाभावाभावादाह पर्युदेति एतेन नञ्वनेनर्वर्त्यतात्कर्मणि षष्ठ्या बहुव्रीहि एड्भिन्न इति तदर्थ इति। प्रग
ृह्य इत्यत्रेदं याज्यं आङ्‌वर्जनीयस्तस्यानेति पावतीति दंडिरत्नाकरादयुक्तमिति तत्सूचितं तस्य च संमतिमप्याह तन्न एवं केचित्तु ना
भा यं पर्युदासः किंतु प्रसज्यप्रतिषेधः अग्रे प्रतिषिद्धार्थीयमारंभ इति चेत् अन्यथा पूर्वं पौर्वसिद्धांतसंगतिः स्पष्टैव वक्ष्यमाणरीत्या
पदद्वयसैव पर्यायपतिष्ठ किंच फलेविशेषस्तथाहि अं इत एत इति रूपप्रतिषेधपक्षे तस्य स्थानिवत्वादाङ्‌त्वेन प्रगृह्यत्वनिषे
धात् पर्युदासे तु स्वतोऽनाङ्‌त्वात् स्थानिवत्वे ननिपातत्वाच्च प्रगृह्यत्वं दुर्वारमेव परादिवत्वेन तन्मिन्नत्वे तु न लभ्यमशास्त्री
यत्वात् एवमपि त्याद्दौ प्रगृह्यत्वात् सर्वांतवत्वेन पदांतत्वात् पूर्वरूपानापत्तिरिति दंडिरत्नाकरादयस्तत्खंडयन्न ततः पर्युदा
से आदौ फलाविशेषं प्रतिपादयति वासुदेवा आदिना एत इत्यादिपरिग्रहः पूर्वांतेति निपातत्वार्थं त[illegible]दावश्यकत्वेति नितस्य

शे०टी०
२५६

पित्वा भङ्गति भावः यद्वा पर्युदासेपि निषेधस्यागमत्वेन शास्त्रीय कार्यादेः सत्वादिति बोध्यं सिद्धत्वादिति एवं च न तत्र तद्भिन्नत
मयुक्तं कार्यमिति तदैक्यमेवेति भावः प्रथमदोषमुद्धरति ओदितीति अनाङितीति प्रतिषेधविषये आङ्नाङो रेकारादेशेन त्वति
प्रसवार्थ इत्यर्थः द्वितीयदोषमुद्धरति अनाङितीति भागवता ऽप्रत्याख्यातत्वादाह स्पष्टार्थमिति एतेन निपातग्रहणमुत्तरार्थ
मिति दीक्षितदर्शनं यावद्युक्तं एकाजनुपनिपातमात्रस्य प्रगृह्यत्वार्थमेकाज्ग्रहणं तेन गोणा नामी अभवदित्यादौ संज्ञासि
द्धिरित्यन्योक्तं अङिदित्येव सूत्रं कार्यमित्यपरोक्तं वापास्तं तथा लब्धस्य तत्रानुवृत्तिसंभवात् प्रतिषिद्धार्थमारंभेन तद्विष
यत्वलाभात् देवोसि वाय्य वायाहीत्यादौ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया निर्वाहात् अत एव तत्र प्रगृह्यत्वासानिष्ट
त्वात् अत्र च्ये ते प्रतिषेधानुत्त्या तेषामनभिधानसूचनात् तेषामप्रसिद्धत्वादल्पत्वात् तथान्यासे मात्रालाघवस्या
गौरवस्य सार्वत्रिकस्य सत्वेपि पदलाघवाभावात् निपातपदावश्यकत्वापत्त्या गौरवाच्चेति दिक् एतेन पदद्वयघटितन्त्या
सकरणेन सूत्रकृत ओत्सूत्रस्य भाष्यप्रामाणभगवत्पक्षलक्ष्यभेदस्य संमतत्वात् न त एव तत्प्रयोगस्य प्रामाणिकत्वादन्या

रामः
२५६

210

याततद्विरोधापत्तेश्चश्चिंत्यमिदमित्यपितद्युक्तमपास्तंयतोनमत्ताख्यातंकिंतुसमष्टौश्यमतआहस्त्रांगेतितन्मप्रसक्तेकपर्यामत्वात्
यथाचैततथास्फुटीभविष्यतिएतेनाज्झितैकत्वविवक्षयासमुदायनिरासइतिदंड्याद्युक्तमपास्तंप्रदेशेरवाभावात्तस्मि
न्नचारितार्थ्यत्वव्यमर्थमाहान्यत्रेतिभाष्येइतिएतेनाष्टकसंज्ञायामेकग्रहणस्योक्तार्थज्ञापकतामाश्रित्यानेकाज्ग्रहणसु
त्यज्ञमतएवमनोरमायांनिपातग्रहणस्यैवफलमुक्तंनत्वेकाज्ग्रहणस्येतिदंड्याद्युक्तमपास्तं।भाष्यविरोधातनन्वेवमपितत्रका
र्यवाधाततदाश्रयेकृत्वातावेवकार्यमितिदोषतादवस्थ्यंनाफलत्वमेवातआहजातीतिअनतिप्रसंगायाहापातेतिवोध्यमि
तिएतेनसमुदायग्रहणशंकानिरासार्थमन्यथाइत्यपिहीत्यादौसमुदायेकाज्झिर्वर्णत्वन्यायेनसमुदायस्यैवस्यान्नावयवा
नांसिद्धांतेतुतक्रकौंडिन्यन्यायानित्यत्वास्यरत्वेपिपरेप्रकृतिभावइतिकेयदाद्युक्तंवर्णग्रहणेतद्विधावज्झंतनिपातेतिव्याप्तिनि
रासार्थंतदितिरत्नाकरदंड्याद्युक्तंचापास्तंसमुदायसंज्ञायाऽवयवानामननुग्रहात्त्वाहलंतेसत्यपितत्वेफलाभावेनाज्झंते
एवसिध्याव्याप्त्याभावेनतत्सामर्थ्यादज्झपर्यंतसैवग्रहणात्नचपुरोस्तीत्यादौप्रकृतिभावेनरोरुत्वंनस्यादितिवाच्यंप्रगृह्यसं

शे०टी० ज्ञां प्रति रुत्वासिध्या रेफांते तत्वाभावेनादोषात् न च सांतनिष्ठतत्वस्यैकदेशेतिन्याये फांतेपि सत्वेन तत्वात् तन्नस्यात् । संज्ञांप्र
१५[illegible] तीवमकृतिभावं प्रत्यपि रुत्वासिध्या तदप्रवृत्तेः सांते तु न किंचिदपि सिद्धकाऽऽस्य फलं यत्व कृतिभावेन व्यावर्त्यं वैपरीत्य
शंका तु पर्युदासादेव नेति दिक् काका पाति प्रयोगे इत्यर्थः स्वार्थेति वाक्यार्थस्त्वर्थः पूर्वमेवं नामेस्थाः संप्रति त्वेवं मन्यसे इ
त्यर्थपर्यवसाने हि पूर्वोक्तार्थस्यानभिप्रेतत्वं स्फुटमेव गम्यते इति भावः पूर्ववदेवेति केत्यादेरनुपयोगाशंकां त्वद्दिनि
धायाहैवमिति आकारप्रतिपाद्यार्थेत्यर्थः एतेन स्मरणद्योतक इति सामान्यतो मनोरमा रत्नाकरबोधिन्याद्युक्तमपा
स्तं । उक्तहेतोरेवाह निपात इति एतेन पूर्वविरुद्धमिदमित्यपास्तं ननु चांते ऽतिप्रसंगो ऽआह निपातेति सतीत्यनेनासंभव
तेषामपीति सूचितं अत एवाह सार्थकेति पस्थितिरिति तथा च लौकिकार्थवत्वयोग्यपदाश्रयेन्यायप्रवृत्तिरिति सिद्धांतविष राम:
यता ऽन्वास्ति अत एव र्णग्रहणात् दोत दप्रवृत्तिस्तदाह गौणेति यच्च ण्यन्यत्र निपातग्रहणे सर्वग्रहणमिष्टं तथापि इह श १५०
ब्दाधिकारेण भाष्यप्रामाण्यादर्थवत्परिभाषैव न तु परिभाषयोः प्रवृत्तिरेव निपात इति सूत्रे ग्रहायोत इति सूत्रे ऐचौत श्चांत
गौ

211

दा दा

सप्रतिषेध इति वार्तिकारंभस्तदाह प्रवृत्तेति अदोऽभवदित्यादौ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया निर्वाहाद्दाहगोऽभवदिति एतेन
तस्याविशिष्टरूपोपादानविषयत्वात् भानोऽन्वेत्यादि तत्सतुरयामिति रत्नाकराद्युक्तमपास्तं प्रकृतसूत्रभाष्यविरोधापत्तेः न
न्वेवमपि कार्यकालपक्षेऽत्र तदुपस्थितिसामर्थ्यात्स्यादेवग्रहणमत आहैवंचेति अपि नाययथोद्देशपक्षसमुच्चयः एवं चे
त्यस्यार्थमाह तदिति नन्वेवमुक्तरीत्याऽतिप्रसंगोऽत आह वायेति: अदिना प्रातिपदिकसंज्ञादिपरिग्रहः तन्मूलार्थवत्प
रीभाषाया अप्रवृत्तेरिष्ठयति अत एवेति असंभवेत त्रतत्वसेष्टत्वादाद्दनिपातेइति ननु तस्मिन्निति वाधेमानाभावे नौ
न्वित्यात्संबुद्धिपर इति व्याख्यानमेव सुपर्कं युक्तमिति मूलासंगतिरत आहत्रयो इतीति ननु निषेधानित्यत्वे नानूद्यमा
नौकारविशेषणत्वान्निमित्तसप्तमी क्विति चेति वदिति रत्नाकरोक्तमपास्तं तत्रापि तल्लक्षतिसीकारात तन्त्विदं वार्थसंहिताया
अविवक्षायां वित्त्वस्य सिद्धेः समासे तु नास्य प्रवृत्तिस्तत्र हि सुब्लुकि तन्निमित्तौकाराभावात् संबुध्यं तेन प्रायोऽसमासाच्चा
तहसंहितेति आदिना वलोपपरिग्रहः तदेव प्रतिपादयति अधिकस्यापेक्षिकत्वनिरासाय यावदर्थमात्रेति संगत्यर्थं ज

१०९

न्य

शे०टी० इति संपूर्णैकसूत्रप्रतीकं अत एवाहान्वेति ञमन्ते इत्यन्ने त्यर्थः निपातन एवेति नमत्याहार ञ ग्रहणसामर्थ्याद याहल्
१४८ षु विशेषाभावं इत्य ग्रहणमेव कुर्यात् ञ न्निपाति ञकारोच्चारणसामर्थ्याच्चेति भावः ननु पाणिनिनैकसूत्रत्वेनैवेदं प
मि ठितं किं तिम्मूले योगविभागोऽत आहान्मकइति। ननु वृत्तौ तत्पक्षे नन्वेवमपि पणादेशेन सानुनासिकवकारश्रुति
तमेव स्यान्न नूतमत आह प्रग्रस्येति प्रकरणे न तत्पाठेन अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेव प्रगृह्यत्वे संज्ञात्वे त्यर्थः
षष्ठीत्वादेशाये क्षये ति न दोषः एवं च वेक्ष्येमे वाहो इतीशेषः अत एव चः नन्वेवमपि स्यानिनितत्वेष्वादेशेन तत्वम
भा वा ल्विधित्वेन स्थानिवद्भावादत आहादेश इति सह विधानेपि वान्वं क्रमवतित्वात् संभवानुरोधेनादोसंज्ञा तत आ
हेशः अल्विधित्वं तु न सुप्त्ववत् इति तत्त्वमिति भावः एतेन स्थानिवत्वेन न निपातएकाजिति प्रगृह्यत्वमित्यपास्तं ए म:
नन्वेवं गोरवादादेशे नैवतत्संबंधोऽस्त्वत आह प्रग्रस्येति परं परस्यात्रापि तथैवेति भावः न च दीर्घोच्चारणसामर्थ्या १४८
द्यणभावे एतत्प्रकरणपाठो व्यर्थ एवेति वाच्यं असंहितायां साफल्यात्। अनुवृत्तिपक्षे आह प्राक्लेति पूर्वमतसमुच्चा

213

यकोऽपि॥ नन्वनेनविकल्पेनोभयोरभावपक्षे निपातइतिप्रगृह्यत्वेन उ इती त्येवस्यान्नतु वितीति इदमयुक्तमत आह प्र
गृह्येतितस्यापीत्यर्थः॥ अतएवाग्निमापिसंगतिः॥ तेनचादेशादिसमुच्चयः॥ तात्पर्यमप्रवृत्तौहेतुः॥ तदुक्तमितिव्युत्क्रमेणा
न्वयः॥ अतएवत्वबुपतिः॥ अनुवृत्तिपक्षेऽयंग्रंथस्तदाहशाकेति॥ अनेनेतितस्यातत्वविवक्षया तृतीयाहेतौवाभाष्येणेत्य
र्थः॥ हिपतः॥ एतेनानुवृत्तिपक्षे उक्तरीत्यातयोः सिद्धिर्नतु वितीत्यस्यातोयोगविभागइतिरत्नाकरदंड्याद्युक्तमपास्तम् अतइ
तिउभेयद्यपितत्रासिद्धेरित्यर्थः॥ उञइतीतिमौलविभक्तसूत्रप्रतीकमिदंनन्वेवंसामानाधिकरण्याद्यभावात्कथंसं
ज्ञासंज्ञिभावोऽतस्तस्यफलितार्थत्वंध्वनयन् शाब्दार्थमाह उञ इति अध्याहारोऽन्वयायेतिभावः॥ तस्यशब्दपरत्व
स्यैवसत्वादाह पदमितिइत्यन्निति त्रितयमित्यर्थः॥ एतेनसंज्ञाभिन्नंद्वयमनुवर्ततइतिरत्नाकरोक्तमपास्तम् अन्नान्त्ययोरा
वश्यकत्वस्यस्पष्टत्वादाद्यफलमाह विकल्पेति हियतः॥ ननुयोगविभागेपिकंइतिसूत्रेनानुवर्तेपूर्वविकल्पस्तुसामर्थ्या
दादेशएवतत्कार्यप्रवृत्त्याकंइतिवितीरूपद्वयार्थंभविष्यति। आदेशस्यानिवर्त्तेनप्रकृतिभावा [illegible] पवादेनमय

शे०टी०
१४१

इत्यनेनांतरतम्यात्तदनुनासिकत्वस्य सुलभत्वेन किम्वितीत्यपि सिद्धमत आह ऊँ इत्येवेति शाद्वाधिकारे इष्टत्वनसंभवादाह्य
र्याधिकारादिति असमुख्यत्वात्तत्रासन्निभावस्येव तत्रासत्वादिति भावः दोषांतरमाह दीर्घोच्चेति मात्रपदेन प्रगृह्यस्य व्य
वच्छेदः अपि कृतसमुच्चायकः यणापतेति भावः पक्षद्वयहविधानेति अन्वेवं तस्यैव संबंधोऽस्तु मास्तु वा विकल्पसंबंधो
ऽत आह प्रगृह्येतिमात्रपदेन विकल्पनिरासः अत एवाह नित्येइति इत्यीति इतीति चेत्यर्थः तस्मादुभयोरनुवृत्तिरेतेन प्र
गृह्यानुवृत्तावादेशमात्रविकल्पे प्रगृह्याप्रगृह्ययोर्द्वयोरपुंज्ञोरादेशापत्तौ प्रगृह्यादेशे प्रकृतिभावेनेष्टसिद्धावप्य
प्रगृह्यादेशस्य सवर्णोऽनुनासिको वकारः स्यात् न तदनुवृत्तौ तु प्रगृह्यत्वमप्यनेन विधीयते इति नोक्तदोषः शाकल्या
ननुवृत्तौ तु उञ्मात्रस्यानेन नित्ये ऊँ आदेशे ऊँ इतीत्येकमेव रूपं स्यात् प्रगृह्यमिति प्रथमांतस्य षष्ठ्यंततया विपरिणामं कृ
त्वास्यानि विशेषणत्वं स्वीकृत्य प्रगृह्यस्योञ ऊँ इति हरदत्तोक्तव्याख्यायां तु ऊ इतीति वितीति चेद्वे एव रूपे स्यातां न
तु उ इतीति तस्मात्तदनुवृत्त्याऽऽदेशविकल्पे रूपत्रयसिद्धिरिति कैयटदीक्षितदंडिरत्नाकराद्युक्तमपास्तं विकृत्युक्तेः वि

एम:
१७१

215.

परिणामिमानाभावात् दोषांतरस्याप्यत्रसाष्टत्वाच्चेतिदिक् दीर्घोच्चारणंतुप्रागुक्तरीत्यासफलमेतेनदीर्घोच्चारणसामर्थ्यादे
वप्रकृतिभावसिद्धेः। किंगत्वघत्वेनेत्यपास्तं। नन्वनेननसंज्ञादेशोभयविधानेवाक्यभेदापतिरतआहानेति। क्रमेणाहप्रगृह्ये
तिउभयत्रापितदनुवृत्तेरुक्तत्वादाहशाकेतितथाचपक्षेद्वितीयस्यसिद्धावपिइतीतिनस्यादितिभावः। भावेतिरूं आदेश
स्येतिभावः प्रागुक्तरीत्यामूलासंगतिंध्वनयन्सिद्धांतमाहवस्तुतइतिन्याय्यमित्यत्रान्वयः संहेत्यनेनवाक्यभेदनिरा
सः एवेनविशिष्टविधित्वव्यवच्छेदः प्रागुक्तमेवाहादेशेरइति। अत्रभाष्यविरोधंपरिहरतिभाष्येइतिस्वरूपेतिदीर्घोऽ
नुनासिकइतिवदतएवापिसूकइतिभावः ननुमेयधातोर्ग्रहणंकुतोनातआहव्याख्येतिबहुलक्ष्यसंस्कारानुरो
धमूलकादित्यर्थः ननुपमप्रगत्वपक्षेनप्रगत्वपक्षेप्रकृतिभावनास्यबाधादतआहास्येतिकिन्तुक्तमित्यादौम्प्रग
त्वसंज्ञापानिपातइत्यनेननित्यत्वादाहकिंविति। तिसंज्ञाभावइत्यत्राकारसंश्लेषः तत्त्वाभावइतितस्यसप्तम्यप्रकृति।
त्वेननतदर्थानान्वितत्वादितिभावः शब्देतिशब्दानुशासनप्रस्तावात्सप्तम्यर्थेइत्युपात्तार्थोदृष्टिप्रतद्वाचकश

शे०टी वृत्यर्थः॥ नन्वत्रसंहितायानप्रगृह्यत्वसंप्रयोजनंमतआह प्रगृह्येष्विती तियद्यपि स्वार्यातन्तूक्तत्वेनाध्यमानामित्यत्रसं
१५० हिताकालेप्यस्ति तथापितत्रकृत्सक इतिप्रकृतिभावेनैवसिद्धं छेदस्यापाद्यरूपाभावात्पक्षेदोषानेतिभावः॥ आदेश
इतिसुपामितिभावः एवमग्रेपि॥ अत्रापिभाग्वत्पदपाठेदोषोबोध्यः दीर्घत्वेनानणत्वादाहतपरत्वमिति॥ अर्थग्रहणफ
ल स्पष्टत्वमग्रवक्ष्यमाणत्वादाह संमीतीति॥ प्रकृतेदीर्घत्वभ्रमनिरासायाह इदुस्वांतेति परस्येतिशेषः॥ जातावेकवचनंतु
कृतुनह्रस्वश्रवणापत्तेः॥ अर्थेइत्यनेनप्रधानन्यायेनार्थग्रहणसामर्थ्येनचविभक्त्यर्थस्यैवग्रहणमितिभावः॥ तदिति
समासघटकार्थपदेत्यर्थः॥ पपौ॥ त्यादाविति आदिनापपीत्यादिपरिग्रहः॥ ननुव्यपदेशिवद्भावेनतदंतत्वेपिनसप्तमी
त्वमतआहेहेति एवव्यवच्छेद्यमेवाहनत्विति॥ इतिहैतौतदिति तत्रापिलतत्सिध्यर्थमित्यर्थः॥ वाप्यश्वइत्यादिव्यावृत्त्य
र्थंतुनवाप्यादिपदानामाधेयाश्वादिरूपार्थवृत्तित्वेपि अधिकंप्रविष्टंनतुतद्धानिरितिन्यायेनसप्तम्यर्थवृत्तित्वानपा रामः
येनतस्यादुर्वारत्वादितिभावः॥ इत्येवेति एवमेवलघुभूतसूत्रत्रयेणेत्यर्थः॥ न्यासेति सूत्रत्रयेत्यर्थः॥ वैजासेतिप्रकृत १५०

सूत्रे इत्यादिः तनुप्रकरणात्तो वैजात्यं दुर्वचं प्रकरणस्यैकत्वात् सूत्रतो वैजात्यं तत्रापि सममिति कथं तेन सिद्धांतभूतेनोक्ता
र्थबोधनमत आहोकारांश इति। ऊकारांतसत्सम्पाद्यसंभवादित्यर्थः अप्रवृत्तौ हेतुरयं तद्वदीकारांशस्य संभव एवेति क
थयन् सिद्धांतमाह पप्यीत्यादेरिति प्रकृतसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यादेवेति भावः यथा चैतत्तथा स्फुटीभविष्यति एवं वाप्यश्व
इत्यादावपि सप्तम्यर्थोऽस्त्येवेति नार्थोऽर्थग्रहणेनेति प्रश्न इतीदं न्युक्तमपास्तं तत्थ्यार्थस्यैवासंभवात् अवधारणार्थ
मात्रपदेनाधेयव्यावृत्तिर्न तु प्रकृत्यर्थस्येत्याह तत्संसृष्टेति। अपि नातत्समुच्चयः तथा च विशिष्टे पर्यवसानेन प्रकृत्यर्थवि
शिष्टसप्तम्यर्थाधिकरणमात्रे इति प्रकृतिप्रसक्तयोर्भ्यार्थविशिष्टेतरपदार्थवृत्तित्वादत्र न भवती भावः जहत्स्वार्थाच्च
त्ति पक्षे पूर्वोत्तरपदयोर्वर्णावदानर्थक्यादिदं सिद्धमिति रत्नाकरोक्तिं खंडयन्नाह संज्ञायामिति जहत्स्वार्थातु तत्रैव स्थि
यत्र विरोधिनी सुक्तेरिति भावः सकलग्रंथकरोतत्र सांगत्यायउत्तरपदस्यार्थवत्वस्यात्रापि सत्वादाह पूर्वपदेति सुप्सु
पेति अस्यैवैकल्पिकत्वात् अत एव न स्थिरिति भावः। अत एवाह। जहदिति। नन्वेवं गौरीत्यादावप्यधिकरणकार

218

शे०टी० कस्याक्रियान्वयावश्यकत्वेननतस्याध्यानुपातत्वेनविशिष्यतपातत्रतस्यलक्षणावश्यकत्वेनतन्मात्रपर्यवसन्नत्वमि
१५१ त्यव्याप्तिः किंचविरुद्धविभक्तिरहितनामार्थतत्पाभेदेनान्वयायोगो दभेदान्वयायतेषांतदधिकरणकेलक्षणावश्य
कत्वेनसमम्पार्थमात्रपर्यवसन्नत्वाभावः लुप्तस्मरणाच्छद्बोध इतिवादिनांमतेतसमम्पार्थपर्यवसन्नत्वमेवनेत्यतआ
हगोरीतिगुणभूतक्रियायामपितदन्वयस्यान्यत्रस्पष्टतरत्वात् प्राचांमतेनेदं किंचराज्ञोदेवदत्तस्यदत्त इत्यादौप्र
कारद्वयेनाप्यन्वयदर्शनेनलोपादिद्वारालक्षणाया एवान्वाख्यानेनतेषांसमम्पार्थमात्रलक्षणेयातस्यर्यवसन्नत्वेन
मेदेनान्वयेवाधकाभावः भेदाभेदान्वयबोधेचतात्पर्यमेवनियामकंयथाच तथाऽन्यत्रस्फुटं केइतिअन्तक्रियारू
पाध्येय इत्यर्थः।इको सवर्णे इति सूत्रस्थकैयटानुरोधेनाहसुसुपेतीति फलभेदविशेषंवक्तुंप्रकृतसूत्रस्थकैयटानुरोधे रम:
नाहसुप्सुपेतीति फलभेदविशेषंवक्तुंप्रकृतसूत्रसमासत्वेनिननतुतदभावेपितत एवतत्त्वंप्राचोक्तंकुतोनात आहनिभाषे १५१
ति।तदधिकारपाठएवहितस्थ्याघेमानंनचात्रतथेतिभावः तथाचात्रगौणत्वंनतुमुख्यमत एवोक्तसादृश्यमुपपन्न

मित्याह निसेतिहि यतः मात्रपदेन तद्व्यवच्छेदः अतएवतत्साद्दृश्यातस्थानित्वंननुतर्थ्येतिदिकून्नुपरणकारेणप्रत्याहा
रेऽस्याप्यणत्वमेवात आहात्रेति।व्याख्येतिअप्रगृह्येति पर्युदासेनहलामप्रवृत्तावाधवायायावेदृत्येववाच्येणग्रहणसा
मर्थ्यमूलकादित्यर्थः यत्तुमौलेः पर्युदासेनयुक्तः अगच्छतंहरीइत्यत्रमुतस्यनब्धरीत्याश्रयेणास्मन्मतेस्थानिवत्त्वेनप्रग्र
ह्यत्वेपिस्वाश्रित तदन्यत्वस्यापिसत्वादनुनासिकापत्तिस्तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेधोयं एतेननतथाहरदत्तोक्तिरपास्तेतिरत्नाक
रस्तदसत् अतिदिश्यमानेत्यादिप्रागुक्तेस्तदध्वनयन्नाहागच्छतमग्नीइति।कैयटादिदर्शितयथोद्देशपक्षस्वरूपाभि
प्रायकोयंग्रंथइतिध्वनयन्नाहयथोद्देशेति एते नतदाफलाभावात्कथ्यप्रवृत्तिरितिकार्यकालेऽन्वागमनेतस्यासिद्धत्व
मितिकेयमेतदितिचपराहस्तं।प्रगृह्येतिप्लुतपक्षेऽफलत्वेपितदभावपक्षेऽनुनासिकप्रतिबंधेनफलवतीत्यादिः तस्यापीतित
द्दृष्ट्यातत्रद्विमात्रत्वबुद्धेरितिभावः।नन्वेवमपिपुनःप्रवृत्तौबीजाभावेनकथंप्रवृत्तिरत आहसंज्ञायाइतिलक्ष्येलक्षणमि
तितुविध्यादिविषयकमितिभावः ननुस्थानिवत्वेनैवसिद्धेकिमर्थमयंप्रकारोऽत आहस्थानीतिनन्विकादेशोऽकरीला

शे०टी० अस्थानिवत्त्वेन द्विवचनत्वमेवस्त्विति कथमादावेव प्रगृह्यत्वमत आह पूर्वेति। ननु तेनापि ताद्रूप्यातिदेशो न। छेऽत आह
१५२ तेनेति वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्य तेनानति [illegible] देशोपस्थापकत्वेनातिदेशासंभवात्। इदं द्रष्ठयति अत एवेति साधार
णधर्मातिदेशांगीकारादेवेत्यर्थः। यथा चैतत्तथा प्रस्तात्प्रतिपादितमेव। अत्र च स्फुटं। आकार इति कैयटादावित्यर्थः॥ नन्व
चांधिरित्यत्र कुतस्त्वश्रुते उच्चिते अत आह सिद्धमिति सवर्णसंज्ञाप्रकरणे इति भावः। सूत्रपाठे प्राथम्यादेवमुक्तं यथो
तरमिति न्याय्यं नाग्नेयत्पयः। एवमग्रेऽपि अंचो ऽ स्फुइत्यादिभाष्यप्रयोगनिर्वाहाया हव्वति घटकेति एतेन स्पष्टप्र
त्ति पत्त्यर्थं तदकरणमिति दंड्युक्तमपास्तं। वस्तुतस्तेषामार्षत्वेनोपपत्तेरुक्तज्ञापनेतादृशाक्षप्लुतफलाभावादच्चो
स्फुइति भाष्यप्रयोगेण पदांतरसमभिव्याहारेण स्फुटप्रतीतौ तत्त्वहेतेरपि बोधयितुं शक्यत्वेनात्र संधिपदसमभिव्याहार राम:
सत्त्वादेवमपि आलुचूतदसहने इत्यादौ सौत्रत्वादेरेवावश्यकत्वेनात्रापि तथैवोपपत्तावीदृशकल्पने [illegible] मानाभावाच्चे
दमयुक्तमिति बोध्यं तदाह केचिदिति॥ ॥इति स्वरसंधिः॥ स्तोः नन्वत्रस्थान्यादेशयोः समाहारद्वंद्वे क्लीबत्वापत्तिरित १५२

रेतरयोगेद्विवचनापत्तिर्नन्वसौत्वं पुंस्त्वमितिसि[illegible]च्छिंग सलौकिकत्वेनतद्व्युत्पत्त्यसोकालइतिवत्द्वितीयव्यासेसत्तोऽनाप
वेनौचित्यमित्याशयकान्नंदोषइतिवाच्यंसाहित्यस्यविशेष्यत्वेनतदविवक्षाऽसंभवेनानिष्टापत्ते तपतेस्तदंगीकारेतत्कृत
गौरवाच्च एते नसहितशब्दस्यशाकपार्थिवादित्वाल्लोपइतिरत्नाकरोक्तंलिंगमशिष्यमित्येवसिद्धे मनोरमादिःशेखरस्थ्वचित्यात
कल्पनेकृदंदसत्त्वकुत्सनेचगौरवादितिमंदोक्तंचापास्तंक इतोराशय्यानवबोधात् इष्टेःसत्वाद्यातआहसितीति एकरूप्या
यनिमित्तंशेषीदमेवबोध्यंएवमुत्तरसूत्रेपिसत्याभामइतिवन्निर्देशादित्याह संयोगइति तदर्थः अध्याहारलभ्यस्ययोगेइ
त्सस्यार्थसंयोगमात्राव्यवहितयोरेवेत्याहतेनेतिआदिनाकटुतैलमित्यादिपरिग्रहः तेनोत्तरसूत्राप्येवमेवेतिसूचितंननु
पदस्येत्यधिकारेणपदांतयोस्तयोरित्यर्थेननित्यमित्यादौदोषएवनात आहात्रेति असाफलमप्याहतेनेति अतिदेशेनानुक
रणस्त्रीत्वादाहसिद्धेति एवमुत्तरसूत्रेपिनपदांतादितिज्ञापकात् तदसंबंधोबोध्यः यथासंख्यमितित थ्यदध्येनत्यादेर
प्यानादितयातमादायपरस्मैपदानामित्यादौ सर्वांतरस्यक्रमेणवृत्त त्वादिशब्दैरनादिसिद्धलोकप्रसिद्धक्रमेणैवाप

११५

शे०टी० स्थितेरितिभावः ननुवाशरीतिवत् ह्रस्याऽसिद्धत्वादस्यकथमत्रेदमत आह वा शेति। श इति विसर्जनीयस्येति सस्येत्या
१५२ दिः॥ नन्वेवं स्खलांड शेंतेस्वरि चेत्तानयोरत्रते रवलचितोऽत आह तयोरिति वैचित्र्येति अत्र तयोरभावे पदोष इति स
त्वेनार्थमित्यर्थः प्रश्नशब्दे गुणाभावस्यानिकमाह प्रश्ने इति। बाधकान्येव निपातनानीतिभावः एवं रीत्या सूत्रमित्यापास्तं।
टोरिअस्यविशेषणत्वेन टवर्गान्तात्पदादित्यर्थादितिभावः॥ स्पष्टार्थेनितिपदविच्छित्त्वाभावसंपादनद्वारा समर्थपरिभाषानु
पस्थापकत्वं तु नानामित्यस्यवैयर्थ्यापत्तेर्युक्तांतरस्यवक्ष्यमाणत्वाच्चेतिभावः॥ पदांते इति। खिट् इति ष्टुती स्यादाविति
भावः एवं च सन व्यावर्त्य इति तात्पर्यं। अत्र तेन षत्वं न तु वास्तवः स इति स्वचयन्नाह ऋस्तात् इति समाहारद्वंद्वेन पुंस्त्व
त्वापत्तेरितरद्वंद्वे द्विवचनापत्तेश्च षड् पधिकेति। यत्तु संख्येति खरासिध्यात्स्थिमिति प्रकाशकृतन्न समासभेदेन स्वरभेदेद्र रामः
ष्टापत्तेः असंज्ञात्वेन कर्मधारयासंभवात् षष्ठीसमासे क्लिष्टत्वादाद्यष्ट्यगितिम्लादिरीत्या सूत्रीयन्यूनतां परिहरतिउप
तिकमलमुरादिः चक्षद्दशानित्यादौ इति शेषः एतेन चक्षेर्वृत्ते तिदं उक्तमपास्तं नोपाध्यारित्यस्य प्रवृत्ति केचित् स्या १५३

निवर्त्तेनन्तदप्रवृत्त्यातदपियुक्तमेवेत्यन्योवेमीतिवच्मीतिपाठांतरं॥हयवरट्सूत्रस्थकौस्तुभानुरोधेनाहैतच्चेतिव्यक्ति
पक्षेतुप्रतिलक्ष्यंलक्षणभेदेनरेफविषयलक्षणस्याचारितार्थ्यात्तत्रापिप्रवृत्तिर्दुर्वारैवेतितदाश्रयणंतत्रतुमूलरीत्यानदो
षइतिभावः॥इकोयणितिसूत्रस्थकैयटरीत्यातत्पक्षेपिमूलंसुयोज्यमित्याहवस्तुतस्त्विदमितिअव्यवहितोक्तमित्यर्थः
तत्रहिद्वयोरपिपदयोरुत्सर्गापवादभावःसंदिग्धत्वाश्रयोऽस्त्वेवेतितेनोक्तंमूलादिदूषयतिनिर्विसर्गसूत्रानुकरणात्सुध्यु
पास्यइत्यादौयणभवापत्तेतिभावः॥सवर्णेतितत्तयाएकदेशभूतंतदवयवेत्यर्थःसवर्णइतिस्थानिनइतिभावः॥तार्यादितित
त्कारणादित्यर्थः॥अतएवत्वानुपपत्तिःतस्मादितितत्कारणादित्यर्थः॥अतएवत्वानुपपत्तिःतस्मादित्यस्यानदोषइत्यत्रान्वयः
तदर्शितोऽनुवदतिरेफइतिविषयसप्तमीएतेनभाष्येरेफस्येतिसंबंधसामान्येषष्ठीसूचिता॥यद्यपिभाष्येऽत्राद्वित्वेप्युक्तंत म
थापितस्यात्रानुपयोगात्त्यागः॥यद्यपिपरपसवर्णेप्येवंतथापिसमापेरेकपादादर्धपरेनिरेफोष्मणामित्यस्यत्वानु
नासिकोऽनुस्वारात्तरत मश्चसवर्णोनास्तीत्यर्थः॥अतएवोष्मग्रहणंसार्थकमतएवत्वमहिष्मानित्यादौसवरी

मरा

दे०टी० १५४ त्वास्यानप्रयत्नोभयांतरतमऋकारसंभवेपि नानुनासिकः सः नाज्झलाविति निषेधेन सवर्णत्वाभावादधिकमुद्योतादौ
स्पष्टं। एतेन तत्र्यासकृतग्रंथकारोक्तमपास्तं तीती त्वाहुरिति पाठः यत्तु निसर्वर्द्धत्वमिति योगविभागोत्तादृष्णमयट् इति र स्वाकृर
स्तन्नयोगविभागस्य भाष्यानारूढत्वात्सामानाधिकरण्यस्यत थापि दुर्लभत्वाच्च तदेतत् ध्वनयन्नाह स्वार्थिक
इति तत्प्रकरणपाठादिति केचित् वस्तुतोऽयं स्वार्थिका इत्यस्य प्रापिकत्वमत एव मकारवचन इत्यादिविषये वाचकता
प्रतीतिस्तस्मादधिकरणेर्थे एवं तेन मयडिति मूलोक्तं प्रथमव्याख्यानं तत्र त्वमयुक्तमेवं सति प्रकृतेतमुपपादयति
तत्रेति अर्थादेव पूर्ववृत्तस्याभादिति भावः एकवाक्येन तदलाभादाह वाक्येति अत एव तत्र तदिति सफलं अन्यथो
क्तरीत्यावेयर्थ्यं स्पष्टमेव इदं समर्थयते अत एवेति अतं तस्वार्थिकमयडंगीकारादेवेत्यर्थः एतेन मयड्वैतयोरिति एमः
विका एवयवयोः सइत्यपि निरस्तं त्वस्याभावादिति तत्र पदिच्छेदकमात्रस्य प्रमाणपदेन ग्रहणेपि चिन्त्यमिदं स्यात्तयात्वात्तन्नन्वे
वं कथं मपूरव्यंसकादिगणेत्तत्पाठोऽतत्र आह मपूर इति नात्रास्मिन् चिन्मात्रशब्दे ननु पावादिगणे दातप्रकृतिमात्रपाठे १५५

नत्तदनिपातनादपंदुर्वारः नचात्रसत्त्वद्वयंतत्वेनवत्वाप्राप्त्याप्राप्तनैष्फल्यंअसत्यास्यासिद्धत्वात्प्रत्युतयासतिनांतमेवत
त्रपार्थ्यंनतुदांतमितितेनतन्निपातनंमतुप्प्रकृतिभूतस्यतस्यनांतत्वनिपातनेप्यन्यत्रदांतप्रयोगस्यनिर्बाधत्वादितिदंङ्गा
नन्नत्वन्मतेतत्रैवतन्निपातनेमानाभावात्ककुन्नायनमित्यादौदोषापत्तेश्चातआहयद्वारीतिमतेनेदमित्यनेननमतांतरम
पिसूचितंतच्चास्यत्वसुकुटप्राचामसांगत्यायाहतस्मादितिकेचित्तुमद्भावितांन्यूनतांपरिहरतिसमेतितथाचनातिप्रसंगा
णं। दीतिभावःतमेतित्वयोमध्येकस्यविदग्रहणेदृत्यर्थः।एतेनसस्यपूर्वसवर्णेमतस्तस्यलोपेएकतंतदभावेद्वित्वंद्वित्वत्रि
तमितिप्राचोक्तमपास्तं।मूला६ स्फुद्धोः अंसंगतिंवक्तुमादावाशयमाह पंत्रेपाद्यामितितामेवाहह्रस्वनद्इतिसत्रोक्तेतिसत्री
यभाष्येत्यर्थःअन्त्रमानांतरमाप्याहातएवोत्पूर्वेतिआद्यवार्तिकस्यकुर्वादसत्वेनतद्दिषयेऽञ्चोदूरमुक्तंदत्वम्नतत्तएवदो
षाभावादाद्रोगेइतिअत्रत्वंसवर्णविधायकंवार्तिकमिदमस्यारंभसामर्थ्यात्लोकेपिप्रवृत्तिरन्यथातूर्वत्वेस्कंदेश्छुद
स्यपसंख्यानमित्येवसिद्धेरोगेचेत्यस्यावैयर्थ्यस्पष्टमेव।नत्वत्रलोपस्यभावनीपितथाचवर्त्वेनद्वित्वंरूपमन्यथाभाष्यविरोधः

226

शे०टी० स्पष्टएवएतेनतथाभाष्योदाहरणासलोपइतिरत्नाकरोक्तंतत्राभाष्येनेनेतियोगविभागेनानसि[illegible]द्धत्वेनसिद्धमित्यन्ये।तंत्वा
१५६ पास्तांसूत्रमितिउदस्थेतित्यर्थः।नस्यतदादेः।यत्तुथद्वयश्रवणार्थमितितन्नउक्तरीत्याचर्त्वेनतदभावात्तदेतद्ध्वनयन्ना
हृष्मत्वादावितिस्पष्टंचेदंपरेश्चदांकेतिसूत्रेकैयटे।ननूदःस्थादित्यत्रपदागमाइतिन्यायेनाड्विशिष्टस्यस्थात्वात्पू
र्वसवर्णापत्तिःस्थानप्रयत्नाभ्यामित्यादि[illegible]त्कारीत्यादुक्तेश्चम-तआहोदस्था[illegible]दितिआदेरित्यनेनतत्त्वबोधना
दित्यर्थः।उदइत्यस्यविशिष्टविशेषणत्वेनतेनतत्रप्राप्तापिवंतद्बोधितस्यानित्वस्यतेननिरासेननिर्दिश्यमानस्यैव।तत्त्व
बोधनेननतेनादेरित्यस्यसमावेशेनतदादेरेवग्रहणमितिभावः।स्पष्टंचेदंपादः।षदित्यत्रभाष्ये।अन्यत्रचएतेनेदंसर्वंचिं
त्यंष्टुतस्तत्रयस्तुतस्यचरूपस्यासिद्धेः।श्चिन्वेतिवन्निर्वाहेऽस्यामुपयोगात्स्यलोपाभावेप्यश्रवणमितिसर्वग्रंथविरोधात् रामः
भाष्येकंठतस्तथा पाठानुक्तेः।भाष्येउदः।पूर्वत्वेइत्यादेरभ्यासेचर्चेत्यनंतरस्यापिलेखकप्रमादेनपूर्वपाठात्।एकतपाठस्यो
पलभ्यमानेनवार्तिकेनतद्दितस्यैवसिद्ध्याछांदसवर्णलोपांगीकारेगौरवेणवार्तिकंविनैवतत्स्वीकारौचित्याच्चेतिमंदो १५६

227

क्रमपास्तमुक्तं युक्तेः वैपरीत्यनिरासायाह ह्रस्वयइतीति। नास्त्युलावित्यादिनिर्देशं तथा च तस्मादिति प्रवृत्तिरिति भावः पदितु सवर्णे
इत्येवोच्येत तस्य तत्वस्य कृतत्वात् ततो हि रेफोष्मणामिति भाष्याद्धस्य ह एव स्यात् तथा च वचनवैयर्थ्यापत्तिरत आह पूर्वैतित
दपीत्यर्थः सामर्थ्यात्तस्य तत्वकल्पनादिति भावः एतेन पूर्वस वर्णोऽप्याहार्य इति प्राचोक्तं पूर्वतस्तदनुवृत्तिरिति रत्नाकरो
क्तं चापास्तं पूर्वविरोधं परिहरति स्वमतिस्य पूर्वत्वाविशिष्टत्वादशोकवनिकान्यायेन सुपरिहरत्वाच्चाह स्वरूपेति पूर्वत्वं तदवि
वक्षेति भावः। अनतिप्रसंगायन्यूनतां निराचष्टे पदान्तादिति तेनेति लोकेपीति भावः। आदिना विरपशीत्यादिग्रहः विपूर्वाद्रप
रोणादिकौ शशिनौ एते नपदान्तादिति मूले न पाठ इति सूचितं यथाश्रुतमूलासंगतिं निराचष्टे कुत्वमिति ततश्चत्वमेतेन सहस्रम्
लपूर्वत्वान्वयः सूचितः युक्रमोतिस्तुवेन्विव्यार्था एतेन पूर्वं कुत्वतो द्वेखपिचुत्वतोऽसिद्धत्वात द्वित्वं कुत्वमिति प्रक्रियाबोध्येत्यपा
स्तं शाद इति प्रकृतिभूते सतीति शेषः धातोः परस्मैपदित्वाद्दाहाङ इति अत एव सुक्रमोरितिनेट् रामनोरमादि सर्वग्रंथासंग
तिं ध्वनयन्नाह परेति अत्र प्रागुक्तं भाष्यमेव मानमिति ध्वनयन्नाह यरइति। सिद्धश्चेत्यर्थः आदिनाकंसादिपरिग्रहः ननु सू

228

१२१

ष्या नं

शे०टी० त्रमते इकार ऋकारयोः सावर्ण्यस्य सत्वेन सम्प्रसिद्ध एवात आह प्रयत्नेति यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् एतेन सूत्रमते तदाव
१५६ श्यकमेवेदं ञ्चुत्वमपास्तं। नन्वेवं शाल्पदोषेप्यविदोष एवात आह हाचीति ननु राज्ञीत्येव वाच्यमनुस्वारनिषेधेनेवेष्टसिद्धे
रत आह नेतीति यत्तु समराड्वृद्धाद्यन्वक्षाणणिजंमादौरक्विंबंतादाकृतेरिक्वपि सम्राडित्यत्र नत्वाभावोऽत्रैव फलमिति त
न्नाभिव्यक्तेतिन्यायेनोपसर्गेसोव [illegible] मात्रग्रहणात् तदेत [illegible] स्वनय न्नाह देमेति। नार्थेति नद र्थोपीत्यर्थः अत एवाह स्पवेति
ननु तत्रापि न षडित्यत्रेवात्र व्याख्यानान्न दोषोऽत आह ध्वनितमिति तत्र हि मो राज्ञीत्यनुस्वारनिवृत्त्यर्थमिति दंडिरत्ता
कराघुत्वनषडित्यत्रेव सिद्धेरिदं दर्चित्यमिति तथैव वाच्यमेवं रापरेरूत्य त्राषीति तत्र मनोरमोक्तमपि चिंत्यमेवेति मदोक्तं चा
पास्तं। भाष्य इति जातावेकवचनं। बहुव्रीहिरिति ननु पंचमीतत्पुरुषोऽसंभवादिति भावः मइत्येतिस्थानिसमर्पकमिति भावः सम्मः
पा० प० एकत्वादिरूपस्य संख्यांग्रहणे वाक्यार्थानुपपत्ते यौगिकत्वमाह स [illegible] मिति संख्यानं संख्या गणना क्रमइति केपटाद्युकार्थ
सांगवीजमाह पदितिनामनतीति पाठस्तदनतीरतैवात्तमिति पाठ [illegible] कमोयात्त्व। अनुदेशः पश्चादुच्चार्यमाणसं १५६.

बंधइतिकैयटाद्युक्तार्थांगीकारे परस्मैपदानामित्यादौ दोषतादवस्थ्यानां सएवंनेतिदोषोऽतआह पश्चादिति पदज्ञानाद्यनंतरमेवत्यर्थः
एतेनकर्मणि घञ् सूचितः समशब्दो न सर्वपर्यायः सुडापतेस्त ध्वनयन्नाह साम्यमिति तस्यातिप्रसंगादाह्वयाख्येति सं
दुपस्थितत्वादित्यर्थः शब्दार्थमाहैवंवेति पदार्थेत्रय ज्ञानेचेत्यर्थः सयथासंख्यमितियोजनयालब्धमाह संभेतिसंबंधायथाख्य
मितिपाठः तत्राप्यार्थस्योक्तत्वादंतेव्युत्क्रमेणाव्याचष्टे येनेति उभयोरपितत्कारणत्वेनोक्ते ख्यः तेनैवेतिकारणतुल्यत्वात्का
र्यस्येतिभावः एतेनसंख्याशब्देनक्रमोलक्ष्यतइतिरत्नाकरोक्तमपास्तं फलीतितदित्यादिः स्यानाख्येतिशत्रुमित्यादिवत
ध्यापाठेनैवेत्यर्थः अत्रोपस्थितत्वार्थतः अनोपस्थितत्वार्थतः सत्वादाह पराहतइति इदमेवात्रनिमित्तमन्यथास्य तात्सी
इत्यादौदोषापतेः ननुस्तु एवंतथापितदनुरोधेनार्थेसाम्येपिप्रवृत्तिरस्त्वितिनेदं फलमतआह ह्यावंतावित्ति॥ साहित्ये
विशेष्यभूते अप्राप्ते द्वंद्वंस्तुप्राथमिकबोधमादायसाधुंयद्यपिसमासत्वउपस्थितिरेकैवतथाप्येतत्सूत्रारंभसा म
र्थ्येनोपसर्जनवयक्तंतंत्रकमगृहीत्वायथासंख्यप्रवृत्तिरत्रशास्त्वित्ति दृश्यग्वाक्यकल्पनयावाक्यांतरंकल्पते एवं

शे०टी० चेदं सूत्रं द्वंद्व ॥ निर्दिष्टसंबंधिनोस्तयान्वयेपि द्वंद्वस्य साधुत्वं बोधयति स्वशास्त्रे तेन लोके आद्यंतौ वर्णानां विप्रशूद्रावित्या
१५८ देर्न साधुत्वं तदाहेवं चेति असोतकफलत्वे चेत्यर्थः। तत्र आद्यंता विप्रादौ वा केति वाक्यांतरेत्यर्थः तत तस्येति स्माच्छाद ११।
शोबोध्य इत्यर्थः अनतिप्रसंगाय भाष्याद्युक्तमेवाह्ना नेति तथा च यत्र तत्वं तत्रैवेतत् इति न तदभाववतित्याति
प्रसंगः अपकर्षसामर्थ्यादेव लौकिकस्याप्यप्रवृत्तिः तेन क्वाधिकारः क्व यथासंख्यमिति तु व्याख्यानतो निर्णयं ननु संख्या
साम्यात्लक्ष्यसंस्कारवेलायां प्रवृत्तो ऽर्थतस्त्वस्य तासीइत्यादौ नेति कथं तत्राह आह तन्वेतिविध्यादिष्वित्यर्थः
भाष्ये इति तत्र हिनकारेण प्रत्याहारमाश्रित्य मः प्रत्याख्यातो लक्ष्यासंभवान्नातिप्रसंगः इत्युक्तं च अन्यथा आगमि
नां तावत्तां प्रयोगेष्टसत्वेनागमानां च तावत्तासत्वेन तदसंगतिः स्पष्टैव सकलग्रंथासंगतिं ध्वनयन् सिद्धांतमाहे एभः
तेइत्याद्युक्तिरीत्या तेन तत्र तावत् व्यक्तिपक्षमाह विशीयसिद्धांतपक्षद्वये आह जातीति प्रतिपादितमिदमादौ प्रसंगा
त्सिंहावलोकनन्यायेनाहैवमिति एवं च तत्र त्वमनोरमादिकं चिंत्यमिति बोध्यं। दाम्न्यपि प्रागुक्तमेवाह्नात एवेति नि १५८

षेधेनतस्यन्महादेवेत्यर्थः॥एतेनसवर्णग्रंथविरोधादिदंचिंत्यं अप्रत्यय इत्यस्यस्वमात्रविषयकत्वात् यवतस्तद्वानित्यादिनिर्दे
शान्मतोर्मस्यानुनासिकोनेतिमंदोक्तमपास्तं उक्तयुक्तेः इदंवार्त्तिकं नन्वेवमनेनद्वितीयचर्त्वंदुर्वारमत आह तदिति ननुप्रा
तिशाख्यविरोधात्कथमत्रद्वितीयएवातआह प्रोदयमिति॥यत्तुप्रातिशाख्यमितिसमाख्याबलेननतस्यच्छंदोमात्रविषयत्वंलिङ्खि
त्वादौतुचर्त्वासिध्याद्वितीयस्यप्राप्तिरेवनातएवभाष्येऽप्सराइत्यस्योदाहरणंदत्तं नहि अप्सुसरंतीत्यर्थेऽप्पूर्वात्सर्तेरसिर्वि
हितइतिपस्यपदांतत्वंस्पष्टमेवेतितन्नसंभवत्येकेतिन्यायेनतथादुर्वबलात्तस्यान्याय्योपपत्तेश्चतदेतत्ध्वनयन्नाह
[illegible]ति।चर्त्वेति।चयोर्द्वितीयाइतिदृष्यतिभावः।पदांते इतिप्रायइतिशेषः।नयइति विनाचर्त्वमित्यादिः अत्रतुद्वितीयता॥द्विती ५
येतु॥द्वितीयदोषमुपपादयति अप्सरा इतिवदेः सेअपःयस्यपदांतत्वेनजश्त्वेचचर्त्वस्यावश्यकत्वादाहचर्त्वेति एतेना
त्रमान्याद्युक्तमपास्तंसिद्धांतमाहपक्षांतयोरिति याणिन्यभिमताव्युत्पत्तिपक्षस्यैवभाष्याभिमतत्वात्व्युत्पत्तावपिपक्षांत
रमाह।तत्वितिकिंतुभाष्यप्रामाण्यान्नपूर्वात्प्साधातोरसिरङ्नलोपश्चपतेःसआदेर्वइतिव्युत्पत्तिः तत्राद्यस्पष्टंनिरु

११९

शे०टी० केतन्भाष्येचउणादेर्भाष्यविरुद्धस्यबहुशउपलंभेप्यप्रामाणिकत्वात् इतिभावः एवंचतस्यासार्वत्रिकत्वेपितदेकवाक्यतापान्नदो
१५८ षलेशः वस्तुतोनेकवाक्यतायुक्तेतिप्रपंचितंभावप्रकाशे तथाचसर्वग्रंथासंयुक्ता एवेतिदि[illegible]बोध्यं तदाहेत्यत्रेतिउभ
यनिर्देशेपंचमीनिर्देशस्यबलवत्त्वेनङ्इति पंचमीस्वार्थेएवेति तत्फलितमाहसीतीतिव्याख्येति पूर्वसूत्रात्प्रवर्तेतेरित्यर्थः ए
तेनप्रकल्पकत्वपक्षाश्रयेनात्रव्याख्यानंसर्वेषामपास्तं तत्पक्षस्यभाष्यदूषितत्वात् यत्तुपरस्येतिविभक्तिपरिणामेनङ्इत्यस्यविशे
ष्यंसंभवतीतिन्यायात् नससस्ययथाश्रुतंतयाङात्परस्यसांतपदस्यासंभ वत् भाष्योदाहरणासंगत्यापत्तेश्चेतितन्न ङःमुट्सूत्र
स्यभाष्यविरोधापत्तेस्त ध्वनयन्नाहपरेत्तिसाक्षादुद्देश्यविशेषणत्वस्यकुम्भत्वादाहसेतिलक्ष्येतिसर्परज्जुत्वावच्छिन्न
मानाभावात् एवंचलक्ष्यभेदःस्पष्टएवामूलंदूषयन्निवेयधीतिङ्मोह्रस्वादित्यत्रसंबंधावश्यकत्वेमध्येनित्तदोचित्यमि एम:
तिभावः सामानाधिकरण्येपितस्यकुम्भविशेष्यत्वानुरोधेनाहनीत्तस्येतित्यस्येत्यस्याप्रवृत्त्यासमस्त्रुषोरितिवत्फलिता
र्थकथनत्वासंभवात् वैयधिकरण्येतुपदावयवस्येत्येवदस्यतेनतुपदांतस्येतिमूलंचिंत्यमेवेतिभावः अधिक[illegible]त्वा
१५८

233

न्वेयंपरिसंख्येत्याहचवस्येतिअतएवोत्तरार्द्धेतदुक्तिः तेननतथामूलाशयेनअंतेऽन्वययत्वंचतावत्तुकृप[illegible]सेरूपद्वयवृद्धिमाहतु

कइतितस्यङञश्चंतुनासिद्धत्वात् अतएवश्चुत्वात्तरमपितन्नएतेनन्तुकस्तस्यपदांतत्वाच्छुसिध्याङञश्चेहलतश्चुत्वेनजेतस्य

चत्वेपितस्यासिद्धत्वात् द्वितीयस्यप्राप्तिरेवनेतिरास्तंउक्तयुक्तेः शश्छोटीतिछत्वविकल्पेनाहशकारेतिउक्तव्याख्यानावश्यक

प त्वाद्याच्चनप्राप्तिएतेनचतुष्कश्लोकस्यकल्पनीयपदंचंद्रिकास्थत्वेनतदनुरोधेनोक्तंवस्तुतउक्तरीत्यारूपषट्कंवोध्यमिति

रत्नाकरोक्तमत्ररूपवृयद्द्विवोध्यमितिदंज्ञुक्तंचापास्तं जासिदिद्वित्वेनाधिक्यात् सामेतिङमइतिपंचम्यंतेनेतिभावः पंचम्यांत

दंतेनगुणः कृतात्मसंस्कारइतिन्यायेनाहतत्रेतिउक्तवाक्येइत्यर्थः अन्यथासर्वेष्टसिद्धेरितिभावः पदेतिषष्ठीतत्पुरुषः

एतेनविमतपक्षोन्वपार्थ्यंतदेतस्यङमपदंनत्वतोपस्थितेएवश्यत्वेनपदार्थैकदेशत्वात् ङमिद्ध्वान्वयोनस्यादित्यपास्तं

उक्तयुक्तेः उभयनिर्देशइतिन्यायेनाहमइतीति लाघवेतिवक्ष्यमाणफलार्थंउत्तरार्थश्चेत्यपिवोध्यंपदविषयकप्रश्नेहे

तुमाहङमइतियद्वोक्तव्याख्यानेनाप्यसंम तिमप्याहङमइतिअनितीतिङंतमूलादिसकलग्रंथासंगतिंप्रतिपाद

234

१२०

शेटि० यन्न सिद्धांतमाह भाष्येत्विति विभक्तिविपरिणामेनार्थः तदुक्तातिप्रसंगं निराचष्टे हंडीतिमध्येऽसंबंधायाह मंडूकेति अर्थेनत
१५१ त्करणेन नन्वावश्यकानुवृत्तिकपदस्येतस्यावृत्तेर्वैवोक्तार्थलाभे किमिति गुरुभूततयाकल्पनाऽत आह पदेति अचीत्यनेनापी
धि तिभावः तत्रैवेति आर्धधातुकस्येडिति सूत्रे वलादेरित्यादिग्रहणसामर्थ्यात् अत एव ङसीत्यादौ सादेः पदस्येति नार्थः
एतदिति पदे इत्यनुवृत्त्योक्तार्थलाभार्थमेवेत्यर्थः एवेनोक्तफलव्यवच्छेदस्तस्यागतित्वात् तत्प्रवृत्तौ च स्वरूपसती सप्तमी
निमित्तमिति नात्र दोषः अत एव नेदृशीत्यादौ वशादेः कृतद्वित्वस्यार्थलाभः नन्वेवं गौरवस्याविशिष्टत्वान्मूलोक्तमेवास्तु तत्र आ
हऊर्मतमिति आवश्यिकेनेति पाठः ननु विशिष्टस्य स्वभेत्वेन न पदत्वमत आह तरिति ननु निषेधेन निर्वाहः सर्वैरुक्त
एवात आह तेरिति तत्रैवेति प्रत्यासत्त्यावित्यपि बोध्यं तेनेति ग्रक्तवार्तिकोक्तेनेत्यर्थः एतेनैवं जातीयका अन्ये ग्रंथास्तेथे रामः
तिस्त्वितं किंचापदादिर्धाविति पर्युदासेन पदांतत्वनिमित्तकविधावेव तत्प्रवृत्तिरिति न त्वनुमतांगेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं एवं च तत
देवशरणं तदाह गितिसोऽत्र इति तथा चाप्य त्र भवत्येव अत एव नित्यमित्युक्तं राते नाणादीत्यत्रापि ण्यादीति पाठः सू १५१

हि पि

न्वितः असंदेहायवात्र तथा पाठः एतेन तन्निर्देशादयं कन्निन्नेति इको नियणि स्वेवबकुं युत मिति॥ पास्तं। अत एव रूपप्रक
रणे ततः पूर्वस्य तस्येष्टत्वादेव अन्यथासादेशे तदभावापत्ता तदसंगतिः स्पष्टैव उक्तमिति तेनैवेष्टसिद्धौ समिति वार्तिकं न का
र्यमिति भावः तदेवन्यूनतां परिहरन् प्रतिपादयति रोः पूर्वेति इत्यत्र रोरिति तीत्यर्थः प्रसंगादाहैवमिति इत्यपि इत्यत्रापि मनोरमादि
सकलग्रन्थासंगतिं ध्वनयन् सिद्धांतमाहायमिति तिनो तरोतितस्येव तत्पदार्थत्वात् अन्यथा पूर्वमेव पठेत्। एवमग्रे वक्ष्यमे
वाह न त्विति तद्विषय इत्यर्थः ननु तत्सूत्रस्योदाहरणस्य भाष्येऽदर्शनेन तत्र प्रवृत्ताविष्टापत्तिरत आह तत्र नं स्येति वनउ
पसंख्या। नं विभाषा भवदित्यनयोर्विषय इत्यर्थः। तदुदाहरणे भाष्ये नुनासिकाद्यनुच्चारणात् विधित्वे तु रातदुभकरणदू ता
तार्थकात्र ग्रहणात्प्रवृत्तिर्दुर्वारैवेति भावः। नन्वेवमत्र ग्रहणानर्थक्यं सर्वैरुक्तमधिकारादेव तल्लाभादत आहान्नेतित्वि
ति पूर्वत्राप्राप्तत्वादेवाह न त्वग्र इति वाशब्दं तु शब्दोपि स्पष्टार्थ एवेत्याह तु शब्द इति। विशेषेति तस्य स्फुटतया द्योत त
नार्थ इत्यर्थः अत एव तु वाशब्दो मूले वृत्तो नोक्तो न तु लोपपक्षे रूपप्रकरण विधेयतानपूर्वत्वं तस्याभावरूपत्वादत आह पू

१२१

शे०टी० वैतिएतेनान्त्रविधिरेवयुक्तइत्यादिरत्नाकराद्युक्तमपास्तमितिस्पष्टंभावप्रकाशेप्यवितिदिग्योगलक्षणानुनात्रानुस्वार
१६० परोऽनुनासिकःपूर्वस्यतु[illegible]तुवेतिन्यासेनसिद्धावनुनासिकात्परइत्यस्यवैयर्थ्यापत्तेस्तदाहव्याख्येति।सकलग्रंथासांग
त्यायाहअयमितिकस्यचि[illegible]दुपमर्दनाविधानात[illegible]न्मध्येजायमानत्वोच्चतत्सदृशत्वेनागमत्वेपिपरशब्दस्यसमीपपरदे
शस्यवृत्तित्वेनप्रसिद्धत्वेनपंचम्यंतसाहचर्येणवत्तस्यैवात्रग्रहणेनावयववाचित्वाभावेनतद्वदागमकाभावादित्यर्थः।अ
त एव प्रकारांतरेण पूर्वस्मात्परइत्येवव्याख्यातंनत्वनुवृत्त्यापूर्वस्यपरइति [illegible] तिएतेनानुवृत्त्या
विभक्तिविपरिणामेनस्वयंव्याख्यायमनोरमोक्तंतुतदनपेक्षलौकिकन्यायापेक्षमितिदंड्युक्तमपास्तं।एवंचैज्ञागमेपिबोध्यांखरी रामः
कृ त्यस्यमंडू[illegible]प्लु[illegible]त्येकदेशस्वरितत्वप्रतिज्ञाभ्यामनुवृत्तौगौरवातअपितत्रैवपर्यवसानाच्चाहविसर्गेतिव्याख्येति।लक्ष्यानुरोधा
मूलकादित्यर्थः।अपूर्ववार्तिककरणेगौरवादाहसमइति[illegible]।इत्यत्रत्यस्याग्रेऽनुवृत्तिरितितुनमध्येसंबंधस्यानि
ष्टत्वादत[illegible]मादहत्याद्वीति आदिनापुमःकानाम्रे इति सूत्रद्वयपरिग्रहः।ततोपिलाघवादाहसमइतिकानामित्यत्रमंडू १६०

कृत्तुतिरिति भावः एवेनरूपब्यवच्छेदः ननैवमपिरुत्वादिकुतोनात आहैवंचेति एतेस्तद्धिआनेचेत्यर्थः ततदितिसत्वादीना
मित्यर्थः भाष्येइतिसमइतिसूत्रेइति भावः ननुवार्त्तिकेनविसर्गस्यसत्वमितिसर्वसंमतंकिमितित्मत्कमत आहविसर्गेतिभा
षाविरोधोपिबोध्यः एतदर्थमपितदुक्तिः कुत्रातिशास्त्रविरोधं परिहरतियत्रेतिरुकरणेक्रियमाणेरोबाच्चार्थीप्रकृतिभा
वोत्रपाक्षिकीस्वाभाविकत्वस्थिनिनेतुशास्त्रीयस्तदाह प्रकृतीतिप्राप्तीतितत्समाख्याबलेनेतिभावः तदितिरुगेत्यर्थः इदं
चयति अतएवेतिस्येतच्छास्त्रमात्रविषयत्वादेवेत्यर्थः अस्योभयत्रान्वयः अन्यथारुसाध्यप्रयोगाणांसत्वेनासिध्यापत्तेरसंगति
स्पष्टेवाननुतयोरनिष्टत्वादेवसत्वमुक्तमत आहरुत्वेतिचेत्तेयाज्यः वेदेक्वचिदनुनासिकाभावविशिष्टः प्रयोगोदृश्यते
चेन्नच्छांदसत्वेनसाध्यः वस्तुतस्तु त्रापिलोपेइति पूर्वान्यपिवार्थएवार्थेइतिनकश्चिद्दोषइतिबोध्यं रस्यतस्यापिलोपे
नतस्येवासत्वंनिराचष्टे स्कोरितीति असस्यसमेइतास्यमतएवइस्लोऽस्त्वलीतापिनसिध्येवंतेनलोपाच्चइस्यत्वादौप्रसज्येते
२१म ष्योत्वाननुतदपिनद्वित्वेनसिद्धमितितद्व्यर्थतातवस्ये [illegible] वात आहपुनरिति एतेननिस्सकारकरूपासाधने
२

२२२

शे०टी० न नन्वनुनासिकपक्षेतत्सिद्धावप्यनुस्वारपक्षेतस्यानच्त्वात्तेनव्यवायाच्चद्वित्वाप्राप्त्याकथंतत्सिद्धिरतआह मूलेऽनुस्वारेतिप्र

कृताभिप्रायेणाहननुर्भंजनादितिबहुव्रीहिरप्यन्यत्रबोध्यः विशेषाभावइतितेषामनुक्तव्यतिरेकेणकालांतराभा

१६१ने वादित्वंचसूत्रंव्यर्थमे [illegible] यतिभावः इदमितिशरःस्वयइतीत्यर्थः तद्भाष्यंतुदुर्लक्ष्योविशेषइतितात्पर्यकंनतुसर्वथातदस

त्वप्रतिपादकमितिनत विरोधइतिभावः शर्षयेति अकारोपरि तस्यफलंतूक्तमेव अतएवप्रागुभयोर्द्वित्वः मूलेतकारेति

आ चोरेतीतिभावः ननन्वेवमपितन्न्यायप्रवृत्तिःकुतोनात आहैकस्यैवेतिनिरूप्यतः ननुवचनयोर्युगपत्क्रमेणवाप्रवृत्तौएकस्ये

वविधानापत्तिर्द्वैइत्यतस्यसंश्लेष्यपरत्वेनशब्दद्वयस्योच्चारणमाध्यत्वेनतस्यबुध्यारोहावश्यकत्वेनपरइत्यादिषष्ठ्याकार

कविभक्तित्वस्यन्याय्यत्वेनचोच्चारणेइत्यध्याहारेणोच्चारणद्वये ववि धेयत्वादत आहपूर्वेतिपूर्वत्रासिद्धीयमितितु स्ये रामः

नफलाविशेषात् एवंचक्रमेणेवप्रवृत्तिरितिभावः प्रयोगसमवायप्यन्यवर्णवदेवतकारस्यासिद्धत्वेनापरस्यैकस्यैवागंतूनामते

इतिन्यायेनविधितात्पर्यविषयत्वेनसिद्धशब्दत्वपक्षेआहद्वितीयस्येतिसामर्थ्यादाहः तयोर्मध्येइति ननुतस्यवार्तिक ५६१

239

त्वेन कथं पूर्वापरीभावोऽत्र आह्वानवीतिवदुभ्री हरिरिति परग्रहणमथ्यादिति भावः विसर्गसंग्रहायाह कुर्योरितीति मनोरमादिग्र
न्थासंगतिं ध्वनयन्सिद्धांतरीतैव मूलस्यायुक्तत्वमाह दुपधेत्विक विभिः कृतमित्याद्यनुरोधेनास्यावश्यकत्वादिति भावः विभागेति
तस्यैवाभावादित्यर्थः यथाश्रुतमूलासंगतिं परिहरति इदमिति तथा च षत्वस्यापि प्राप्ताविति तदर्थो बोध्यः ननु पुंस्त्री रमित्य
त्रद्यः सः किंचितीरनिकित्वादुपधालोपे परत्वरीति चत्वस्यासिद्धत्वात्त्वपूपरत्वमेव न न चाव्युत्पत्तिपक्षस्तथापि हि पक्षांतरे दोष
एव पुंक्ष्यय इत्यादिष्वत्युदाहरणसंभवेपि मूलासंगतिरेवातः क्षीरं क्षुरतेर्वेतिनिरुक्तानुरोधेनाह सरेति अन्वयायाहप्रेति तया
भेदविवक्षयाप्रकृतिवदित्यस्यानित्यत्वेन चाह षष्ट्या इतिनत्वेवनलोपापत्तिरत आह नलोप इति तु [illegible] रण्यर्थे स्वरसा
नयोरित्यस्य बहुद्रत्वादाह रापेर इति एतेन स्यानिभूतविसर्गेः पक्षेऽनेनैस्यायेते इत्यपास्तं तस्य समुच्चायकत्वात् (न्याय
स्वरूपमाह्येनेनेति संदिग्धत्वात् क्रांतार्थमाह्येनेति कर्तरि तृतीया इति सप्तमी चेति भावः अव रसत्वला भवीजमाह नत्र द्वेय
ति अत्र एवेयनप्राप्त इति नोऽर्कं इत्यकार्थसाधनार्थ येवाहमाप्त इति कर्माद्यर्थानुपयोगादन्वयायोग्यत्वाच्चेति भावः एवं च विशेष

१२३

शा०टी०व शास्त्रोद्देश्यविशेषधर्मावच्छिन्न इति सामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाध इति बोध्यं अत्र हेतुमाह
१६२ तदभेतिसामान्यशास्त्राप्रेत्यर्थः हि यतः नतु विरोधादिति भावः स तस्मात् तेन सूचितं [illegible]
[illegible] तत्रैव कालादिभेदेन चारितार्थ्ये एव बाध इति अन्यथा सर्वथाऽनवकाशत्वेनैव बाधसिद्धे एतत्कथनादिवैयर्थ्या
पतिः [illegible] पूर्वमसञ्चारितार्थ्यापत्तिः अस्ति चात्र तथासत्वप्रवृत्तेः पूर्वमसञ्चारितार्थ्यसंभवात्
ततो विसर्गस्य सत्त्वेऽपि जिह्वामूलीयादिस्थित्या तत्संभवात् अत्र संमतिमाह तदुक्तमिति इदमिति यत इत्यादिः भाष्यपाति।
तत्र हि प्रथमद्विर्वचनस्य तदुक्तसं सा काशेनापि द्वितीयद्विर्वचनेन बाध उक्तः अपिनामिदंस्यात्पादिति सूत्रभाष्या
दिपरिग्रहः अधिकं परिभाषेन्दुशेखरे द्रष्टव्यं स्वं ङनकारागुकदोषमुद्धरति नचेत्यादिना वासःक्षौममित्यादौ शार्परे इति रामः
विहितविसर्गस्यापीत्यर्थः अपिनाखखेतिविहितत्समुच्चयः तदग्रे समागतेन विसर्जनीयस्यैतेनन्तस्यैव परामर्शो
विनिगमकाभावादिति भावः। विनिगमकान्तरेति न्यायपसंचारेत्याह किंचेति अस्येव शब्दाधिकारेण परामर्शो इति भावः १६२

241

विहितस्यैतस्य सत्वमेवेत्यत्रान्वयः असिद्धत्वादिति सत्त्वदृष्ट्येति शेषस्तदाह सत्वमेवेति सविसर्जनीयस्येतीति भावः एकवा
क्यत्वासंभवादाह वाक्येति। तेन शर्परे नैतेव सूत्रं कार्यमित्यपास्तं अधिकमन्यद्द्रष्टव्यं। एवमिति अनपारीत्येतत्पर्यः तस्याकृति
गणत्वादिति भावः पतेरिति पुंस्कामृतीत्यादाविति भावः नन्वतः कुकमीत्यग्रे इणः षद्त्यस्यातद्वतिदर्शनान्निवृत्याकथ
मिदमत आह गण इति तथा च यथा पठित साधुत्वबोधनमेवानेनेति भावः एतेनेणः षद्त्यनुवर्तत इति दंडिरत्नाकरा
द्युक्तं संपुमो वार्तिके नैव सत्वमिति त्रयाणां पाठे न सर्वमपि वार्तिकसूत्रजमिति पुंस्कोकिल इत्यादौ षत्वापत्तेस्तन्नेति च दंड्यु
क्तं चापास्तं। ननु कुप्वोरिति विहितस्याक्षिकविसर्गस्य चारितार्थ्यात्कथं तदपवादत्वमिति चेन्न अर्थाधिकारेण खरवेति
सूत्रमात्रविहितविसर्गस्यैव सत्वाद्यंगीकारात् एवं सोपदादावित्यादावपि तयोरपवादः एवं च मूलमुपलक्षणमवस्यवाच्यं
तदाह तद्विहीति। मूलिकस्त्विति कः कोत्रेति नाटकप्रयोगस्तु संहितायाअविवक्षाभावो बोध्यः असत तधिकारे पाठात्। सं
हितायाअविवक्षया बोध्यः असत तदधिकारे पाठात्। संहितायामिति यद्यपीदमिकोपणित्यतः प्रागेव वक्तव्यं तथापि

२२४

शे०टी०
१६३

सूत्रक्रमानुरोधेनानोक्तं। ननु वर्णव्यवाये तस्मिन्नितीति सिद्धं तच्छन्दकालव्यवाये तु तथानुष्ठितज्योतिष्टोमादेः फला
जनकत्ववत्तेषां तत्त्वेनासाधुत्वेन शास्त्राप्रवृत्त्याऽयं व्यर्थ इति चेन्न सूत्रमते तद्व्यवेतस्यापि साधुत्वबोधनद्वारा तद्व्या
वृत्त्याऽस्य साफल्यात् अत एवावग्रहादौ संहिताधिकारबहिर्भूतानङादिसिद्धिस्तदाह संहिताचेति एतेन पूर्व
विरुद्धमिदमित्यपास्तं। उक्तहेतोराहैतदिति नन्वेवमतिप्रसंगापत्तिरदधिकेति मुहूर्तादीत्यर्थः भाव इत्यनेनास्य सूत्रसं
मतत्वं सूचितं सिद्धान्तस्त्वन्यतोऽवगन्तव्यः ननु स्वच्छशब्दस्य निर्मलरूढत्वात्तस्यापदान्तत्वेन कथं जश्त्वमत आह स्वेति रू
केइति सति निष्पन्न इति शेषः एव यत्रापि स्वच्छेति सुपूर्वच्छस्येति पक्षे आहैवमिति न तु माङ्माने इत्यस्य ग्रहणं
दि कृतेनमाच्छदइत्योलभ्यसंभवा तत्र माङः क्विप् अत एव ख्यातो ङित्वेपि यवं तस्याङित्वान्न तुगित्यपास्तमत आह राम:
ङिन्ति तेन न। त्रनित्यस्तु कृत किंतु पदान्ताद्वेति विकल्प एवेति भावः ननु न तत्र ज्ञापकस्यापदान्तविषयत्वात्तद्विषयत्वात्
द्विषयस्यान्तरङ्गस्य वैकल्पिकत्वाच्च तत्राद्दोषादत आह व्याख्यानादिति एतेन न तत्याप्रतिपादनं दीर्घमततीत्यादिप्रति

१६३

पादनंत्वरायमपास्तं व्याख्यानेमूलंच्वनयन्नाहे ओङि सितत्रहि वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेनग्रहणपक्षे आलूयेत्यादौह्र
ग स्वस्यापितीतुक्माशंक्यछेचेत्येवसिद्धेदीर्घादितितुग्विधानंज्ञापकंनदीर्घावयवस्यह्रस्वत्वप्रयुक्तस्तुगितिसमाहितं: नया
संज्ञेतियथा द्वेशेकार्यकालेचेतिभावः आरेत्याद्यर्थमाहस्यानितिप्रयोगभेदेनविकल्पः अत्रमाङ्हातएवेति।उक्तरीत्ये
वक्रमेणाहपदांतेतिननुप्रकृतसूत्रेइकोयणचीतिसूत्रभाष्याद्येकसूत्रत्वमितिलभ्यतइतिकथंमूलेभेदेनोक्तिरत
आहयोगेतितत्रहिप्रागुक्तज्ञापकेणीनावसरेपदांताद्वेतिविकल्पार्थसापेक्षमुक्ताप्तहियोगविभागंकरोतिइतरथाहिदी
क र्घोसदांताद्वेत्येवब्रूयादित्युक्तं ह्वारेति अत्रेतिशेषः समर्थेतितिविसर्गप्राग्भागानुकरणात्तेनेतिष्टुकुमारीछत्रंमैत्रस्य
त्यादावितिभावः एवंरीत्यानपदांतादित्यत्रांतग्रहणं तत्सफलं पदविधिरित्यनेननिषेधात्पूर्वविधिरेवग्रहणेनतत्रादोषा
न्नतेनदुष्टाःषट्त्संतस्त्वयइत्यादावपितत्सिद्धिरत एवतत्स्पष्टार्थमितोवप्रागुक्तमेतेनपूर्वविरुद्धमिदमितिकेनचिदुक्त
मत्रैवतन्नापितत्सफलमितिदद्युक्तंचापास्तं अयदइतिसूचितारुन्क्वीजंतुयावतावेदानींपदगं घोस्तीत्यादितत्रा

१२५

शे०टी० पपदमितिसूत्रस्यभाष्यविरोधरूपमितिबोध्यं॥ ॥इतिहल्संधिः॥ विसर्जनी॥ पौनरुक्त्यं परिहरति प्रागिति एवमन्यत्रा
१६८ पियथायथं बोध्यं वकुञ्जीहि तिननुकर्मधारयः पुरग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः अनुवृत्त्यात तस्यतत्वमिति [illegible] कंमानुकरीत्या
नयुक्तमिति [illegible] तानपुतिमिति ध्वनयन्नाह विशेष्यमिति अवसानव्यावृत्त्यर्थमाह चावध्येति प्रागुक्तरी
त्या विसर्जनीयग्रहणस्यावश्यकत्वेन तस्येदं फलमिति सकृलग्रंथासंगतेराह विसर्गेतितस्यतद्विधौ फलाभावादितर
त्याव्रत्तिरेव फलमिति भावः द्वयेतिवा शरिखर्परे शरीती त्यर्थः सौत्रत्वादिति एवं चतत्रैव तथाप्रयोगो नान्यत्र एतेनव्यत्य
येनैकवचनमिति प्रत्येकसंबंधादेकवचनमितिसंकलुप्ताखरीत्या घनुवर्त्यव्याख्यानेन तदिति अन्यदपिदण्डिरत्ना रामः
कराद्युक्तं चापास्तं यथाचे तथास्पष्टभावप्रकारोस्यतीतिनन्त्वेवमव्ययीभावः स्थले सत्वं नस्यादत आह त्वेति व्याख्ये
ति अव्ययीभावस्याव्ययत्वे लुङ्मुखस्वरोपचारा इति परिगणनमूलकादित्यर्थः तत्रचोपचारशब्देनातः कृकमीति सत्व
मेवगृह्यते अत एव तत्रानुत्तरपदस्थस्येति संबंधेनोपचारग्रहणं भगवता प्रत्याख्यानं तदाहुस्य ष्टमिति इणः षस्त्व १६८

245

स्यैतदपवादत्वेनगौरवेणचमूलस्यसकृन्नगंध्यानांवासगतेराहवाःकाम्पातिगीःकाम्पतीत्यत्रविसर्जेतित्वमपिनविसर्ग
युतयोंभाष्योदाहरणात्।ननुसर्पिष्यारामित्यादाविदुदुपधेत्येवसिद्धेरूदंव्यर्थमतआहदुदुपेतिसोपपदादाविति दक्षे
तिभावः।अतएवाहसत्वेतितदविषयमेवाहगीर्ध्वरामिति अन्यथापूर्वेणात्रसत्वंस्यादितिभावः।क्रमेणव्यावर्त्यत्रयमाहते
नोच्चैरिति।ननुतद्वेतत्रयाथ्र्यत्वमपिकुतोनातआहातएवेति।षत्वस्यराषनिरुत्वाभावात्फलभेदापत्तिःस्पष्टैव।सद्रूति
।प्रतिपादितमिदमधस्तात्ननुक्तार्थस्यसाफल्येपिलाभः।कथंसंहृत्यनुवृत्तस्यषष्ठ्यंततास्वीकारेणार्थस्यवाच्यत्वादतआ
हात्रेतिअतएवाग्नेमंडूकप्लुतिःकृसंबंधत्वागध्वनचिस्त्वर्थे।आदिनाकाम्पिरूत्यस्यपरिग्रहः।त्रपक्षेवेतिभाष्यात्त
पक्षांतरेप्रवृत्तस्त्रेरूत्यर्थः।तेनेतिअनयाप्येद्धिस्त्विरितिसत्वेऽन्ययोरिदुदुपधेसत्वेऽव्ययत्वादंत्वेदुरोगंततेनन्त
दुप्रकृतिकत्वाच्चतदनापत्त्यातदसंगतिःस्पष्टैव।प्रागुक्तातिप्रसंगोपिनेत्याहक्षुक्रमेणगीरितिआदिनापूर्वयोःपरिग्र
हः।एतेनोच्चैःकमित्यादौषत्वंदुर्वारमित्यपास्तं।द्विरुक्तमित्यादौचकृतेनसमासेऽपदादित्वस्यसत्वेनतस्यतदसर्वधा

शे०टी० साधकत्वाभ्दिदेनाह्यापरेतितीतिद्रुत्यादावित्यर्थः अयंह्यांतरभूतः सोपदादावितितुदुर्बलंचंपंपस्याश्मित्यादौदोषापतेः
१६५ एतेनासिद्धपूर्वेविहितसत्वेएवैतत्वप्रवृत्यातथैवसिद्धेसद्रूतानुवृत्यादिकल्पनावैयर्थ्यापत्तिरितितन्नेत्यपास्तंननुप्रक
रणेप्रकरणमसिद्धमितिपक्षाभिप्रायेणभाष्यमतआहकेति।ननूपसर्गादसेतिसूत्रेऽसमासेपीतितज्ज्ञापकंतथाहि
पूर्वपदात्संज्ञायामित्यतःपूर्वपदादित्यनुवृत्यातदाक्षिप्तसमासएवमाभूदितिहितत्र्यामतस्तन्निवृत्तौतुवैयर्थ्यंनत्वा
संज्ञायांपूर्वपदादितिनियमव्यावर्तितणत्वप्रतिप्रसवायसमासासमासयोर्विशिष्यविध्यानार्थंतत्पूर्वपदादिति
हृष्योपसर्गादसमासेरूत्पस्यासिध्यानियमेनव्यावृत्तेर्दुष्करत्वात्एवंचतत्स्पष्टार्थमेवतदाहज्ञापकेति।यद्यपितितैऐ रामः
नोभयंसर्वत्रस्यादित्यपास्तंव्याख्यानतोनिर्वाहात्।अनपूर्ववार्तिकानुवृत्तौयथाऽज्ञापिनिर्नेत्यत्रत्पर्यंयविरोधोन
तथात्रैवस्फुटीभविष्यतितदाहेत्यन्यत्रेति।डघोतादावित्यर्थः।इतउत्तरमितिद्रुतआरभ्येत्यर्थःव्याख्यातिलक्ष्य १६५
मूलकादित्यर्थः मूलादिसकलग्रंथ्यासंगतेः सिद्धांतमाहोर्यादीतियरूपोपायमाहस्वरादीतिमूलादौदोषंसन्नयन्त्रा

हृतेनेतिलाद्येतिवाक्यभेदासमर्थसमासानंगीकारात्।सकलग्रंथासंगतिध्वननायसिद्धांतमाहातन्नेतिपर्युदासेनूत्यर्थः
अग्निःकरोतीत्यादौव्यपदेशिवद्भावेननिर्वाहःस्पष्टमितिएतेनात्रहरदत्तमनोरमादंडिरलाकरादिभिर्यदुक्तं तद
पास्तंयथान्वैततथास्पष्टशब्दरत्नभावप्रकाशादौतदाहेत्यन्यन्नेतिषष्ठ्यंतपाठेनविसर्गविशेषणत्वलाभेनैकादेशेतत्वे
पितस्यसाक्षाद्दाहेकादेशेतितन्निष्पन्नादेशाघटकरेफेत्यर्थः ननूक्तवचनार्थेएवनमानमतआहस्पष्टमितितत्रहि
हकस्मान्नभवतिपितुःकरोतिअप्रतिषत्वंप्राप्नोतिअप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते [illegible] प्रत्ययवि
गरू सर्जनीयश्चयंलुप्यतेऽत्रमत्वायविसर्जनीयोरात्सेत्यत्रीतुतंलुप्येत्यादेरयमर्थःप्रत्ययविसर्जनीयत्वेनयस्तवाभिमतःसलुप्यते
नदृश्यतेस्थानिनःप्रत्ययस्यैवलोपादितिउक्तज्ञापकेनत्रिपाद्यामप्यंतवत्वप्रवृत्तिरित्येवज्ञाप्यतेतेनएवामीक्षीरपणेत्यादिसिद्धि
स्तेनषत्वाभावःएवंचमूलमार्थिकार्थकथनपरमितिशब्दरत्नादौस्पष्टंतदाहेत्यन्यच्चेतिम्भनुपर्युदासेप्येतदर्थमन्यार्थ्यंगी
कारस्तस्येतिनज्ञापकोपयोगोऽतआहमत्सयेति आदिनाकविभिःकृतमित्यादेःपरिग्रहःगीरितिपूःकरोतीत्यपिबोध्यं।

१२२

शे०टि०
१६६

।एतेनमूलेनवृत्तौत्तदनुक्तेर्न्यूनताध्वनितावार्थमितिइदुद्भ्याममप्रत्ययेवकार्यंतच्चपंचम्यंतेताभ्यांपरस्यात्तस्येत्यर्थःतदाहेदु
दितितत्तीयांतमिदंतुयत्तदुत्पत्त्यर्थेऽकरणेहेतुत्वसत्त्वकःपरंपरविनइदंन्यायोगवाहानामविशेषेणपाठपक्षउपचारसंज्ञारूपोत्क
कमयोजनसंज्ञनायमगवत्ताकपराभवेपीतिपाठःतेनांतद्धिसमुच्चयःएतेनानुवृत्तिपक्षोमाप्यवकोस्तुभाद्युक्तःपरास्तःविसर्गेति
प्राधान्यादितिभावः।ननुसंपूर्णसूत्रस्थानेसुत्त्वइतिन्यासेसुजंहसोतोमिनपरमद्धिषरोतीतादोमत्ययग्रहणादितिपरिभा
षयानस्यादतआहवक्ष्यतीतिदिशोप्ससत्वेपिशाद्धसपविशेष्यमादायादोतदंतविधौपुनस्तेनतदंतविधिरितिभावःइदन्च
तत्रैवस्फुटीभविष्यतितदाहसुजंतांतेतिअसोभयत्रविभाषात्वंध्वनयन्नाहेदुदुपधेतिननुचतेरुरनितिव्युत्पत्त्याक
यतत्यातिरत्नआहचतुरितिसूत्रभाष्यसतत्वात्सपक्षस्येतिभावःतत्रसंमतिमाहातएवेतिआदिनाचतुष्पादोगर्भिण्यइत्यादि रामः
समुच्चयःपत्वेवंसतिमनोरमादिग्रंथाःमूलीयत्वमप्रयोगविरुद्धाःअतोहइदतोर्कवैयधिकरण्यमवश्यंस्वीकार्यमेवंचतुष्कु
पालइत्यत्रकस्कादेराकृतिगणत्वात्षत्वमितिदंडीतत्खंडयतिचतुष्पन्चेदितिअयोगवाहानामविशेषेणपाठपक्षेउप १६६

249

धासंज्ञारूपदत्तफलखंडनायोपधाग्रहणमिति प्राचुक्तपक्षात्प्रथमपक्षत्वेन तत्रोक्तमिदं हृद्दुपधस्य पदस्यावयवोयः

सकारस्तस्येत्याद्यर्थः। असत्योपपत्तिश्छायायां स्पष्टा। तत्र सग्रहणं विसर्गस्यानुपलक्षणमित्याद्यविसर्गेति पक्षेण त्वेन व्याख्या

नेमा नन्महात एवेति षत्वेति हृद्दुपधेतीति भावः। अन्यथा न सस स्थानिकत्वात्तदसंगतिः स्पष्टैव अत एव प्रगुक्तद्वितीयपक्षेणे

कृपमित्यपि बोध्यं। ननु कृत्वोर्थे इत्येव सूत्रमस्तु पदस्येत्यधिकारमात्रमिदुदुपधस्येत्यनुवर्तते इत्याशयेन शंकते नन्वेति इदु

दुपधस्येत्यस्य फलमाह नपंचेति दोषः। अतिव्याप्तिः। तस्य पदविशेषणत्वस्य फलमाह नापीति। अव्याप्तिरिति तदभावेऽन्यथाऽगत्या

विसर्गविशेषणतया प्राप्तेस्त्यर्थः। तयोरप्रथयेति निषेधविषयत्वादाह चतुरिति। ननूपसर्गादसमासेपीत्यत्रासमासेपी

त्तिज्ञापितप्रकरणमसिद्धमिति पक्षेनायं दोषोत आह प्रकेति दूषितप्राय एवेत्यर्थः। पूर्वपदादित्यस्य विध्यर्थत्वस्य तत्र सि

द्धांतत्वेन प्रतिपादनेन तत्पक्षे प्रागुक्तरीत्या ज्ञापकत्वासंभवेन मूलशैथिल्यात् प्रागुक्तसिद्धांतमते न निष्कृतमित्यादौ

षत्वसिध्या भाष्योक्तपक्षांतरे तत्र षत्वसिद्धिरूपज्ञापकफलस्य तत्र कैयटेनैव निरस्तत्वाच्चात एवोद्दोपसर्गा

शे०टी० दितीतिचोतेयोज्यः अत्रैवग्रंथ इतिभावः नन्वेवमपिन्यासात्तस्यांगीकारः कैयटेनोक्तएवात आह किंचेतिप्रकरणानभि
१६७ न्नत्वेनविशेषसत्वादनंतरेतिन्यायेनेतिभावः।नन्विदंसिद्धांतेपितुल्यमत आह किंवासेतिविनिगमनाविरहादाहप्रतिसू
त्रमितिअतएवाधिकारःपुनःप्रतिसूत्रंतस्यानिर्देशार्थइतियोगेयोगेउपतिष्ठतेइतिभाष्यंसंगच्छतेएतेनकैयटोक्तस्तद्बीजभूतो
न्यायःप्रकरणस्यार्थवत्वात्तदंतर्गतयोगानामानर्थक्यरूपोनिरस्तस्तेषांप्रत्येकमानर्थक्येमानाभावात्स्वस्वसाध्यप्रयोगसाधनेन
सार्थक्यात्त्वयदित्तुद्विस्त्रिरित्येवसाद्रूप्यात्सिद्धेगुरुभूतकृत्वोर्थइत्युक्त्यात्त्रविद्यमानेइदुपधीयविसर्गमात्रेऽस्यप्रव
तिवोधनेनतत्सामर्थ्याच्चतुःशब्दांशेनित्यषत्वापवादोयमितिइदुदुपधेत्यनुवृत्तेरिदुपधांशेतदप्राप्त्यभावएवुदुपधांशेन।
प्राप्तिसत्वेनतदपवादत्वंसकृच्चमेवेतिवाविज्ञायतेतदाद्विरादिग्रहणंशक्यमकर्तुंतत्राप्यनयाविकल्पसिद्धेःध्वनितंचे रामः
दंभाष्यकैयटयोरदूषितत्वात्।कृत्वोर्थइतिन्यासोक्तदोषस्सुच्चइतिन्यासेपिसत्वात्तद्दूषणपूर्वकपरपक्षखंडनेएवदू
षितशब्दप्रयोगात्प्रथमकिंचेतिदोषस्यस्वमतेपिसत्वात्प्रकरणएवोपस्थित्याप्रतियोगमनुपस्थितेश्चेतिमंदोक्तम १६७

पास्तं उक्तयुक्तिगणं तत्तदाहेत्यन्यत्रेति वयवयोस्तयोरेवलक्ष्यानुरोधस्य सुखबीजत्वं ध्वनयन्नादौ तस्य फलमाह तेनेति तत्र हेतु
माहनि. त्यमिति समासेति तत्संज्ञाविषये तदुदाहरणेऽइत्यर्थः साहेनि तत्तत्रेत्यादिः मूलासांगत्यायाहे सुमंतेति. अत्रेसु
सोःप्रत्यययोर यैवतोस्यग्रहणमिति कैयटदीक्षितादयः अत एव पूर्वसूत्रस्योभयत्र विभाषात्वं सर्पिषेत्याद्यनुरोधेनेसुस्विष
येत्युत्पत्तिपक्षस्यैवावश्यकत्वमिति तेषामाकूतं अत एवेममप्राप्तविभाषेति तदनुरोधेनाह नन्वेति प्रत्ययेत्यर्थानुवादः नन्वेवय
वस्यसुसंततया निर्वाहोऽत आहावयवेति नि ष्यव्यपेक्षायां मानाभावादेराहोत्तरेति तस्य कार्यित्वस्य पदांतविधित्वस्य च सत्त्वा
त्तन्निषेधेनेति उत्तरसूत्रस्थेनेति भावः अनुपात्तत्वं च तत्रोक्त्यानुवृत्त्यादिना वेत्यन्यदेतत् आक्षिप्तस्य प्राप्तः शाब्दे ऽ नन्वयादाह
शाब्दरूपमिति आदाविति भावः ष्यकस्य द्रुसुसोरित्यस्य तस्यावश्यकतामाहात एवेति ननु सापेक्षमसमर्थवदिति वचनेन नन्वेत्र स्यस
पिष्करोतीत्यादाविष्टत्वविकल्पो न स्यादत आह ज्ञाह्येति ननु नैवं समानाधिकरणसमर्थवदित्यस्यापि तद्विषयत्वेन सर्पिःका
लक मित्यादावपि षत्वविकल्पापत्तिरत आह चेति अस्योभयविषयत्वमिति भावः नन्वत्र न धातुनाभिधानमत आ

शे०टी०
१६८

ह धातुसंदेहेतिर्थेन कर्मादिना॥ तृतीयार्थे प्रथमामसज्यप्रतिषेधश्च सिद्धं तमाह यदा खल्विति तदेत्यनेनान्वयः तदेवाहतत्रहीति ज्ञ
मित्यन्नान्वयः आदेशान्ईनादीन्वक्तव्यइति न वक्तव्यः न्यक्तेरीयङिति ज्ञापकान्न धातुप्रत्ययानामादेशा इति शेषः अतरावाग्रेन्वः
नन्वेवमयामंतेत्यस्य का गतिरत आह यिति प्रसारीतेरावश्यकतामाह सर्वेति भाष्ये इति सिद्धमित्यग्रे तत्रैवेति भावः एवच्चवच्छे
द्यमेवाहनत्विति इति हेतो अत्र पक्षे दोषएवंनेति न ज्ञापको योगो नापि तस्य तत्वसंभव इत्याह प्रत्ययेति नन्वेवं समासे इद्दु
पधेति सिद्धमिति नित्यमिति सूत्रं व्यर्थमत आह नित्यमिति तेन माप्रेस्त्यथा च तत्र समप्रज्यप्रतिषेध इति भावः नन्वेवमपि नित्य
ग्रहणं व्यर्थमेवात आह नित्येति॥ नन्वत्र पक्षे सपिषेत्यादौ कागतेत आह सपीति भाष्ये इति आदेशप्रत्यययोरिति सूत्रे
अत्र पक्षे तत्र दोषमाशंक्यैवं तद्विबाकुलवचनात् सिद्धमिति [illegible] इति सूत्रे इति भावः अखरवेति लवचनात् सिद्धमि
ति वर्तं उणादय इति सूत्रे इति भावः मा खेत्रिताल्हपातरस्तृतीयसमासग्रहणमूलकादित्यर्थः तदेवाहैकार्यीभावेति न
नूनर सूत्रे णेवमपि तत्रस्यादेवात आहानुतरेति न[illegible]न्वनेनैवेति नित्यं समासइत्यनेनैवं तंसमासइत्यनेनैवेत्यर्थः एतेनतत्र

सि
रामः
१६८

चारितार्थ्येन। पास्तमिति अत एवानुत्तरेतिकिं परमसर्पिः कुंडिकेति भाव्यं संगच्छते। अन्यथा तद्विरोधोपि स्पष्ट एव गणे समासैकदेश
पाठमानाभावाच्च पूर्वफलस्यासंभवात् द्वितीयफलमुक्तं मूलेतदपि न सिद्धांतकथनमित्याह प्रतीयेतिसामानाधिकरण्येनान्वय
इति भावः। तेन इदुदुपधेत्यनेन खंडनकारोक्तिं खंडयति एतेतिा तत्र चावारितार्थ्येनेत्यर्थः। तस्येतिकस्कादीत्यस्यासिद्धत्वादिसु
सोरितिविकल्पइत्यर्थः। तथा च व्याख्यानद्वयानुसारेण मूलं। एतेन तथा रत्नाकरइत्याद्युक्तमपास्तं अत एवासिद्धांतमाह प्रत्ययेति
उत्तरीत्येति भावः। ननु विशेषाभावात्कथं तदादिविधिरत आह समासेति नन्वेवमपि वचनाभावात्कथं तदत आह। विषगि
ति नन्वत्र समासेनुत्तरेत्यस्यानुवृत्ताविसर्गांतस्य पूर्वपदत्वबोधनेन तदाक्षिप्तोत्तरपदस्य प्रत्ययांकसादिरूपस्यैव ग्रहणेनायस्कु
भीत्यादौ सत्वं न स्यादतस्याह अयसिति। कस्कादीत्यस्य पुनरुपन्यासे बीजं ध्वनयन्नाह तत्परेति। एतेन सोत्र क्रमानुरोधेन पुन
रुपन्यास इति रत्नाकरोक्तमपास्तं॥ ॥इति विसर्गसंधिः॥ ॥श्रीः मान्वोतं खंडयति त्विति रुरेवेति। तत्सूत्रस्यान्यार्थमावश्यक ति
त्वेप्यत्र प्रक्रियालाघवायेति भावः। प्रथमे केति तवोकारानुबंधस्तु यत्वविधावुभयग्रहणेन सफ इति भावः। मूलासंगतिं परिहर
है

254

१२३०

शे०टी० तिपदेतिनन्वेवंसजूरित्यत्रनस्यात्पदाधिकारेपदस्यविशेष्यत्वेनतदन्तेकार्यप्रवृत्तेरतआहसजूरितिसंरूपमित्यस्यप्रत्याख्या
१६१ नेदं।एतेनसजूरित्यस्यसिध्यर्थंसजुःशब्दोयंपदमितिवान्वयइतिप्रकाशोक्तदुक्तमपास्तंत[illegible]ध्वनयन्नाहव्ययेति।भाष्येइति
तत्रत्यसमासग्रहणप्रयोजनकथनावसरेआह्वादिगोपुच्छेत्यत्रतदन्तविधौपारमगोपुच्छिकमित्यत्रठक्प्रतिषेधाट्ठञ्फल
मित्युक्त्वातत्सं[illegible]नायविधौप्रतिषेधः प्रतिषेधश्चाव्ययमित्युक्तंज्ञश्चेतिएतद्विषयेतस्यनाप्राप्तेःसत्वात्।एतेनमूलेऽस्यापाठः
सूचितः।अतएवाहश्रेयानितिदिगर्थस्तुशब्दरत्नभावप्रकाशयोःस्पष्टः।ननूक्तव्ययत्वस्यासिद्धत्वेनैतद्विषयेतस्यनाप्राप्तमा
वेनकथंतत्त्वमतआहयदीदमितिसूत्रमित्यर्थः।[illegible]वमग्रेपिएकशेषस्यद्वंद्वापवादकत्वमिवेतिभावः।अत्वगुणयोरितिवक्ष्यमा
णरीत्याऽल्विधित्वस्याभावादुत्वेकृतेतस्यानिवत्वेनस्यादतोगुणेत्युक्तं।एतेननन्वत्वेकृतेतस्यस्थानिवत्वेनरुत्वाद्यंत्वंस्याद रामः
तआहयत्वस्यापवादइतिविधानसामर्थ्यादुत्वंयत्वस्यबाधकमित्यर्थइतिदध्युक्तंननुपरत्वाद्यत्वंस्यादतआहभोभगोइति १६१
येननाप्राप्तिन्यायादिभावइतिरत्नाकरोक्तंचापास्तं।उक्तयुक्तेः।वासुपीत्यतःसुपीत्यनुवृत्तेर्नतिङ्प्रत्ययस्यग्रहणंसुपामप्या

दित:प्रत्यययोर्नग्रहणंतस्माच्छुसोनइतिलिंगादिकायणित्युतोऽचीत्यधिकाराच्चपच्यपिशिवोऽर्च्यइत्यादावुक्तेरुतेप्रथम
स्याप्यचत्वमस्तितथापितत्रनादिचीतिनिषेधःइहरि:करोतीत्यादौतुविसर्गस्यासिद्धत्वान्नैवप्रवृत्तिरत:प्रथमाच्चप्रथमान्वेते
कशेषणेकःस्वार्थेपरोद्वितीयोलक्षणयाद्वितीयापरस्तदाहव्याख्येतिदीर्घेतिःअकःसवर्णेइत्यतोऽनुवृत्तमितिभावः।नन्वेवंस
वर्णेतिपूर्वस्येति।ननुदीर्घातशश्चेन्चारितार्थ्येनकथमिष्टसिद्धिरितिचेन्ननादिचिदीर्घाज्जसिचेतिनिषेधस्यजागरूकत्वा
त्क्कचित्सवर्णदीर्घेनेष्टसिद्धेरलभविषयतापात्तात्।एमाइत्यादावतोगुणेइत्यस्यापत्तेश्चनन्वेवमपिगम्हनित्यादौपूर्व
त्वकारजातीयदीर्घाभावात्सनस्यात्सवर्णग्रहणेतुतत्सामर्थ्यादृकारसिद्धिरिदमेवसवर्णग्रहणंलकारस्यदीर्घस्या
भावेऋलृवर्णयोःसावर्ण्यज्ञापकमितिचेन्नतेनसमानजातित्वातिदेशस्यैवोक्तत्वेनादोषात् स्पष्टस्यलेखनेनउपयो
त्ति गमाहतौसहितियत्तुदेवदत्तेन्त्यायानित्यत्वज्ञापकःसनिर्देशइत्यपवादेनिषिद्धेप्यत्रोत्सर्गस्यस्थितिरिदंजीतदसहित्याह भेत
देवेति।अत्रहेतुमाहदेवेतिहियतःनोऽज्जीवनंदेवदत्तस्येतिशेषःतीवनमितिइतिन्यायशरीरमितिशेषःतत्रद्वितीयमेव

256

१३२

शे०टी०
१५२
१८०

तावित्यत्रना। द्यमित्याह भवत्वे इतितु रप्यर्थे अत एवाहच्छ ड्ढि हेतुरिति गुणहेतुरिति पाठो शिखोन्यइत्याशयेन योज्यंतत्र हेतु
माह मसक्तेतिवत इत्यादिः नेति भिन्नां इतिहेतौ। यौगिकेऽर्थवा पादकारांतभ्रमनिरासाय चाह्वासुस्वोतसिति विशेषणसा
मर्थ्यादित्यर्थनिरासायाह प्रतीतिन नतु तथे वार्थः कुतो नाल आद्वाग्र यादितिानन्वेवं पयोऽडि त्यादौ वक्ष्यमाणरीत्यास्तु तो नसा
द आह पयस्प टतीति अत्राचेच्चिपू अंत्ये आतो नुपेतिकः एकपदेति समस्तेत्यर्थः। अत एव वर्णद्वयंत्या निभिन्नग्रात्यं हे
तुगर्भमिदं विशेषणं। एवमन्येपि पदांते रेति आराच्छेतीत्यर्थः स्पासिद्धत्वादिति असिद्धं बहिरंगमितीत्यर्थः अत एवाहो खेइ
त्ति आदावित्यादिः अन्यथा असिद्धं बहिरित्यस्याप्रवृत्तेः सिद्धत्वादिति उत्तरीत्येति भावः ते नासिद्धत्वाभाव श्चतं हि विशेषणं
मत्येव एतेन ज्ञापितस्मिन्न परकरणे नैव व्यावृत्तिसिद्धेरस्य चारितार्थ्यं तेन त्रात्पमिति सिद्धांतादिति यरास्तं अस्तु तादप्लुतइ
ति विशेषणद्वय प्लुतासिद्धत्वाभाव प्रतिपादनद्वारा तत्परकरणकृत प्लुतत्वाद्यनुवादकमिति न दोष इति तु मान्याः प्लुतेइ
ति आपद्दूराद्धूते चेति अंत्येगुरोरन्तरू तीति स्फुटमनुपदमेवाग्रेघेऽ प्लुतेति बहुव्रीहिः। ननु त्रैपादिके बहिरंग परिभा

रामः
१५२

षा।याअप्रवृत्तेःसिद्धांतात्कथमेतदत आहपरीतिअर्थस्याबाध्यादितिभावःतदाहस्वदृष्ट्येतितत्तात्पर्यमाहस्वदृष्ट्येतिपरंप्र
त्यपीत्यर्थः।उक्तसिद्धांतस्तुत्रैपादिकांतरंगविषयानबहिरंगविषयइत्याहांतरंगेतिपरिभाँदृष्ट्येतिभावःप्रतिपाद्येति षा
यत्रद्वयोरंतरंगत्वं वातत्रेत्यर्थः।अतएवतत्र तत्रत्रैपादिकेऽतरंगेइत्येवभाष्यसिद्धमुक्तंनतुबहिरंगेइती।निर्वोध्यं।न
न्वत्रैकेनसुनोऽत आहतत्राद्येइतितयोर्मध्येइत्यर्थः।दूराद्धूतेचेतीतिभावः।ननुप्रतियोगित्वेनश्रुतस्याश्रयणसाम
र्थ्यात्पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धवदसिद्धं·बहिरंगमित्यसिद्धत्वमप्रकृतेनबाध्यतेइत्यतआहाश्रयेणत्वितियुक्त्यंतरमाहप्र
स्वा त्यक्षेतिनन्वेवंरी[illegible]त्वापतिःसुस्नोताइत्यादावपीतितदानर्थक्यापतिरेवातआहसुस्नोताइतिमात्रपद
व्यावर्त्यंसूचयन्नाहभिन्नेति।एवंचोक्तवैलक्षण्येतत्रैपादिकेऽन्तरंगेबहिरंगपरिभाषायाअप्रवृत्त्यानतदापत्तिरितिनदोषाऽ
तएतुस्तदाहभाष्येइति।उकारानुबंधेतिबहुव्रीहिंसूचयन्नतदुक्ताभाष्यीयंकथयन्मातरेत्रेत्यादावुकारविशिष्टग्रह
णाद्वारणेतथ्योक्तिसाफल्यायाहेकारेत्वसंज्ञकेतिरोरित्यस्येतिभावः।अतएवान्यत्तत्फलमाहतेनेतिआदिनातत्रमूलमि
पा

258

१३२

प्रौ०टी०
१५३
१७१

त्यादिपरिग्रहः इंद्वंद्वेनेति पूर्वनिपातप्रकरणमनित्यमिति भावः। इदमोकारांतानुकरणं सूत्रे इति पक्षे तदाह्यानन्वेवमितिम्
त्रेसोत्र इति सूत्रे कृतवत्कृतलक्ष्योत्पण एतेनानुकरणं चानितीति निपातसंसंज्ञायामोदिति प्रगृह्यत्वे संधिर्न्याय्य एवे
तिरत्नाकरोक्तमपास्तं तस्य कृञ्योगे एव प्रवृत्तेः इदं खंडयति इदमिति भाष्यस्वरसविरोधापत्तेरिति भावस्तत्सिद्धमेवा
ह वस्तुत इति लक्षणवशासंपन्नरांतावस्थानामेवेत्यर्थः एवं च तंत्रेण लाक्षणिकत्वाविशेषादुभयेषां वार्तिकनिष्पन्नानां
निपातानां च ग्रहणं प्रभोरित्याद्येकदेशानां तु नानर्थकत्वात् एवं नेसांतोकारांतपक्षयोर्व्यावृत्तिरितत्फलमानुषंगिकमाहासं
धिरिति एवं चेत्यादिः सूत्रे इत्यस्यानुषंगः न्याय्य एवेतीति न तु सोत्रः अनेनोकारांतानुकरणपक्षे शास्त्रबाध्येमानाभावा
ल्लाघवाच्च संधिरेव न्याय्य इति सूचितं अत्र पक्षे कृतवहुव्रीह्यपूर्वशब्देन भोरादीनां द्वंद्व इति केचित्। अगत्यावाक्य
भेदसमासोत्र षष्ठीलुक्ष्वसौका इति तत्वं एते तोतकदोषद्वयभियौकारांतानुकरणपक्ष एव युक्त इति रत्नाकरोक्तमपा
स्तं। भाष्यस्वरसविरोधापत्तेः एवं च तथा रत्नाकरं दद्युक्तमपास्तं। सर्वथा उप्रयोजकत्वादाहेदमवाच्यमिति। भाष्यविरोधा

राम
१५३

पतेतिभावस्तदेवध्वनयन्नाह भाष्येत्विति विसर्गेतिषष्ठीतत्पुरुषः अपिनातद्धतिधर्मांतराश्रयकसमुच्चयः असाधारणत्व
निवेशोनेत्ति तु प्राक्प्रतिपादितमेव तदाह स्थानत्वलितिमनोरमाद्युक्तं दृष्टांतेवैषम्याद्विघटयति अग्रहीदिति स्वस्त्वर्थेदोषइति
अभ्युग्रहणाभावेइतिभावः॥ तत्तुल्यकक्षत्वभ्रमंकरयतत्रहेतुमाहातत्रहीतियतइत्यर्थः अत्रहेतुमाह नियमेतिनोत्स्वर्थेन
नुवाच्यत्वात्तत्वविनिषेधकत्वव्यवहाराद्यसंगति रतआहार्थेकार्यमितिइतिनाप्नोतिकिंसमाप्यखंडयति तत्रापीतिरः सु
पीनिरः सुपीत्यत्रापि। त्वर्थे रोरीत्यतोरइत्यनुवर्तते त्वार्थेत्विति तदंगीकारेत्वित्यर्थः कार्यमितितत्तरार्थत्वस्याप्यभावादिति
भावः प्रतिपादितंचैतत्सर्वं सुविशदं भावप्रकाशे। नन्वेवं क्वरीत्याऽल्विधित्वांगीकारे रामायेत्यादौ प्राग्गुक्तरीत्यादोषाभावा
दाह हेरामेत्यादाविति तथाच तिङ् तिङ् इति निघातासिद्धिरिभावः। नन्वेवमपिविशेषणतयाऽल्लाश्रयणादोषएवातआ
हतत्प्रयुक्तेति पदत्वादिरूपेत्यर्थः तत्सिद्धेः पदत्वादिसिद्धेः। नन्वेवमप्युक्तससाध्यबलेननतत्कल्पनैवेतिकथंनिर्वाहोतआ
ह प्रत्याय्येति अप्यतत्स्पमध्यमणिन्यायेनान्वयः तेनापितत्सिद्धेरित्यर्थः नियमशास्त्राणां विधिरूपेण प्रवृत्तेरिति भावः॥ नन्वे

260

शं०टी० वंक्तव्यं तेनापि सिद्धिरल्धर्मत्वादत आह नप्रत्ययेति तेनापि न प्रत्ययमात्रवृत्तीत्यर्थः। लक्षणेति अन्यथा प्रत्ययवदित्येव चेदे
१५४ दितिभावः कार्येति पदत्वादिरूपस्येत्यर्थः। उक्तारुच्यैवाह तन्निमितकेति पदत्वादिव्यवहारस्येत्यर्थः। उक्तप्रकारद्वय
१६२ मन्यत्राप्याहैवमिति। उक्तरीत्येति प्रथमप्रकारेणेत्यर्थः। प्रवृत्तावन्वयः इदं च प्रागुक्तद्वितीयमतेन। एवं द्वितीयप्रकारेणा
पि बोध्यं। ज्ञानेत्यादावाद्यप्रकार एव बोध्यः। एवं च मनोरमादिसकलग्रंथा अप्युक्ता एव तदाह दिगिति इतरसकलग्रंथा
संगतिं प्रतिपादयन् मूलं खंडयति परेति त्विति प्रागुक्त ननु अनुक्तत्वात्कथं तेन रुत्वमत आह दोषामिति मतुवसो रु रिति
सूत्रस्य तात् परिभाषालब्धमाह तास्येति। नामथ्येकेइत्यस्याः प्रत्याख्यानादाहावेति नन्वन्यतरस्वीकारादेवेष्टसिद्धौ
किमर्थमेवं व्याख्यानं ननु भयत्राह क्रमतः प्रकारांतरेणापि मूलाद्यसंगतिं प्रतिपादयन् आह वार्तिकेति कोशानुक्त राम: १५४
त्वात योरप्रामाणिकत्वादाह भोः शावृति। अन्यत्र शब्दरत्नादौ। सकलग्रंथासंगतिं प्रदर्शनायाह लघुतर इति सत्वांतरत
म्याद्वस्याबोपस्यय इत्येवत दुक्तं मूले वयाविति खत्वसत्वनिरासायाह प्रयत इति चैषां तिह्लाग्मादीनां। स्थित्येति। अ

पदुक्तेत्यर्थः उकरोस्यैव मूलीयन्यूनतां निराचष्टे लघुतरविति वृत्तिरिति अत्रारुचिबीजं भाष्यानुक्तत्वमिति मूलादिरीत्याद्या
च्चेरव्योरिति व्योर्लेच्छिति सूत्रे इत्यर्थः व एवेति गृह्यते इति शेषः अत्रेति आत्त इत्यत्रापीत्यर्थः ध्विकारात्तदनुरोधात्तथै
वेति गृह्यत इति शेषः न दोष इति नातिप्रसंग इत्यर्थः। स्मृतावतीति स्मृतौ वास्वमान्वक्षाणः स्मृतौ विस्पादौ तदवयत्वौवे तू आ
दिनागोवस्तु तेस्यादिपरिग्रहः तदाहेति तत्त्वामसंगतदन्यासंभवं चाभिप्रेत्याहेत्यर्थः एवं च स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादे
कदेशस्यानुवृत्तिरिति भावः असंभवादिति सामान्येतारत्नाकराधुक्तिरसंगतेति ध्वनयन्नाह तादृशेति विच्छेदादि
तिलोपः शाकल्पनेनेति भावः। तयोः संभवादाह यवयोरिति गार्ग्येति शाकटायनमतेतत्त्वेन गार्ग्यमतेतदभावात् ए
तेन विधानसामर्थ्यात्तस्यनेति रत्नाकरदंड्याधुक्तमपास्तं। लोपः शाकल्पनेनागतार्थत्वायाह नित्यमिति मूले अन्यथा
तेनैव तनुवृत्त्या सिद्धे एतद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव एवमारंभसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे गार्ग्यग्रहणं वैयर्थ्यं परिहरतीति तत्रैव गार्ग्ये
तिनच स्वस्वमतप्रच्युतिदोषाभावार्थं तत् द्वाभ्यां लोपस्यैव स्मृतत्वेन तद्वाक्येऽन्यग्रहणेन तयोरन्यतरग्रहणात्।न

शे०टी० चवैपरीत्यं कुतो न निषेधो वोपम्य इति निर्देशेन तत्सपतत्वानुमानात् तदाद्व्याख्येति। उक्तहेतोरेवाहतादृशब्देति चत्वर्थेमू
१५५ लादि सर्वग्रंथानुद्दूपयति भाष्येति। तत्र रत्नाकराद्यनुरोधेन नस्वत्वमभ्युपेत्याद्दसमतो दिति वस्तुतस्तत्त्वमेव नेत्याह
१७३ तस्येति वृक्षश्चादितुल्यत्वात् नन्वेवमोतद्भूतिमर्थ्यमात आह पूर्वेति एवं च तदव्ययवादो कारादित्यर्थः भोराघनुवृ
त्तिः पूर्वसूत्रेपि बोध्येति ध्वनयुन्नाहलोपइति। प्राग्वदुपपत्तिर्बोध्या। पूर्वेण ओतो गार्ग्यस्येत्यनेन नु विकल्पार्थमत्रानुवृ
त्तिभोरादेरत आह तदपीति अपिमा पूर्वसूत्रसमुच्चयः तद्वदस्याप्यारंभसामर्थ्यान्नित्यत्वमिति भावः। नन्वेवमपि तेना·
लघुप्रयत्नस्यालोपे सिद्धेपि लघुप्रयत्नलोपार्थमत्रापि भो इत्याघुनुवृत्तिरपि स्यात् अत एव हलि सर्वेषामित्यत्र
मंइकानुवृत्तिरपि नन्वलघुप्रयत्नविधिर्व्यर्थः। उत्रभिन्नेऽशिंवारितार्थ्यादत आहात्रापीति पूर्ववदाशयः वृक्षवादेर राम: १५५
नभिध्यानाद्वृक्ष उ एको ग्निरिति रत्नाकरोक्तेरसांगत्यादाद्दवकारोदेति। प्राग्वदरुत्विर्बोध्या। ननु हृस्वात्परो योङ
मत्तं दतं यत्सदमित्यादिव्याख्यानात् तत्रापि नोपमोगोऽ तआह एतद्दिवितथाव्याख्यानेनानिर्वाहस्य तत्र प्रतिपा

दितत्वात्। एतेन तेनैव सिद्धेमूलं अत्र तं चित्यमिति रत्नाकरदंड्याद्युमपास्तं। ननु तरार्थत्वेऽव्यवहिते हलि सर्वेषामित्यत्रापि
संबंधः स्यादत आह हलीति। अनंतरावनतत्प्रामाण्यादादिशब्द ग्राह्येषु ङः सीत्यादावसंबंधादेव सादौ पदे सादेः। पदस्य अत ए
वेति अन्यथाद्धलादौ पदे इत्यर्थापत्तौ तत्र तदभावान्नस्यात्। नच तत्र विकल्प एव। तत्प्रामाण्येन तत्र नित्यलोपस्यैवेष्टत्वानु
मानात्। एतेन ङमद्दत्पुत्रौ करीत्याः फलाभावेपि हलि सर्वेषामित्यत्रैव फलं वृक्षव्भ्यामित्यादौ ~~नित्यलोप~~ नित्यलोपनिवार
णरूपं उक्तरीत्या। नच तत्र कार्यैटिलोपस्य स्थानिवत्वं पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति रत्नाकरोक्तमपास्तं उक्तहेतोः। वकारस्यत
त्रानुवृत्तेश्चैतेषामनभिधानाच्च नचैवमपि वेवीः क्विपि संप्रसारणादौ तु किंच उदिति रूपं षत्वतकौ रित्यसिद्धत्वं तु न प
त्वांत पदायोरिति वचनात् एवं च तंत्र युदित्यत्र पदसंज्ञकस्याप्युत्रः सत्वादिहार्थमेव पदग्रहणमस्तु प्रतिपदोक्तपरिभाषा
प्रतावन प्रवर्ततेत एवं च मूलोक्तमयुक्तमिति वाच्यं। तत्प्रामाण्येन तत्रापि लोपस्य नेष्टत्वादिति दिक्। नन्तदाहदिगिति। भोगगोद्रति
मंड्कपुत्रेति भावः तत्रावितेषामध्ये इत्यर्थः तुयंतद् त्वर्थे परिशेषादाहलच्चिति। अपूर्वसेति भावः लोपे इतिपा

१३५

धा॰टी॰
१५६
१७८

ठः तस्यासत्वादाह करणेनेति नचेति एवमिति शेषः अपूर्वसंभवादाह प्रयत्नयोरेवेति। एवेन तन्निरासः ननु न तद्दृषिमात्र
हणार्थमपि तु विकल्पाननुवृत्तिद्वारा नित्यत्वार्थमत आह विकल्पेति पाद्यस्येत्यर्थः सूत्रद्वयेनेति भावः चो वाक्यालंकारे ननु
मूलत्वेनायुक्तत्वं तस्य अत आह फलेति वृक्षवादेरनभिधानादिति भावः। सूत्रसंमतिमप्याह व्यपरे इति आदिना निपातना
दिपरिग्रहः। तदाहेति तदेतत्सर्वेत्य दिनिध्यायाहेत्यर्थः ~~एतेन मूलं हरदत्तानुरोधेन वस्तुतो वकारस्याप्यनुवृत्तिः वृक्षवृह सती~~
~~त्यत्रलोपे इष्यापतेरनभिधानादिति भावः। सूत्रसंमतिमप्याह व्यपरे इति आदिना निपातनादिपरिग्रहः। तदाहेति तदे~~
~~तत्सर्वेत्व दिनिध्यायाहेत्यर्थः~~ एतेन मूलं हरदत्तानुरोधेन वस्तुतो वकारस्याप्यनुवृत्तिः वृक्षवृह सतीत्यत्रलोपे इष्टापतेर
नभिमानाभावाच्च अत एव वृक्षवृकरोतीत्यादावतिप्रसंगवारणाय आशिहलीति व्याख्यानं भगवतः संगच्छते इति रत्नाकरो
क्तमपास्तं हलीति तु देवाद्दहेत्यादौ नित्यत्वो याभावार्थमुत्तरार्थं चेदेवानम्याद् इत्यादौ लोपो व्योरिति नंत प्रतियत्नस्यासिद्ध
त्वात् देवायांतीत्यादौ वलः परत्वाभावेन तदर्थमस्यावश्यकत्वाच्चात एव द्वितीयं तन्मूलेऽनुक्तं पदां तस्य किं गव्यं गव्यूतिरित्य

राम:
१५६

265

त्रयथान[illegible]तथोर्तंप्रत्ययत्वेनसादृश्येआहप्रत्ययएवेतिशब्दत्वेनसादृश्ये[illegible]शब्दत्वेनसादृश्येआह
यदित्वितिस्यादितितर्हीतिशेषः।ननुप्रत्ययग्रहेतदंतग्रहणासुवंतभिन्नेतत्तादृशशब्देइत्यर्थेस्यादुर्वारत्वेननाव्याप्तिव्या
प्तीयघपितथ्यापहोभ्यामित्यादौससहायत्वेनवायेस्याप्रवृत्त्यादोषएवेतिध्वनयन्सिद्धांतेप्रसज्यप्रतिषेधेतयार्थाभावनिमि
त्तमाहसुवंतेइति।उत्तमैकेतिअन्यथाकरीत्यासुपित्वेत्यत्रापियत्नादिसुवंतेइत्यर्थापत्त्यर्थेदीर्घादिनस्यादितिभावः।न
न्वेवज्ञापनेपिरहाभ्यामित्यादौदोषएवकिंचयेनविधिरित्यत्राप्रठितप्रत्ययग्रहणेइणेइत्येतद्घटकतदंतायाप्रवादभू
तयाप्रत्ययग्रहणेनायंसम्पाद्इत्यनमाविशेषणविशेषणाभावव्यत्यासत्तात्पर्यकत्यानिर्वाहेकिमपूर्वकाप्योज्ञापनेनात
आहलक्ष्मेतिअनेनज्ञाप्यात्स्याद्इत्यादौनदोषइतिसूचितंतच्चविदितिपत्रपंचमंतात्परःप्रत्ययःकार्यातरविधानायपरिगृह्यतेतत्त्वे
त्यर्थः।आदिनास्यतेत्यादिपरिग्रहः।नदोषइतिद्वेषतीर्णेत्यादौधातुतकारेणैनलोपापत्तिरित्यर्थःप्रकृतेचतस्मिन्नितिपरि
भाषयासुपिचेरइत्यर्थेतस्यानियमेनावधिसाकांक्षत्वेनाहइत्यादौरवर्णोपस्थितत्वेनावधित्वेनान्वयात्पंचम्यंतस्यतद्विशेषण

266

शे०टी०
१५२
१७५

तं स्पष्टमेव एवं सर्पिश्चेत्यादावुपस्थितां गादेरेवतर्लचो ध्यात्वाभाव इति इदं मन्त्रेपि बोध्यं। मूलं दूषयति केचित्विति। आती
त्ति एकदेशेति न्यायप्रवृत्तेरिति भावः ननु नचोदाहरणमादरणीयमित्युक्तेरिदमयुक्तमत आह नलोप इति प्रायेणेति अनेनं
पाठांतरसत्तापि सूचिता इयमेव चात्रारुचिः ननु समासांतस्याविकारत्वेन कथं तन्न्यायसंचार इत आह राजेति समाहारद्वं
द्वादित्यर्थः राज्ञीति हलंते इति भावः हेत्यत्राकारस्तूच्चारणार्थ इत्याशयेनाह नायमिति वर्तिपदार्थप्रधानत्वं [illegible]र्थप्रधा
नांतरंगत्वात् षष्ठीतत्पुरुष इत्यर्थः नीपरीति पचनीयमित्यादाविति भावः ननु नायं प्रतिपदोक्तो रलोपः किंच तत्रैव पठे
दत आह चचारेत्यादाविति अत्र लक्ष्यसंस्कारकवाक्योपप्लवेन तस्य तत्त्वमस्ति न चाभ्यासह्रस्वेन निर्वाहः अभ्यासविका
रेषु वाच्यबाधकभावाभावेन युगपत्प्रवृत्तेरांतरंगत्वाद्धापर्जन्यन्यायेन ह्रस्वे ततो दीर्घविकारस्यानुपूर्व्ये केयनलक्षणमिति राम:
न्यायेन पुनस्तदप्राप्तेः आदिग्रात्वे पयार ततारित्यादौ दोषाच्चेति भावः आदिना लोपस्तु त्वे मधुलिड्ढौकत इत्यादौ तु १५२
सिद्धकृत्स्पाठलोप एव नेति भावः लोपस्य चासिद्धत्वादित्यर्थः तथा च ढलोप एवेति एतदप्राप्तिरिति भावः पुनारम

तद्व्त्पादौ रेफयोः सिद्धत्वेनाश्रयात् श्रोततत्वारेत्वमाद्यासतग्रहणस्य साफल्यादाद्येहेति अत एवा स्यविशेषापेक्षत्वेतदंशे
पुत्र्यंतरमाह लणितितदितिस्तिपिधातोरित्यादीत्यर्थः। अत्रवइति परिभाषोपस्थितेत्वेतस्याभः हलफलाभावात्। अत एवा
हव्याख्यमितित्ति। एतेन कृत्तेपितन्नदोषतादवस्थ्यमित्यपास्तं सेध्वतः बिध्युगहपामित्यतः भावे इति शेषः परस्परेति। विवि
धं प्रतिकूलंगमानमित्यर्थ्ये कल्पयेतिभावः। तत्र मिथो विरोधविषये आदिना लेकन्यायपरिग्रहः तुल्यबलविरोधशब्दार्थमाहद्व
योरितिशेष त्वविवक्षया षष्ठी कार्ये ऽन्वयो वा। असंभवित्वमपि तस्य वविशेषणं। चस्त्वर्थे। तत्र तस्मिन्सति। युगपदिति आ
एइति एआ इति वेत्यर्थः प्राप्येणेत्यस्य फलमाह कृचिदिति एकस्य कार्यद्वयप्रयोगसभूत इत्यर्थः। आदिनाशापरिग्रहः वत्वेन
त्ति पाठ वत्वे इति पाठे सति सप्तमी तत्स्वस्य निमित्तानंतर्यमेवेति प्रवर्तेत इति शेषः युगपदिति उक्तरीत्येति भावः केय
टादि संग्रहायाकरइतिन तत्र हि अवतरणो ताकश्चाद्येउक्तस्ततो द्वितीये यद्यपीत्यतः प्रातना नावश्यं द्विकार्ययोगए
वद्विप्रतिषेधः किंतत्यसंभवो पीत्यादिना क्तो यद्यपीत्याद्युक्तस्तृतीये उक्त इति वाच्यं यतुके पटादि सकलग्रंथकाराःव्य

१३१

शे०टी० त्तिपक्षेनियमार्थमिदमिति सकृद्गतीतिन्यायसिद्धि जातिपक्षे विध्यर्थमिदमिति पुनःप्रसंगविज्ञानसिद्धिरिति तदन्यत्र स
१५२ म्यकू दूषितं तत एवावधार्यं तस्माल्लक्ष्यानुसारात्क्वचिच्छास्त्रीयदृष्टान्ताश्रयणं क्वचिल्लौकिकदृष्टान्ताश्रयणमिति भाष्य
१७६ संमतमार्ग एव युक्तः अत एव कुरुतोत्वमिति कैयटोक्तसकृद्गतिन्यायोदाहरणसंगतिरन्यथा कुरुशब्दादुङिति वचन
स्यतातङ्भावपक्षे चारितार्थ्येपि कुरुशब्दादुङ्स्यात ङितिवचनस्यानवकाशत्वेन विप्रतिषेधाप्रसक्त्या तदसंगतिः स्प
ष्टैव तदेत [illegible] ध्वनयन्नाह तन्नेति तुल्यबलविरोधविषय इत्यर्थः अन्यतराविषये चरितार्थयोरेकत्र तत्प्राप्तिरिति शेषः
असंभवप्रसंगयोरविरोधाय कार्यशास्त्रयोर्निर्विशः असंभवादिति विरोधादिति भावः बाधकाभावेनेति शेषस्तथा चो
त्सर्गापवादवैधर्म्येऽपि पर्यायप्रसंगे हेतुर्वच्च नद्वयप्रामाण्यादिति भावः ननु शास्त्रप्रसंगोपि कार्यार्थ एव विप्रतिकार्ययोर्यु राम:
गपदसंभवे कथं शास्त्रयोः प्रसंगोऽत आह तज्जादीति । एवं च युगपदसंभवः पर्यायेणोभयप्रसंग इति तात्पर्यं तथा च पक्षेप्रा १५८
प्तं तत्रान्तरप्रसिद्धनियमविधिरेवायमित्यप्राप्तांशपरिपूरकत्वमेवास्येतरनिवृत्तिस्त्वार्थीति तद्द्योतकार इति बोध्यं

269

॥सकृदितिगत्यभिन्नेता दृश्याप्राप्तभिन्ने विप्रतिषेधे सति सकृदेकवारं यद्बाधितं तन्न्याश्रितं तद्बाधितमेवेत्यर्थः यर्थ्येत्यसन
करोतीत्यत्रान्वयः।ननु तदाज्ञो त्वं घेनेन तावच्चरितार्थोवत आह तुल्येत्यादि करोतीत्यंतेन न तथा च तुल्यबलत्वादेव पर्यायेणैव प्रेरण
योःप्रेष्यस्य मिथोऽविरुद्धकार्यकारणे न स्वामिनो चरितार्थौ यथा तद्वदिति भावः।एकत्र तत्संभवादाह नानेति तत्रापि प्रदेशोसं
भवादाह दिक्ष्विति।योगेति योगापद्येनासंभवादित्यर्थः लक्ष्यप्रभेदेति बहुव्रीहिरन्त्रामेघ्य स्थानीयलक्ष्ये चरितार्थयोरि
त्यर्थः।तत्र परस्मिन्नयर्थेति यथा चाचा चेष्वेति सूत्रभाष्ये केयदादिविरोधो न तथा प्रतिपादितं गदायां।ननु बुद्धिविप
रिणामस्य सिद्धांतत्वेन वास्तस्या निर्संबंधः क्वापि न प्रकृते तत्र भयबुद्धिमाघ्राव पिवाचः क्रमप्रवृत्तिलादेच्छिकक्रमेण स्थितिः सं
भवतीति प्राचां मनुरोधेनोक्तमिदमयुक्तमत आह सामरूपेति।ननु कार्यस्य प्रयोगरूपैकदेशस्थत्वेन कथं परत्वमत आ
हकार्य इति।नचविप्रतिषेधे सूत्रं प्रति निपाघा असिद्धत्वेन कथमत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यं आस्याः परिभाषात्वेन कार्यकालपक्षे
ऽदोषात् नन्वेवमपि कार्यकालपक्षेऽङ्गमङ्गत्पादादावुपस्थितातेयोर्द्वयोरेकदेशस्थत्वेन कथं तत्र परत्वमिति वाच्यं।अ

वश्यकत्वात् एतदर्थमपिकार्यग्रहणंबोध्यंइतिइत्यत्रप्रसंगादाहेत्वमितिएत ध्वाक्यभेदेयाअत्रहेतुमाहत्रिपाद्यामि
तिअपिप्राग्वत्वात्तत्रहेतुमाहपूर्वेतिशास्त्रांतरेत्यर्थः वस्तुतस्तुआकडारादधिकारस्यभसंज्ञादिविषयेयथोद्देशपक्षा
एवेतितत्रत्परत्वेनैवबाध्यबाधकभावः पदानांतत्रज्ञातिशक्तिग्रहेणैवत्रिपाद्यामपिव्यवहारः किंचसर्वत्रपाठकृतपर
त्वमेवेतन्निष्पामकंपरैवप्रगृह्यसत्रसंज्ञापदेनतत्कार्यप्रकृतिभाचकम्यतेआशयानभिज्ञस्यायंप्रश्नः कथमिति एकदेशि
नएदोतरंकार्यकाउमित्यादीतिबोध्यं॥ तदाहेत्येनेति। ननुनित्यत्वादुत्वमतआहेत्वमितिलोपस्याप्यसिद्धिधीति अपिनो
त्वपरिग्रहः अभ्युपेत्याहस्यानीति ननुसूत्रेएकशेषः कुतोनभ्रकृतिवदित्यस्यप्राप्तिः नचतस्यानित्यत्वंतावत्ताप्यत्राप्रवृत्तौ
मानाभावात् नचसौत्रत्वादप्रवृत्तिस्तथासतिद्वौतौतयाप्रयोगसंगत्यापत्तेरतआनुकार्येति अस्यावश्यकर्त्तव्यत्वंनयन्नाहकोशे
इतिपंचम्यभावेनपरइतिविहितइतिवाव्याख्यानंदुर्वचमवयवत्वस्यसंभावितमेवसौः प्रत्ययत्वात् नचार्थद्वारकसंबंधेना
न्वयः गौरवात् अतआहेतदोरनंतरइतिपश्चादव्यवहितसमीपइत्यर्थः अन्यथासमीपइत्येववदेत् अतएवएमः स

शे०टी० इत्यादौ नातिप्रसंगः एतच्च सूत्रसाहचर्याच्च । अनन्त्यसमास इति लिंगाच्च अंतंतर इति व्याख्याद्वारलभ्यविहितविशेषणत्व
१६० पक्षे केश्चिदुक्तं प्राप्तदोषमुद्धरति तेनेति उक्तव्याख्यानेनेत्यर्थः । ननु नैवं गौणे [illegible]ति एवं च तत्रेष्टापत्तिरिति भावः । सुइतीति अने
१७८ न पृथक्पदत्वं सूचितं । व्याख्येति उत्तरत्र तस्यैव संभवेनानुनासिकोकारविशिष्टत्वानुमानादित्यर्थः उपेति उरस्येत्यादि तथा
चागौणत्वेनात्वे तदप्राप्तौ तद्वारणाय तदिति भावः । जुहोति सौत्रत्वादितः एतेन षष्ठीस्थाने प्रथमेति रत्नाकरोक्तमपास्तं अति
प्रसंगापत्तेश्च । एतेन सूत्रे तद एव ग्रहणं न कंसादेः सस्यैतत्तदोरिति पूर्वसूत्रसाहचर्यादनर्थकत्वाच्चेत्यपि तदुक्तमपास्तं ।
गौरवाच्च प्रभृतिमित्यत एव पाद इति भ्रमनिरासायाह [illegible]दरोति पदइशिष इति तच्छेषो वाच्यः लोप इति षाष्ठेनानेत्यादिः
संधेः प्रसंगादिति भावः । तथा च यस्तेति न लोपान्न स्वरसंधिरिति तात्पर्यं मूलं परमताभिप्रायं न सिद्धान्त इति सूचयन्नाह चंद्रेरि रामः
ति गमकांतरेति । अनुवृत्तिवैयर्थ्यादिरूपेत्यर्थः । एतेन तत्त एकत्वामेतावत्पर्यं तथा च नव्यार्थमित्यपास्तं असम्प्रयुक्तत्वात्ता १६
त्पर्यं माहेवंचेति अन्यथानुपपत्त्या तदनुवृत्त्यावश्यकत्वेनेत्यर्थः क्वचित्सास्मा अरं वाड्भ्यां यां । पिताङ्कणोत्सोहमाज

न्नेत्यादौमूलाभिमनत्वमप्यस्येत्याहसर्वमितिएतेनसोहमित्याद्यंशेतथाव्याख्यानेसास्माद्वित्यादौसुलोपानापत्तिर्बहुलग्रह
णानुवृत्त्यातदुपपादनेनेत्युमित्यादेरपिततएवसिद्ध्याकिमवधारणेनेतिखंडनकृदाद्युक्तमपास्तम्।नचसास्माद्वित्यत्रप्रकृता
तरितिपूर्वरूपाभावेननपादमूर्निःसोयमागादित्यादाविवात्रापिप्रातिशाख्येनसिद्ध्यान्वेततथाप्रतिपादितंभावप्रकाशेत
दाहेत्यलमिति॥ ॥इतिस्वादिसंधिः॥पंचसंधिप्रकरणम्॥ (॥स्वादिसंधिमुत्तरंवक्तव्यतद्भिन्नमपास्यप्रातिपदिकसंज्ञाक
थ्येनेसंगतिमाहस्वादीति॥प्रातिपदिकेतिकेतिङ्याब्ग्रहणंत्वन्यार्थमितिमूलादौस्फुटमेव॥एतेनङ्याप्प्यधिकारात्तस्यच
प्राथम्यात्सूचीकटाहन्यायाच्चस्त्रीप्रत्ययकरणमादौवक्तुमुचितमित्यपास्तं।अतएवस्वादिविधौङ्याप्प्रातिपदिकादित्य
धिकृतंतत्रकिमिदंप्रातिपदिकमितिजिज्ञासायांप्रथमंतल्लक्षणमाहेतिरत्नाकराद्युक्तावतरणमप्ययुक्तमितिभावः।तांसं
ज्ञामिति।तज्जिज्ञासायामित्यादिः।अधातुरितिआरोपितोधातुरित्यादिर्वोन्योन्याश्रये:धातुभिन्नमित्यादिनुक्तंफलितोऽर्थः।अतोन
पुंस्त्वानुपपत्तिः।आदिनाऽप्रत्ययइत्यस्यसंग्रहः॥लाघवादिति।।वाक्यभेदासमर्थसमासाभावप्रयुक्तलाघवादित्यर्थः।आव

१४०

शे०टी० १६१ १८२

तित इति। बोद्धव्योध्यार्थ्यां तथा च सूत्रे तंत्रादिनोभयं विवक्षितमिति भावः॥ अप्रत्ययपदे इति तदेकदेशप्रत्ययांश इत्यर्थः॥ अ
नकारपाठस्तु युक्तः॥ नञ आवृत्त्यभावेनोभयत्रान्वयाप्रसंगापत्तेः प्रत्ययस्येति। तत्त्वेन तमुद्दिश्येत्यर्थः॥ तद्विषय एवेत्यर्थः॥ इति
भाव इति। सत्त्वितां प्रत्ययपर्युदासवैफल्यस्यापरुचिं कथयितुमाहात्र सूत्रे इति॥ अस्मिन्सूत्रे इत्यर्थः॥ द्वैराश्यमिति। प
क्तं तु भयत्रापि स्पष्टत्वात् प्रतिपादितं तेन मूलकृद्दिष्टवैयर्थ्यनिरास ध्वननं वा एतत्संज्ञाफलभूते प्रातिपदिकसंज्ञासाध्ये त्व
र्थः फलीभूते तस्य पाठः तेन तिङ्तद्भिन्नविभक्तिव्यावृत्तिः इदं च स्वरूपकीर्तनं न त्वस्य लक्षणे निवेशः फलाभावात्। नन्वेवं
कृणुवुवतुरित्यादौ धातोस्तत्त्वाप्रत्यत्वाच्चावंत इति स्वरापत्तिः। एवमूर्णुत इत्यादावपि तस्यात्वे इगंतानां च द्व्यषामित्या
द्युदात्तत्वापत्तिर्वाच्या। अहन्नित्याद्यर्थमावश्यके धातुपर्युदासे नैव तन्निवारणात्। अत्र यस्य यस्य प्रातिपदिकसंज्ञा विकी
र्षिता तस्य यावद्विभक्तिभिन्नं यद्यावत्तदनपेक्षयेत्यर्थः। तेन चालनीन्यायेन न दोषः न भिन्नं च साज्ञातात्प्रकृतिप्रत्यया
यात्तरस्तमेव गत्यंतेताते न कश्चिदादेशागमादिस्वापेक्षत्वेपि न क्षतिरिति बोध्यं। दधि मधु लिङित्यादिसंग्रहाय नञर्थद्वय

रामः १६२

274

स्वादिसंध्युत्तरं वक्तव्यतद्विधिमपास्य प्रातिपदिकसंज्ञाकथने संगतिमाह स्वादीति॥ प्रातिपदिकेतिङ्याब्ग्रहणं त्वन्यार्थमिति
मूलादौ स्फुटमेव॥ एतेनङ्याप्प्यधिकारात्तस्य चप्राथम्यात्सूचीकटाहन्यायाच्चस्त्रीप्रत्ययप्रकरणमादौ वक्तुमुचितमित्यपास्तं॥
अतएव स्वादिविधौङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकृत्तं तत्र किमिदं प्रातिपदिकमितिजिज्ञासायां प्रथमंतल्लक्षणमाहेति रत्नाकारएषु
क्तावतरणमप्ययुक्तमिति भावः॥ तांसंज्ञामिति॥ तज्जिज्ञासायामित्यादिः अधातुरिति॥ आरोपितो धातुरित्यादिर्वाच्योर्थः धातुभिन्न
मित्यादितु फलितोऽर्थः अत्तो नपुंस्त्वानुपपत्तिः॥ आदिनाऽप्रत्ययइत्यस्य संग्रहः॥ लाघवादिति॥ वाक्यभेदासमर्थसमासाभावमयु
क्त लाघवादित्यर्थः आवर्त्तितइति॥ बोद्धव्यो धार्यो॥ तथा च सकृत्तंत्रादिनोभयं विवक्षितमिति भावः अप्रत्ययपदे इतितिदेशोप्रत्ययांशे कृ
इत्यर्थः॥ अनकारपाठस्त्वयुक्तः॥ नञ आवृत्त्यभावे नोभयत्रान्वयाप्रसंगापत्तेः प्रत्ययस्येति॥ तत्वेन तन्निर्दिश्येत्यर्थः॥ तद्विषयइति तद्विषयए
वेत्यर्थः॥ इतिभावइति स्वचित्ताप्रत्ययपर्युदासेवे फलस्वरूपमरुचिंकथयितुमाहात्र सूत्रइति अस्मिन्सूत्रे इत्यर्थः॥ द्वैराश्येनोतिफलंतू
भयत्रापिस्पष्टतया तत्प्रतिपादनं तेन सूत्रकृदिष्टे वैषम्यनिरासध्वननं॥ एतत्संज्ञाफलभूतेति॥ प्रातिपदिकसंज्ञासाध्येत्यर्थः फलीभूतेत्स

शे०नि० प पाठः तेन तिङ्तद्धितविभक्तिव्यावृत्तिः इदं च स्वरूपकीर्तनं नलस्य लक्षणे निवेशः फलाभावात्। न चैवं कर्णुनुवतुरित्यादौ धातोस्त्वाप

१६२ त्तालघावंतरतिस्वरापत्तिः। एवमूर्णुतइत्यादावपि तसत्तते इङ्गंतानां च झ्यषामित्याद्युदात्तत्वापत्तिरिति वाच्यं। अहनित्याद्यर्थमाव

१८० श्यकधातुपर्युदासेनैव तत्र वारणात्॥ अत्र यस्य प्रातिपदिकसंज्ञान्विकांषितातस्पतसया वद्धिभक्तिभिन्नं यथावत्तदनपेक्ष्येत्व

र्थः। तेन चालनीन्यायेन न क्षेपः॥ तद्भिन्नं च साक्षात्परम्परया प्रकृतिप्रत्ययान्यतररूपमेव गृह्यते तेन न क्विदादेशागमादिसापेक्षत्वेपि न क्ष

तिरिति बोध्यं॥ दधिमधुलिडित्यादिसंग्रहायनञर्थद्वयनिवेशः अन्यथा आलापवद्विभक्तिसमभिव्याहाये क्षयत्येववदेत्। लोकेइत्य

नेन प्रसिद्धिसूचकेन तत्रत्रकल्पितत्वव्यावृत्तिः॥ तत्र मानमाहान्यथेति। इदं भाष्यबलानंगीकारे इत्यर्थः॥ अधातुरितीति। विक

रणादीनामनर्थकप्रत्ययानां दर्शनात् तत्पर्युदासानुपन्यासः। व्याख्यानादिति। बहुलग्रहणसंस्कारात्तुरीयमूलकादित्यर्थः। यद्वा अनेकार्थसं रामः १६२

मंवेऽभियुक्तव्याख्यानस्यैव प्रामाण्यमिति लणसूत्रे अर्थंकरे स्पष्टत्वेन सुप्तिङंतमिति सूत्रस्यार्थवत्पदानुवृत्तिसामर्थ्यवर्णनपरात्तट्टीका

कारवचनमात्रात् भाष्यमूलकादित्यर्थः एवेनासत्त्वार्थकत्वादिव्यावृत्तिः॥ एतेन तेनापि सादृश्यसंभावात् घटादौ प्रातिपदिकत्वं न स्यादतोऽर्थ

वद्ग्रहणमिति खंडनकृदुक्तमपास्तं॥ सिद्धेरिति। अत्रसूत्रेऽनर्थव्यावृत्तिसिद्धेरितितात्पर्यं॥ ननूत्तरसूत्रेऽनर्थकनिवृत्त्यर्थंतदस्तुतस्मा
होतेरेति स्वार्थिकानामपिततएवार्थवत्त्वमितिभावः। तद्वैयर्थ्यमिति। अर्थवत्पदवैयर्थ्यमित्यर्थः। तथाचतत्सामर्थ्यादुक्तार्थलाभइति
भावः। एतेनात्रसूत्रेईदृशार्थग्रहणेमानाभावइत्य पास्तं॥ अत्रसूत्रेणैवतत्फलमितिशंकतेनचनञिवेति। नञिवयुक्तमन्यस
दृशाधिकरणेतथा ह्यर्थगतिः। नञ्युक्तमिति इवयुक्तंवायत्किंचिद्दृश्यतेतत्रतस्माद्भिन्नेतत्सदृशेऽधिकरणेद्रव्येवर्यौतयोस्तत्ता
वि भावाद तस्माहाहनिति। एतेनभक्तीतरानपेक्षत्वेसत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रत्यायकत्वमर्थवत्त्वमेवंचाधातुग्रहणमपिसुत्यजंतविभ
क्तीतरकृदादिसापेक्षत्वेनधातोःप्रशस्तार्थवत्त्वाभावादितिरत्नाकरोक्तमपास्तं एतत्साध्येति। प्रातिपदिकसंज्ञासाध्येत्यर्थः॥ अनपे
व क्षत्वेचेति। विभक्तिसमभिव्याहारापेक्षयेतिलघुभूतनिर्देशेतुततएवावधारणेतदानर्थक्यापत्तिरेवेतिभावः। तथान्वानामसंग्रहार्थंनञ् द्वय
घटितमेव तन्निविष्टंतदाहतदितरेति। विभक्तीतरेत्यर्थः। तत्पर्युदासइतिधातुप्रत्ययान्तपर्युदासइत्यर्थः। अर्थवत्पदसामर्थ्येनप्रशस्तार्थ
वचनेयदिघुभूतनिवेशेनाहन्कांडइत्यादावप्राप्तिरित्युच्यतेतर्हिपर्युदासद्वयानर्थक्येऽपिदध्याद्यसंग्रहापत्तिरतोनञर्थद्वयघटित

277

मेवतत्पाणिनिसंमतमितिनतदानर्थक्यमितिभावस्तदाह।सार्थकइति।अतएवोत्तरसूत्रेकृतग्रहणंसफलंकृत्तद्धितग्रहणंनियमा
श॰टी॰ १६३ १८१ र्थमाश्रित्यतत्प्रत्याख्यातंभाष्येइत्यन्यदेतत्इतिभावः॥अतएवसूत्रकृतःप्रत्ययपर्युदासोनाभिमतःभाष्यकृतोपितथा।अनुक्तत्वा
त्।एवंचसत्यर्थएवेत्याह।नचेति।नहीत्यर्थः।तत्र उक्तमप्रशस्तार्थवत्वंकेवलप्रत्ययस्येति।नचव्यतिसेइत्यादावलौकिकप्रक्रियावाक्येप्र
त्ययांतत्वेनपर्युदासेप्यसोलोपेसेइतिप्रत्ययमात्रस्याप्रशस्तार्थवत्वात्संज्ञापत्तिरितिनतत्पर्युदासोप्यावश्यकइतिवाच्यं।सेइत्येतावन्मात्रेणा
र्थानवगमेनसोपसर्गादेवतदवगमेनप्रत्ययमात्रस्यातथात्वात्पदे[illegible]रिवस्थावेनसूत्पयांतपर्युदासप्राप्तेश्च।अतएवतत्रपदत्वसि
पा॰मा द्धिर्लौकिकतत्प्रयोगस्यैवाच्छेदिदिकृ।विसृष्टानां।केवला।नांप्रत्ययरहितानामितियावत्।लौकिकः लोकविदितः।नविद्यतेइतितावन्मात्रप्र
योगाभावादितिभावः।एवमग्रेपिचोऽप्यर्थेकृत्तद्धितानामित्यग्रेयोज्यः।अलौकिकइति।लौकिकोनास्तीत्यर्थः।असूर्येत्यादिसामान्यापेक्ष राम॰ १६३
ज्ञापकात्समर्थसमासइतिकेचित्।वस्तुतस्तुनञर्थकोऽकारोत्र।तेनपदभेदएवेतिबोध्यं।तदंतस्यकृत्तद्धितांतस्यतथैवलौकिकएवकारे
णशास्त्रवासनाकल्पितान्वयव्यतिरेकाभ्यांव्यवस्थापनीयेवत्वशास्त्रव्यवस्थाहेतुरर्थवत्तातेषांसर्वेषामस्तीतिध्वनितं।अतएव।सूत्रद्वय

तत्सामर्थ्यात्तथाऽर्थवत्त्वस्याभिमतत्वादेव। पदसंज्ञेति। सुप्तिङंतमिति सूत्रेइत्यर्थः॥ ज्ञापकत्वेइति सप्तमी॥ वर्त्ततइति। अनुवर्त्ततइत्य
र्थः॥ अर्थवदिति। अर्थवदग्रहीतार्थवदित्यर्थः॥ उपाद्यापेति। लौकिकार्थवत्त्वाश्रयणेकृतद्धितांतनामपितत्त्वाभावादर्थवद्ग्रहणात
दंतानामपिनस्यात्॥ प्रागुक्तशास्त्रीयार्थवत्ताश्रयणेतुतदंतवत्कृतद्धितानामपिकेवलानांतत्त्वमस्तीतितेषांसंज्ञापतिः नचफलाभा
वः ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यादौशब्दरूपविशेषमादायतदंतविध्याश्रयणेनफललाभसंभवात्। तथाचोभयथापिभाष्यानुपपत्तिरितिस
माशंक्यचेत्यपिबोध्यं॥ शास्त्रीयार्थेतिकल्पितप्रकृतिप्रत्ययार्थेत्यर्थः। वैयर्थ्येनेति। कृतद्धितयोस्तादृशार्थवत्त्वाव्यभिचारादिति
भावअनेनेऽनुवृत्तिपदस्यस्पष्टार्थपर्याप्तत्वासंगतेराह लौकिकमितितदर्थस्पष्टशास्तत्स्पमस्पाप्रत्यासन्न अव्यवहितसमीपी। कृतद्धि
तप्रत्ययार्थस्तुनतादृशः कल्पितावयवावयवार्थत्वात्तस्यतदाहप्रक्षेपितालक्ष्मतेइति। सुबर्थेत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायाः सुयोऽघातक
भ तपातन्नेनसत्लक्ष्यतेनतुतद्रहितेइत्यर्थः। विवरणद्वाराघुत्तिंखंडतियथितितावन्मात्रे। कृदाद्यंत्तमात्रेणारम्भोवेनेति। वावत्मात्रप्रयोगा
भावादितिभावः अपिरेवार्थः स्पष्टार्थोवा॥ नन्वलिङ्गादौतथाऽस्त्वितिवाच्यं। तत्त्वग्रहाभावेपिबोध्यात्। सुवंतत्त्वस्यापितत्रसत्वाच्च

३

रो०टी० ।सर्वेषां नत्वग्रहसंभवाच्चेति दिक् ।सुतरामिति अर्थस्येति भावः ।एवमेवेति ।उक्तार्थवत्त्वमेवेत्यर्थः ।अन्यथा अन्नतथ्यानभिमतत्वे तत्सामर्थ्यात्
१६४ अर्थत्पदसामर्थ्यात् ।नन्वनुवृत्तिपदेन कथमेवं लभ्यमत आह पूर्वेति ।अर्थवत्सूत्रे इत्यर्थः ।तत्सामर्थ्यादिति भावः ।अत्रापि कृत्तद्धितसू
१८२ त्रेऽपि ।अर्थस्यैवेति ।अर्थवत्पदार्थस्यैवेति ।अर्थवत्पदार्थस्यैवेत्यर्थः ।एककारेणमूलेह्नदभिमतवैषम्यनिरासः ।एवं चैकमेवार्थवत्त्वंसू
त्रद्वये ।यादशतादशेति सादृश्योपपत्तिस्तु औपाधिकभेदं वास्तवं भेदमादाय बोध्या ।शास्त्रीयार्थेति ।उक्तरूपार्थवत्पदार्थेत्यर्थः ।व्य
र्थेति ।तेषां तदन्तानां वृत्त्यादर्शनार्थवत्त्वाव्यभिचारादिति भावः ।तन्द्भावः ।भाष्यकैयटाशयः ।ननु अकर्त्तरीत्यादौ कारग्रहणादिसाफल्यरू
पफलसंभवात् ।नञिवयुक्तन्यायादित्यतज्ज्ञापकतस्यैव साफल्यमस्त्वत आह किंचेति ।पूर्वसूत्रे इति ।कृत्तद्धितेति सूत्रात्प्राक्सूत्रे
इति यावत् ।सामान्यत इति ।वृत्त्याऽर्थबोधकत्वरूपेत्यर्थः ।न किंचिदुक्तमिति ।न च प्रादीनां द्योतकानामितरधात्वादिसापेक्षतयैव बोधका राम: १६४
नां प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धिः फलमिति वाच्यं ।तज्ज्ञापकेनानुक्तसमुच्चयार्थकचकारेण वा तत्सिद्धेः ।अत एव सूत्रद्वये प्रागुक्तार्थवत्त्वांगी
कारादेव ।नियमेति ।मत्सर्यांतस्य चेत्कृत्तद्धितान्तस्यैवेति नियमेत्यर्थः ।एवं च कांडे इत्यादौ प्रातिपदिकसंज्ञैव नेति भावः ।तत्सत्त्वेऽपि न दोषइ

280

त्याहह्रस्वइति।विभक्त्यंतस्यशक्तिप्रधानत्वेनलिंगयोगाभवादितिभावः।फलाभावेनवेति।प्रातिपदिकसंज्ञायाइतिशेषः।सुबुत्पत्तिस्तुग
मकेसत्येवेत्यन्यत्र [illegible] मपंन्वित्तंनियमार्थत्वाश्रयणापेक्षोविकल्पः।तत्प्रत्याख्यानेदति।प्रत्ययांतपर्युदासप्रत्याख्यानेइत्यर्थः।अनेननेन
ति।अर्थवत्सूत्रेणनेत्यर्थः।उत्तरेति।तद्धितांतत्वात्समासत्वाच्चप्राप्तमितिशेषः।सामान्यतोऽर्थवत्त्वस्योभयत्रग्रहणेतुस्यादेवेतिभावः।
टाबापत्तिरिति।टज्ञंतस्योपसर्जनतयाद्विगोरित्यादिङीपोऽप्राप्तेरितिभावः।पर्यवसितमुपसंहरतिएवंचेति।ईदृशार्थवत्त्वग्रहणेच
त्यर्थः।प्राप्तिरेवेतिप्रातिपदिकसंज्ञायाइतिशेषः।एवंचार्थवद्ग्रहणव्यावर्त्यताप्रत्ययस्यापंचनादेत्यस्यचबोध्या।ननुयथाश्रुतेऽर्थवत्त्व
स्यकिंव्यावर्त्यंपर्युदासेनलभ्यतेइत्युक्तं।नवधनंवनमित्यादौप्रतिवर्णानांतत्वात्तत्त्वेपिक्षत्यभावात्।गमकंविनासुपोऽनुत्पत्तेरतआह
दशेति।आदिपदग्राह्यंतुकुंडमजाजिनंपललपिंडःअध्योरुकमेततकुमार्याःस्फैष्यकृतस्यपिताप्रतिशीनइतिबोध्यं।निरर्थकेतित
ध्यायः।पदसमुदायइत्यर्थः।पदार्थानांसमन्वयस्यैववाक्यशक्यत्वेनतदभावात्त्वमितिभावः।नन्वत्रापितत्त्वेवर्णवन्नक्षतिरतआहत
न्नहीति।निरर्थकपदसमुदायेहियतःप्रातिपदिकसंज्ञातइत्यर्थः।भाष्ये।प्रकृतसूत्रस्थे।तत्रत्यकैयटेत्वेतत्पिबोध्यं।दिगिति।तदर्थस्तुस

४

शे०टी० मासग्रहणकृतनियमेन नास्य व्यावृत्तिः तस्यार्थवत्समुदायविषयकत्वात्। न च तद्ग्रहणाभावेऽनुवृत्त्यभावेनानर्थकसमासविषयकत्वस्या
१६५ पि संभवेन कथं तद्विषयकं तस्येति वाच्यं धर्मिग्राहकमानेनैव तत्र सिध्या पारिशेष्यात्तस्य तद्विषयकत्वादित्यन्यविस्तरः। एवं धातोः प्रत्ययात
१८३ स्य चेत् तद्धितात् तस्यैवेति नियममाश्रित्य धातुप्रत्ययात्पर्युदासोऽपि फलत इत्यादिर्बोध्यः। ननु समासस्य प्रत्ययान्तत्वेन विध्यर्थमेव समा
सग्रहणमुचितमत आह त्स्ययेति॥ इतीतीति इति परिभाषाप्रवृत्त्येत्यर्थः समासस्येति शेषः। ननु नियमस्यार्थवच्छब्दविषयकत्वेन पू
र्वी भाग इत्यादित्वाभः कथमत आह नियमेति। स जातीयेति। अन्यथाऽतिप्रसंगापत्तेरिति भावः। खंडनकृदुक्तिं खंडयति एतेनेति सा
जात्यप्रदर्शनाच्च तथा कथनेनेत्यर्थः। अर्थयोस्तज्जन्यधीविशेष्ययोः। अननुगतत्वेन आनंत्यात्। शाब्दानुगमस्य यत्नतस्यैवंरूपस्याननु
बुद्धिस्थत्वेन तयोरनुगम एवात आह। वेति वाक्येत्यर्थः। नियमस्वरूपभंगस्य ताप्यभावादिति भावः। आदिना तस्यैवं तत परिग्रहः। एवे राम: १६५
न फलसामान्याभावः सूचितः। नन्वत्र पदशब्देन न तत्संज्ञकग्रहणं च षणवसु रित्यादौ तदभावात्। नापि सुबंतादिग्रहणं। अनुकर
णे तदभावात्॥ नापि पदत्वयोग्यग्रहणं भत्वविषये तदभावात्। उत्तरदत्वेन च स्यसप्रत्यार्ख्यायुक्तत्वात्। आरण्यकदंडस्यतत्वेपि कीटाद्यु

282

पभुक्तदंडस्यतदभाववत्। अतएववेतस्यानित्यादिसिध्यर्थसप्तमीसमासएवादतोभाष्ये अन्यथाषष्ठीसमासेपितत्थान्निर्वहितह्संगतिः स्प
ष्टैव नापि पदत्वसंपादकप्रकृतित्वाक्रांतग्रहणं॥ सर्वसमसि पूर्वभागस्यप्रकृतित्वाभावात् एवं चराज्ञः पुरुषइत्यादेनंप्रावर्सस्यद्य
पितत्रविभक्तिपूर्वभागेप्रकृतित्वमस्त्येवतथापिपदत्वसंपादकत्वाभावः किंचजन्म(वानित्यादौतद नापत्तेः। तद्धितपदस्योप्यगवादौकृता
र्थत्वात्। शुद्धप्रकृतिविवक्षणेतुनपदशब्दस्वारस्यं। शक्तग्रहणेतुनपदशब्दस्वारस्यं। शक्तग्रहणेतुवैयर्थ्यंतदवस्थामेवात्तआपदेति
। अत्रासाज्ञात्यप्रदर्शवाक्ये। अपिपारतंत्र्यस मुच्चायकः अत्रार्थेभाष्यमपिप्रमाणयति अतएवेति‧ उक्तरित्याऽन्यथागत्यभावादेवेत्य
र्थः। अत्रतंत्रेणषष्ठीसमासः कर्मधारयश्च आद्येन डित्यादौनदोषः अंत्येन नियमस्यसजातीयापेक्षत्वलाभः अर्थवत्परस्यतत्रानुवृत्तेः
अन्यथानर्थिकसमासेर्थवत्तासमूहत्वस्यसत्वेपिसमूहस्यानर्थकत्वात्तत्रैवविध्यर्थत्वेसंभवतिनियमानुपपत्त्यावाक्येतदापतिरेव। किंचना
वप्रियइत्यादौपूर्वखंडेतदापतिरिति भावः। अत्रा अर्थवत्सूत्रे। वा। कयवारणायेति भावः। नन्वेवमपि अत्रत्यभाष्यांतरविरोधस्तेनमूलो
क्तस्यैवयथाश्रुतस्यत्वाभावादतआहभाष्येइतितदग्रेअत्रत्येएवेत्यर्थः बहुपदवइत्यादौतदभावमाशंक्यनियमस्यसाजात्य प्रदर्शना

५

प्र०टी० यत्यमुक्तं।भेदेतिवाक्ये पदार्थयोर्विभागेनापि शब्दप्रयोगे सतीतरसंसर्गाकांक्षाभेदसंसर्ग. सद्वारभूतोयस्य विशिष्टार्थवत्वस्य तद्युक्तं।
१६६ इत्यर्थः समासेपिवाक्यीयेवे वृत्तेन विशिष्टार्थवत्वं नह्नि प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागः परश्चेति वचनादिति तद्भावः तत्र पूर्वभागफल
१८८ मा हंतेनेति।अहंतिनेत्यर्थः।गो इतीति स्वरूपबोध य याभूनकृतः संहिताऽविवक्षणवा।भावेपितत्प्रयुक्तपदत्वाभावेपि।समुदायस्य
गावितीत्यस्य।अनीतीति।अनुकारणांच्चानिति परमित्युक्ते।रिति भावः अपीतत्समुच्चायकोतावन्मात्रस्य इतिरहित स्य एतेन विं
चित्समभिहारावश्यकत्वेनानुकरणेदोषएवे एवेत्य पास्तं।केवलप्रयोगस्यापिलोकेशास्त्रेचबहुशोदृष्टत्वात् एतेनासाधुत्वशंका
पिनिरस्तानत्वेवंप्रयोगार्हमित्येवात्तमत आह बहुपेति।अत्र बहुत्वादेर्घटकत्तयातत्वेपि तथ्यात्वात्।अपि स्वनकरणनिर्वाहक
एवेतिभावः॥ अर्थवत्त्वफलंतूक्तमेवनन्वेवमपि पुरुकाम्येत्यादौ दोषः नियमव्यावर्त्यताप्रेरत आह तत्रेति पूर्वोभाग इत्यत्रेत्यर्थः।
पूर्वत्वस्य साकांक्षत्वादिति भावः अत्रापेः फलाभावादाह स्वातंत्र्येणेति।तेनैवेत्यर्थः नचात्र कृदंतत्वात्सिद्धिः तस्य धातुपर्युदासविष राम:
यविधयत्वात् इति भावः स्वातंत्र्यंत्रवि भक्तीतरापारतंत्र्यरूपं इदमेवध्वनयितुं परभागस्यापित्त्यात्वमिति प्रमाणायितुमुक्तार्थावश्यक १६६

284.

त्वंसूचयितुंचात एवेति उक्तरूपनियमांगीकारादेवेत्यर्थः भाष्याद्दत्तस्यान्येनान्वयः प्राप्तेत्यस्य तद्धितांतत्वादित्यादिः समासकृतनिय
मेन परत्वाद्बाधस्तु समायोग्यपयकः सिद्धांतमतेनेदं सर्वम् अत एवेत्युक्तमर्थं विशदयति यथेति मूलमर्थं विशदयति पथ्येति मूलस्यतथा
र्थकरणेतु नदोषइति सूचयितुंयथाश्रुतेत्युक्तंपदत्वघटितेत्यर्थः एवेनपरिभाषाव्यावृत्तिः तत्रोत्तकसमुदायेतिदेतिप्रातिपदिकसंज्ञत्यु
र्थः आपाद्यदोषमुद्धरति एतेनेति। उक्तार्थकरणेनेत्यर्थः ननु अंगाधिकारविहितसुप्प्रत्ययनिमित्तककार्याणां सुबादेशविधायकानां
चैवैपथ्या। पथ्याश्रवणं भविष्यति न च रामरामइत्यादौ तत्साफल्यं वाक्यस्यैवप्रयोगादत आह पिंडीमिति। अत्रापिंडीमिति। अत्रापिवाक्य
वहारपक्षे आह पिंड्रीमिमि। अत्रापिवाक्यव्यवहारपक्षे आहालुगिनिमित्तिवहुव्रीहिः ननु नलुमतेति निषेधानित्यत्वात्सिद्धिरत आह सु
वेति ननु विकल्पे न समासविध्यन्यथानुपपत्त्यालुङ्नहितयासतित्साऽप्यप्रयोगइत्यसिद्धिरत आह विकेति न स्वार्थे एव मन्त्रेपि। आदि
नाविशेषणपोगादिपरिग्रहः ननु निरर्थकशशशृंगादिसमासेविपर्ययमेवैतदुचितमत आह शशेति। बुद्धिमात्रविषयीकृतस्यास्तंता
सतोबुद्धिसताविशिष्टस्यार्थस्यशब्दे नबोधनात। इतिभावः ननुप्रसिद्धयदार्थद्वयस्य संबंधमात्रेरोपएवसुवचा।। त आह सप्रेति। तत्रानुभ

६

शे०टी० नपदार्थानांनव्यावहारिकत्वंप्रतिबोधारावप्युपत्तंभापतेःघटावण्येवमेवेतिमंजूषायांविस्तरः।ननुरथ्यंतरादिषुवयवानांसर्वथानर्थक्यात्कथं
१६७ साजात्येननियमस्यार्थवत्समुदायत्वमपीत्यतआहाक्षेपोहीति अवयवानामक्षरयादीनां।आदिनासमासादिपरिग्रहः।यथेतिउक्तमूलक
१८५ एवकेशः।व्याख्यानमितिसमूहस्येतिशेषः।नन्वधिकारदूत्पनेननतदन्यपंचसूत्रनांतमत्वनिरासेपिसएवकुतः।नचलिंगाभावात्संज्ञापादानादव
ध्याद्यनुपादानादसिद्धत्वात्प्रतियोग्यनुपादानाच्चसएवपर्यवस्यतीतिवाच्यं।एवमपिशुद्धाधिकारत्वेस्वंरूपमित्युक्तेरग्निमसूत्रेषुतत्स्वरूपस्यपक्षे
पिप्रधानापत्तेः।शब्दसंज्ञातुनात आहसंज्ञेति।स्तआहसंज्ञेति।तथाचविशिष्टंसूत्रमिदंपूर्वत्रासिद्धमितिवदशुद्धमधिकारसूत्रमितिभावः।ननुसं
ज्ञानशास्त्रांतरेणक्लृप्ताऽत आहसंज्ञात्वेति।वक्ष्यमाणसमासादिसंज्ञात्वेत्यर्थः।व्याख्यानादितिविधेयसामानाधिकरण्याद्विध्येकवाक्यतयेत्यर्थः।म
कारांतरेणान्वयासंभवात्।शब्दार्थयोस्तादात्म्येनतदनुपपत्तिरितिभावः।नन्वेवंमहत्सुपपदोपाधीनाभिन्नत्वविभक्त्यवरुद्धानांतत्सामानाधि राम:
करण्यासंभवात्संज्ञानतिप्रसंगेपिविकारादेस्तत्संभवात्तदापत्तिरत आहविकितिबहुवचनमवयवबहुत्वाभिप्रायं।।विकारशब्दोना भावरूपादे १६२
शःलोपस्यतदसंभवात्तत्त्वेफलाभावाच्चसमुदायादेशस्यवक्ष्यमाणत्वाच्चसंज्ञेपेतिप्रस्तापयतीतिपष्ठ्यंतभांवेणान्वर्थत्वांगीकारेणेति

286

शेषः॥ नन्वेवमत्यंतस्वार्थिकानां द्वयं न स्यात् वि काए दिवदत आह सप्रकृत्यन्येति। ननु यदर्थे वाच्ये द्योत्ये वा विधानं तत्त्वं स्वार्थत्वमिति वत्स्वप्रकृ
त्यर्थत्वदुर्वचं तत्तदर्थे तासामविधानादत आह स्वप्रकृत्यर्थत्वं चेति। व्याकरणसूत्रेषु तस्याप्यभावादाह धात्विति। आदिना निरुक्तादिसंग्र
हः तमिति प्रकृतिभूतशब्दमित्यर्थः॥ एवमन्वर्थसंज्ञाया निरर्थकव्यावृत्तिरूपं फलमुक्त्वाऽर्थवूति तदातँ एवेति अन्वर्थसंविज्ञानादेवेत्यर्थः
तदर्थे इति तेषां पृथगर्थे त्यर्थः॥ अत एव नेभ्य शब्दादपि नाभिशब्दप्रकारकस्तदर्थबोधानाभिहित इति न तु कदाचिदपि नभहित इति येपि शास्त्रा
नभिज्ञास्तेपि वृद्धव्यवहारात्तथैव प्रतियंति॥ नन्वेवमपि स्वप्रकृत्यर्थबोधकत्वमस्त्वेवेति चेन्न। प्रकृतिशब्देन प्रत्ययविधानावधिग्र
हणात् नाभ्यादीनामन्यनिरूपितावधित्वेपि नभादिरूपितत्वाभावात्स्वपदेन तेषामग्रहणात्। नचैवं सिज्ञादीनामपि न स्यात्स्यान्यर्थेनैवा
र्थेव त्वादिति वाच्यं तत्र स्थानिनोऽप्यर्थाभावात्प्रकृत्यर्थे नार्थ्येवत्वं तूभयोः समानं अत एव सिज्ञादीनामेवोत्सर्गापवादभावमाश्रित्योक्तिः प्रत्य
स्यात इति दिक्॥ उक्तार्थे भाष्यं प्रमाणयति एतदिति। ननु विग्रहे तत्सत्त्वेन तद्बोधेपि वृत्तौ कथं तद्बोधोऽन्यथाभिन्नार्थत्वापत्तिस्तपोरत
आह भाष्येति। अन्वस्त्वर्थे तदिति स्वीयार्थेत्यर्थः। मान्याघुक्तिं खंडयति यस्विति विकारदेशपार्भेदः प्रागवत् देशांशे इति स्थानषष्ठीवत्वाद्वि

हा ला

287

शे०टी० गाच्चेतिभावः।तत्संतीतिसंनियोगशिष्टानामितिन्यायादितिभावः [illegible]।ननुतृणहइम्नयासयोरितिज्ञापकात्प्रव

१६८ तिरतआह किंचेति।अनवकाशत्वेसत्येव[illegible]विशेषविहितत्वस्यबाधकत्वप्रयोजकत्वादाह परत्वाच्चेति।लादेशनिमित्तात्पुदात्तत्व स्य

१८५ यातइत्यादिरवकाशः।शयिषीष्टेत्यादौलसार्वधातुकानुदात्तत्वात्सीयुट्सावकाशः।प्रकृतेतूभयप्रसंगेपरत्वात्सीयुडित्यर्थः।यद्यपीतिवा

भा दीनांप्रत्ययत्वंस्थानिवत्वेनसिद्धंतथापिकृतस्यास्यतत्रासंबंधेनाभावइत्याशयेनाहप्रत्ययेति।असंगतेरितितदापत्तेरित्यर्थः।तत्रहेतुमा

हत्वस्यानिकेति।इटइतिशेषः।यदितुलावस्थायामनचूकत्वात्तदाभावेपिसीयुटिधातोरित्यस्यविहितविशेषणत्वेनव्यवहितेपिप्रवृत्त्या

अनिर्दिश्यमानत्वान्नसमुदायस्यव्यवहितत्वान्ननिर्दिश्यमानस्येत्यादेशाप्रवृत्तिरेवस्यादितिशंकायानिएसेपित्वस्यस्थानेइटुदात्तोभवती

भा त्युत्पत्तिकालेएवस्वरविधानादनुवादविषयौपदागमाइतिपरिभाषायाअप्रवृत्त्याऽऽगमविशिष्टस्यादात्तत्वॉप्याच्चार्यमाणस्येटएवाघु श्रा रामः २६८

दात्तत्वेपूर्वंज्ञातस्यापिसीयुटःशेषनिघातेनानुदात्तत्वेसिद्धेतद्वचनमनावश्यकमितीदंभाष्यमेकदेश्युक्तिः।नचतावता एवघटथकृप्रत्ययत्वे

सीयुडंतस्यागत्वापत्तौतदंतस्यापित्वविषीद्धमित्यादौगुणापत्तिरित्यागमसंनिधानेविशिष्टएवप्रत्ययत्वात्पुंदात्तत्वेइतितदाशयइतिवाच्यं।

घु

288

अंगसंज्ञायांपदागमादूतिन्यायेनविशिष्टस्यैवप्रत्ययत्वेनग्रहणात्अधिकमन्यत्रद्रष्टव्यमित्युच्यतेतद्धिज्ञापकाश्रयणेगौरवापत्तिरेवदोषः
किंचश्रमकत्वोज्ञापकसत्त्वेपिबहुचितदभावः तस्यसामान्यापेक्षत्वेमानाभावोगौरवंचेतिवोध्यंतदाहहिगिति।असंभवादितितिभ्यःसना
दिर्भवतीत्यर्थेन आयातीत्यर्थाभावेनतज्ज्ञाप्यविभागानाश्रयत्वादितिभावः।तत्रतस्यापञ्चम्यांसत्यांतदन्यथानुपपत्तेरितिशेषःनन्वेवंगापो
ष्टगित्वादावस्याःप्रवृत्त्यातस्यादेशताप[illegible]रत आहगायोरितिप्रत्ययप्रकरणात्तेनषष्ठीस्यान्नइत्यस्याबाधस्तदाहषष्ठ्यर्थानंतर्यमितिबोद्धे
कदेशाधारकस्थित्याश्रयत्वरूपषष्ठ्यर्थसंबंधनिरूपकाध्यात्वत्तानंतरादिपदवाच्यानंतर्यमित्यर्थः।ननुअनेनपूर्वत्वनिवारणेपिव्याव
हितत्वापत्तिरिवात आहाद्यन्तेत्तिगुत्तिज्किदित्वादावित्यर्थः।परत्वस्यासिद्धत्वादाद्यन्तेति।उतरस्येत्यंशेत्यर्थः।अविरोधादितिभावः।एवंतल
वृत्तेरावश्यकत्वेअसंभवादाहषष्ठ्येति।अत्रचागसंज्ञासूत्रेप्रत्ययेइतिसुपित्वेत्यादिवसप्तमीनिर्दिशात्तात्पर्यग्राहकास्तथाचप्रथमां
स्वीकृत्यायैःसामानाधिकरण्यमितिभावः।उभयार्थविवक्षायांकेवलाप्रसंगात्प्रकृतिविशेषोद्देशेनैवप्रत्ययानांविधानात्प्रत्ययार्थमात्रवि
वक्षायांकिमद्रूपस्यमितिप्रयोगाप्रसंगादाहप्रकृत्यर्थेति।तत्फलमाहनेनेति।नन्वेवंगवित्ययमाहित्याप्रयोगानुपपत्तिरआहानुकेति।अ
दि ग

शे०टी०
१६९
१८७

सगविति सप्तम्यंते ऽन्वयः।अभेदेति अनुकार्यानुकरणयोरित्यादिः।तदा हि स्वसादृश्याख्य संबंधेनैव तदुपस्थितौ तत्र वृत्त्याकृत्यनेनार्थव
त्सूत्रनिविष्टवृत्त्यार्थबोधकत्वरूपार्थवत्वाभावादित्यर्थः।भावेनेति।सोजसिति सूत्राप्रवृत्ते शेषः।भावादिति।उक्तनिषेधाविषयत्वादि ति
तिशेषः।ननु तत्र प्रातिपदिकत्वाभावेपि तत्सजातीयाद्विभक्तिदर्शनेन प्रकृतित्वं कुतो नात आह प्रकृतित्वं चेति एवं च तत्रोद्देश्यता २
वच्छेदकप्रातिपदिकत्वाभावात्तदभावो युक्त इति भावः।नन्वेवमपि दधी त्यादिप्रयोगानुपपत्तिर्वात आहायमिति।न केवलेनेतीत्यर्थः।अन्य
तरेति।प्रकृतिप्रत्ययान्यतरेत्यर्थः।अत एव तस्य तद्विषयत्वादेव आदिनाद ध्यादिसंग्रहः।ननु परश्चेत्यनेन न्यायैकदेशसाधनेपि अन्या
शस्य वाचनिकत्वावश्यकत्वे सर्वस्य तत्त्वमस्तु किं परश्चेत्यनेनात आह चेति।न्याये इत्यर्थः।विधानादिति केवलप्रत्ययप्रयोगासंभव इतीति प
शेषः।इतीति इत्यपीत्यर्थः।नन्व पदं न प्रयुंजीतेति वचनस्य वाचनिकत्वमेवास्तु कृतमनेनात आहेतद्धीति।नन्वर्थभेदात्कथं तन्मूलकत्वं राम: १६९
किंच गविति लिङित्यादौ दोष एवात आह परीति।अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वादाह परीति।आदिना पदात्परामंत्रितादिसंग्र
हः।वेकेति अन्ववृत्तेत्यादि॥इडागमविधौ इत्यर्थः।एवं चार्थ्याभेदात्तन्मूलकत्वं तत्रादोषश्चेति भावः।एतेन वकुंजे वपुरस्तादित्यादि रितिय

मेनसिद्धावपिवृत्त्वपुरस्तादेवेत्यादिविपरीतनियमस्या पतावन्यप्रत्ययानामव्यवस्थावारणायेदं सूत्रमिति प्रकाशरत्नाकराद्युक्तम
पास्तं उक्तरीत्यानिर्वाहात् अत्रेदं बोध्यं परिनिष्ठितत्वेनाभिमतविशेषाधिकरणकप्रवृत्तियोग्यकर्तृकभूतकालिक प्रवृत्त्याश्रयभि
न्नो वैकल्पिकभिन्नश्च यो विधिर्यत्र यदुद्देश्यतावच्छेदकं तदनाक्रान्तत्वं तत्त्वमित्यर्थः अस्ति चेदं परिनिष्ठितमात्रे तत्र यावत्यन्वति रामङ्त्यादौ
तद्भिन्नोऽपि नित्यविधिस्तादृशस्तदीयतदनाक्रान्तत्वमस्ति दर्शितलिङ्निहतेति ङन्तादौ सेङ्त्यादौ च विशेषणद्वयतो न दोषः पच्वलं रामसङ्गता
दौ च नास्ति यतस्तादृशतदाक्रान्तं। अनुकरणत्वे तद्विपरीतत्वमिति तत्त्वं तत्राभेदपक्षे प्रातिपदिकत्वे नभेदकत्वेऽपि विभक्त्युत्तरस्यैव परिनिष्ठित
त्वे घञ सौत्रत्वाद्भिनाविभक्त्यभाव स्तत्र प्रातिपदिकत्वसत्त्वेऽपि तत एव लिंगात्स्वादिविधौ सौत्रादिभिन्नप्रातिपदिकस्योद्देश्यत्वेन विशि
ष्टाभाववृत्तिलक्षणसमन्वयः अत्र तादृशविधित्वेन निवेशो न यत्किंचित्त्वेन नापि यावत्त्वेनेति न दोषः प्रक्रियाप्रवृत्तानित्याश्रयावन्तो विधयस्ते
षां यानि तानि तैः प्रत्येकमाक्रान्तं यच्चतद्भिन्नत्वमित्युक्तौ गौरवं दध्यादावव्याप्तिरप्रवृत्तेत्तसक्तार्थकत्वेन तद्भिन्नानित्यान्वियुक्तावपि गौरवं प
चतिरामः सेङ्त्यादावव्याप्तिर्नित्यपदवैयर्थ्यं च आर्धधातुकेतिसूत्रेयत्तदाक्रान्तत्वात्स्वमते तु विप्रवृत्तीत्यादिविशेषणेन तद्व्यावृत्तिस्तसप्ता

शे०टी०
१२०
१८८

ल्प्रवृत्तिंविनापिप्रयुज्यमानत्वादन्यथाविकल्पानर्थक्यापत्तेरतएवनित्याप्रवृत्तिरेवंवतद्व्यावर्तकनित्यत्वविशेषणेनैवतदपिविशेषणंग
मितं।अत्रप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकाक्रांतत्वमरिपेनिष्ठितत्वमित्युक्तौलाघवेपिनञ्द्वयनिवेशादुक्तरीत्यापचतीत्यादौनिर्वाहे
पिदध्यादावतिव्याप्तिःअप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकाक्रांतत्वंतत्वमित्युक्तौतुनविशेषः~~अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छे~~
~~दकाक्रांतत्वमपरिनिष्ठितत्वमित्युक्तौलाघवेपिनञ्द्वयानिवेशादुक्तरीत्यापचतीत्यादौनिर्वाहेपिदध्यादावतिव्याप्तिःअप्रवृत्तनि~~
~~त्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकाक्रांतत्वंतत्वमित्युक्तौतुनविशेषः~~अप्रवृत्तवित्तविध्युद्देश्यतावच्छेदकाक्रांतत्वंपरिनिष्ठितत्वमितित्व
संभवग्रस्तमतस्मादुक्तरीतिरेवयुक्तेतिदिक् इतितदाहेतिडिगिति।इतरेतरद्वंद्वेबहुवचनापत्तेराहसमेतियत्तुदंडेज्ञापकात्सुबंता
फा तद्धितोत्पत्तेस्तत्रप्रातिपदिकाधिकारोव्यर्थइतिशंकामाहतन्नेतिध्वन्यन्यनशंकतेननुइतिव्यर्थइतिसर्वत्रव्यर्थइत्यर्थः।ननुप्राति राम:
१७०
पदिकार्थादौप्रथमाविधेस्तत्रादोषेपिपचतिपश्येत्यादौक्रियायाःकर्मादिमत्वेनतद्वाचकतिङंतात्द्वितीयाद्यापत्तिरतआहतिङंताति
ति।संख्येतिसंख्यावच्छिन्नेऽन्यसंख्याभावादित्यर्थः औत्सर्गिकैकवचनंतु ंगंमकेसत्येवा।किंचैवंसर्वतिङंतेसुबंतत्वेनैवपदत्वसिद्धे

292

सुप्तिङन्तमित्यत्रतिङ्ग्रहणंवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः।ननन्यसंख्याभावेपितत्संख्योमाद्वायसादत आह संख्येतिद्योतकविषयेप्युक्ता
र्थानोमितिन्यायप्रवृत्तेरिभंतिभावः।एतेनवाक्यात्सुबुत्पत्तिनिरासाय्यसइत्यपास्तम्।ननुएवमपिधातुभ्यःसुपोऽभावायसोऽत्त
आह धातुभ्यइति।ननुएवमपिसुबंतेभ्यस्तद्धितनिवृत्त्यर्थःसो त आह तस्येति।आदिनातेनेत्यादिपरिग्रहः।नन्वेवमपितस्येत्यादिना
समर्थविभक्तेरनिर्द्देशेनतिङन्तात्तद्धितव्यावृत्त्यर्थःसोऽत आह तमवितिएवंचसुबंतादिष्टत्वेनतिङन्तादिष्टानप्रत्ययाभावेनवक्तद्वैय
र्थ्यमेव तदाह नतेभ्यइतिसुबंततिङन्तेभ्यइत्यर्थः।एतेनवाक्यादत्पंतसार्थिकनिरासार्थःसइतिकोस्तुभाद्युक्तमपास्तंतत्तदभावेःप्राति
पदिकापेक्षाभावे।ननुसुबुत्पत्तेःप्राक्केवलप्रातिपदिकादेवतद्धितोत्पत्त्यर्थसोऽत आह स्वार्थेति।संस्कृतस्य।क्रमेणेत्यादिः।हेखंतरमा
हतस्येति।प्रथमोद्भ्रादित्याद्वादावहवोप्यादिति।प्रथमादित्यसप्तावत्यर्थेतंव्यापारइतिभावः।इत्याद्यर्थेस्येतिपाठः।सार्थकेतनेनार्तांतरखा
र्थिकादिनिरासः।एवंचकेवलप्रातिपदिकात्तद्धितविधानंदुर्वचमितिभावः।घटकतयोपस्थितप्रातिपदिकविशेषणलाभावायाह प्राधा
न्यादिति।उपस्थितेतितउक्तहेतुद्वयेनेतिभावः।ननुतदधिकारेपिप्राधान्याभावात्कथंतद्विशेषणत्वमत आह तदर्थीतितत्।अनुदा

शे०टी० तादेरित्येतत्। तथा च सन्पायोऽत्र बाध्यते तेन इति भावः। तन्वेवमपि स्वांगशिष्टामित्याद्युदात्त एव सर्वेशाद् इतीष्टासिद्धिरेवात आह सर्वेति।
१२१ ननु तत्र पाठ एव नमानमिति चेन्नात्रत्यभाष्यस्य सार्वइत्यंतं तत्प्रयोगस्य च मानत्वात् सर्वस्य सपीतारंभाच्च तदाह स्पष्टमिति लुकस्या
१८९ निप्रत्ययनिमित्तकार्यापेक्षया लगादेः प्राबल्यबोधकोन्यापइत्याशयेनाशंकते नन्वेति। प्रत्ययात् अजः तस्य अनुदात्तादेरित्यस्य न दोषः
अत नापत्तिर्न एवमग्रेपि. धमेति: अन्यायबोधकप्रत्ययोतरेति सूत्रस्थमपर्यंतग्रहणानुवृत्तिरूपप्रमाणादित्यर्थः। अस्ति हि लल
तमित्यादौ तु कांतरंगत्वमावेकवचन इत्यस्य निमित्तविनाशकता न लुकि विभक्तिपरत्वाभावात् तदाह अंतरंगेति। विनाशकस्यैव लुकोपी
त्यर्थः एतेम तदविनाशकव्यावृत्तिरपि नासमासादिग्रहः। तन्वेवमत्रापि लुकि न लुमतेति निषेधे न सुप्परत्वाभावात्सर्वस्य सुपीत्यप्रादया
तत्वमस्त्येवेति न्यायविषयतया दोषाभाव एव तु आह सर्वस्येति। इत्यत्र इत्यादौ तदंतसप्तमीत्वात् तदंतसप्तमीत्वमिति सिद्धांतांगीकारा रामः १२१
२४ त्। तथा च विशेष्यानुरोधेन षष्ठ्यर्थे सप्तमीमंगीकृत्य सुबंतस्यातस्यैर्थे न विभिशब्दकार्यत्वं तदाह प्रसपेइति तस्य। लुकः ननूक्त सिद्धा
तस्यतत्रानंगीकारोऽत आहात एवेति तदंगीकारादेवेत्यर्थः सर्वस्तोमो तिरात्र इति श्रुतौ तथा पाठादाह सर्वेति आद्युदात्तत्वेति पूर्वप

दप्रकृतिस्वरेणेत्यादिः अन्यथा बहुव्रीह्यादिकालेतोदात्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तत्स्यैवातिदेशः स्यान्नाद्युदात्तस्येति भावः। ननु गर्गादिभ्य
इत्यादौ तत्प्रकृतिकषष्ठ्यन्तादित्यर्थस्य लक्षणयांगीकार आवश्यकत्वेनानदातादेरित्यत्रापि तथैवास्त्वित्याशयेनाशंकते नवेति। मा
नेति तत्र संभवादिति भावः इदं च प्राचामनुरोधेन तद्ध्वनयन् सिद्धान्तमाह वस्तुत इति। तत्रापि गर्गादिभ्य इत्यादावपि न लक्षणेति अ
न्यथा निर्वाहे उपपन्नवृत्तिकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। तमेव प्रकारमाह। गर्गेति। सूत्रे समर्थानां मध्ये प्रथमोच्चारितवाच्यादित्यादिः
तद्वाचेति सुप्त्यैवेत्यर्थः॥ नन्वेवं तस्मादित्यस्य बाधे सुबन्तप्रकृत्यन्तरादिव्यवायेपि स्यादत आह त[illegible]तीति। उक्तहेतुद्वयेन
सुब्व्यवायांगीकारेपि तस्मादित्यनयात दन्यव्यवायवारणं तद्बाधे मानाभावात्। अट्कुप्वाङितिवदिति भावः। नन्वप्रसिद्धोयं प्रकार
इति लक्षणैवोचिता इत आह तत्त्वे इति। उक्तार्थकथनमित्यर्थः तत्र हि विभागारोपस्य संतीत्यत्र मतुप्कृतो नेति शंकापास्तमवयवादसा
मर्थ्येन समुदायस्य प्रातिपदिकत्वेन वारणपरभाष्यव्याख्यावसरे ननु प्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तात्प्रत्यय इत्यस्य प्रातिपदिकत्वादित्यसु
क्तमसुबन्तत्वादिति वक्तुं युक्तमिति चेन्नः सुबन्तत्वादिति वक्तुं युक्तमिति चेन्न सुबं। तात्प्रत्ययोत्पत्तिः समर्थात्प्रत्ययः प्रातिपदिकात्तु प

नि

शे०टी० रः श्रूयत इत्येवमाश्रयणेन सुबंत समुदायस्य समासग्रहणकृ. तयमेनवारेणतथोक्तेरितितेनोक्तं। किंचतदधिकाराभावेसमर्था
१५२ नामित्यादिसुबंतस्यैव विशेषणं स्यात सैवोपस्थितत्वात्। तथाच कृतसंधिकार्यात तस्मात दुक्ततोभानवद् इत्याद्यसिध्धापतिः लु
१९० का आकारसहितस्य निवृत्तेः तदधिकारेतु तत्समर्थ्यातस्यैव तद्विशेषणं एवंचातरंगेतिन्यायाविषयांश एव परिनिष्ठितत्वमत
ह इत्यादावेकादेशात्माकृटापोलुकु इति बोध्यं तदाह तस्य चेति। उद्योतादवित्यर्थः लिंगेतिलिंगबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्य
र्थः कुमारश्रमणादिभिरित्यादिज्ञापकस्य विशेषायेक्षत्वाद्विशेषग्रहणे एव प्रवृत्तिरितिप्रकाशादिग्रंथासंगतिसूचयितुमाहेयं ए
चेति। उक्तपरिभाषा चेत्यर्थः आद्ये हेतुमाहनयेति एतस्याश्च सत्यानार्थो ज्याद्युग्रहणेने ति भावः द्वितीये हेतुमाह विशेषेति अयस्कु
मीत्यादीत्यर्थः नन्वेतावता नयविशिष्टप्रातिपदिकत्वातिदेशत्वाभेपि बहुव्रीहिरितिसूत्रभाष्यासंगतिरेवात आह यद्यपीति। अनेनानुक्त ना [illegible]
वचनेन अतएव। उभयग्रहणे प्रवृत्तो भयधर्मातिदेशत्वाभावेव आपादित इत्यत्रान्वयः सकविति॥ नघृत्रस्येति कश्चित्यर्थः। अन्यथा १५२
तत्व्याप्यधर्मानतिदेशो ।नघंतानामिति। नघंतप्रकृतिकसुबंतोत्तरपदको बहुव्रीहिरित्यर्थः चोवाक्यालंकारे। इत्यन्तात्। अज्ञाता

296

शंकायांतथैवपरिहारस्तुचितइतिभावः। ननुसमासांतविधौनेतिङ्याप्सूत्रभाष्यविरोधोस्याभाष्यविरोधोस्यभाष्यस्यातआहसमेति
त्तदितिमूलोक्तेयर्थः। एवमग्रेपि। समुदायेसत्ययतदित्यादिः तदंशेसमुदायांशेइत्याशयइति। उक्तभाष्यस्येतिशेषः॥ तथाचतदे
वतत्रनिपासकं। अतएवस्वस्वरविधावेवसमाससंघातग्रहणेतत्रदोषोक्तेरितिभावः। ननूक्तफलायङ्याप्ग्रहणेपिउङ्तादाव
निर्वाहोः तआहङ्याविति। सिद्धिअत्रविशिष्टा [illegible] तद्धितसिद्धिः अन्यथालोहितिकेत्यादिवदादावेवस्यादितिभावः। आदिनायुवतिके
त्यादिपरिग्रहः। ननुपुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वंविप्रतिषेधेनेतिवार्तिकेदारदइत्यत्रपुंवद्भावावकाशमदर्शनपरभाष्यमाण्येनकप्रत्ययस्या
पितसिलादिषुपाठावश्यकत्वाद्युवतिकायुन[illegible]तरेत्यत्रपुंवद्भावान्नकश्चिद्विशेषोत [illegible] आहजातेरिति। नन्वेषांनजातिवाचकत्वम
तआहवयोवेतितत्रस्त्रीप्रत्ययांतातद्धितोत्पत्त्यंगीकारेतिप्रसंगोऽतआहतद्धितेतितद्धितग्रहणंचेत्यर्थः। आदिनाइत्वंतस्वा।र्थिकपरि
ग्रहः। व्याख्यानादिति। लक्ष्यसिध्यनुरोधरूपादित्यर्थः। पूनीतिरिति। उक्तार्थेतिन्यायस्तुस्त्रीप्रत्ययप्रकरणेनेतिभावः। एवंचेतिलक्ष्यानु
रोधेनतस्यातरन्यपरत्वेनेत्यर्थः॥ आरभ्येतानेनतसमासांतपरिग्रहः पठितेष्वितिशेषः। व्याख्यानादितिङ्याब्ग्रहणस्यस्त्रीप्रत्ययमात्रोप

१२

१२

शे०टी० लक्षणत्वस्य प्रत्याख्यानानुरोधे नावश्यकत्वेन तद्भिन्नतद्धितेष्वेव तेन ग्रहणमिति सूत्रमतेऽपि यूनस्तिरित्यत्र तदसंबंधः॥ अत्यंत
१२३ स्वार्थिकादिषु तु तेषामतिक्तार्थाभावेन परिपू र्णमिति न्यायाविषयतया सुबंता तद्धित इति सिद्धांतस्य ज्ञायो: प्राकूमदन्ते श्चाभावा: तदसं
१९९ बंधः न त्वार्थाभावेनैत्येव सिद्धिरिति रिक्ते त्याधिकमिति वाच्यं॥ ऽप्रत्यय इति महासंज्ञानुपपत्तेः प्रकृत्यर्थापेक्षया ऽन्यः परं वाच्योद्योत्येवानास्ती
त्यत्यन्यदेन तद्भावित्यादिवच्च नान्यतरवैयर्थ्यं अत एव स्वार्थिक इति तत्र व्यवहारः अत्यंतत्वं तु कुत्साद्यप्रवेशेनेत्यर्थः उक्तार्थे ज्ञा
पकं सूत्रमपि तु मा ह्मत एवेति॥ तत्र तदसंबंधादेवेत्यर्थः॥ उक्तार्थे सूत्रद्वयभाष्याभ्यामपि दृढयति॥ अत्यंतेत्यादि सिद्धिरित्यंतेन सुबु
त्पत्तेः ज्याबुत्पत्तेश्चेत्यपि बोध्यं॥ प्रयोजनमित्यस्य द्विर्वचनाभाव इत्यनेनान्वयः॥ तत्र हि भाष्यादौ हि तच्च भाष्यमाह द्वित्वेति पादोर्थे मा
स्य एकत्वेति तद्धितांतं बोध्येत्यादिः पदत्वाभावादिति पदवाच्यस्य वीप्सायामभावात् तद्धितस्तु अत्यंतस्वार्थिकत्वात्तु वक्ष्यतेः पूर्वमेवे राम:
तिभावः प्राग्गिति॥ तदनंतरं तु तेनोक्तत्वान्वेति बोध्यं एतत्तेषां ततः प्राकूमवंतत्र हि सांकृदिनमित्यत्र हि॥ परिभाषाऽभावे इति शेषः॥ १२३
इनुपीति [illegible] नुणीत्यर्थः कृदन्यातोरिति शेषः अण् अ अणिनुण् इत्यनिनक्रमविवक्षयाऽस्य पूर्वनिपातः स्वार्थिकत्वेन अत्यंतस्य॥

२९८

थिकानां सुव्युत्पत्तेः पूर्वमेवोत्पत्तेः॥ विभक्तेस्तु स्वार्थे बहिर्भूतसंख्यादिद्योतकत्वेनास्वार्थिकत्वेन अत्यंतस्वार्थिकानां सुव्युत्पत्तेः पूर्वमेवोत्पत्ते॥ वि
भक्तेस्तु स्वार्थे बहिर्भूतसंख्यादिद्योतकत्वेनास्वार्थिकत्वात् बहिरंगत्वमिति भावः इदं भाष्योक्तं सुबंतात्तदनुत्पत्तावेव संभवति नान्यथ्यात तदा
हतस्यापीति। अत्यंतस्वार्थिकाणोपि अपिः समाससमुच्चायकः विशिष्टादितिरुद्ग्रहण इति न्यायेनेति भावः। एवमग्रेपि। रूपेति समित्यस्य स्वद्घ्ये
त्तिभावः गतिकारेतिपरिभाषांगीकारे तु न दोष इत्याह प्रागिति। उक्तेति अणाद्यनुणंतत्वरूपाधिकपदार्थप्रापेक्षतया बहिरंगतया तन्निरू
पितांतरंगत्वादित्यर्थः एवं च तत्र तदसंबंध एव। अत एव ङ्याब्ग्रहणासत्तदर्थत्वे समासांते पुंदोषः स्वार्थिकत्वेनोक्ताशयेन परित्यक्ता
कथं कालिकेत्यादिकृतशंकोत्थितिः लोहितिकेति सिद्धिस्तु वचनेनैव अत्यंतस्वार्थिकतस्यादेरपि ङ्याबाद्यंतादनभिधानमेव सत्यभि
धानेएतिकेत्येव एवं चोक्तन्यायेनैव सिद्धो ङ्याब्ग्रहणं व्यर्थमेव। किंच समासांतप्रकरणे प्रातिपदिकस्याप्यसंबंधः तस्यामवस्थायां वा
ति कयस्यात्प्रातिपदिकत्वादिदिकृतदाहेत्य न चेति। गुरुशेखरे दोषे घाताद्वान्वितार्थः यत्तु स्वौजसमौङित्यत्र पृथक्यदानीति प्रकाशः तन्नबहू
नांलुकल्पनेनांगतिकगतिच्छंदसत्वकल्पनेन च गौरवापत्तेः यदपि इतरद्वंद्व इति रत्नाकरः॥ तदपि न वहुवचनस्य सौत्रत्वात्तेलुकि

299

१३

शे०टी०
१७४
१९२
धास्प
९ म

गोरवापतेरत्त आहसूत्रेइति।ननुसंज्ञायाःकार्यार्थत्वेनात्रतदभावेनकथंसेत्याशयेनाशंकतेनन्वेति॥ननुलोपमात्रंफलिकेत्तं
ज्ञांभेअकार्यत्वोपइति तस्यलोपइतिसूत्रभाष्योक्तः।अन्यथाकाम्यचःकस्यापित्तत्वापतेरतआहतत्र ततिअवर्णा।सोऽङ्गसोश स्त्र
इत्यादावित्यर्थः।यथास्पष्टतमम्अन्याचरितार्थानांचरितार्थोच्चारणानामेषांवर्णानांलोपेति।लोपफलकंयदित्वंतत्स्वीकारेइत्यर्थः।तथा
चयत्रलोपेसतितद्वैयर्थ्यंतत्रतदनंगीकारइत्युक्तभाष्यार्थः।अतएवकाम्यजादौनाप्रतिसत्तदाह काम्येति।तन्मात्रेतिलोपमात्रेत्यर्थः।तस्या
नुच्चारणेनापिसिद्धेरितिभावः।विभक्तिश्चेत्यस्यमध्येउक्तत्वेसंगतिमाहनचीतिजसादिषुसादेःप्राप्तेत्संज्ञाभावायवक्ष्यमाणेत्यादिः
अपिर्विरोधेअन्यथाचकाराभावेयोगपद्यंतुएकसंज्ञाधिकारेणबाधितं।अन्यतरबाधापिनवचनग्रहयमाण्यात्अतआहपर्याय
इति।नन्वेवंत्रीणित्यस्यानुवृत्तावष्टनआवीत्यादौनिर्वाहेपिप्रथमयोरित्यादौदोषोऽतआहप्रथमेति।वाच्ययोरित्यस्यत्रिकयोरिति राम: १७४
शेषः।व्याख्यानादित्यस्यार्थमाहान्यथेति।तयोरग्रहणेइत्यर्थः॥ननुअचीत्यनुवृत्तेरावश्यकत्वात्सावेरितिदुर्वचमतआहौजसो
रिती।किंचःतस्मा [illegible]तइतिलिंगमप्यत्रबोध्यं।विननुविभक्तिप्रदेशेषुसुप्तिङ्पदाभ्यामेवव्यवहारेकिंविभक्तिसंज्ञयेत्यतआ

पधस

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1862
Dist Nagpur

300

हविभेति।नापतेरितित्तेषांमाग्दिशीयत्वेनविभक्तित्वेपिसुप्तिङ्भिन्नत्वात्।ननुएवंतेषामपिसुप्संज्ञास्त्वित्यतआहतेषामिति।प्राग्दि
शीयानामित्यर्थः।प्राग्दिशःसुविभक्तिन्यासेनेतिभावः।तिङ्संज्ञातुनकृतातरंतातरबाधापत्तेः।रामइहेत्यादौनिघातापत्तेश्चेतिरिदि
क्।प्रथमशब्दादीनांतत्ववारणायाहस्त्रीलिंगादिति।हगिकारादिनिरासायाहवैयाकेति॥एतद्ग्रंथमात्रनिरासायाहास्मिन्निति।
कारकप्रकरणादाविति भावः।प्रत्याहारादितिसप्तमीबहुवचनंनतुएकस्यानेकसंज्ञाबाधवैयर्थ्यापत्तेः।अन्वययोग्यत्वायाहषष्ठी
तिस्वौजसिति।सामान्यसूत्रेणासिद्धेः।सामान्यसूत्रेणसिद्धत्वाद।हनियमेति।बहुष्वितिसूत्रभाष्यप्रामाण्यादाश्रितइतिएकद्विकत्वश
ब्दान्यविषयमिति।तत्रेति।ध्वनयन्नाहेत्यादिनासंख्यापरोलक्षणया।एवमेवगोत्रस्यबहुषुलोपिनोबहुवचनं।तस्यप्रवृत्तौद्व्येक
योरनुगितिगोत्रेलुगचीतिसूत्रस्थवार्तिकवयोगेयिबोध्यंवार्थइतिसूत्रभाष्यध्वनितएकादिनाद्वंद्वाभावास्तुलोकेमुख्यसंख्येय
परत्वयामसिद्धविषयइतिनतद्भाष्यविरोधः।तत्रोद्योतेद्व्येकेषामितिप्रयोगस्तुआर्षवार्तिकप्रयोगानुवादइतिनदोषइतिबो
ध्यं।इहसूत्रेइत्यस्यफलमाहलौकिकेति।अतएवतत्प्रयुक्तः।भाष्यादीतिसंख्येयासन्नेतिसूत्रभाष्यादीत्यर्थः।प्रायइत्यस्यफल

Ⓑ Accession No. ~~2931~~ M-1862

Title - लघुशब्देन्दुशेखर टीका.

टी. :- चिदस्थिमाला.

KKSU LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1862
Dist. Nagpur

Checked 2012

शे०टी०
१७५
१९३

माहक्वचिदिति।आरोपेणशब्दार्थेसंख्यायांअत्रमानंसूचयितुमाहतएवेतिनन्वेवमव्ययादिभ्योनस्यात्संख्याभावादतआहे
केतिउत्सर्गइतिसामान्यसूत्रमित्यर्थः।द्विवचनोद्विबहुवचनेइत्यपरंकार्यमितिभावः।क्वचेतिवचस्यप्रयोगेत्वर्थेद्व्येकयोरितिसा
हर्याद्बहुशब्दस्यापिसंख्यापरत्वमितिसूचयितुमाहबहूति।अत्रसूत्रे।एतेनलोकेप्यागवदितिसूचितं।व्यापकेति।अल्पतमसंख्येत्यादिः
एतावतैवबहुत्वेसंख्याव्यवहारः।एतेनबहवइत्युक्तेकतीतिसंख्याविशेषाकांक्षायाजायमानत्वेनबहुत्वस्यानियतपरिच्छेदक
त्वाभावान्नसंख्यात्वमित्यपास्तं।नन्वेवंबहुवचनासंगतिरतआहबहुत्वेतितत्फलमाहतेनेति।बहुःपर्वतइत्यादौनचतत्रप
रत्वात्एकवचनंस्वौजमितिवाक्येबहुत्वेचतस्यैवपरत्वात्।आदिनागुणः।नयोश्चनियामकत्वेनतदेकवाक्यत्वात्।एतेनतथानि
र्वाह्येद्विबहुवचनानांव्यर्थमितिकौस्तुभाष्युक्तमपास्तं।नन्वेवंदाराइत्यादौआश्रयैकत्वात्तन्नस्यादतआहदाराइति।पूर्ववैलक्ष
ण्यसूचकस्तु।आदिनागुणः।नन्वेवमेकस्मिन्नपिवृक्षेवृक्षाइतिस्यादतआहसत्वेति।आरोपश्चेत्यर्थः।कोशादपिदृढव्यवहा
रस्यमा[illegible]प्राबल्यमितिध्वनयितुमाहभर्तृदारेतिअयंस्मार्तःप्रयोगः।अंत्यःशांकरभाष्यीयः।इत्यादिरूपद्वतौविषयः।आरोपेज

राम:
१७५

वपञ्चगतबहुत्वारोपेतयावृद्धं व्यवहारादितिभावः॥ तत्रमानेसूचयति अतएवेति॥ सतितुवृद्धव्यवहारेतथाभवत्येवेत्यादिष्टेनेति
॥ त्तदनसारेणतदारोपेणेत्यर्थः आदिना आचार्याः कथयन्तीत्यादिसंग्रहः॥ नन्वेकवचनादिसंज्ञानांरूढत्वेऽर्थप्रत्ययनियमदभेदेन
दोषावारणायसूत्रद्वयावश्यकत्वेपिनान्वर्थत्वेऽनआह॥ अन्वर्थेति॥ एकदेशोत्रसुबंतस्यतदाहसुबंतेतिति॥ कार्यकालपक्षेचेदंसू
त्रात् उत्तरसूत्रात् अपकर्षस्यभाष्याप्यनारूढत्वादाहसर्वमिति अतएवात्रात्रभाष्येतदहनुक्तिः सरूपाण्येवेतीतिनतुविरूपाणी
त्यर्थः ननुऔजसादिषुसरूपत्वाभावादेवनातिप्रसंगोऽतआहभ्यामीतितदादावित्यर्थः औजसादिषुवैरूप्यात्॥ एवकारस्यान्व
पितावच्छेदकावच्छेदेनान्वयेतात्पर्यग्राहकत्वेननतस्योत्सर्गित्वेनचविभक्तित्वावच्छेदेनसारूप्यान्वयलाभात् अन्यत्वेनैवशब्दस्यारसे
नसामानाधिकरण्येनसस्याद्वस्तुतः सर्व्यार्थएवेति स्पष्टंभाष्येइतिभावः नन्वेनमुपस्थितत्वात्तदवच्छेदेनतज्ज्ञानेतद्व्यार्थमित्या
शयेन समाधत्तेहरिणेति॥ पुंवदितिभस्याढेइत्यादिना॥ आदिनाकयजादि॥ ननुपरनिमित्तत्वेनबहिरंगतयादीर्घादीनामसिद्धत्वादे
वकारापकर्षादावपितयोस्तत्रैकशेषोदुर्वारएवातआहलौकिकइति॥ सारूप्येतस्याङ्गत्वलक्षणत्वेनतत्रानिमित्तत्वफलमाह एके

१५

गं

शे०टी
१२६
१९८

तिवस्तुत्वेनैतदपवादत्वव्यवहारोस्यान्यत्रस्पष्टः अत एवावैरूप्यमपि प्रातिपदिकांशे एव च संज्ञासर्वनाम्नो प्रथमाद्योरेकशेषः अन्यथा जसि
प्रथमे इति वैरूप्यान्न स्यादिति बोध्यं आकारकस्येत्यनेन विभक्त्यंतं तत्तत्सूचितासमभिव्याहृतानेकपदप्रयोगरूपात्तात्पर्यग्राह
कात्साहित्यानवच्छिन्नतयोपस्थितेः अत्र भिन्नानि शाब्दज्ञानानि भिन्नाश्चात्तदर्थोपस्थितयः प्रत्येकान्वयविषयः समूहालंबनात्म
कोवंधः अनेकज्ञानयौगपद्यस्यापि पातंजलैरंगीकारात् इति भावः तदाह सर्वत्रेति प्रत्येकमिति शेषः ननु चात्र ज्ञातशास्त्रीयैकशेषेणे
वनिर्वाहः तथा सति एकशेषेतरद्वंद्वमर्यादयेतरनिवृत्तिपूर्वकावस्थितेरेव प्रतीत्या लोपादिस्थल इव शिष्यमाणस्यैव लक्ष्यमाणार्थो
निधायकत्वावश्यकत्वेनैकपदजन्यैकोपस्थितिविषयाणां पुष्पवंतादिपदवदेकत्रान्वयस्यैवोचित्येन न विभक्त्यर्थव्यासज्यवृत्तिसंख्या
न्वयेनान्वयितावच्छेदकधर्मावश्यकत्वेन साहित्यभानावश्यकतया चात्रानेकत्रान्वयस्य [illegible] दुरुपपादत्वात् इति भावः। तुल्यरूपत्वे तितात
दुक्तं अक्षादिषु यथा भिन्नाभक्षिभञ्जिदिविक्रियाः प्रयोगकालाभेदेपि प्रतिभेदंस्थ्यकृस्थित्ताः अक्षाणां तंत्रिणां तंत्रत्रपायस्तुल्यरूपते
ति। एतेन तुल्यरूपत्वे सत्यनेकार्थबोधकत्वं तल्लक्षणं सूचितं। एकशेषाविषयोदाहरणमाह एवं च मिति उक्तवत् इत्यर्थः। दृष्यपीत्य

रामः
१२६

स्पभवतितंत्रेणेतिशेषः नन्वत्र [illegible] ।वास्तवतंत्रव्यवहारः तत्रत्कारकशक्तिमतांभिन्नक्रियान्वयितयाबोधेनश्रोतुरनेकानुसंधानाद्बो
धेनाशतेरेवतात्त्विकत्वात्।अनेकार्थस्थलेतात्पर्यग्राहकप्रकरणादीनांक्रमेणज्ञानात्क्रमेणोपस्थितेबोधेचावृत्तिव्यवहारांगीका
रात्।उच्चारणैक्यमात्रेणतुतंत्रव्यवहारोगौणोऽतआह।तंत्रमिति।यत्तुअर्थभेदेइतिमतेसकृत्ताल्वोष्ठपुटव्यापाराद्विनिगमनाविर
हेणानेकशब्दानांभेदापन्हवेनोच्चारणमित्यार्थः।अर्थभेदेपिशब्दैक्यमितिमतेताल्वोष्ठपुटव्यापारप्रकाशितैकशब्दैनेकवृंतगता
नेकफलन्यायेनानेकार्थसंबद्धेनानेकार्थबोधादर्थतंत्रमिवित्तन्नअक्षादिस्थलेउपपत्याशब्दभेदेपिलोकानांभेदाप्रतीतेःपटादि
ष्वर्थभेदाभावेनोपपत्यापिभेदाभावात्बोधृभिरनेकशब्दज्ञानाननुभवाच्चात्आहशब्दस्येतिमतद्वयेपीत्यादिः।शब्दार्थव्यतिरेकसत्वा
दितिभावः तत्सहत्वे।शब्दस्यपर्यायपरिवृत्तिसहत्वेउभयत्रापिसकृदनुसंहितेकशब्देनयुगपदनेकार्थबोधः।तत्रतयोरायोदाहरणमध्ये
।अस्याशयउक्तः इदमुभयमपिप्रातिपदिकतंत्रं एकक्रियादावेवान्वयसत्वेतदुक्तंचवृद्धैःसकृदुच्चरितःशब्दःदर्थंगमयतीति।तदाहान्वा
यीतितथान्वक्वचिद्विभक्त्यं ततंत्रमनेकज्ञानयोगपद्यंचक्वचित्प्रातिपदिकतंत्रंसमूहात्मकमेकमेवतदर्थज्ञानंचेत्यत्रान्वय्यने

शब्दभेद

न्वेष

शे०टी० कपदसमभिव्याहारस्तादृशैकपदसमभिव्याहारश्चनिपापकइतिबोध्यं तत्फलंतुनिपफलंतुप्रत्यर्थैति: अक्षाणजेतामक्षादीव्यंता
१२१ मित्यादावर्थमर्थप्रतीत्यर्थः अपिरर्थादर्थौप्रतीत्यादिवक्ष्यमाणसमुच्चायकः अतएवाह कदाचिदिति। तत्राद्येबीजस्यसत्त्वेएवोक्त
१९५ त्वादंत्यंप्रमाणयतिअतएवेति। सहविवक्षाविषयत्वादेवेत्यर्थः असहविवक्षायामप्येकशेषेतुतत्राप्यसावकाशत ॥ निरवकाश
त्वाभावेनभाष्योक्तिरसंगतास्यादितिभावः। तत्रैवदोषांतरमाह किं।चेतिनत्वस्त्येतोउक्तनियमश्चेत्तो अन्यअसहविवक्षायामेवेति
नन्वेवसहविवक्षायांतत्रापतिरतआह सहेतिइत्यादीत्यस्पष्टमेवेत्यत्रान्वयः एकशेषेतुबहुवचनद्विवचनापतिरितिभावः
भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनीनीलोत्पलस्पर्धिनीध्यानालंबनतांसमाधिनिरतेनिहितप्राप्तये। लावण्यस्यमहानिधीरसिक
तांलक्ष्मीदृशौस्तन्वतीयुष्माकंकुरुतांभवार्तिशमनंनेत्रेतनुर्वाहरेः॥ विद्वन्मानसहंसवैरिकमलासंकोचदीप्तद्युतेदुर्गामार्ग राम: १२१
णानीललोहितसमित्स्वीकारवैश्वानर। सत्यप्रीतिविधानदक्षविजयप्राग्भावभीमप्रभोसाम्राज्यंवरवीरवत्सरशतंवैरिंचमुच्चैः
क्रियाः अत्रविदुषांमानसाभिन्नमानसाधिकरणकत्वंसेत्याद्यर्थः। तत्रशास्त्रीयप्रयोगविरोधंपरिहरतिनन्वेतिइत्येवब्रूयादिति

६

भावःगौरवमितिप्र त पतौ गौरवमित्यर्थः नभयाश्रयणादिति भावः आश्रयेणेनेति पूर्वान्वयिनन्नुपात्ति कद्वंद्वनिवृत्तिः फलमुक्तमेवेति
कथंनमस्याख्यानमत आह्नाभेकमिति तत्रसाहित्येननेकशेषस्यसह विवक्षाविषयत्वेकथ्यमन्यत्रतदुक्तिरत आह द्विरिति आदिनास
वीदीपत्यादितंत्र परइतिसमानफल कत्वातल्लक्षकद्वइत्यर्थः असहविवक्षायांविभक्त्यं ततंत्रांगीकारादिति भावः तत्रापि विशेषसिद्धां
तभूतमाहसचोक्त्वेति अनन्यार्थकग्रहणेनयस्यांविभक्तावेकशेषस्तस्यांविभक्तौसरूपाणामित्यर्थेनभ्यामादावेकशेषोनौजसादा
वितिखंडनकारोक्तिंपयःपयोनयतीत्यत्रवारणायसहविवक्षायामेवैकशेषइत्यर्थलाभायैवैकग्रहणमितिरत्नाकरोक्तिंचखंड
पतिएकेतिस्पष्टार्थमित्यस्याव्याख्याएकस्यामपीति यत्तुसाभाहारद्वंद्वविषये. पितृतौच्चित्यसंकोचेमानाभावात्‌ अन्यथाघट
घटमित्यस्यसाधुतापत्तेः अनभिधानेन्नमानसूत्रानर्थक्यापत्तिश्चघटघटावित्यस्यापिनतएववारणात्‌ नघटमित्यतइत्य
नःसमूहाप्र तीत्याकथमेकशेषःतत्राशिप्रकरणादिगमकवशातत्प्रतीतौवाधकाभावात्‌ अन्यथाऽनेकब्राह्मणंभोजयेतिसा
मानाधिकरण्यानुपपत्तिःअतएवनब्राह्मणंहन्यादित्यादौव्यक्तिपक्षेऽनेकब्राह्मणहननादावपिप्रत्यवायःशास्त्रकृत्तामिष्टः

९०

रो०टी० समूहस्यप्राधान्यादेकवचनंनान्वयस्तुतत्र बाधात्व्यक्तिष्विवब्राह्मणानांशतं भोज्यतामितिवत्इतिरत्नाकरोक्ततत्वंज्ञयति
१२८ समाहारेतिएकवदितिनपुंसकमनपुंसकेनेत्येवसमाहारेतरेतराभ्यांतदिदंवस्त्रंतानीमानिवस्त्राणीत्यादिसिद्ध्यातद्वैय
१९६ र्थ्यादितिभावः एतेनोक्तज्ञापकादितरेतरद्वंद्वविषयेतद्विधानेपिसमाहारद्वंद्व। विषयेऽपवादाभावात्पटमितिद्वंद्वाप वा
त्तिः नन्वदिक्षुसमाहारस्येवात्राप्यनभिधानात्तदभावइतिचेत्तत्रसमाहरणस्यबाधवदत्रतदभावादित्याशंक्याबकारा
पकर्षेणसरूपाणामेकशेषएकवृत्तिर्नान्येतिव्याख्यानेनतद्ध्या। इतिसिद्धिरितिमंदोक्तमपास्तंउक्तयुक्तेरेवापकर्षेच्च
र्थेइतिस्वपूर्वग्रंथविरोधापत्तेः तदपकर्षसाफल्यस्यान्यथाप्यागुक्तत्वात् पौनःपुन्यंपौनःपुनिकइत्यादौतद्धितवृत्तेमा
तृमातृभ्यांमातृमात्रोरित्यादौद्वंद्वस्यचानापत्तेश्चेतिदिक्। अनेकब्राह्मणमित्यादौतद्धितवृत्तेमातृमातृभ्यांमातृमात्रोरित्या राम १२८
दौद्वंद्वस्यचानापत्तेश्चेतिदिक्। ~~अनेकब्राह्मणमित्यादौलक्षणयासामानाधिकरण्यंबोध्यंशेषषष्ठ्यानिवृत्तिम~~
द्वस्थानवाचीतिरत्नाकराद्यसांगत्यायाहेकेचित्एतल्लक्षणयामाना। धिकरण्यंबोध्यंशेषषष्ठ्यानिवृत्तिमदवस्थान
सा

ध

वा। वीरत्नाकराद्यसांगत्वापाहैकेति एतत्स्वज्यो एवद्रूतिभावः इष्टयुक्तिफलमाहैकेति तुभेति शेषपूरणं द्वस्यकर्मसानत्वेतु
मसंतं भावसाधनत्वेतु प्रङ्संत्तमित्यर्थः। तत्वाएकपदार्थी। अन्यथायदार्थैकदेशत्वान्नस्यात् तत्रतयोर्मध्येनान्वेवं कंथवे।
धङ्त आहतन्नेति निवृत्तेलौपव क्षाख्नीयत्वे सतीत्यर्थः। लक्षणेतिमतसंग्रहायाह वृत्तेति एतेनतत्स्मरणाद्वोध इतिनि
स्तं उक्तयुक्तेः प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिभंगापतेः एकशेषशास्त्रमज्ञानतोबोधानापतेश्च अनेकेति तत्फलानुकूलत्वेनप्र
त्ताराद्युवयवानामित्यर्थः। निवृत्तेति शाब्दशक्तिसाभाव्येन धातुवान्यक्तिपायास्तत्तः कर्त्रीदिभेदेपि निवृत्तभेदाया एवप्रती
तेरिति भावः। संख्यापरतयाआह विवक्षेत्यपीति एतावदिति तन्मन्नत्यर्थः। एक इति अंतरंतमइत्यर्थः। तदाहतथाचेतिअ
न्यतरसाम्यमादायान्यतरादेशवदुभयसाम्यमादायासोपिस[illegible]ज्ञेत्यर्थः। उभयोक्तौ शंकतेनचेति आद्यशेषसेष्टत्वादा
हकदाचिदिति अनन्यत्वातिप्रसंगं निराचष्टे एकादीति एकश्चेकश्चद्वौ वद्वौ न्वेत्यादानिति भावः। अभ्यर्हितत्वादुपस्थिति
क्रमाद्वा एकशेषं शब्दस्य पूर्वनिपातः। गर्गा इत्यादौ पितुरेकत्वात्प्रकृतिरेकाप्यत्रस्तु बहवः प्राप्नुवंतिपक्षापितयाप्रिय

१२ ..

शे०टी० १२९ १९७

ञित्पत्रव्यक्तैकत्वविवक्षयाते वारणीयार तदाहेत्पन्नमिति। आप्यनुवृत्ति फलमाह तेनेति अत एवाह प्रसयेतीति चामरादा
विस्वें। तोदात्तत्वापतिरनुदात्तस्तुसः यकुवुदुषः प्रत्ययस्येति वाच्ये योगषिभागादनित्यमिदं ते नचुचुपादेनेत्वमितिरत्नाक॰
रास्तन्न भाष्यानुक्तत्वात तद्ध्वनयन्नाह नुनुवतितु स्त्रीपे आह परे तिङादेरित्यनापलोपदेश पदान्नुवृत्तिरितित्ततात्स
यंतस्य खंडितत्वाच्चाविरत्वोप्यवमित्वाभावइति बोध्यं। अत एवत्वयुक्तविभक्तित्वादेव नव्यादृतिसूचिताः रुचिमाह भाषात्वि
ननु तथ्येव कुत्तोनो क्रमत आहाम्यनेति प्रागदिशीयभिन्नेइत्यर्थः इन्द्रेदित्यादौ यथास्यामवृत्तिस्तथात्रैव शेखरेइत्युक्तम्
वोवाक्यालंकारे लोपासिद्धत्वं वहिरंगतयाः एतेन तथ्यास्यस्त्विदंङयाद्युक्तमप्यास्तंवा ध्यविशेषचिंतागीकारे रामकमाहातए
वृत्तिउक्तत्वायांगीकारादेवेत्यर्थः नद्वेयष्ठीमिति अत्रीत्यनुवृत्तौवा धकाभावादित्यर्थः॥ ननु अनंतरानित्यस्यप्रतिपक्षिणिवा राम: १२९
च्येतयोक्तिरयुक्ताऽत आहानंतरे तथ्या चोतद्दलमप्यवहितापेक्षं नव्यवहितापेक्षमिति भावः ननुतुल्ययुक्त्यामंवितसंज्ञाव
तरं तसंज्ञाभावायत्तदावश्यकमत आह संबुद्धाविति व्यवहारात सोन्वात्ततरं तस्येति तथ्याहि सति एङ्ह्रस्वादित्यत्रागांक्षेपास

भवेनन्हेक तरदित्यस्यासिद्धिः एतेनतदर्थंतदितिशास्त्रिरङ्याघुक्तंसामंवितमित्यन्वत्वामनोरमासमूलाचेत्या अन्वर्थसंज्ञा
त्ववतद्धेस्य स्यापितुल्यत्वात्सापित्पयमाचसेवेतिसीकारादितिशास्त्रमुक्तंचापास्तंत ध्वनन्यन्नाहतस्मादितिकार्षकात
पक्षेणाहसंवुद्धिरितिअंशेइतिअंगसंज्ञासूत्रपटकेतथैः परिभाषायांतदंशस्यप्रत्ययइत्यंतयोगविभागेनसनदंशमूलकता
तदाहप्रत्यय इतिशेषमाहगत्वेति ठपेतित्वअयमेवत्वात्राक्षेपपदार्थः। तथाचतद्विशेषणत्वमेङादेरितितदंतविधिःतद
ताशास्तुनप्रत्ययग्रहणइतिनिषेधात्इदमेवसत्वयितुमत्रांगसंज्ञासत्वानुन्यासः ननुप्रसिद्धाक्षेपएवास्तुकुतोनातआह
नुमानेनतस्यारि तेत्वमपिनिरस्तंप्रत्यातिवैविन्येणावतानुपस्थितस्यापिप्रायःशब्दे ऽन्वयसंभवादाह पातेतिदोषांतरमाहकिं
चेतिप्रयोगइतिशेषः अतएवाहशास्त्रेइति अतएवउक्तहेतुद्वयादेवसत्रेइत्यस्यसमाहितंभाष्येइत्यात्रान्वयः प्रत्ययइतिस
सम्यंतंआशंक्येतितदंतविधिनाविशिष्टस्यप्रत्ययांतत्वादितिभावः यत्रप्रत्ययोनिमित्तत्वेनाश्रीयतेतत्रतदाघंशस्यैवोप
स्थितिर्नतदंतांशस्यइयस्थितपूर्वस्यैवावधित्वेनान्वयेनापंचम्याइतिनिषेधादित्याहयस्मादिति एवंचविशिष्टस्यनम

श०टी०
१८०
१२८

खयांतत्वमितिनोक्तदोषइति भावः समाहितं एकदेशिएतेनतत्र परस्मैप्रति अंगप्रत्ययसंज्ञा भादिति भाष्यमुपादायप्रकृ
त्तिमंतरेणप्रत्ययस्याभावात् द्विष्ठौ निमित्तत्वेनाश्रयणाच्च प्रकृतिः प्रत्ययनिमित्तंप्रत्यये परतोंगसंज्ञाविधानादंगंप्रत्यया
पेक्षंतत्रान्यतरस्मिन्नुपादीयमानेऽव्यभिचारादितराक्षेपइति कैयटोक्तमपास्तं भाष्ये तु स्वरूपकथनपरमेवदृष्टांतार्थमि
तिबोध्यंतदाहेतिदिगितितस्यैवांग पदार्थत्वादाहेनेति तस्यविशेषंमूले समूलयति हल्ङ्याबिति ह्रस्वांतप्रकृतिरि
त्याह प्रकृत्येति अंगात् एङः ताद्ध्रस्वांताच्चोक्तार्थात् हेकांतरदित्यत्र तावताप्यदोषान् प्रांचां मतेनाह्वोभयत इति सिद्धां
ततेतदभावादाहतत्स्वीकारेपीति उभयतआश्रयणेऽतादिवद्भावस्वीकारेपीत्यर्थः तेनाभेदातिदेशानाह ह्रस्वेति ननु स्था
निरूपातिदेशेनतत्संभवोऽत आह ताद्रूप्येति पत्न उभयत आश्रयणेंतादिवत्त्वाभावात् हे ज्ञानेत्यादौ परत्वात्पूर्वरूपे ह्रस्वा
त्परसंबुद्ध्यभावान्मलोपो न स्यादित्येतदर्थंतथाव्याख्यानंतदाहिहस्वग्रहणं हलो विशेषणं न संबुद्धेरिति नोभयत आ
श्रयणमतेनङ्यापः सोरिति निष्कर्षः परास्तइति शास्त्रीततवंङयन्नाह एतदर्थमेवेति अस्यार्थमाह मस्येति उक्तरीत्या

राम:
१८०

तिभावः। ननु हस्वांतांगत्वमंतवद्भावेनलौकिकेनैकदेशेतिन्यायेनसंबुद्धित्वमस्यातआहार्थेतितन्नपुनविकारेणवतलप्स्यतेः
अपिपूर्वसमुच्चयेहेलंतरमाहैकेतिक्रमसत्वान्नानुपपत्तिःयेनविधिस्तिस्यत्रभाष्यकेपदयोर्ध्वनितमिदं। ननुशास्त्रीयोस्तुसःत
स्यतत्रापिएरूरित्यादौप्रवृत्तेरतआहेमत्कारस्येतिनोव्युत्क्रमेअतएवउभयोरवृत्तेरेवाए तेननतदप्रवृत्तत्यर्थ्यपूर्वग्रहणमिति
शास्त्युक्तमपास्तंसिद्धांतेशंकतेनन्वेतिअलविधित्वेनास्यानल्विधावितिनिषेधादितिशेषोनेतस्यसबुद्धित्वस्यअलितिअ
।लुङ्हस्यकविधेयत्ताकत्वाभावादितपर्यः।तस्येत्स्यस्यसंबुद्धिसंज्ञास्तत्रस्येत्यर्थेतुयथाश्रुतमेवसाधुतथावतस्माअपिविशिष्टे
सत्वेनास्यसुतरामनल्विधित्वमितिभावः एतेननुकारीत्यासाफल्येनतत्वेपिसंज्ञाकृतबहिरंगत्वाभावादाहपरेतिपूर्वम
तरंगपरंबहिरंगमितिभावः। ननुएवमपीना सहितस्येत्तस्यसंबोधनेलोपानापत्तिरतआहसमेतिअनेननहेशब्दमति
क्रांतोऽतिहेसत्तदादिपरिग्रहः प्रत्येतिएतेनतदर्थमेदूस्वग्रहणमावश्यकमेवेतिदंज्यातमपास्तं। अतएवमूलेहेविष्णो
इतिप्रत्युदाहरणांतरंदत्तंइतिएतेनह्रस्वांतादिहितस्येत्यर्थेनगणेज्ञातेपिनक्षतिरितिप्रश्नइतिशास्त्युक्तमपास्तंहे

313

रू

ग्रह

शे०टी०
१८१
१८१

लेक्ष्मीत्यादावव्याप्तेः परिभाषाबाध्योमानाभावाच्च ननुएवमपिगुणेकृतेसंनिपातपरिभाषयालोपोनस्यादिवएङ्ग्रहणस्यसेद्धा
दोषावकाशत्वादतआहसामर्थ्यादिवेतिप्रत्याहारेणसामर्थ्यादिवेत्यर्थः सेप्रभृत्यर्थेत्वेङ्ग्रहणमेवकार्यमित्युक्तमेवस्मृत
वित्यादीनांत्वनभिधानमेवेतिभावः नन्वङःशेतेदप्रवृत्तावपिरामङ्त्यस्त्वह्रस्वग्रहणस्यसावकाशत्वेनगोरीत्यादौपर
त्वाद्धल्ङ्याबितिलोपंबाधित्वाऽबाध्येतिह्रस्वेसंबुद्धिलोपोनस्यादतआहगुणादितिअतएवह्रस्वांशेतीतितदप्रवृत्तेरेवआ
दिनाहेगौरीत्यादिपरिग्रहः एतेनस्वतःसिद्धेङ्ग्रहणार्थ्यमपितत्अतएवगुणात्संबुद्धेरित्येवसूच्यतामित्यपास्तमिति
शास्त्रमुक्तमपास्तंअसमबलत्वेनपरत्वासंभवादाहाभ्यस्त्वेतिननुतस्यापिलोपस्योक्तरीत्यान्तरंगत्वमकृतव्यूहेतितुनास्त्येवातआ त्या
ह्रस्वेनेतियद्यपिरामङ्त्यत्रापिसंबुद्धिगुणःप्राप्नोतीतिसोपिनिरवकाशस्तथापिफलाभावात्तत्रतदप्रवृत्तिरितिभावःवि
शेषमाहनपुमितिवृत्तिकाराद्युक्तमाहपूर्वसवर्णेऽतिद्विमात्रेतितदादीत्यर्थः तेनकुमारिमित्यादौत्रिमात्रसंग्रहः अत्र
कृष्णशास्त्रिदज्यत्तंयथाचिंत्यंतथाभावप्रकाशेस्पष्टं समेतिवृत्तौतुइतरोत्तरदूदूपरतयातद्विवरणंबोध्यंयत्तुचूडा

रामः
१८१

लः लोमशङ्‌ त्योपि प्रत्युदाहरणमिति शास्त्रिदंडिप्रभृतय स्तन्म तन्त्रे त्वे फलाभावात्।त ः धनयन्नाह कर्णेति यत्तु एङ्ह्रस्वादिति
वदाक्षिमप्रकृतेः पुंसीति विशेषणमिति शास्त्र्यादय स्तन्नप्रायुक्तरीत्याप्रसिद्धाप्रयासंभवात्येषपिरखो ताक्षेपः सुवचस्त
थापि तत्र गौरवादाह पुंसीती तिव्यत्ययेनेति भावः अतिखट्वानित्यादि सिद्धये आह विहितस्येति यथाश्रुतमेव ततो पिला
घवात्योजयति तन्नेतिवाक्ये करे शान्पायेन प्रयोग इति भावः रासः किंरामाः तत्पत्तमाहतेनेति अयोगवाहपदमन्वर्थमि
त्याहनविद्यते इतितत्वाच्च ते इति पाठः तदनित्यत्वादाहानुस्वेति अतएव तेषामकारोपरिपाठेनादूत्वादेव अत्र मान
माह तदुक्तमितिरषाभ्यामिति पंचम्यात त्र तदुपस्थित्यात तस्यव्यवहिते ऽ प्राप्ताविदमेकं वाक्यं विध्यर्थमित्यभिप्रेत्याहाद
र्शनेति तत्र तावद्धातिकमतेनाहातिसिकेतिनत्तु तावतापि तस्यानिवारकं किंमत आह तस्मादिति तदुपस्थितिलब्धमित्य
र्थः तदुक्तं वार्तिकहता अग्निमभाष्यविरोधं परिहरति एतदिति इत्यर्थोदित्यस्येनेति शेषः ननु नेदं सिद्धान्ताशयं का।तस्मा
देवक्ष्यमाणत्वात् तथा सत्युक्तार्थोन्नानेन शंकायामपि अग्नेत्तत्प्रकाशनस्यैवौचित्यात्स्वप्रतउभयोरप्युक्तिरन्याशयैवेतिशं

२१

शे०टी० काचतस्या अपितत्वमेवेत्याशयेन तद्धेतुमाह चुरादित्वितिगुरुत्वसंपर्ये आह प्रतियोगीतिद्व्युक्तेति तत्सामर्थ्याल्लब्धमित्य
१८२ र्थः लाघवार्थं तथान्यासे तु नोक्तार्थसिद्धिरित्याह तस्यादिति समाधानपरभाष्योक्तेरपीत्यर्थः। नायंसिद्धांतइत्याहे
२०० तदिति। इदं नो लाघवात्यथा तरं मुनीनां प्रामाण्यादेतत्खंडनापप्रवृत्तेश्च सिद्धांतमाह भाष्येतिति पाठक्रमादार्थक्र
मोबलीयानितिन्यायेनाड्व्यवायेपीति विभज्यतत्रणत्वं विधीयतिशेषः। छंदसोभिसोलुगिति सूत्रयत्राहनुमभि
रिति तदर्थमेवाहाख्येति नियमस्य सजातीयापेक्षत्वादिति भावः व्याख्यातमिति एते नोक्तरीत्या प्रयोगविभागं विनापि
निर्वाहः सुकर इतीदं युक्तं वस्तुतो व्यवहाराय पातिनकार्येउक्तज्ञापका तत्रनिर्दिष्टंगविकल्पपरिभाषोपस्थितिरद्
कुषितितु पूर्ववन्नियमार्थमिति शास्त्र्युक्तं वा यात्तं स्वरूपमिति र शास्त्रतोणादेः संज्ञाशब्दत्वावगमात् तत्र च शसेपबुप्रवृत्ति एमः
निमित्तत्वेन तस्यैव भावप्रत्ययवाच्यत्वादाहरणकार इति तदुक्तं हरिणा सामान्यान्यभिधीयंते सत्ता वा ते शेषिता। संज्ञाशब्दस्य १८
रूपं वा प्रत्यये स्वतलादिभिरिति न्यायाप्रवृत्तिरिति पाठः। न्यायानामिति पाठे विषयभेदकृतं वहु। अपितिरषाभ्यामित्यादौ

षष्ठीसमभ्याश्चमायाह तदितितस्मिन्निति त्वंशलाभबीजमाह प्रत्येतिप्रत्ययःग्रहणे चापंचम्याइतिनिषेधादत्र तग्रहणं
नानन्वन्योपकारकत्वेनद्वयोर्गुणत्वाद्गुणानामिति न्यायेनात्र परिभाषाप्रवृत्तिर्नस्यादत आह गुणइति लक्ष्यानुरोधएववक्ष्य
वस्यावीजं ननु तदादिग्रहणात्केवलप्रकृतेरंगत्वं नस्यादत आह प्रकृतीति यत्तु अत्र पस्येति चेतिलोपापत्तिः असिद्धत्वं तु
नप्राग्भाद्वीति पक्षास्युपगमात् अस्योरदितितपरकरणेन तदनित्यत्वात्तत्र स्यभत्याख्यानाच्चवस्तुतोरूपोदाहरणमेतत्
कार्योदाहरणं तु ऐयतरत्यादि स्त्री अपश्येतादृचिय ङस्यादितिशास्त्रिदं ङिम म तयस्तन्त्रेतिध्वनयन्नाह स्त्री तिज्ञा ईपनी
दिनाप्रचीइयतीत्यादौ यण् परिग्रहः ननु प्रत्यय सापेक्षत्व सापेक्षत्वमुभयोस्तुल्यमिति कथं तत्त्वमत आह तत्रेहीति अधिकेति
इवर्णस्य तत्रापिप्रथ्याकथंचिन्निमित्तत्वमस्त्येवत दपि यथावयं चिदितिभावः ननु स्त्रीशब्दात्तस्या विधानेपि सोर्विधाने नांग
त्वाद्विधिग्रहणेकृते पिदोष एव आह प्रत्येतितस्य फलान्तरमप्याहापि चेति इति ननु तदादिग्रहणफलं सूत्रोक्तमयुक्तं
तदभावेपि तत्र तदारंभसामर्थ्यादेव तत्सिद्धेः पत्तु पपगतो आभ्यां यङ्लुकि पापास्विवा पामीत्यादौ तच्च चरितार्थमिति शास्त्रिदं

नम

२२ ६

शे०टी० ङिप्रभृतयस्तन्नयङ्क्तुकश्छादंसः त्वात्तदेतत् ध्वनयन्नौत्तादिपदसंग्रहात्स्वमेवाह करोमीतिमान्वोक्तमेवाह तथासती गि
१८३ तदनुक्तमं हाकेत्वेति अ पिः सिद्धांतसमुच्चायकः प्रस्तुततोधिकस्येतिस्पष्टार्थमतिशेषोक्तिपरं न तु निषेधमती पादन्य
रं प्रत्यासत्त्या लुङादिनिमित्तांगस्यग्रहणादिति शास्त्रवदं ङिप्रभृतयस्त्वेतस्याहांगे अति अंगस्येतीति अधिकृतं तत्या
दिः मूलवच्छादं ज्याधुत्यसांगर्त्यं ध्वनयन् सिद्धांतपक्षमाहाकारादितिइदमपितदस्युपेक्षवस्तुनः स पक्ष एवायुक्तरू
ं त्याह किंचा तादिति अपिनां गाधिकारभावपक्षसमुच्चयः ननु नलुमेतिनिषेधात्कथतस्यांगत्वमलं ग्लांह ब्राह्म
णेत्यस्यापीति अपिः समुदायसमुच्चये। नलुमेत्यस्य लक्ष्यांगसंज्ञकस्य त्यार्थादनित्यत्वाद्धाऽ प्रवृत्तिस्तदाह युवोर
नेतित न हि पंचभिः क्रोष्टीभिः क्रीतं कुलं पंचक्रोष्टृ इत्युक्तं स्यत्चेदं भावमकारेणन्वत्रान्यथा वारणमत्त आहार्थे ए.मः
स्येलोविकस्येवग्रहणमिति शंकायां वक्ष्यमाणयुक्त्यंतरनिरासंगतयो सिद्धांतमुपेक्ष्याह प्रत्ययेति एवं च तयो १८३
क्तिरयुक्ते वस्यात् ननु तथापि प्रत्यासत्त्याभिसन्निरूपितांगादित्यर्थे ननोक्तदोषोऽत आह भिसइतिहियतः एवम

न्नेपिएतदर्थमेवसोरपक्षत्वेनोक्तानन्नुतत्रान्यथ्येववारणमस्तु अंगाधिकारस्यान्वान्यत्प्रयोजनंभविष्यतीत्युतआ
हेदमेवेत्तिकिंचभिस्सःप्रत्ययस्यैवग्रहणमित्यत्रनमानंतस्याःपरिभाषायालक्ष्यासंस्कारकत्वात् एवंचप्रत्यासत्तिःसर्वथादुर्ज्ञे
यासिद्धांते ऽतदर्थ्यत्वर्थेत्रवर्णग्रहणे ऽर्थवत्परिभाषायाअप्रवृत्त्यानेदसोरितिनिषेधारंभेणाचसर्वत्रसिद्धिः एवंचतद्व्याख्यानंविं
त्यमेवफलाभावात तदाहेत्य तमिति अन्यत्वात् तद्ग्राहकत्वात् सैवेतिकष्ट्यपेत्यादिनिर्देशात् प्रतिपदोक्तत्वाच्च एवेनसहत्वेक
वचनन्निरासःतस्याभिन्नादेशविधानात् नचविकल्पाः स्तुसर्वनाम्नस्यैस्मिन्नावित्येवसिद्धेङ्कसिङ्योरित्यत्रङिग्रहणवैयर्थ्यापत्तेःङे
रामित्यत्रतुस्त्रियामित्यादिनिर्देशात्तस्यैवग्रहणंतदभिप्रेत्याहव्याख्यानादितिज्ञापकमूलेयमितिसीरदेवाद्युक्तेरसांगत्यं
ध्वनयन्नाहोयज्ञीब्रेतितदुक्तार्थ्यासांगत्यंध्वनयन्नाहसंनिपातइतिपूर्वपरयोर्विशेषणविशेष्ययोःश्लेषात्पर्यः विधिरित्यत्रक
र्मणिक्तिः तद्विघातस्येत्यत्रकर्मण्यणित्याहतस्येमितिसंनिपातविघातइत्यत्रभावेघञ् एवमग्रेपिएवंचदीर्घेतिदविघातकत्वा
न्नैतत्प्रवृत्तिरितिभावःननुसंनिपातलक्षणविधिनिमित्तमितितकत्वस्यात्रांगीकारात्किमस्याअंतरंगत्वमुतपादेशस्येतिचे

३१

२३

शे॰टी॰ १८५ तत्रनाध्यस्तेत्याह्यारोपितेतिनैतस्मात्प्रवृत्तेरितिस्वरूपसद्विधायैवेतत्प्रवृत्तौनिमित्तमित्युपजीव्यविरोधस्यदुर्वारत्वादितिभावः नत्वप्रवृत्ता
ह्वकिंपेतियतद्भूतिशेषः एवमग्नेपितत्र अंतरंगेननतज्ज्ञानमेवेद तत्प्रवृत्तौनिमित्तमास्तामित्यनाद्यदोषेणसपक्षःसम्यगे
वातआहकिंत्वेतिगौरीत्यस्यहेइत्यादिःस्थानीतिआद्यसूत्रेणनियमशास्त्राणांनिषेधमुखेनप्रवृत्तिपक्षेणेदंविधिमुखे
ने नेतिसिद्धांतपक्षेतुमत्यायलक्षणेतिबोध्यंह्रस्वत्वापत्त्याबाध्येतत्यादिः तत्रहेगौरीत्यादौभाष्येत्रिनदीह्रस्वत्वंसंबुद्धिलोप
भ्र स्यानिमित्तंस्यादित्यादिकमुक्तमितिस[illegible]तसूत्रस्यभाष्ये[illegible]त्यर्थः तदसंहेगौरीत्यादौद्वितीयस्यरामायेत्यादावित्यर्थः
कथमितिअतएवपुंकूह्रस्वत्वस्यादीदपदितिभाष्यादिसंगतिरिभावः विशेषमाहकार्यस्येतिपूर्वस्येत्यर्थः सूत्रेतद्विधायके
त्रपेत्यस्यविशिष्येत्यादिः एवंचततएवेष्टसिद्धावनित्यत्वमफलमितिभावः भाष्यविरोधापत्तेरितिहेतुंसूचयन्नुक्ताश राम
येनैवाहतराबेति .. तदनाम्रहादेनेत्यर्थः समाहितमित्यत्रान्वयः अन्यथाशंकायाएकदेश्युक्तित्वेनयोजनेपिसमाधिस्त १८५
थैवबाध्यत्वेनतथातदुक्तयसंगतिःस्पष्टैवतदाहनत्वंगेतिनदितद्विधावदतस्मिन्निअंगसंज्ञेत्युक्तमित्यर्थः नन्वेव

परत्वान्मूले तदुद्धेरवरोवेन्वितोऽत आह विरोधेति परत्वेपि पाठ तस्तत्वेपि मतां तरमाह तस्येति पत्नी तानुवृत्तौ एमेष्वित्यादावना
पतेरा हेतोर्वृद्धिरिति एतेन एत्वे तदभवतीनेन अन्यथा तया तदप्रवृत्तौ तदसंगतिः स्पष्टैव एतेन सर्वेषामिति निर्देशो नैत्वे तदप्र
वृत्तिरिति। शास्त्रि दं ज्याधुत्कमपास्तं निर्दिष्टमुदाहरणमाह। रामाभ्यामिति वहु [illegible] ली
~~डिति न्यासे आह टिभाग्मपास्तं निर्दिष्टमुदाहरणमाह। रामाभ्या~~मिति वहुवचनग्रहणस्येति भावः। उक्तदोषाभावाय झलीडिति
न्यासे आह टिखिति प्राचां मते नेदं कैयटमते सिद्धांतमते च स्यानिवत्वाप्राप्तेः सर्वत्र सप्तमी निर्देशा सागत्यापत्त्या तथा क
र्तुमेव दुर्वचमिति तत्वमत एव टिखिति पाठे त्विखितिपाठे नमत्वुरद्भूतिवोध्यं नचैव कसाने चर्त्वस्य पदांतज श्त्वापवादत्वा
ज्जश्त्वोत्तरं च पन्यासो न युक्तोऽत आह वाधितेति अस्य भवती शेषः। अवसाने रूतिरलमुड्गादौ गतिस्तु अपवादो पीतिन्या
येन तातङ् न्यायेना[illegible]वावोध्याअत एवासंयोगादि त्यत्र कदुपधे भ्यइति वार्तिकखंडकस्य नवाक्यास्य नवाकाशत्वाद
प. त्रादौ गुणस्य वार्तिकस्य खंडिकापांसत्वं तत्र पदनवकाशं किकरणं गुणिं वाधते इह पुनरुभयं सावकाशमीजतुर्वर्तिते

२५

शे०ग० सादेरौ इति भाष्योक्तोक्तस्य क्वित्वे फलांतराभावः इह तु संप्रसारणविधौ कृतार्थत्वात् दुर्बलेनातिदेशेन प्राप्यमाणो गु
१५५ णनिषेधो दुर्बलत्वान्न तद्विधिना सह स्पर्धत इति तातङ्न्यायेनेति कैयटेनोक्तं द्वित्वे परसवर्णत्वमिति वार्तिकाद्द्वयो द्वित्वे
इद्दं नेति मांच स्तन्नवाकुवाणीति भाष्योदाहरणेन तस्य तत्रे पंचत्वबोधनात् दाह पूर्वत्रासिद्धीयमिति तन्त्रे स्त्रय इति पू
र्वत्र सफलं च पंचमालेबीजमाह नामीति आदिनात आमृश्णास्त्रिदं ज्या।। सुखिं स्वं ङयति यस्त्वि न्दीर्घे धुतिं दंते पुस्त्वा लिं
गानामिति नियमस्य सजातीयापेक्षत्वादिकारैकार एकारो त स्त्रीलिंगानां चेत्यर्थः यद्वा स्व ’ त इत्यादिः अत एव नतिस्त्रि
त्यस्य न वैयर्थ्यमिति वाच्यं अपिरुक्तसमुच्चयेनन्विस्यानुरोधेन तथैवात आह नदीत्वेतिमत्य तिखद्वादेः नन्वेवमपि तिस्रणामि
ति एतेन नैकृमुदाहरणं तन्नदनुवृत्त्यात त्सिद्धिरिति भाष्यद्वयविरोधेन प्राचांदीक्षितादीनामुक्तिखंडनाप्याह प्रियेतिसिद्ध इति राम:
नुडित्यर्थः तदुक्तिं निराचष्टे गौणीइति न न बहुवचनमेव तथ्येति तैरुक्तमेवात आह बह्वितितन्न तदभ्रवृतावभ्युपेत्यादिपि दोषां १५५
तरमाह नेकमिति एवमभ्युपेत्योक्तमिदानीं तस्य वैयर्थ्येपि न तस्य तदर्थत्वमिति प्रसंगगपतेरित्याह संमतिषट्चतुर इति सार्थः

तदभिमतं[illegible]मानांतभाष्यरूपमानांतरंखंडयतिनन्वांगेतिपंचम्यातदंतेनअर्थांतरभ्रमायाहगत्वेतितस्यतथात्वेसाधकंतद
ग्निमंभाष्यांतरमपितथा आहषट्प्रभृतिविहितविशेषणत्वेणातिभाव:।ननुलोकेगणनायांतदपाठात्तावतापिकथंतत्वमतस्तदाशप
यमाहष्णांतेत्यत्रेतिनिमानमितितइतितदाशयइतिशेष:।नन्वेतावतालुग्विधौतथात्वलाभेपिनात्रेत्यतआहप्रकृतेपीतिषट्च
तुर्भ्यइत्य त्रापीत्यर्थ:।तस्यैवविहितविशेषणमेव:तुल्ययुक्तेरिति।ध्वयन्नाहषड्भ्यइति आदिनासर्वनाहसर्वनाम्न:स्माइत्या
दिग्ने आदिनाजातइतितभ्दाष्यतात्पर्यमाहयद्यप्येवमितिनन्वेवंभाष्योक्तहेतो:कागतिरआहविरुद्धइतितत्रत्वेतेहेत्वंतरमाहउ
त्तरेतिनन्वेवंकैयटस्यकागतिरतआह षट्भ्यइतिहरदत्तेनोक्तिंखंडयतिनवेतिभूतपूर्वमत्याश्रयणेइतिशेष:तत्रतस्यफलमा
हतेनेतिइतिइत्यादौ एतेनकैयटानुरोधेनदीक्षितशास्त्रिदंड्याद्युक्तंमिश्रो।क्तिरखंडनायत्रक्त्यपापइत्येवसिद्धेइहस्यग्रहणसा
मर्थ्यमनुपक्षीणमेवेतिदंड्युक्तंहस्वांताद्विहितस्येत्यर्थभूतपूर्वगतिशब्देनविवक्षित:पदन्नइत्यत्रशसप्रभृतिविषयसप्त
मीएवंचतत्रहलंतादेवविधिरितित्रुटो ऽप्रसंग:यद्वाआमिपरनोयद्धस्वात्दृष्टंतत:परस्यामोनुदिवाक्यार्थ:आवृतोनहस्व

323

२५

शे०टी०
१८६

ग्रहणमेवमानंयद्वाहस्वग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेनुदूपश्चाद्दीर्घइतिशास्त्रमुक्तंचापास्तंतदोहेतिदिगितिननुपूर्ववदत्राप्यनित्यत्वेने
वनिर्वाहोगत आह सर्वत्रेति [illegible] ननूक्तज्ञापकात्तस्याअनित्यत्वंप्रागुक्तमेवेति नसतदभावसाधकोतआहकृताकृतेतितन्मात्र
त्वेनापिनित्यत्वाभ्युपगमात्तत्प्राप्तिःहल्त्वंतरमाह्यायादेतिस्यादिभिरितियथाश्रुतसूत्रेआपादेर्यदार्धधातुकतत्रपरेआयानांनि
वृत्तिरितिपक्षेगुप्तिज्ञुगोपेतिनस्यात् [illegible] गोयांचकारेतिस्यात्।आयादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकंतत्रपरेतेषामुत्पत्तिरितिपक्षेपा
गुक्तेष्वसिद्धावपिगोपापोतीष्टंनसिध्यतीत्युक्ताखीकृतेआयादयोवाततःसार्वधातुकेनित्यमितिन्यासतेदसपक्षेगोपापि
ष्यतीत्यादावित्यस्यादिःपरत्वादितिलादेशप्रवृत्त्यसतरंस्यतासीदितिपक्षेइदंतयाचसकृद्गतान्यायेनापादयोन्मसु
रेवेतिभावःत्यवंतस्योक्तावन्वयःनास्तीतिसतिप्राप्तसतिवेतिशेषविशेषत्वकृद्धास्त्वंतदभावेनमवर्त्ततइतिमत्यैतेसनास्ती
तिपर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तेरितिभावःएतेनशाब्दांतरस्येतिनामीत्यस्या [illegible] नित्यत्वमितिदंड्युक्तंतस्याअनित्यत्वात्तेनैवदी
र्घइतिनामीत्यस्योपन्यासोनिष्फलएवेतिनामीत्यस्योपन्यासोलेखकप्रमादितियदूचुस्तच्चिंत्यमितिमनोरमाचिंत्येतिच
दा

रामः
१८६

ऽऽस्त्र्युक्तं चापास्तं खंडनकारोक्तिं खंडयति प्रतिबिंबितत्तथा सति गौरवमपि प्रकृते तेनेत्यादेरेवं चेति कतेर्नाम्नीतुक्तो चेत्यर्थः प्राप्ते रेवोक्तरीत्या ऽभा

वादिति भावः एतेन नतिस्विति त्यारंभे त्यर्थ इति शास्त्रिदं इ्युक्तमन्यथा चदं ज्युक्तमपास्तं नोक्तमिति उपादीनामव्युत्पन्नत्वे न भ्रंशाच्चेदो ग

षेपि प्रत्यासत्त्यानुडन्वयकनिरूपितांगस्येव ग्रहणेनानंगत्वादनभ्व इत्यादावदोषेपि अक्षुण्णं तदित्यादौ पूर्वत्रैतिनुदो

ध्या ऽसिद्धत्वनच्च तस्यापि संनिपातवद्दाधः उभयबाधकत्वेन तस्याप्यत्वात् शास्त्रबाधापेक्षया लौकिकबाधस्यैवोचित्यात्त्रिस्यैव

वमदोषेपि पूर्वत्रैतो ऽसिद्ध त्वंनच तस्यापि संनिपातेतिवद्दात्पत्व ज्ञापनस्यांगस्येति स्थाने प्रत्यय इति करणपक्षे तेनान्वयस्य

चानापत्याऽनभ्व इत्यादौ दे दोषाते: पदलाघवं युक्तं मात्रालाघवस्य सार्वत्रिकत्वं प्रतिपत्ति गौरवस्य सर्वथाऽप्यत्वमित्येवमर्थेन्वा

च्चेति शेषः। एतेनेच्छापतिग्रस्तं तृदित्यपास्तं [illegible] तत्र ग्रहणे पुंगेपुनः षग्रहणाक [illegible] व्यताप्रतिर्मंडकनुत्यापतिश्चेतिमनसि त्ति।

धायाह षड् इत्येवनितत्रढ ग्रहणप्याहरप [illegible] प्यामितिएवं सति महत्स्त्राघवमित्याहैवं चैतेति सर्वसंग्राहकत्वं तु दुक्तो चेत्यर्थः अपदां

ताधिकारफलमाह पदांतेति भाष्ये इति अनेनापादपरिसमाप्तेरितिमूलं सूत्रानुरोध्येनेति सूचितं· इणकोरिति समाहारद्वंद्वे सौत्रं

शा टी०
२६७

पुंस्त्वाख्यानादिति समुदाये दृष्टा इति न्यायमूलकादित्यर्थः ॥ नन्वेवमादेशापदेपि तत्वापत्तिर् आह सांतेति। रिरौ इति न तस्य तत्र लक्षणे
ति शास्त्रमुक्तमन्यथा मनोरमोक्तं चापास्तं विचारश्च मनिरासायाह विकृतेति लाघवादाह एङःसीति एतेन तत्तो न षत्वमत्र अमुष्येत्या
दौ तु निपातनात्तत्तथा च विश्वप्सास्त्विति प्रत्युदाहार्यं तत्तु लिटूखित्यादिध्यर्थं तदुच्चारणमावश्यकमिति दंड्युक्तमपास्तं विप
रीत गौरवापत्तेः तत्र बीजं ध्वनयन्नाह दीतीति न तथा बहुव्रीहिणा तत्र समुदाये युगपल्लक्ष्यप्रयोगाभावात् आनर्थक्यात दंगेषि।
तिन्यायेनाहावयवेष्विति अत एव अस्मादेव नन्वेवमपि पक्षेस्यादत आह नाप्राप्तेइति सौत्रत्वं विहाय निपातनाश्रयणफलमाह णत्वे
तिएवं च लोकेपीत्यादिः क्वचित्तथापाठ एव न तु विशेष्यासंनिधानालक्ष्यं तदंतविधिर्न वशाद्रूपं तत् अस्याप्तिप्रसक्तत्वादत आ
ह प्रयोजनमिति तथा च गर्भके सत्येव तत्वां गगीकारेणान्यत्रेति नातिप्रसंग इति भावः वार्तिकस्यानपूर्वत्वापाह ज्ञापकादि
ति नन्वेवपनिषेधेन तत्त्वफलमत आह प्रयोगमिति मूलोक्तज्ञापकेनैव निर्वाहे स्वीयवार्तिकोद्धेखप्रसंगं कथयितुं शंकते नन्वि
ति मत्वेइति विरोधेऽन्वयः आश्रयणस्यनकार्यइत्यत्र तथाऽनुक्तत्वादाह सर्वाभिक्रमविवक्षयाऽऽह वार्तिकेति तत्र त्वभगवत्ते

राम
१८७

वत्तवत्तयास्तुचितमित्याहेत एवेति पक्षांतरमन्वर्थरूपं पक्षेषु तेषां मध्ये पूर्वोक्तं भाष्यकारोक्तेरिति पाठः रीतिरन्वयेहेतुः सर्वो त्यतो

सान्वार्थ्य अन्यनिरासायाह मत्येति विसर्गान्त्यः तसिलित्याह त्रलादीतिएते नतथ्यातदर्थे नाननुकूस्त एवगुणेन सिद्धिरत आह दीर्घो

द्वेति अव्यवहितान्वयाश्रमायाह परेति नन्वेवं सर्वनामांतादित्यपि कुतो नात आह तस्य त्विति [illegible] तस्य फलमाह तेनेति इदं सत्रक

त्संमतमेवेत्याह तएवेति तथार्य्योगीकारादेवेत्यर्थः अन्यथा संज्ञापास्तन्नाभावपक्षे ष्यव यवसंज्ञ्यात ततः परत्वाच्छीमाप्त. तदसंग

तिः स्पष्टेवेति भावः आवत्यभावतो लघुभूतमनुत्तमाहांगेति अंगसंज्ञानिमित्तस्यातः परस्य सर्वनाम्नो विहितस्येति सिद्धांतार्थो

तु नद्दोषलेशः अत एव मूले सर्वनाम्नः स्मैड सिङ्योरित्यनयोर्वृत्यारतः सर्वनाम्नइत्येतावन्मात्रमुक्तं तदिति शिलेत्यर्थः सिद्धां

तमाह परेत्विति तदिति नानुबंधकृतमितीत्यर्थः नन्वूकारीत्यानशित्वमत आह तसंज्ञेति हि यतः साज्ञात्यादाहात एवेत्ति योम्पतानिवे

शादेवेत्यर्थः इतीतीमद्वत्येतिशेषः विकल्पोवासरूप इति अन्यथा तदभावेकादेरितिरूत्संज्ञादावन्वयः वंचेतितत्वेत्यर्थः तदसव

त्येतिशेषः ननु तदनं तत्त्वत्वेन तदापतिरेवात आह यस्मादिति विपक्षे बाधकमप्याह यदीति ध्वनितमिति तत्रत्याद्येज्वविका

शे॰टी॰
१८८

रस्पशित्वं कार्यं सवर्णदेशार्थमित्याशंक्य प्रश्लेषेण समाहितं द्वितीये शितत्र उदाहरणमिदमदृशिति प्रागुक्तरीत्यासंसंज्ञकजसःसीतिमिति
~~प्रागुक्तरीत्यास~~ सं ॰स्वंज्ञजसः शीतिप्रतिपाद्योक्तरीत्याऽनेकाल्त्वात्संसाध्यनानुबंधकृतमितिभावः अनतएवेति अन्यथा सुप्सुत
दभावातिक्षादौ तत्सत्वे पीत्वाप्राप्ते रत्सेतदभावाच्च प्राग्दिशीयेऽनित्यत्वेन तत्प्रवृत्तेरिष्टत्वाच्चातदानर्थक्यं स्पष्टमेवेति भावः इति
नेपरिगणनेन अन्वर्थसंज्ञात्वम्प्याह सर्वार्थेति नन्वेवं बहुवचनमेव स्यान्नैकवचनादीत्यत आह सर्वे विश्वाविति अनेकेति बहि
त्यर्थः एकशेषेणाह ॰ताकृशि ति अनुभूतावयवभेदेत्यर्थः तं विनापि बहुवचनमाह यदापीति संज्ञायाः सामान्यसूत्रेणैव सि
द्धेर्गणसूत्रार्थमाह व्यवस्थेति नित्यशब्दोऽवधारणार्थ इत्याहैवेत्यर्थ इति अनेन सजातीयवचनांतरसेबव्यवच्छेदादावादि
कं भवत्येव ॰ भे इति अर्थपरत्वे एवायं नियम इति शब्दपरत्वेऽभादित्यादि भवत्येव रूपे ॰ विशेषस्यास्पष्टत्वादाह भत्स्येतिन्याया
त्स्वार्थ्ये परिपूर्णत्येवं रूपात्वृत्तिसितेइति सूत्रभाष्योक्तात् नन्वेवकविद्दोषोऽत आह पुष्मदिति वचनात् आकारं कारेति वातिका
त् तच्च युष्मदस्मच्छ्रूमान्त्व विषयं नाष्यतये वोदाहरणात् तस्येवेति तत्र सुपः प्रातिपदिकत्वे रेव प्रागित्यर्थः रूपएव विशेषमा

राम:
स १८८

हनवेतिइतिइत्याशयेनननुपाठाभावेदृष्टांतेतावअलादिकमेवकथमतआहहोभादुद्दान्तइतिननुअस्वरितत्वाद्दित्यस्यानुवृत्ता
त्तपक्षविकल्पेनविकल्पासिद्ध्याववाक्यसिद्धिर्नस्यादतआहमंत्रेतिउक्तन्यायस्यतत्राप्रवृत्तेराहपंचेतितद्विषयेच्छतिविषयेस्वा
र्थेतिअत्यंतेत्यादिःअत्रद्वितीयवाक्येननुवृत्तिविषयेतद्विधानेउभयोर्वासद्भावादावृत्तिसंगइतिचेन्नतत्रतन्निमित्तंकिंत्वन्यदे
ववार्तिकसिद्धमितिप्रतिमादयन्वार्त्तिकमवतारयतिअयंचेतिउक्तरीत्यातदसंभवादाहोभयेतिननूक्तरीत्यातदसंभवादाहोभये
तिननूक्तरीत्यातत्रवस्तुतस्तत्परत्वंनैवातआहविषयेतिविषयस्त्वित्यर्थःक्वचित्तथैवपाठःआदिनोभयेदेवमनुष्याइतिसातेद्वितस्मि
न्नयन्वृद्ध्यंस्मृयेतेतिभावःवार्त्तिकमितियत्प्रामाण्यादिदमुक्तंतदित्यर्थःप्रागवदाहविषयेतिपरिभाषाशयेनाहयोगेतितस्यद्वितीयस्य
त्तस्यतत्राप्यगत्यंतरसंभवादाहरूपानुकेतत्संभावनायअभवात्सूत्रमयच्चितभयतइत्यादिवत्तदपोढविविशिष्टस्यसर्वनाकजेवस्या
दपवादत्वादितितस्यप्रक्रियारीत्यातत्संभवोस्तीतिअयचोनप्राप्तिरितिकथंतदापादनंसूत्रेऽनआहायचीतिअपवादोपीतिन्यायेतिए
वंचाकजर्थःपाठइतिभोत्तंसिद्धंतत्रदोषमाहात्रेदमितिनत्वेकमितिन्यायेनाहाकजितिननुसंज्ञोपसर्जनव्यावृत्यर्थंतदतआह

नभीतिइतिस्तत्समासो अग्निमावतरणमाहोभयेयत्त्रेतीति तदितिवार्तिकेत्यर्थः एतेन स्वार्थिकायजंतस्यैवतन्त्रग्रहणमितितिदंडपु
क्तमपास्तं अपिसमुच्चयमेवाहस्वार्थीति अत्यंतेत्यादि एवंचतद्वृत्तद्विवचनानुदाहरणेन्वा। एतेनमिश्रमतेद्वित्वावच्छिन्नपदार्थप्रा
धान्येनभावितितादरूपदार्थद्वयसमुदायद्वयप्राधान्येनमयावितिसाधुरितिनपूर्वविरोधइतिशास्त्र्युक्तमपास्तं एकदेशेषेण।
हावयवेतितंविनाप्याहोद्भूतेतिअस्येतिशेषत्वविवक्षया एतदितिउक्तोदाहरणपरभाष्येत्यर्थः प्रागुक्तेतितयोदाहरणपरभाष्ये
त्यर्थः मूलादिखंडइपतिभाष्येतिमितत्प्रकारमेवाहकथमिति अस्यावश्यकत्वमाहेभयेइतिमुभयत्रसंमतिमाहतदुक्तमितिइति
हैतावित्याहेतीतिग्रहणाकरणेसुडित्याहन्नाहकेचित्एवपाठः प्रप्रत्याख्यातो नत्वलाघवार्थः अन्यथाऽसर्वनामत्वात्तोनस्यातामि
तिभाष्यतात्पर्यमितिशास्त्र्युक्तमपास्तं। उपसंहारपरत्वभ्रमनिरासायाहोभयेति ननुसमुदायस्यैकत्वात्कथमिदमत आहावय
वेतिएकशेषेणेतिभावः संज्ञायास्त्वाएवा। अतएवविकल्पेपितस्यनिमितत्वादिवद्वृद्वंचप्राचांमतेसिद्धांतमाहार्थो अर्वाचांप्रक्रिया
कारादीनांप्राप्तेः सिद्धत्वादाह। भावेतिनिषेधास्येतिविध्युन्मूलकत्वेनोपन्नीततः तेबलीयांसइत्यर्थः अप्युपेत्यदंवस्तुतस्तदविषय

एवेति प्राचां मते नैवाह किंचेति संज्ञामां आकडारीयान्यासं। अत एव सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव तत्तत्तादेव नित्यप्रवृत्तुत्तरं मपि विकल्प
प्रवृत्त्यापक्षेतदभावविशिष्टेसाधुत्वं सुबोधमित्याह पूर्वेतिन नुताच्चताकथं तदभावोऽआहांतरंगे इति वा नन्वेवमसर्वेवेपर्य्यो
पतिरत्त आह तदुत्तरमिती ननुविषयसप्तम्यां पुणपत्त्रासंपूर्वविषयत्वमेव आह जसीतीति आदिमानित्यसंज्ञाज्ञास्याः चास
ज्ञायाः तन्नदोषांतरे सिद्धांतमत्तेनाह स्यानिवदित्यादि ननु कार्यकालपक्षे योगपद्यमेवेत्याद्यार्थकासिद्धमित्यस्य विषयएवातआ
ह सर्वेतित्रकेति तासां बाध्यबाधकभावाभावेनन्तदात लत्पाततो विहितत्वेन श्री सिद्धिरूपयेत्यर्थः झीचित्याश्चेति पाठः अत्र भाष्य
संमति माहात एवेति अंतरंगत्वेनानिर्वाह्योभयीति मात्रेतिप्रमाणेइति सूत्रस्येत्यादिः नन्वेवमतिप्रसंगोऽत आहात इति भनुत
यवुत्तयाप्याणिन्यसंमतमिदमत्त आह तयवितिनन्वेवमप्यन्यत्त्रदोषएवातआह द्विर्त्रीति लक्ष्याभावादाहपुंसेवेति तदाश्यः
नन्वेवं महिडेडः स्यवच्चस्य अपि समुदायानुबंधत्वेनावयवानानुबंधत्वात्कथं विलार्यमिति वाच्यं तत्सप्थमिपामित्यामित्यादि
तज्ज्ञाज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वेन तत्र तथ्यांगीकारेप्यत्र तथ्यांगीकारे मानाभावादिति केचित्त वस्तुतस्तु प्रत्याहारघटकत्वान्प

२१

शे·टी०
१९०

ञ्चस्यानेद्विर्भावसत्त्वेदृष्टांतवैषम्येणाशंकैवयुक्ता इतिबोध्यं एकस्तदंतविधिर्मिलाभिमतइतिप्राञ्चास्तुतन्निरासायाह प्रत्ययेतितन्त्रे
षेधाप्रवृत्तेःप्राञ्चांमते ङ्गैनैवतदभावेहेतुमहादंतादितिपूःशब्दस्यतदर्थस्याजन्तएवांतरायांनगर्यामित्यपिसिद्धं केचित्तुदीक्षित
शास्त्रिदंड्यादयःतत्रआस्थानांमध्ये अनार्थैतितत्पुरुषः यथाक्रममाहल्लातेतिभाष्ये इतिज्ञातावेकवचनं एवंचाचीत्यादा
वपिनुक्तक्रमेणाहसाध्येति अर्थेनकर्मधारयःतयोरशाद्दृत्वादाह अर्थेतरइतिनुद्दाहरतिक्रमेणयथेतिकेचिदितिस्वि
तारुचिमाहसर्वैस्येतिप्रकासंरशास्त्र्याद्युक्तव्यस्तपाठासांगत्यायाहस्वामीतिव्यवस्थायामितिविषयसप्तमीत्याह निय
मेनेतितदेवाह सुमेर्वितिलक्षेषप्येवंतदाह दिग्वाचकेति संनीतितयोः संनिहितदेशावित्यर्थः तदितिमध्यान्हेत्यर्थः तदि
तिसर्येत्यर्थः उदयाचलपर्यंतादिरूपेणापाचेस्तदभिधेयस्यतदाकांक्षत्वादितिभावः संनिहितत्वादीतिएतेनदक्षिणपूर्वेत्यत्र राम
पुंवत्त्वंनप्राप्नोतिसमानायामाकृतावभाषितपुंस्कत्वादाकृत्यंतरे चेतीतथ्यादक्षिणापूर्वेतिदिक्शब्दो दक्षिणःपूर्वइतिव्य १९०
वस्थाशब्दो एवंतर्हिसर्वनाम्न इतिपुंवत्त्वमितिदिज्यामितिसूत्रस्थाभाष्यविरोधोनिरस्तः एवंच पूर्वादिशब्दे रेकस्याएवदिश

332

उपाधिकृतभेदस्यप्रतिपादनं तु पाधिश्रेष्ठयथ्वीमध्यंतत्स्रांतचर्तिनश्चत्वारः पर्वतास्तथारामायणेकिष्किंधायांसुग्रीवेणमध्यदे
श । वधिवृसैवदि ।त्वेभागस्योके: पृथ्वीमध्यंचमध्यान्हसूर्यसंयोगिदेशइतिबोध्यंतदादेत्सन्यत्रेतिशद्ध्रलादवितर्ण्ये:
।व्यवच्छेद्यमार्पयाप्रसिद्धाप्रसिद्धसाधारणमाहांतरमितितिनत्रिसर्वीप्रत्याख्यानपक्षेशात्विति आदिनात्वलादियतुणस्त्विदंड्याद
यः विषयसमस्याच्चिकीर्षितेइतिलभ्यतइतितन्नतथासतितद्विषयस्यसमुदायएवसत्वेनतत्रैवनिषेधप्राप्तेप्रियविश्वाये
८ त्यादिलक्ष्यसंभवेचनिवृत्तकपितकइत्यादिमूलोक्तलक्ष्योच्छेदापतेरतआहचिकीर्षितइतिसिद्धांतस्यवक्ष्यमाणत्वादाप्राचीने
तितदाशयमाहनेदमितिकिंचसूत्रेसत्सप्रमस्याबहुव्रीहौकर्तुमिष्टेसतिसर्वादेःसर्वनामत्वेनेतार्थ्यताभाष्येमेवसमुदायस्योष्टत्वे
नबहुव्रीहिरितिवाच्येनबहुव्रीहाविवितिगुरुनिर्देशइतिबोध्यं ~~सिद्धांतमतेनसामान्यमपेक्षितिसत्तमस्यसर्वनामतितिषेधस्यानन्व~~)
(~~नमणवर्णितेनचिकीर्षितेयथाप्रियमात्सामानसंज्ञेतिअत्रैवाहसत्वेइतिअत्रभाष्यसंमतिमाहांतरम्येतितत्सतदर्थत्वादेवत्व~~)
(~~यःतदनुगुणत्वंविशदयन्नाहप्राचामेवेतिसंज्ञाशब्देनचतुष्टयीपक्षेआहसर्वनामपदेतिनामेतिअन्ययात्सर्वाण्यानीतिवक्त~~)

१०

१२१
रा०टी०

~~देत्तसीयेतितत्पदवाच्यार्थः संज्ञायाश्चतेयमसिद्धेतीति पाठः सर्वलोकप्रसिद्धेत्यर्थः तत्वविशिष्टमध्याये नेत्यस्यार्थमाहेकपदोपे~~
~~तिअभ्युपेत्याप्याहरूक्यर्थेतिनरूक्तसर्वार्थवाचकत्वेकथंतदंते ऽत आहतदेतेइनि ममपवनिष्ट सर्वार्थवाचकत्वस्यसमुदाये~~
~~आरोपः उपसर्जनेत्युक्तस्यैवनत स्वमितिनतदारोपइतिभावः उक्तदोषदूषणाभावादाहतदेति अन्वर्थसंज्ञाक्षिप्तेत्यर्थः एतेनेत्य~~
~~स्यार्थमाहतद्धितेति णात्वे इतिप्रायइतिभावः उक्तसर्वदोषादाह केचित्विति प्राचइत्यर्थः एकस्यएकवोध्यस्यायोगार्थस्य~~
~~एवमग्नेपि अत्राचइत्यादिकृतगौरवादरूपं तिति आद्यः विशिष्टविशिष्टपक्षः संनिवेशितात्वोष्टपुटव्यापारस्यहेतुत्वेपि महासं~~
~~ज्ञाकरणस्याहेतुत्वादाह तदनुमानादिति सन्निवेशानुमानादित्यर्थः कृत्रिमोपसर्जनस्यैव ग्रहणमिति भ्रमनिरासायाहात्रेतिवा~~
~~र्तिकेइत्यर्थः अत्रेत्यमेवाविवक्षितमिति भावः नन्वेवंतदोःसः सावितिसूत्रभाष्यविरोधः ततो हि कृत्रिमोपसर्जने एवनिषेधप्र~~ राम
~~तीतेरन्यथासिद्धांतेप्युपसर्जनत्वादत्वसत्वयोरप्राप्तेर्निषेधइत्युक्तिरसंगतैवस्यादत आहतदोरिति अदस एवेति अनंत्ययोरित्ति~~
~~नप्राप्तं तदोःसस्सौततअदसः नियमार्थमिदंइत्यादिः प्रकृतेति महासंज्ञया वार्तिकमत्याख्यानपरत्वार्थः नन्वत्रेति नवसामा~~

सस्य पूर्वपदार्थप्राधान्येऽसद्भूत्पादावत्वसत्वयोरनापतिपरेत्यर्थः प्राचोक्तमसंगतमिति ध्वनयन्नाह द्वन्द्वे चेतीति भाष्यसंमतमर्थ-
माह नवेति सप्तम्येति तृतीयान्तपाठः स्मृतेति तद्विषयन बहुव्रीहौ विहितत्वात्तस्माद्द्वन्द्वे चेर्येण चेत्तापि बोध्यं एतस्य द्वन्द्वे चेत्यस्य खंडनकृद्युक्तिं
खंडयितुमाह किंचेति मात्रपदेन समुदायव्यावृत्तिः तदाशयो भावप्रकाशे प्रतिपादितस्तत्र एवं बोध्यः निषेधद्वयेति प्रयोजनमिति तत्त्ववि गदं ये
धिरिति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन तदंतविधाविति शेषः तथा च भाष्यप्रयोगस्य सामर्थ्यात्तदभावकल्पनापेक्षया सपक्ष एवोचित इति भावः
। नन्वनेन निषेधात्तस्य सर्वार्थवाचकत्वमेव नात आहतस्येति अवयवस्येत्यर्थः लोकव्युत्पत्तिसिद्धस्य तस्यानेन निषेद्धुमशक्यत्वादि-
तिभावः यत्तु खंडनकृत्समूहमात्रनिषेधे इत्येद्वंद्वस्थेत्येवं वाच्ये सप्तमीनिर्देशसामर्थ्यात्तदङ्गिनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तम्यामपि
बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधाद्विद्यमानानीत्यध्याहारेण बहुवचनस्य समूहावयवाभिप्रायत्वेन सर्वादीनीत्यस्य गौरवादनन्वयान्निष्फ-
लत्वाच्चाननुवृत्त्या समुदायस्यावयवानां च निषेधः तयोर्मध्ये समुदायस्यैव प्रदेशिवद्भावेन न निषेधः आधाराधेयभावेऽपि वा प्रदेशि-
वद्भावस्य तुल्यत्वात्सूत्रभाष्यादौ स्पष्टत्वात् तत्फलं च तत्रावयवसर्वनामत्वप्रयुक्तोऽपि नाकज्जातीति तत्खंडयति अवयवस्येति व्या

३१

१९२

शे०टी०

पेत्पुत्तरान्वपि फलाभावइति इतरकशब्देन समासे ऽति भवकानित्यादाविव तत्कृवणस्य दुर्वारत्वादिति भावः मनोरमा पुर्क्तं खंडयति नन्वे
तिसमाहारे इवेतरेतरयोगेपि साहित्यस्य विशेष्यतेति सिद्धांतेनाह द्वंद्वावयवेति एकार्थीभावत्वादिति भावः ननु एवमपि समुदाये
तद्विवक्षासंभवएवात आह समुदायेइति प्रत्ययेनकेन एवंन्वार्थकेवायुक्तेति भावः अतएव अवयवनिषेधे फलाभावादेव सूत्रे
इति पूर्वोन्वयितदेव धनयन्नाह कुनाकेवेति प्रत्ययेनकेनतत्रादोषांतरमाह धेरेति अनेनप्रक्रांतविभाषाजसीत्यनेनगणे। दंतंसे
वृपाठ इति भावः वद्धितितां तस्येति भावः प्राचोक्तं खंडयति एतेनेति अस्यार्थमाह फलेति अस्याप्रस्य कलमाह जसाधारे इतिते
न फलाभावादवयवनिषेधाभावे तत्साहचर्येणार्थाधिकारानुरोधेन चास्याप्यवयवनिषेधफलाभावइति भावः नन्वेवमुक्तरीत्या
सूत्रेवैयर्थ्यमेवात आहाभूतेति इतरेतरद्वंद्वोदाहरणादिति भावः अतएवतत्रतत्सविशेष्यत यावति पदार्थे सोपसर्जनत्वादेवसू एमः
त्रे इति भाष्ये इति शेषः साधकांतरमप्यभ्यत्रस्फुटं समुदायकुत्साविवक्षायां केतु नविकल्पः द्वंद्वस्य सर्वा मशब्द्यमेतेन मंदोक्तमपास्त
मिति स्पष्टं भावप्रकाशे तदाहेति दिगिति उक्तार्थेनाह समुदायेति असंभवादिति प्राप्त्यभावेनिषेधासंभवादित्यर्थः तत इत्यस्या

शे०टी० उपाधिकृतभेदस्यप्रतिपादनंनुपाधिश्चे पृथ्वीमध्यंतत्प्रांतवर्निनश्चत्वारः पर्वताश्चरामायणेकिष्किंधायांसुग्रीवेणमध्यदेशा
३० वधिवस्यैवदिति।ग्वेभागस्पोकेः पृथ्वीमध्यंतुमध्यान्हसूर्यसंयोगिदेशइतिबोध्यंतदाहेतत्पन्नेतिशब्दरत्नादावित्यर्थः।व्यव
छेद्यमापेयात्रसिद्धाप्रसिद्धसाधारणमाहोतरमितिनत्रिसूत्रीप्रत्याख्यानपक्षेशातितिनान्नत्नादियतुशास्त्रिदंज्यादयःवि
षयसप्तम्याचिकीर्षितेइतितम्पतइतिनमतथ्यासतितद्विषयस्यसमुदायएसत्वेनतत्रैवनिषेधप्राप्तौप्रियविश्वायेत्यादि
लक्ष्यसंभवेतित्वत्कपितकइत्यादिमूलंश्लोक्छेपतेरतआहचिकीर्षितइतिसिद्धांतस्यवक्ष्यमाणत्वादाप्राचीनेतित्तदा
शयमाहनेदमितिकिंचसूत्रेसत्सप्रम्यावहुव्रीहोकर्तुमिष्टसतिसर्वादेः।सर्वनामत्वनेत्यर्थत्वाभाव्यमेवसमुदाय रामः
सोष्टत्वेनवहुव्रीहिरितिवाच्योनवहुव्रीहावितिगुरुनिर्देशइतिवोध्यंसु॥ॐनमोभगवतेवासदेवायनमोनमः ३०

537

सिद्धांतमतेनतामाहयद्वेतितस्य उपसर्जनप्रतिषेधस्य नन्वेवमप्यनर्थत्वेननिर्वाहे वैयर्थ्यमेवात आह संज्ञेति अत्रैवाह सर्वेइति
अत्रभाष्यसंमतिमाह्यात एवेतितस्यतदर्थत्वादेवेत्यर्थः तदनुगुणत्वं विशदयन्नाह प्राधान्येनोतसंज्ञाशब्दत्वेनचतुष्टयीपक्षे आहस
र्वनामपदेतिमामेति अन्यथासर्वार्थानीत्येववदेत् सीयतितत्पदवा॰ चोत्यर्थः संज्ञायावृत्तयेप्रसिद्धेत्तीति पाठः सर्वलोकप्रसिद्धेत्यर्थः त
त्रविशिष्टमध्येएतेनेत्यस्यासामोर्थ्य हेकयदोपेति। अभ्युपेत्याप्याह रूढ्यर्थेतिन नूक्तसर्वार्थवाचकत्वकथं तदंते ऽत आह तदंते इति अव
पवनिरु सर्वार्थवाचकत्वस्यसमुदाये आरोपः उपसर्जनेतुतस्यैवनत्वमितिन तदारोप इति भावः उक्तदोषद्वयाभावादाह तदेति अ
न्वर्थसंज्ञाक्षिप्तेत्यर्थः एतेनेत्यस्यार्थमाह तद्दिनेति प्राचेइतिप्रायइति भावः उक्तसर्वदोषादाह केचिदिति प्राचइत्यर्थः एकस्या
कर्वाप्यसूयोगार्थस्य एवमग्नेपि अत्राइत्यादिकृतगौरवादाप इतिति भावः विशिष्टविशिपक्ष संनिवेशोत्ताश्लिष्टपुटव्यापारस्य हेतुत्वे
पिमहासंज्ञाकरणस्याहेतुत्वादाहतदनुमानादिति संनिवेशानुमानादित्यर्थः कृत्रिमोपसर्जनस्यैवग्रहणमिति भ्रमनिरासायाह्नावेति
वार्तिकइत्यर्थः अचेत्वमेवविवक्षितमिति भावः ननु एवं तदोस: सावितिसूत्रभाष्यविरोधः नतोहि कृत्रिमोपसर्जने एवनिषेधप्रतीते

रन्यथासिद्धांतेप्युपसर्जनत्वादसत्त्वयोरप्राप्ताविष्यतइत्युक्तिरसंगतेत्याशयादतआहतदोरिति अदसएवेति अनंत्ययोरितिनवाच्यंतदोः
ससोततअदसः नियमार्थमिदंइत्यादिः प्रकृतेतिमहासंज्ञयावार्तिकप्रत्याख्यानपरेत्यर्थः नञ्समासेवेतिनञ्समासस्यपूर्वपदार्थप्राधा
न्येऽसद्इत्यादावत्वसत्त्वयोरनापत्तिपरेत्यर्थः प्राचोक्तमसंगतमितिध्वनयन्नाह द्वंद्वेचेतीति भाष्यसंमतत्यर्थमाहनवेतिसप्तम्येति
तृतीयांतपाठः स्मृत्येतितद्विषयत्व बहुव्रीहाविष्टेतत्साहचर्येणनेत्यपिबोध्यं एतस्यद्वंद्वेचेत्यस्यखंडनकृदुक्तिंदूषयितुमाह किं
चेति। मात्रपदेनसमुदायव्यावृत्तिः तदाशयोभावप्रकाशेप्रतिपादितस्ततएवबोध्यः निषेधइतिप्रयोजनमितिपनविधिरितिसूत्रस्थ
भाष्यप्रामाण्येनतदंतविधावितिशेषः तथाचभाष्यप्रयोगसामर्थ्यात्तदभावकल्पनापेक्षयासपक्षएवोचितइतिभावः ननुत्वेनेनि
षेधात्तस्यसर्वार्थवाचकत्वमेवनातआहतस्येति अवयवस्येत्यर्थः लोकव्युत्पत्तिसिद्धस्यतस्यानेननिषेद्धुमशक्यत्वादितिभावः।
धस्य यत्तुखंडनकृत्समूहमात्रनिषेधेत्वेद्वंद्वश्चेत्येववाच्येसप्तमीनिर्देशसामर्थ्यात्संज्ञिनोऽधिकरणत्वविवक्षयासप्तम्यामपिब
हुत्वलक्षणसंस्कारानुरोधाद्विद्यमानानीत्यध्याहारेणबहुवचनस्यसमूहावयवाभिप्रायत्वेनसर्वादीनात्वस्यगौरवादनन्वपा

न्निष्फलत्वाच्चाननुवृत्त्यासमुदायस्यावयवानां च निषेधः तयोर्मध्येसमुदायस्यव्यपदेशिवद्भावेन निषेधः आधाराधेयभावेपिव्यपदे
शिवद्भावस्यतुल्यत्वात्सूत्रभाष्यादौस्पष्टत्वात् तत्फलं च तत्रावयवसर्वनामत्वप्रयुक्तोपिनाकजितीतितत्खंडयति अवयवस्येतिव्यप
त्युतरान्तपिफलाभाव इतिरूतरकशब्देनसमासे इति भवकानित्सादाविवतच्छ्रवणस्यदुर्वारत्वादिभावः मनोरमाप्युक्तं खंडयतिनवेति
समाहारे इवेतरेतरयोगेपिसाहित्यस्यविशेष्यतेतिसिद्धांतेनाह द्वंद्वावयववएकार्थीभाववशादितिभावः ननु एवमपिसमुदायेत
द्विवक्षासंभव एवात आह समुदाय इति प्रत्ययेनैकेन एवं चाशंकैवायुक्तेतिभावः अत एवॅयवनिषेधफलाभावादेवसूत्रे इति पूर्वा अथ
न्वयितदेवध्वनयन्नाह कृता कृचेति प्रत्यये तेकेन तत्रादोषात्तरमाह घेरेति अनेन प्रक्रांतविभाषा जसीत्यनेन गणेदंतस्यैव पाठ इ
तिभावः वहुतितां तस्येतिभावः प्राचोक्तं खंडयति एतेनेति अस्यार्थमाह फलेति अस्यावश्यकत्वमाह जस्याधारे इति तेन फलाभावा
दन्यपवनिषेधाभावेन तत्साह वर्येणार्याधिकारामुखेपेनन्वास्याप्यवयवनिषेधफलाभाव इतिभावः। ननु एवमुक्तरीत्या सूत्रवैयर्थ्यमे
वात आहोड्रतीति इतरेतरद्वंद्वोदाहरणादितिभावः। अत एव तत्र तस्य विशेष्यतया वर्तिपदार्थस्योपसर्जनत्वादेव सूत्रे इति भा

शे॰टी॰
१९३

ष्येइतिशेषः साधकांतरमप्यन्यत्रस्फुटं समुदायकुत्स्नाविवक्षायांकेतुनविकल्पः द्वंद्वस्यसर्वावयवं तत्त्वाभावात् परस्यैवतस्यानेननस्यापिद्वं
द्वावयवत्वबोधनात् जसविषयतायाद्वंद्वांतरमेवसत्वेनजसीतिविषयसप्तमीत्यपिनतु मशक्यमेतेनमंदोक्तमपास्तमितिस्पष्टंभा
वप्रकाशेतदाहेतिदिगितिउक्ताशयेनाह समुदायेति असंभवादितिप्राप्त्यभावेननिषेधासंभवादित्यर्थः ततइत्यस्यार्थस्तू
त्रयन्नाहतदंतादितिवक्ष्यमाणतोवैलक्षण्यायाहद्वितीयेपूरणफलमाहतेनेतिअभूतस्येतिपाठः अथावाप्यर्थवत्वसात्वदोषाप
तिरेवेतिभावः तदेवस्पष्टयतिअनितितानन्वेवंजरसाविस्पादावादेशोनस्यात् विभक्तेरज्रूपत्वेनाजादित्वाभावादत आहजर
साविविधयेतिएवंचार्थवत्वसूत्रंनकार्यमिदमेवध्वनयितुमिहतदनुपन्यासः ननुअर्थमात्रालाघवेनजरायाअस्तुङेवास्तुकिं
जरसादेशविधानेनातआहप्रतीतिजरसादेशइत्यादिः अर्थमात्रालाघवेपितस्यासार्वत्रिकत्वंततोऽस्यबलैत्वंचएतेनजरा
शब्दात्तत्करोतीतिणिविटिलोपएकदेशविकृतन्यायेनजराशब्दत्वातअदोषापत्यासनहतः तत्रकार्येणिलोपस्यस्थानिवत्वंतु
नक्कोस्तुप्रमितिनिषेधात् सत्रवासाश्रयणेऽभिव्यक्तेतिन्यायानाश्रयणेचजरसादेशकरणमेवमानमितिप्राञ्चिर्दंड्या

राम:
१९३

341

५थ॰ल्पा

घुक्तमपास्तंमूलेशेविरत्वात्क्कोलुप्तमित्यस्यासार्वत्रिकत्वादभिव्यक्तेत्यनेनतत्रादोषाच्चेतिदिक्‌ येनविधिरित्यस्यायंप्रपंचइतितंत्रे
भाष्यस्पष्टत्वादाहपदमितितंत्रैवतदुदाहरणदानादाहोतरेति परमातिमहानित्यस्यान्नपाठेसिद्धेभाष्योक्तत्वादाहकेवलेति।
सीरदेवाघुत्कयसांगत्यायाहषष्ठीति अत्रत्वंतत्वंपरिभाषेंदुशेखरेगदायांचस्पष्टं।लौकिकविषत्वादाहस्यानीतितदप्रोतोवीज्ञ
माहज्जराइतियथाचेततथापितंत्रेचस्पष्टंननुतेनजरसइत्वेपिजरशब्दस्यनिर्दिश्यमानत्वाभावात्कथमादेशोऽत आहानेने
तिस्थानिवत्सूत्रेणेत्यर्थः।नन्वेवंतत्रकथंतत्त्वचेतिरत आहयेनेतिएवंयदागमाइतिबोधितस्याप्यादेशेननिवृत्त्यभावए
तन्न्यायप्रबलत्वात्‌ अस्यच्चाविस्तादोदोषवारणायचापितंत्रेचस्पष्टंएवमनयारीत्यातोत्वेस्यादीनांसमावेशएवनबाध्यबाधकभावइत्या
द्यपितंत्रेचस्पष्टंतदाहेतिदिगितिननुएवंतदत्रैवकुतुमुचितमत आहसूत्रेषितिसिद्धांतमाहपरोलिति· अत्रभाष्यसंमतिमाहा
तएवेतितेषांनतद्रूपत्वादिवेत्यर्थः।अन्यथातदनिष्टत्वेनुमासहकेपटसंमतिमप्याहातएवेतिउक्तएवार्थः।तदभावेतिजरस
भावेत्यर्थः।तस्यजरसःकृतिकृत्संमतिमप्याहइतीतिभाष्याद्य विरोधायाहनपुंसकेतिविशेषविहितत्वादाहलुकुवाध्येनेति।

२

शे०टी०
१९८

तत्रनपुंसकद्वितीयैकवचनेपातेतितत्रलक्षणविधिप्रवृत्तीत्यार्थः एषानुसंनिपातेतित्तुविधिंतत्समरुत्तिं अत्रप्रक्रांतेतत्रअभा
ष्यसंमतिमप्याह ध्वनितमितित त्रह्वील्पसोत्तत्रयेऽन्वयः वचनेनतिजरसंतिष्टतीत्यत्रापीति पाठः तत्रतथासति अतिजरमितिप्र
यमाद्वितीयासाधारणमेवेदमिति भावः अत्र उक्तभाष्ये अन्यथा अघपठिरकेतिप्रर्थमित्यादिः तेनसंनीति न्यायेन एवंचतेषामा
दाविष्टत्वेन एवमिति पाठे एवंसतीत्यर्थः तद्वदित्यर्थो नापूर्वतोभेदमाह तेषामिति सर्वथा तत्र नप्रश्लेषंवैप्यर्थ्यमित्याह्वाती
तितेषांओऽङः आपद्भूत्यादीनांइतोपिविशेषसिद्धांतमाह परेत्विति मात्रकात्स्मेनतुविभक्त्यादेशः एवायमेवपूर्वतोविशेषः
आमीत्यस्याभावेऽन्वयः अत्रमानंसत्त्वयन्नाहात एवेति तस्यतथेष्टत्वादेवेत्यर्थः वैयम्येदृष्टांतः एवंचतद्ज्ञाननिरासा
यतर्थेष्टमिति भावः अत्रतद्वाद्वूरेषगमकाभावादाहेकेतिज्ञापकस्तदभिमानः प्राञ्चोक्तमाह नानोरिति स्वयंभाष्यांतरमा
हेष्टमेवेति भाष्ये तिन्वेति भाष्येत्यर्थश्चेत्यर्थः एतेनेस्करणंज्ञापकमेवेत्यपास्तंद्वित यभाष्यविरोधात् लाघवाभावात् नद्योरित्या
दिसिद्धयेउतरार्थंतस्यसत्वाच्चदूकारप्रत्याख्यानेनन्विदंध्वन्यतेगविभागादिकेशापरिहारार्थंवसद्भूति नफलांतरकल्पनेऽ

राम:
१९८

343

मितिवेशः कार्य इति आदादेशविषये तु अदिविच्छेदे एव सूत्रतात्पर्यमिति तदाहेत्यन्यत्रेति शब्दरत्नादावित्यर्थः। प्राचां मतेन मूलन
मिति सूत्रयन् तथैव व्याचष्टे आदेशैरिति स्थानुरूपा इति अर्थ्यतो वर्णतश्चेत्यर्थः। तेन चरणादीनामत्वबाचकपादादीनां चनेनेति भावः
तथैव तदाशयमाहानुदानेति अत एव तदनुवृत्ताऽस्य पाक्षिकत्वादेव भाषेर इति ज्ञातावेकवचनं नन्वित्वं ये चेति सूत्रस्य
वार्तिकेवाग्रहणानर्थक्यमत आह पूर्वेति व्यवस्थितविभाषाणां परिगणितत्वेन तद्बोधकत्वासंभवादाह तत्रेति ये चेति सूत्र
इत्यर्थः। वेति तदर्थकान्यतरस्यामित्यर्थः। तत एवाह पद इति निश निशायोरिति मान्तमान्नोरिति वत्स्मयोगः। किंचिद्धि रूपाद
र्थभेदाच्चवर्ततीति प्रकाशमूलशास्त्रे दज्यादय इत्यर्थः। अत्रारुचिं प्रतिपादयन् सिद्धांतनाह परे त्विति। अत्र भाष्यसंमतिमाहातद
भावादेवेत्यर्थः। सूत्रे इत्यस्य नेऽन्वयः। अन्यथास्वरितत्वे आदेशत्वेन बाधकांतरमाह ये चेति विकल्पानुवृत्तौ बाधकांतरमाह वाके
षितीति ततः पूर्वविशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह [illegible]मादीति प्रकृत्यंतरत्वेनोक्तभाष्यादिप्रयोगोपपत्तिः। एवं मांसपृतनासानूनामिति स्था
निर्निर्देशोऽपि तेषामप्युक्त इति सूचयन्नाह देवमिति तेषामन्यग्रंथासंगतिमपि सूचयन्नाह तत एवेति प्रकृत्यंतरत्वादेवेत्यर्थः। अ

श०दी०
१९५

तएवतत्रप्रश्लेषेफलाभावोऽनुपदमुक्तःततस्तत्रोक्तवैलक्षण्यफलमाहातएवेतितत्रतदिष्टत्वादेवेत्यर्थःनन्वेवंतत्रापिकु
तोनप्राप्तोस्थानिनिर्दिष्टत्वादतआहातएवेतितत्रतदिष्टत्वादेवेत्यर्थःसुडितिनागमग्रहणंप्रत्यपाप्रत्यययोरित्युक्तेःसर्व
नामस्थानेचेत्यत्रासंबुद्धाविति पर्युदासाच्चप्रत्याहारोपिनटाटकारेणप्रत्यासत्तिन्यायविरोधात्औटष्टित्वस्यानर्थक्यापाताच्च
टाटस्तुटाङसीत्यादौविशेषणार्थस्तदभिप्रेत्याहयास्त्वेतिअपिनापक्षांतरसमुच्चयःयुक्तश्चायमित्याहलघुत्वादितिअन्व
तुसोपियुक्तइतिध्वनयन्भाष्योक्तमेवाहप्रसज्येतिप्रथमोपस्थितत्वादसर्वनामस्थानइतिप्रत्ययैकवचनेनपर्युदासाच्चा
हसुरत्रेतिसुपीत्येववाच्येआदिग्रहणसामर्थ्यात्तदन्येषामपिग्रहणंतेन्वाविशेषात्कथंताइत्यभिप्रेत्याहादीतियथाअतिकपे
ऽसंग्रहापतेराहतदंतेष्वितिएतेनयथाश्रुतमेवदंतःशास्त्रिदं[illegible]ःपरास्ताःपनुसंमासांतविधेरनित्यत्वान्नाटजितिशास्त्रीत राम: १९५
न्नतयासतिसूत्रादन्यत्रापितथाप्रयोगापतेस्तत्रध्वनयन्नाहसोत्रत्वादितिविशेषणात्विशेष्यीकरणात्तज्ञापानुक्तंविशे
षमाहभसंज्ञेतिप्रकृतसूत्रविहितेत्यर्थःपथ्यान्वेततथाऽन्यत्रसएवइत्याहइत्यतआहमर्यादायांद्वंद्वासंग्रहापतेराहवा

सर्थकेतिचार्थेद्वंद्व इति सूत्रमभिव्याप्त्यर्थः तदुत्तरमस्यानुपयोगादिति भावः प्रतिपत्तिलाघवमत्र गृह्याभिमतं उपादानार्थं
घभावादाह संख्येति द्वयोर्निरवकाशत्वे विकल्पे सैवेष्टत्वादाह सावेति निरवेति अन्यतरस्या इत्यादिः नत्वेवं ताभ्यामेवान्यत्रेवात्रा
पि बाधसिद्धाविदं सूत्रं व्यर्थमत आह ताभ्यामेवेति तत्रापि आहान्यत्रेति अस्यैव व्याख्यातयेति द्वितीये आह लोकेति अपिरुक्त
समुच्चयेनेदं परोदाहरणमित्याह न वेति अत एव सूत्रे न्यूनतानिरासायाह परोदेति। एतेन पराऽनवकाशात्व भसंज्ञापदसंज्ञा
बाधत इति। इदं ज्ञ्यत्कमपास्तं ननु तयोरत्राप्रवृत्तौ कथं ताभ्यामत्रव्यवस्याऽत आह विरोधादीति आदिना सामान्यविशेषभावः भि
न्नफलत्वादिति भावः आदिना लौकिकन्यायः प्रकृतसूत्राभावेऽनिष्टपाह्योपतिस्यादिषिति बाधेन भत्वस्यसावकाशत्वादाह
रपेतिति द्वुद्यात्तत्रैवप्रवृत्तेराह समेति आहुरित्यरुचिबीजं तु स्वतस्यात्त्वेनेदं सुवचं तस्यान्यत्र दृष्टत्वेपि तदनास्यापिदृ
ष्टत्वेन तस्यैवाश्रयणे माना भावश्च अन्यत्र दृष्टान्तरंगत्वस्यापि ग्रहणापत्तिश्चेति तस्माद्भाष्यप्रामाण्याद्राजन्येति निर्देशान्त्वतथ्ये
तितत्त्वं ननु कार्यकालपक्षे एकदेशस्यत्वेन कथं परत्वेन व्यवस्याऽत आह कडारेति ननु सूत्रसत्वेंगसंज्ञा भपदसंज्ञाभ्यां

शे०टी०
१९६

बाधे तानवकाशत्वादत आह भपदेति अस्यां गमित्यनुवर्त्यैत्यत्रान्वयः यस्मादिति सूत्रादिति भावः न न्वेवमपि पर्यायः स्यादे
वंचानुवृत्तिरपिसफलानियमबाधश्च नात आह्नांगेति अस्य समाविशेऽर्थेद्वाणां ऽन्वयः दोषांतरमुद्धरति पुरुषेति अपिरुक्तसमु
च्चयेणलःपरस्मै [illegible] पदस्थानि कत्वात तत्वं दोषांतरमुद्धरति गुर्विति सौत्रक्रमेणाह नदीति भेघिनदीसंज्ञेवेशानेपतिरा
तेनान्यथोपपादनं तत्र पक्षेप्यपार्स्वं क्लिष्टत्वादस्वरितत्वाच्च पुरुषसंज्ञात्मनेपदसंज्ञयोरप्युक्तसामान्यापेक्षज्ञापकात्स
मावेशः अन्यत्रेष्टसमावेशस्थलेच पाणिनिनाकृतएवतदाह हितिदिगिति पत्वासिद्ध्यालोपः श्रोत्सपिनह्लौत्यस्यबाधः कत्वात्
एतेनेतेन लोपेरूपद्वयमिति तत्वामिति शास्त्रमुक्तमनित्तेरिति पाठः एकेति शास्त्रीयेणेत्यर्थः अक्लोतेतिनास्त्येव एतेन नञ्समास
न्नमवारणार्थमेतत्परकरणं न तदर्थं दान्तस्येवाभावादिति केषांचिदुक्तिः परास्ता अत्रवृत्त्याघुक्तमेवव्याख्यानं युक्तं न मूला
घुक्तमित्यन्यत्र स्पष्टं तदाहेन्य [illegible] त्रेति शब्दरत्नादावित्यर्थः मौलापिसूर्विति इष्टार्थेति रसंपहायाह्ना वृत्तेति मनोरमोक्तफ
लानामन्यथासिद्धावप्यस्यावश्यकत्वं प्रतिपादयन्नस्यासाधारणं फलमाह भ्वेतेषिषन्निति अन्यथा पञ्चमीसमासाभावेऽस्त

राम:
१९६

स्यावश्यकत्वं भाष्यसंमतमित्याह्वानरावेति तदाश्रयणादेवत्यर्थः उक्तेरेकदेशिनाश्रयोऽतिउक्तेत्यादिः उक्तं भाष्ये सिद्धान्तिनेति
शेषः तस्यायं सूत्रपन्त्याह तेनेतित्रिभेग्रहणेनेत्यर्थः इतोर्थेपि इत्यर्थः न तत्रवारणेपि तत्सिद्धेरेत्येनादिसिद्धेः संवे इदमेका
देशस्यापेति विधिग्रहणफलं पंचमी समास इति चैकदेश्युक्तिवार्तिकाद्यनुरोधेन तत्त्वं तु स्यान्निवसूत्रे प्रतिपादितं तु नापाक्षि
कृत्वं सूचितमिति मनोरमादिचिंत्यमिति स्पष्टं शब्दरत्नादौ युक्तमेतत्सनित्या दः पंचमी समीसं विना सिद्धेस्तस्मादित्येकोमुख्यांश्यः धाह्र
इत्यंतो भिन्नो ग्रंथः पद्येति त्यादिभिन्नः इति हेतो नियमसूत्राणां यतो निषेधमुखेनैव प्रवृत्तिरिति निष्कृष्टः पृष्टो ऽतोरक्षाभ्या
मित्येवात्रणत्वमित्याद्यार्थः तेषां विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे तु अङ्ग्यवाये इत्येवात्रणत्वमिति द्वितीयार्थः अनित्यत्वाशयेन यथा
श्रुतमूलयोजनं तु न अनित्यत्वे तोतेः रत्रानुपयोगात् टीकायां यथासमंते चेति शास्त्रीनन· अन्यथा एत्येनादिसिद्धे रुभेऽभ्यस्तमिति
सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात् टीकाग्रंथस्यायुक्तत्वात् तस्य सार्वत्रिकत्वसूचनरूपोपयोगस्य सत्वात् खंडशोऽध्याहारादिनाऽप्रक्रां
तार्थकस्यानयाव्याख्यानेगौरवात् अक्षरमर्यादया तथाऽप्रतीतेः विधिमुखेनैव वृत्तेः सिद्धान्तत्वेनैवोपपत्तौ तोक्तं भाष्यादिविरुद्ध
प्र

शे०टी०
१९७

त्वात् पुरस्तातीताद्यर्थेतत्र षत्वग्रहणावश्यकत्वेनोत्तरमात्रार्थत्वेदं द्वासंभवेन निर्दिश्यासंगत्यापत्या रषाभ्यामित्यत्र निर्दिष्टविकल्पपरिभा
षापस्थितौ मानाभावेन तथा सत्यतिप्रसंगापत्त्या तथाव्याख्याने फलाभावेन व्यवायेपीत्यस्यावश्यकत्वेनाद्यार्थासंभवाच्च एतेनस्तु
त्वाविषयत्वप्रदर्शकं पूर्वस्मादपीति निर्दिष्टविकल्पपरिभाषापस्थिता विहेव सूत्रे षग्रहणं लिंगमत एव व्यवायेपीति न कार्यमित्य
पितदुक्तमपास्तं उक्तयुक्तेः व्यवायेपीति योगविभागेन नियमप्रतिपादकभाष्यविरोधापत्तेश्चेति दिक् तस्मात् नित्यत्वाश्रयकमेवमू
लं तदाह तुनेति अस्य पक्षस्य अत्र सेट्ग्रहणं मानमिति दीक्षितादयस्तन्नेति ध्वनयन्नाह प्रवीति इतीति एतत्सजातीयप्रगद
योदेत्यर्थः तदिति पंचमीसमासेत्यर्थः अपिसमुच्चयेसेवाद्यातरावेति तदनित्यत्वादेवेत्यर्थः। नन्वेके परोक्तसमाधानं दूषयति
पूर्वस्मादितिसूत्रस्थं एवेदमुद्योते भावप्रकाशे च। मूलासंगतिमाह केचिन्निति वाभिदितेत्यादिः अतोपि षन्नित्यादे पूर्वत्रदूता
हेश्च संग्राहकमाह पूर्वस्मादितिलिंगादन्वः पूर्वत्वस्य व्यवहिताव्यवहितसाधारणत्वेपि ततः परत्वस्याव्यवहितसे ग्रह
णं तत्र निर्दिष्टशब्दार्थे मानाभावात् एवं च हेगौरित्यत्र न दोष इति भावः। नन्वेवमप्याद्यस्य का गतिरत आह प्रवीति केचिदित्याह

राम:
१९७

च्चिवीजं तु पूर्वस्मादित्युक्तेः सिद्धांतत्वस्य भावप्रकाशादौ स्पष्टत्वेपि समुदाये व्यपदेशिवत्त्वाप्रवृत्तिः स्वविधौ स्यान्निवत्त्वाप्रवृत्तिश्चेति
तितदर्थमनित्यत्वमेव शरणमिति द्रष्टव्यमप्येकादेशस्योपेतिविधिग्रहणफलं पंचमीसमास इति चैकदेश्युक्तवार्तिकाद्यनुरोधेन
तत्त्वं तु स्यानिवत्त्वे प्रतिपादितमेवं च मनोरमोक्तमेवयुक्तमसतिदेशेति अन्वः परेतीत्यर्थः पूर्वस्त्वं तु लिंगात तत्प्रवर्त
त एवेत्यान्यत्रस्पष्टं अनुवादत्वस्य सफलत्वनिपतत्वाद्दाह तत्रत्वं त्विति तदपरितनिरासायाहवती अत एव अनन्यत्व प्रवर्त
नादेव एकाज्झुत्तरेति कर्मधारयः स्थानिवत्त्वं तु न आद्यस्याशास्त्रीयत्वात् अंते एकाच्त्वस्य स्वृतं त्वेप्युत्तरपदत्वस्याशास्त्रीयत्वा स
त्पक्षद्वयेपि वर्णसमुदाययोः स्थानित्वेन तदर्थं भेत्वाच्चेति भावः योगविभागेनैतत् सिद्धमिति भाष्योक्तं खंडयतीदमिति अस्य भाष्यसं
मतत्वमाह नमुनेरितीति अस्य वाचनिकत्वादेवेत्यर्थः कस्य अत एवेत्यस्योभयत्रान्वयः वार्तिकसंमतत्वमाह सिद्धेति सूत्रेसंमतत्व
माह सिद्धेति सूत्रसंमतत्वमाह नलोप इति आरब्धमित्यस्यानुषंगः अन्वाप्रतिषिद्धमिति न्यायेनाद्यस्य तद्विवरणपरतया वार्तिक
स्य चनिर्वाहादिदमंते उक्ता भेदनिरासामाह द्रष्टव्यमिति भाष्योक्तं खंडयति शाद्वत्वेनेति तदनित्यत्वमाश्रयणं जलाघवादिति
सा

350.

पो०टी०
१९८

तम्द्रावः अतएवमत्ययत्वेनापिनसादृश्यमितिध्वनयन्नाह स ।मितितद्वदेवंनिबंधानित्यत्वादिवएवंसतिप्राप्तातिप्रसंगनिरासा
यतात्पर्यभूतसिद्धांतमाहान्नेतिपदद्वन्नित्यत्वेत्यर्थः।अनपत्वसुदिअतएवतन्नेतत्सूत्रेतेःक्वाचित्कत्वादिवअन्यथाआहतेषा व
मितितन्नेतिषुमात्रंकार्तेर्स्मितस्याःव्यवस्थायाःतरितितेषांग्रहणेत्यर्थःतन्नहिभाष्येहिउक्तार्थेन्वेः।अभ्रिवितिहितत्कर्तेके
घ्रिंगुप्रतिप्रैषेइत्यर्थःभिन्नेपदेःआदिनाविभक्तिःएतेनभाष्यविरोधेनदोषेत्यकारांतस्येतिपाठःपादादीतिषष्ठीतत्पुरुषःत
त्रकोशेनन्वेवंनतस्यप्रकारार्थत्वोपयोगोऽतआहतत्वेपीतिअनादेशत्वेनभिन्नत्वेपीत्यर्थःअस्यपदनित्यस्यमूलेकौमु
द्यांवक्ष्यमाणप्राचीनरीतिखंडनायसिद्धांतमाहकोशेइत्यादिनन्वेवंतस्यशक्तिग्राहकत्वमित्यस्यभंगोऽतआहशक्ती
त्तिएवंवतन्नेतेषामर्थपरत्वेनप्रसिद्धान्यथाशक्तिग्रहविरोधंपरिहरतिएतदितिप्रसिद्धंअर्थंनन्वेवंश्रुतिविरोधोऽ राम:
तआहहाध्येइतितथोक्तेहेतुहेतुमद्भावेनान्वयइत्याहयतइतिइदमेवभाष्यसंमतमित्याहातएवेतितथाबोधादेवेत्यर्थःअ १९८
न्यथातथाबोधानंगीकारेभेदेनयथाश्रुतप्रतीयमानस्यहेऽध्येतवएतानिअध्येइत्यादीनिशब्दरूपाणिनामानीत्यर्थ

स्यांगीकारे अपि नासामान्यवचनत्वं तथात्वद्वाग । विकल्पेतेति भावः नन्वेवं सर्वत्र विरूपाणामपीत्येकशेषापत्तिरत आहुकेति
इष्टापत्ता वाह्वानेकेति अत्र सूत्रसम्मतिमाह त एवेति तथा तात्पर्यादेवेत्यर्थः आत्वां मतं खंडयति एतेनेति उक्तभाष्यसिद्धांतविरो
धेनेत्यर्थः शब्देति वाचकयोरभेदोपचारात्प्रसिद्धार्थपदोपस्थितार्थेनाभेदान्वय इति भावः अत एव भिन्नार्थत्वे नामार्थे एव
अभेदस्य वाच्यवाचकभावमादाय पर्यवस्यतीति कोशादेः शक्तिग्राहकतापि नासंगतेत्याहैते इति शास्त्रसत्तु न पदपदेषु प्रवृ
त्तिः उभादित्यादिनिर्देशात् न चात्र संज्ञात्वमाधुनिकसंकेताभावात् अभिव्यक्तेति न्यायोप्यत्र न अपदकार्यत्वात् अत एव सर्वना
मसंज्ञायां संज्ञाप्रतिषेधो वार्तिककृतारख्यस्तेदेतदभिप्रेत्याहैवं न्वेति शब्दपरत्वेनेत्यर्थः अत्र कोशे असत्तावन्वयः एतेनेत
एवाकन्वेरासन्नमित्युक्तं मूलेइत्यपास्तं तदाहेति दिगिति यत्तु पूर्वग्रहणमधिकार्यसूत्रनार्थं तेन सायमोमल्लोपः सिध्यती
तिन्यासकारस्तन्न स्पतेर्घञि सायशब्दोऽकसंतोऽस्मादेव लिंगादहोवसानवाचक इति हरदत्ताद्युक्तेः अत एव सायमंडनमभि
त्वरयंत्यद्दत्यादिकविप्रयोगा अपि तदेतद्ध्वनयन्नाह सापेभ्य इतीति एतेनेत सायष्यंतेहीनद्यन्हेति उत्तरपदाधिकारबाधे

352

बो०टी
१९९

मानाभावात् एवं नद्यन्हीति मोलचावच्छेदः केचिन्मतमाह विश्वमिति न तु तत्रच्छंदसीत्यस्यानुवृत्तिर्घुमेति सूत्रस्य घृतं घृतपावानइ
ति भाष्यसंगतेति कथमत्रसोत आह्दुसन्वेति विग्रहस्याच्छंद. स्वादादहकीलालयइति एतेन च्छंदस्यातोमनिन्निति विच्चलोके स
न्येभ्योपीति अपिनालभ्रातः समुच्चयादिति विवेकइतिदंज्य क्रमपास्तं ननु घुमेति तत्रस्य वार्तिकप्रत्याख्यानम्पीः फलेक्यपिति
भावः ते न किंचित्कृतोनात आहकि पक्षितिक्किपूर्वेत्सत्रान्येभ्योपीत्यनुवृत्त्याऽपिनाऽऽत्तः समुच्चयात् असावेत्रि कलायाह भाष्ये
ति अतएवदधातेर्वा ध्वीरिति भाष्यंसंगच्छते अतएव अन्यत्रतदनभिधानादेव एव मंत्रेपि विज्ञुक इति आद्यपक्षत्वेनेति
भावः तदुपलक्षणमिति भ्रमनिरासायाह नलितिइत्वमितिस्थः कृत्वेति सूत्रभाष्यस्थक्किप्पदविचपरमिति भावः किंचित्प्रा
चः अत्राहुः केचित्सूत्रयन्तु सिद्धांतमाहुरन्ये इति भाष्यतत्त्वविद इत्यर्थः लोके सर्वत्रेति शेषः तएवैवोक्तिः अयं भावः विजयइत्यतश्छं
दसीत्यस्यातोमनिनित्यत्रानुवृत्तिर्घुमेति सूत्रस्य घृतं घृतपावानइति भाष्यसमता एवं वादं ते भ्यो विनच्छंदस्येव अन्येभ्योपी
त्यत्र तदसंबंधः दृश्यते इत्युक्तेरपिनाच्छंदस्येवातः समुच्चयः यथाच्छंदति तेषां दृष्टानुविधिरादंतेभ्यस्तथातभिन्नेभ्यः सर्व

राम: श्री
१९९

253

त्रतेषां दृष्टानुविधिरित्यर्थः क्विप्चेत्यत्रान्येभ्योपीति सूत्रमनुवर्त्ततेवचनविपरिणामः क्विप्चान्येभ्योपिदृश्यते इतिताच्छीलि
कप्रकरणे भाष्योक्तिः चेनमनिनादेरपि नास्तः समुच्चयः क्विबपि अन्येभ्यः आतश्च दृश्यते इत्यर्थः दृशित्वाद्दृष्टानुविधिः
स्थः कचेत्यत्र वचनात् क्विप्मात्रमिति भाष्य एव स्पष्टं एवं चादंतेभ्यो लोके क्विबेव न च घुमेति सूत्रस्य वार्तिकप्रत्याख्यानयोः फ
ले क्वाप्यादंतेभ्यः क्विपोनभिधानमावश्यकमिति वाच्यं स्वरार्थप्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वावश्यकत्वेनज्ञीर्य तेर्ये
ति पक्षे दृशिग्रहणसमुच्चयापूर्वीत्वं चतुर्द्धातेवेति भाष्यस्य तथापूर्वत्वाशयकत्वेन हलीत्यस्यानजादिपरत्वे मानाभा
वेनपरत्वानित्यत्वादंतरंगत्वाच्चाष्टकलोपे ऽभयोरप्यास्यादंतेभ्यः क्विपीत्वं नैवेति घुमेतिसूत्रभाष्योपपत्त्या तत्तदन
भिधानस्य निर्मूलत्वात् अत एव वार्तिकपक्षे कथं धीवरीत्याघुक्तिवत् कथं धीरित्यादिनोक्तं प्रत्याख्यानपक्षे च कथं शस्या
इति विज्ञत्रनक्विबिति नोक्तं अत एव च स्थः कचेति सूत्रभाष्यमप्यांजस्येनोपपद्यते किं च तथानुत्याङित्साहच्चर्येण
श्रूयमाणएवकितीत्वप्रवृत्तिरित्यपि घुमेतिसूत्रभाष्यभिमतं अत एव ननु माध्यानोः क्विपीत्वं दुर्लभं वकारादौ प्रतिषेधात्

354

धा०टी
२००

प्रत्ययलक्षणसूत्रेतियमपक्षस्यसिद्धंगत्तित्वेनस्यानिवत्वस्यानल्विधावितिनिषेधाच्चङित्याहच्चर्येपाश्रूयमाणेएवकिंतीत्व
प्रवृत्ति रित्यर्थस्यभाष्यादिसंमतत्वाच्च अतएववशांस्याशब्देनेत्वमित्यरुचेराहेतश्चेतिईकारांतधातोःक्विपिनदोषइतिध्वन
पितुंधातुविशेषोपन्यासइत्याहुरित्येवंमनोरमाव्याख्यातामान्येःतस्मात्विश्वपाशब्देक्विवेवइत्वस्यतुप्रसंगएवनपिवतेरमा
वात्एवंकीलालंयातीत्यर्थककीलालपाशब्देपिकीलालंपिवतीत्यर्थककीलालपाशब्देतूक्तरीत्यानेत्वप्रसक्तिरेवंशस्यारा
द्वादावपियद्यप्येवंरीत्यापूर्वव्याख्यावित्यत्रसुवचंतथापिप्रत्ययलक्षणसत्त्वस्यविध्यर्थत्वमतेप्राप्तित्वाभावायावश्याश्रयणी
यस्य चेत्वाभावजलाद्यवंच्छंदोवदित्यतिदेशेननतत्संभवइतिप्रथममापस्थितत्वंचेत्तद्दिनिधाप्यभगवतानिर्भरेणविजुक्तः
अतएवमूलविभुजादित्वात्कइतिसिद्धांतइतरपक्षत्वेनभगवतोक्तःअतएवचेदंतमात्रेभ्यस्तादेशेभ्यस्तदनभिधानेमा
नाभावोपिइत्यादंतेभ्योलोकेक्विपिनदोषलेशइतिकेचित्मतमयुक्तमेवैतेनवार्तिकमतेसुधीवत्यादिनस्यातस्मात्स्थ्यःक
चेत्यभाष्यप्रयोगात्नेत्वमितितत्रमिश्रोक्तंवार्तिकात्भाष्यकारप्रयोगाद्धानेत्वमितिवार्तिकारंभोज्यायानस्यव्याख्यानप

राम:
२००

356

क्षेप्रत्ययलक्षणेनविध्यर्थैनेत्वापत्तेरितिचेत्कैयटेनोक्तंशंस्याशब्दादौविङ्जेवभाष्यस्वरसतः तेस्पष्टत्वादित्यन्योक्तंचापास्तंनञुक्तरीत्याऽदो
षेणप्रसारणस्वानपक्षस्यैवभगवत्संमतत्वात्स्यः कृचेसन्त्रस्यमनोरमाप्येवमेतेनादतधातुप्रकृतिकध्विवंतमादंतलोकेऽसाध्वि
त्यप्यपास्तमितिदिगिति नस्याधिकृतसन्दाहचेन्नेत्वीतिन्वेनानुवृत्तिप्रकरणज्ञलाघवादाहदीर्घादितिप्रथमयोरित्यनेनेति
भावःयद्यपिदीक्षिताद्युक्तरीत्यापिनिर्वाहस्तथापिनसंसिद्धांतइतिध्वनयन्नसिद्धांतमाहप्रत्याहारेष्वितिपूर्वसवर्णदीर्घैकत्वमा
वेपितस्यान्प्राप्यत्वसूचनायाहञसीतिनिषेधाश्चेतिन्यायादितिभावः।इदमिति गंधर्वविशेषवाचीत्यर्थः।इदंनप्राचांमतेनो
क्तमितिसूचयन्नसिद्धांतमाहपरेत्वितिउक्तेवार्तिककृतताएवंचसूत्रमतेपिससाध्यएवान्यथाफलभेदापत्तेरित्याहसूत्रेइति
ननुप्राचोक्तमेवयुक्तमस्याक्षरमर्यादयाऽलाभादआहभाष्येतिईदृशेतिधातुग्रहणंतदन्यसामान्यवृत्त्यर्थमित्यर्थस्याक्षरम
र्यादयालाभेपिभाष्यवार्तिकप्रामाण्यात्तदन्यविशेषव्यावृत्त्यर्थंननुतथेतिसूत्रकृदभिमतमित्यर्थः।नन्वेवमप्यार्वतादावार
क्विवादोसूत्रवार्तिकयोर्मिथोविरोधएवात्तआहार्वतादितियदभावज्ञापनेनोपपत्तित्त पत्तिस्तदभावमात्रज्ञापनमेवोचित

३०८
२८:

शे०टी०
२०१

२२

नाधिकबाधज्ञापनमित्याहतत्क्विंवंतादितिइतिहेतौतत्रतत्प्रयोगविपर्ययेभाष्यांतमेरप्याद्येसाधकमित्याह अतएवेतितथ्यार्थकस्य
नस्येवेत्यादेवेत्यर्थःप्रात्रंकात्त्र्यसिद्ध्यर्थमित्यस्यविधायेत्यत्रान्वयःमानेसति।अनेनयोगविभागेनइत्यादावित्यस्यसमाहितमित्य
त्रान्वयःनुडापत्तिशंकायामितिशेषःनन्वेवंतत्रावृन्नहर्षांव्यर्थमत आहनुड्डीतितदाशयःभाष्याशयःअतएवेत्यस्यार्थंस्पष्टयति अप्या
त्वितिह्राह्रादीनामित्यर्थःतदेतिभाष्येत्यर्थःपूर्वादिनात्काप्रत्ययस्यल्पवित्यादि।अत्याइतितथान्वयोगविभागोव्यर्थइतिभावःप्राचांमतेदोषां
तरमाहहाचारेतिइतोपिपूर्वैद्वितीयःपक्षउक्तइतिबोध्यं।अनुदत्तहस्वगर्भितमाहसुभ्यामितिनन्वाकडारादित्यस्यसंज्ञाव्यवस्थापक
त्वेनाधिकारसूत्रत्वमितिमूलमयुक्तमतआहकडारादितितस्यसंज्ञाव्यवस्थापन्यस्यशब्दस्वरूपस्याविशेषणत्वंसतिगमकेएवेत्याहस्पष्टेतये
तिननुन्तरेतोडीतिनियमाद्गुणाभावेनादोषातआहक्रुतइतिनतोसेवेवित्यादितिभावःपदत्वाघवादाहपुंसीतिनुमितिइकोचीतिनु
मभावायत्याविस्यर्थःएवमग्रेपिनमुटेतिएयामादेशस्थायाआदेशःसूत्रसंमतिमप्याहतएवेतिक्रमश्वल्कीतिसूत्रेनकारेतिनुम्संबंधी
त्यर्थःदीक्षितायुक्तिंखंडयतिआगंतुनेतिपक्षांतरेइतिभावःतस्यापिनुमोपिअत्रफलमाहतएवेतितन्नतत्वादेवेत्यर्थःभाष्यमतेबाधसंभवा

राम:
२०१

दाद्धासंभवेरावेति प्रागवदाह घेङितीति अलि धीतिङ्कारादित्वस्य तत्वेन तेनालाभादित्यर्थः तथा चनुङ्गपतिरिति भावः स्पष्टमिति इदानीमपि इत्वं
ङ्फङ्कारादवित्वेवार्थ इति ओङः आप इत्यत्र भाष्ये स्पष्टं प्रवाह इत्येतत्त्रो तमौ तैव निर्वाह इति न सुपां सुलुगिति सूत्रभाष्यविरोधस्तदाहेति दिगिति
पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वात् घेरित्यादिनिर्देशस्य सौत्रत्वादिनोपपत्तेश्च शास्त्रिदंज्याघुतमसदिति धनयज्ञाहास्वरितत्वादिति। अनुवृत्तिः किमर्थे
त्याहेदुड्यामिति पंचम्यंतत्वस्योत्तरार्थमावश्यकत्वादाह घे।परेति आदेशसांनिध्यात् षष्ठ्येवान्वितेत्याह ङिप्रकृतेरिति पर्यापस्तयोरुभमत्र बाधः
तत्वेति सुखसुखार्थत्वेत्यर्थः अत्र सूत्रसंमतिमाह तरावेति तत्रतत्तदप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः दीक्षिताघुतिं खंडयति यदित्विति कथं ध्वनितमित्यत आ
हेति दिव इति एवं च स्वारण्यार्थतामपीत्येतस्पष्टं चेदमिति वातिकसाफल्याय तत्र तेन तथोक्तं। ननु चंगस्येति सूत्रे भाष्ये कं तत्र के वा तत्र आह अंगस्येती
ति वैपरीत्यशंकानिरासायाह स्थानेलोपइतीतियर्थात्वे ततथ्या ऽत्र स्पष्टं वातिकार्थमाह प्रत्ययेति अत्र भाष्यसंमतिमाह तरावेति तस्य तत्यार्थे न तत्र
तदप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः एवं चोतस्तित्वं स्वरितत्वार्थोसिद्धो दिप्रकाशोक्तमयुक्तमिति बोध्यं तदाहेति दिगिति सप्तमी बहुवचन ननिरासायाह सावित्रीति
तदसंगतये आहेदिति अलत इत्यस्य फलमाह पंचम्यंतेति विधेयगतत्वेन विरुद्धा प्राप्ताभावाहाएक इतीतिति। नियमानादरेवीजमाह तरावेति अ

शे०टी०
२६

त्रिफलाभावादाह हलिति पृथगिति समाहारद्वंद्वेन अन्यथाऽच्कशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेः इतिनिरवकाशत्वाभावेनाबाधकत्वेपि प्रतिपदोक्तत्वस्य
पूर्वप्रवृत्तिनियामकत्वस्य स्वीकारादिति भावः। मूलाशयमाहुस्तथापीति सच्चुर्यः सवर्णस्येत्यादिनिर्देशादाहाचेति ऽनुकरणेऽन्वयः प्रकृतिकाए
वेति कवेति तदवयवेकारस्थानिक एवेत्यर्थः। मूलाशयमाह सवर्णेति यथाश्रुते प्रसक्तदोषमुद्धरति अनेनेति पूर्वस्या सिद्धांतत्वसूचनायाह
सिद्धांतीति विशेष्यमिति शब्दरूपं विशेष्यं त्वतिप्रसक्तं एतेन शब्दशास्त्रप्रसिद्धः ऽशाब्दे विशेष्य इत्यपास्तं यद्यपि कार्यकालेंगं विशेष्यमस्त्येव
तथापि सवर्णशब्दभिन्नांतस्येत्येव स्यान्नतु सवर्णांतभिन्नस्येति नञेकार्थीभावापन्नस्य सवर्णशब्दस्यांतविनांगे विशेषणत्वेनान्वयायोगादिति
भावः भाष्यात्त्वित्यस्य त्वम्पतद्रूपसत्रान्वयः तत्राद्ये वर्णसंज्ञापक्षे आह सवर्णवयवेतिचोरेवेति ज्ञकारीत्येवेति भावः प्रकृते तु सवर्णशब्दकृतेपीसितत्वस
त्वादिति भावः हितुल्तोपिपिङ्कारस्यापि भाष्यसंमतत्वमित्यस्य निरासायाह रव्यत्यादिति ज्ञन्वेवं भाष्ययोर्मिथोविरोधोऽत आह विहितेति
अनेन न तस्पर्से कोवावश्यकता सूचिता एतत्त्वख्यात्यात् सूत्रस्यं तदिति यस्येति चेति सूत्रस्य भाष्ये तत्पर्यः एतेन रव्यत्यादिति सूत्रभाष्यविरोधात
द्भाष्यमभ्युपगममात्रपरमितिमूलंयुक्तमेवेति रत्नाकरोक्तमपास्तं तत्र त्वैकैयटस्य तु प्रमाद एवेत्युद्योते स्पष्टं तदाहेत्यमिति। दूषतद्दूति। अ

राम:
२०२

न्याथाविपरीतनियमपताच निष्ठापतिवारणाय लिंगानुसरणे गोरेवापतिरिति भावः दीक्षितायुक्तप्रकारस्यार्थासंगत्यादयुक्तत्वादित्यर्थस्तेन बहूपमा
णं ध्वनयन्नाह स्मतीति नन्वेवं कथं तैः प्रयुक्तमत आह निरंकाशीति अभ्युपेत्येदं स्तुतः सिद्धांतं यस्य शास्य भाष्यसंमतमाह या इ इति नन्वेवमप्यसमा
कं दोषएवात आह अस्माकमपीति तदंतर्गतेति स्मृत्यार्थतगतेत्यर्थः एतत्फलमाह स्वातन्त्र्येणेति उक्ते भाष्यसंमतिमाह । अत एवेति स्म
त्यादावसाधुशब्दसत्वादेवेत्यर्थः बहुव्रीहिपूर्वे बहुपदे स्वक्रमावत् क्रमेणेत तत् सूत्रार्थमाह बर्णेति पक्षद्वये व्याह सूत्रे इति एतेन प्राच्यं
मते बहुव्रीहिपूर्वेऽनयोर्विशेषस्पष्टेनशेषाधीति एवमागि त्वाश्रयेन बिनिगमनाविरहाद्वाह यतीति सिद्धान्तमाह यस्येतीति वस्तुतस्तु त्वादिः
१२ रीतिरिष्टत्वेऽन्वयस्त्वयत्वमितीतिपाठः मनोरमाद्यसंगतिरेवेत्यर्थः विषयांतो बहुव्रीहिः भाष्ये इति तव्रीहिकिमिते तत्तासिमन्नेवर्तते परिम
श्नाष्याणि ज्ञीति [illegible] अनिज्ञीतं तु बहुषु द्वयोः कयोः पुनर्नि ज्ञीतमेवेत्युक्तं ननु सत्त्वसत्वेन न्यायेन विधिषु बहुव्रीहीनामेवग्रहणं स्या
न्नैकादीनां तत आह संख्येति तन्मूलेति बहुव्रीहिः लक्ष्यानुरोधोत्रमुख्यं सार्वविभक्तिकं बीजमिति ध्वनयन्नाह कर्तरीति प्रकृतविषये क चित्
ज्ञापकमप्याह तत एवेति तदप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः इतं तत पर्युदासस्यान्यथापि सार्थक्यादाह शांते तत एव न्यायान्तरसंचारमत्र्याह तस्मादिति स्त्यदरू

२

शे०टी०
२०३

ठिपक्षेन्यायविषयताधृभ्युपेत्येदं वस्तुतोऽन्वर्थत्वात्तेन वनेत्याह किंचेतित त्रगमकाभावादाह्ना तएवेति नन्वेवं कृत्रिमेति न्यायस्य निर्विषयत्वं स्याद
त आहेहेतहिति आदिना संयोगादिर्दीक्षितः शास्त्रिं देव्या घुत्क्रिं खंडयितुं सिद्धान्तमाह सर्वे इति कृतमिति अग्रे शेषः नियतसंख्यावृत्तेर्यो
विषयपरिच्छेदकत्वं हेतुत्वाभावात् विषयपरिच्छेदहेतुत्वेपि तत्र नियततत्वाभावादिति यावत् त्रित्वादिसंख्याः व्याप्यायस्य अवमानमाह तत
एवेतितस्मात् संख्यात्वादेवेत्यर्थः उद्देश्यविशेषणत्वेन वार्त्तिककृत्कृतसंख्याग्रहणं खंडनाय भाष्योक्तपक्षस्तु द्वयान्तर्गतपक्ष
मांहेतहितितेषामज्ञानं प्रकटयन् भाष्ययोरविरोधमाहयतितिति अन्वर्थसंज्ञापक्षेद्विति भावः अपिना बह्वादिसमुच्चयाद्विरोधः अत एवाहे
बव्हीतिसाक्षात्तत्वप्याह स्वव्याप्येति अत एवातिदेशपक्षान्वययोरेकफलकतानानु तत्र पक्षे कतिशब्दस्य संख्यानकरणीभूतार्थ
विषयकप्रश्नार्थकतया साक्षात्संख्यानाकरणत्वेवत्वं परयापि न त्वम त आह स्वतीतिबलं तेन संख्यानकरणीभूतार्थविषयकपरि
माणार्थतया तत्त्वमित्याहे वमिति वस्तुतः स्वारसिकतत्वाभावादाह्यद्वेतितेषामुक्तिं खंडयति [illegible] भाष्यविरोधेनेत्यर्थः बहुत्वेति
बहुत्ववदित्यर्थः तत् बहुगणग्रहणाव्यावर्त्यत्वायाहतेषामिति आदिना संघः भेदायाह विंशतिर्यथाक्रममाहाबह्विति लाघवादाह

राम:
२०३

यद्वेतिपद्दोषेणेतत्त्यागेनप्राचांपूर्वस्वीकारस्तमुद्धरति अनंतेतिननुसिद्धांतेतयोर्ग्रहणंकुतोनातआहसंघेतिपरस्परेतिरामाज्ञु
नगतिस्तयोरितिवत्त्वर्यादितिउणादिरव्युत्पन्नत्वेनान्यासंभवाच्चेत्यपिबोध्यंतदाहेत्यलमिति अतएवतदंतस्यसंज्ञानएव। अत
एवतदनुवादेनतद्विधानादेव। एतेनसंज्ञाविधावितिनिषेधात्तदंतंतेत्ययुक्तंनचकेवलस्यसंज्ञानिष्फलत्वांगाधिकारंतदंतविधेःसत्वेन
षड्भ्योलुगितिलुकःसंभवादित्यपास्तं शाकटायनमतेनाह संख्येतिकिमितिशास्त्रयुक्तिरसांगत्यंसूत्रयन्नाहाहोतेकेतिवक्तुस्तन्नस
त्वेपिवाद्धुरावश्यकमाहावृत्येति नन्वेवमन्योन्याश्रयापत्तिरत आहप्रदेशेष्विति नन्वेवमपिविशेषविहितत्वादेतांभिर्लोपसंज्ञाबाध स्या
दतआहकेतिदीक्षितायुक्तेरसांगत्यस्यान्यत्रप्रतिपादितत्वात्सिद्धांतमाहषट्भ्यइतीतिइष्टानुरोधेनतस्मादित्यस्याप्रवृत्तेः बहुष
चनंप्रयोगभेदाभिप्रायंकाने भ्यइतिवत्द्वित्राःपंचकाःशकुनयइत्यादौषट्त्वाभावादिवादोषादाहगणेइतिनन्वेवंकथमिष्ट
तदंतेऽतआहपरत्वेतेअपिःकेवलसमुच्चयपञ्जनकत्वेनेत्यभेदेतत्तीयावातिकिनवस्तुतस्तयोर्भेदएवेतिस्पष्टमंजूषायांलोकेगण
नाप्रसिद्धानामेवात्रग्रहणमित्याजनमानंगोणत्वतिक्रांताघर्यप्राधान्यंनतुसंख्याप्रकारकसंख्येयस्येतिभावःउपसर्जन

१३

शे०टी०
२८
ण

प्रतिषेधस्तंङनायमङ्गाधिकारेयदु पतेगृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवतियद्येवंपरमपंचषड्भ्यइतिलुङ्नप्राप्नोतिनैषदोषस्त्य—
क्तिमसमुक्तमाह .. वडिति अन्यच्चत्र्यचोतेद्दमेवेति अन्यथोक्तभाष्यस्यचासंगतिःस्पष्टैव। आदिनावैयधिकरण्यद्वितीयप्रस
लक्ष्मीमितितल्लभ्यमाहप्रत्ययस्येतिभाष्यांतरविरोधमत्रपरिहरतिनचेति एवंअस्यानियमार्थत्वेन मुपपादयति अस्येति
हियतःनचप्रत्ययस्ययत्रविशेष्यत्वंतत्रैवेतिनियम शरीरमस्तुएवंचतद्भाष्यंमुख्यपक्षाभिप्रायकमेवास्त्वितिवाच्यंराज्ञे
त्यादौपदत्वानापत्तेस्तदाहान्यत्रेतिउभ्योतादावित्यर्थः राकेदीक्षितादयःसिद्धांतमाहातिदेशेनेतिनन्वेवंपरिवीरित्यत्र
तुग्दीर्घौपर्यायेणस्यातांकार्यातिदेशउनेनैवोभयोरपिविधानेविप्रतीतिसूत्राप्रवृत्तिरतआहेहापीतिप्रतिपादित
मिदमादौस्थानिवत्सूत्रेअन्यथातेषांतद्देशत्वानंगीकारेतदाहतितयोरैक्यमभिप्रेत्याहेत्यर्थः एतनेहिहेतोयतएत
त्कार्यातिदेशकमतोरित्यर्थइतिशास्त्रयुक्तमयास्तप्राचामसांगत्यंध्वनयन्नमान्याद्युक्तंसूचसिद्धांतार्थमाहलुप्तेतिप्र
त्यासतिलभ्यमाहतदितिपूर्वस्येत्येवसिद्धेंगस्येतितल्लभ्यमाहलब्धांगेतिलुप्तप्रत्ययनिरूपितेत्यादिःपूर्वइत्यस्यफ

राम:
२८

364

लमाहतेनेतिलब्ध्यांगेत्यस्यफलंवक्तुमादौप्राचांमतेनाहा गेतिसिद्धांतमाह तस्मात्ते इति प्रत्ययसत्ताकालेइत्यर्थः इदम
पिकैयटादिरीत्यानभाष्यरीत्येतिसूचयन्नाहसत्यंचेदमितिवस्तुतोऽप्युक्त [illegible] मेतत्रनलुमतात्तस्मिन्नितिग्रासांतरानुरोधे
नांगसंज्ञायामपिनिषेधौचित्यात्तत्तुमप्रत्ययनिमित्तंकंतदंगकृतिसंबंधियत्कार्यमित्यर्थोहितदाएवंचसूत्रमतेपिलुमप्रत्ययेपर
तोयःपूर्वस्तत्प्रकृतिभूतस्तदुद्देश्यकंमागमनांगंवायत्कार्यमित्यर्थउचितःनतुतत्रलब्ध्यांगसंज्ञकत्वनिवेशःसूत्रेंगपदंपूर्वोपलक्ष
णमेवयोसौलुमतालुप्यतेतस्मिन्परंगंतस्ययत्कार्यंतन्नभवतीतिप्रकृतसूत्रभाष्येप्येवंअतएवपक्षयोःसमफलत्वात्तत्प्रत्याख्या
नसंगतिश्च अत्रत्योद्योतस्तुकेपदानुरोधीतिनतद्विरोधस्तदेतदभिप्रेत्ययथोद्देशेतद्रीत्यातस्याःसत्वेपितद्रीत्याकार्यकालेसि
द्धांतरीत्याचपक्षद्वयेपिअंगसंज्ञांसाधयतिनलुमतेत्यस्येतिइतितत्वमितिपाठःइतिकश्चिदित्यपपाठःयुवोरनाकावित्यादिसूत्रस्य
भाष्योद्योतविरोधात्तस्याःफलमाहातएवेतिअनित्यत्वेनैतदप्रवृत्त्यांगसंज्ञासत्वादेवेत्यर्थःप्रत्ययलुकीतिसोलुकिचेत्यपिबोध्यं
अन्यथायोगेनप्रत्ययाक्षेपेउरदित्यत्रैवावृत्त्याक्रोष्टुशब्दःप्रत्ययेंगसंज्ञोभवतितस्यचस्वार्थकप्रत्ययेतृज्वद्भावइत्यर्थेनांगसंज्ञादि

१४

शे०टी०
२०५

नस्यात्तस्त्रीप्रत्ययस्तु गोरादित्वादत एव विधानाद्धाय्यद्यपीदेके यरमतेपि सिध्यति तथापि तन्नभाष्यसंमतमिति ध्वनयन्नाह तदुक्तमि
तिनचापामिति अस्मिन्परतः क्रोष्टुस्तृज्वद्भवतीत्येवमित्यर्थः विभक्ताविति पस्य विच्छिन्नत्वात्तत्स्यानुरोधाच्च सर्वनामस्थाने इत्यस्यना
नुवृत्तिर्नच्चेकारे परतो विधानाच्चापरमित्ययुक्तं प्रश्लेषानाश्रयणे नस्त्रियां वर्तमान इत्यस्यार्थात्तत्राच्च सतिस इति भाः यदि च तथा भाष्यसंम
तं स्यादोत्कारोत्पात्तदपि संमतमेव तुक्तरीत्यांगत्वे निषेधाप्रवृत्त्यात्तत्सिद्धावपि तपैवतज्वत्वं नस्यादिति तन्नातित्यत्वमेव शरण।
मिति तेनैव निर्वाहे तत्र त्रिवेशोत्व्य १ थ्यो २ न्यथा भाष्यसंगतिरेवेति गूढाकूतं एतद्भाष्यस्यान्यभाष्यविरोधं परिहर्तुमंगेन प्रत्ययाक्षे
यमतेंगसंज्ञायामनित्यत्वादप्रवृत्तावपि तज्वस्य परनिमित्तत्वेन तत्र कर्तव्ये निषेध एवेति नचापरमित्ययुक्तमेवेति शंकते
नच्चोरदत्वेति अंगेन प्रत्ययाक्षेपस्तत्रेति भावः न्द्वष्टांते तथासत्वेऽत्रैवमापतिस्तत्रैव स्थानेत्पाहोरदित्यत्रेति साक्षात्परनिमि
तत्वाभावेपि अंगसंज्ञायाः परनिमित्तत्वेन परंपरया तदस्तीत्याह शब्दत इति एवं नांगेन प्रत्ययाक्षेप इति रासः अन्तरावांगस्येति सूत्रे
इत्वं लिङ्ग्यभ्यासस्येति सूत्रेपि गृहि इत्यस्मात् एकृच्छतीति भज्जती नामविशेष इत्यन्नवृष्ण्विखंडनायोरद्त्वस्यस्थाति वन्दावादि

राम
२५

366

त्येवोक्तं न तु तथा तदेतद्ध्वनयन्नाह लीन्येति इदं तस्याप्युपलक्षणं तदभावेपि कारणलक्षणाक्रांतत्वमस्तीह नियमत इति इदमेव यु

क्तं न तत्राक्षेप इत्याह आत एवेति भाष्यस्य तदाक्षेपपरत्वाभावादेवेत्यर्थः अन्यथा प्रत्यासत्त्याऽभ्यासनिमित्तप्रत्ययस्यैव तत्र ग्रहणात्तस्य च

लुका लुप्तत्वात्परनिमित्तत्वेनात्वस्य निषेधप्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणाभावात्तथा गत्वेपि तच्च स्यादिति महदनिष्टं तस्मात्तथैव तद्भाष्यतात्प

र्यमित्युभयोरपरनिमित्तत्वेन साम्यमिति न भाष्ययोर्विरोधप्रसंगः एतेनोक्तभाष्यसजातीयसजातीयस्ययुवोरनेति सूत्रस्थभाष्यस्यापि

तदविरोध एवेति तत्र शंकापूर्वकसमाधानं कैयटोक्तं चिंत्यमेवेति ध्वनितं न त्वेवं तावता अंगेन प्रत्ययाक्षेप इति कैयटेन निरस्तात्तथा

सति कथमचिक्षिपत्पादाविष्टार्थलाभोत आह ह्याचीति निराकांक्षाध्याहारादिजक्लेशादन्वयथाकथंचिदिति न त्वंगेन प्रत्ययाक्षेपाभावे पि

कार्यकालपक्षे कैयटादिमते संज्ञाशास्त्रस्य तत्रोपस्थितिरिति तदहृतस्य परनिमित्तत्वमेवेति तयोरसिद्धिरेवेत्यत आहाकृतेरिति सं

ज्ञाशास्त्रोपस्थितेरित्यर्थः अन्यथा भादिसंज्ञया बाधो न स्यादिति भावः अव्यक्ती भविष्यतीत्येतदद ड्वड्ढ इत्यनेन न्यूनत्वोपदेशात्ततः संज्ञाद्यप्रसं

गस्तत्रानुपपत्त्यात्तदभावेप्यन्यत्र तदभावेन मात्तमित्यसंज्ञायां तत्वे बाधकाभावः किंचांगसंज्ञायां च भवति प्रत्ययलक्षणेनेति सूत्रद

367

यभाष्यो तयातत्रकार्यकालत्वमेवभाष्याभिमतं अन्यथा तथोक्त्यसंगतिः स्पष्टेचैवंचोक्तदोषस्तदवस्थएवात आह वस्तुतस्त्विति मत्पक्षेयंगेति
नलुमते तस्या नित्यत्वादंगसंज्ञाविषये ऽ प्राप्तिरत एव नलुमताऽतस्मिन्निति न्यासेन दोषः अत एव गुणो यङ्लुकोरित्यादौ नांमंगाधिकारेपा
ठः संगच्छते । नन्वेवंच ज्ञप्रेत्यस्यासिद्धिरत आह रदिति अनुपदमेवेति भावः नन्वेवमपि पदैककवाक्यत्मान्वयेतत्वमेवात आह परैकेति अन्यत्र
उद्योतशब्दरलोदोयुवोरनाकावित्यादिसूत्रस्थकैयटाद्युक्तिं खंडयति एतेनेति उक्तरीत्या पंचक्रोष्ट्ववव्रश्चचर्करीतीत्यादेर्भाष्यादेर्भाष्याविरोधेन
सिद्धमेत्वेनेत्यर्थः प्रकृते युवोरनाकौ तृज्वत्क्रोष्टुरिदौ लक्ष्येति न्वंदनदधिकारकदधिपंचक्रोष्ट्वित्यादि लक्ष्यमित्यर्थः तदाशयः युवोरित्या
दिसूत्रभाष्याशयः नन्वेवमपि तन्त्रात्वं कथमत आह चर्करीत्येति आक्षेपवाद्युक्तसमाधिं खंडयति अंगेति नतु मूलं नलिंगाभावप्रतिपादकत
यासत्पालिंगादूत्पस्येवोचित्यात् अव्ययप्रकरणसमीप एव युष्मदादेः प्रतिपादनौचित्याच्च किंतु तत्सत्वेपि सारूप्यप्रतिपादकं तच्चविरुद्ध
यत आह ङेप्रेति अत्रप्रावल्पं तथेवेति विपरीतक्रमः नन्वेवमन्यभाष्यविरोधोऽत आह सामइति मात्रंकात्त्वेयं अत एवाव्ययानामत्राग्रहणांते
षांलिंगाभावादव्ययीभावस्यक्लीवत्वेपि लिंगांतराभावाच्च एतेनेदमुपलक्षणमव्ययस्यापि युक्तित्वोत्पादित्यादि रत्नाकराद्युक्तमपास्तमिति

सष्टंभावप्रकाशेतदाहेति दिगिति आदिनाऽनङ्गत्वशंकेति तदुक्काप्रयुक्त तन्निर्देशास्त्विदंङ्याघुकेरसांगत्वंच्वनयनापाकरोति आ
मतितेषामाशयांतरंखंडयति नत्वेति अङ्गलक्षणानिरासायाह गौणेति अतएवेत्यस्यार्थमाह हेतोरेति अभ्युपेत्याप्याह पदेति अतएवाभिप्यतिसित्यादे
तिस्त्रादयो भाष्यकृतादाहृताः एतेनेत्रेः संबंधिन्यामीति विज्ञानाङ्गेणेनेति प्रकारएदंङ्याघुक्तमपास्तं तत्त्वापितथ्याथ्र्यापित्या भाष्यसंगत्या
म पतेर्वैषम्येतुनबीजं नदाहेत्पेत्वेति शब्दरत्नादावित्यर्थः नत्तुसंख्येयपरत्वे तत्वसिद्धमेवेत्युक्तिर्व्यर्थाऽत आह संख्येति वार्तिकत्वभ्र
मनिरासायाह भाष्येति लोपेरिति विशेषविहितैरत्वस्येत्यर्थः अभ्युच्चेति दोषस्यनानारूपत्वप्रकाशनायेत्यर्थः एतेननैवेयथ्र्यं परिहृतं ननुव्य
क्तिपक्षेऽत्वसततस्येति सूत्रेऽस्याप्यतोरुपस्थितिसामर्थ्यात्सात्पदीदीनामइत्वस्यनप्राप्तिरित्यपि शंकास्यादत आह भर्वतातितीत्यपास्तं
चशाषामिति प्रतिपादितमिदमथस्तात्पक्षानुरूपोवत्तिरिति न्यायेनभ्रान्वामतेनमाधवेनोक्तं मनोरमादंतमूलाशयंदूषयति इत्थमितिय
द्यपिभाष्येवकारेप्रतिषेधइत्येवंनिरुक्तं तथापिकारप्रत्ययोत्तयावर्णनिर्देशोभगवदभिमत इत्यल यद्ग्रहणात तदादिविधिरित्याहहावक
पादावितीति ईदृशेभ्यः इत्वविषयादंतेभ्यः स्यकमिती भ्दमपितथेति पाठः संभावनामात्रेणेति तदर्थः नन्वेवंधीवर्यादिरूपनभि

369

१६

१६

श०टी० २०७ ध्यानापादितिरत्तोवार्तिकमते आह ध्वरीति आदिना ध्वीरित्यावार्तिकपाठेतथावार्तिकानुपलंभादाह ध्याप्योदितिचेनोभयसंग्रहे
मानमाहज्ञमतिद्वितीयेतदाह घुमेति। तत्राद्येद्र्यङ्गादेशेऽसिद्धत्वेध्वियोध्विय:पियोपियइत्यनदोषंदलोनेतदीत्वंकिंत
र्हिध्याप्याः संप्रसारणमेतदित्युक्तं द्वितीये पाठानइत्यादिसिध्यर्थमवस्वीकारेकथंध्वीवरीपीवरीतिपक्षेनैनेतदित्याघुतंसूत्रेमा
ष्येतिसूत्रयोर्भाष्ययोरित्यर्थः वार्तिकात् ध्याप्याः संप्रसारणंचेत्यर्थतः नन्वेतद्ध्वीरित्यादिसिद्धादपितज्ञाप्यातनस्तदनभिधाने
भाष्यांतरविरोधएवात आह ध्वीरिति वार्तिकस्थेतितदग्रिमध्यापतेः संप्रसारणंचेति वार्तिकस्येत्यर्थः भाष्येतथैवसत्वात् अतए
वोघातशान्तरत्नाविरोधोपि। एकदेशिनइतितन्मात्यस्यतनस्तदनभिधानाशयक[illegible]सिद्धांतत्ववादिमतेत्विष्यएवततोमाचा
तदुक्तिस्तत्सिद्धांतानभिज्ञस्येत्यर्थः नन्वेवमपितत्रस्यःकन्वेतिसूत्रस्याभाष्यविरोधएवात आह शंस्यादइति तत्रत्यक्विप्पदं राम: २०७
विन्यपरमितिभावः अंवांवेति सूत्रस्यसव्येष्टाइत्यत्रापेवंवाध्यांएतेनस्यःकन्वेत्यत्रवातक्विविति कौमुदीभाष्यप्रयोगादेवत्वाभा
वइतिकेयटहरदत्ताघुक्तिश्चापास्ताएवंतयोर्मूलाशयंसंदूष्यमान्योक्तंमूलाशयमाह मीङ्मानेइतिवस्तुतस्तु सोमेनसीतिस्त

370

रस्येष्टानि[illegible]निष्टप्रवृत्तिनिवृत्त्योरन्यथादुष्करयोः सिध्यर्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वावश्यकत्वेन साहचर्याच्च नित्यत्वज्ञापने
प्रकृतिनफलाभावेन जीर्यतेर्वा जरितिपक्षे दरिग्रहणसमुच्चये या पूर्वोक्तवद्व्याते वा धीरिति भाष्यस्य तथ्या पूर्वोक्ताशयकत्वेन ह
लीत्यस्मान्नजादिपरत्वेमानाभावेनव्याश्रयत्वाद्धार्णोदंगमित्यस्याप्रवृत्त्या तरंगत्वादप्रतक्लोपे उभयोरमाप्यादंतेभ्यः क्विपि घुमेती
त्वनैवतिसूत्रभाष्योपपत्त्या ततस्तदनभिधानस्य निर्मूलत्वं अत एव वार्तिकपक्षे कथं धीवरीत्याद्युक्तिवत्कथं धीरित्याख्यानप
क्षे च कथं रास्याद्द्इति वीजं च न क्विविति नोक्तं अत एव स्थः क्वेति सूत्रभाष्यमप्यांजस्येवोपपद्यते एवं च दध्यातेर्वैत्युक्तिरपि भा
ष्ये सिद्धांतित एव किंच तत्र तथानुक्त्याङित्साहचर्येण श्रूयमाण एव कितीत्वप्रवृत्तिरित्यपि तत्सूत्रभाष्याभिमतं च रास्याद्दूत्या
दावीत्वशंकैव नउक्तं चैतत्स्पष्टं दीक्षितमान्याभ्यां तस्मात्प्रत्याख्यानपक्ष एव भगवत्संमतः एवं च कैयटहरदत्ताद्युक्तमेव अत ए
व नोच्चोतादि विरोधोपीति एवं मान्योक्ताशयोप्ययुक्तः हिंसार्थकस्य पीडानार्थकत्वेमानाभावात् अत एव घुमेत्यत्र तद्ग्रहणं स
फलं आहुरित्युक्त्या मान्यैरपि तन्त्रेयमरुचिर्ध्वनितेति च बोध्यं तदेध्यं तदेतदरुद्धयं ध्वनयन्नाह केचिदिति एवं च मूलं चिंत्यमेव यथा

शे०टी०
२०८

शास्त्रिवदं ङ्याद्युत्वमयुक्तं तथा स्पष्टं भावप्रकाशे तदेतत्स्वनयन् तदर्थमाह इतिव्याख्येति लक्ष्यदर्शनमूलक तत्परिभाषासंचारेणेत्य
र्थः नन्वेवं दीर्घाज्जसीति निषेधापत्तिरत आह वाछंदे इति कर्मण्यणो बाधकमाह मूलेतिविशिष्य पाठ इतिभावः। यथोक्ते ततथा प्रति
पादितमादौ भावप्रकाशे। अत्र वर्णसंज्ञापक्षोऽनयुक्तः तत्त्वादौ तस्यात्तदवाचकत्वात् द्योतकतापक्षस्यासिद्धांतत्वेन गौर्यादावपि तथैव
सत्वात्तत्तस्यान्याय्यत्वे लक्षणापतेः अस्त्रीत्यत्र तदापतेश्च तदेतत्स्वनयन्नाह स्त्र्याख्याविसीति न घतादिति तु अतिलक्ष्म्याद्यर्थमा
वश्यकं केवले तु व्यपदेशिवद्भावेन तत्वेन न्वेवमाध्वी नद्योरित्यादौ दोषोऽत आह ह्रस्वीति स्त्रियामित्येव वाच्ये आहाख्येति एवंरुक्तनि
त्यस्त्रीत्वांगीकारे तस्यानत्वात् पक्षद्वयेपीदं न्यायसिद्धमित्याह यथोद्देश इति समासे तु वहुश्रेयसीत्यादिषु तु भविष्यतीति कार्यव
लायामपि भविष्यतीत्यर्थः। तेन यथोद्देशेऽदमिति के पदोक्तमपास्तं तथा हि सति नदीसंज्ञाऽस्तीत्यपि वदेत् अवयवशब्देनात्रच

राम:
२०८

तिभृतशब्दग्रहणमत एव कयज्ञापं तेन दोषस्तत्रापी छ्वादिविशेषणतया कुमारीशब्दादेर्नित्यस्त्रीलिंगार्थबोधकत्वादित्युपपा
दितामेव ए तेन यथोद्देशेन्यायसिद्धमिदं कार्यकाले तु वाचनिकमिदमिति सकलग्रंथकारोक्तमपास्तं तत्त्वाभावादिति दोषाप्रसंगा

372

एवेति शेषः अन्यथा तासां तत्त्वांगीकारे यत इत्यादिः पत्न्योः संज्ञयोः केचिदित्यरुचिबीजं तु अत्र तत्त्वाभावे भविष्यतीत्युक्तभाष्यविरो
धः तासामतत्त्वं तु यत्र संज्ञाद्वयमुपदेशतः प्राप्तं तद्विषयमिति न तद्विरोध इति भाष्ये स्पष्टमित्यनेन तस्या अदोषत्वमत्र सूचितं यत्तु त।
र्दीत्याऽन्यथा स्विदं इत्यादिभिरुक्तं तत्खंडयति अंबार्थानामिति आदिना विश्वादितनुसोर्लुका लुप्तत्वात्तत्रापि न दोषोऽत आह स
तिनन्वेवमपीगुपस्थित्या न दोषोऽत आह गुणेति न न करीत्याह्रस्वस्य गुणबाधकत्वे मातरित्यादौ दोषोऽत आहायमिति उक्तज्ञापक
स्य विशेषापेक्षत्वे तु दोष एव न तदाहेति दिगिति। इह सूत्रे इत्या आदेश्चेत्स सोपन्यासेन भाष्यरीत्यैव वृद्ध्यनापत्तेरिति। बहुश्रेयसे
इत्यादाविति भावः नन्वनेन नमास्तु वृद्धिरेवेत्यनेन न भविष्यत्यत आह वृद्धिरिति बाधकमिति। नन्वाङ्विधानसामर्थ्यात्पररूपं नेति वाच्यं
नुद्बाधनेन तस्य चारितार्थ्यादिति भावः व्याख्येति व्यवस्थायामित्यादिनिर्देशमूलकात इत्यर्थः येन नेति न्यायाविषयत्वमाह स
वैथेति नन्वागमादेशयोरविरोधात्कथं तत्त्वमत आहापवाद इति अनेनेति सर्वेत्यादिः अयं भावः अत्र विषये तस्य पूर्वं प्रवृत्ति
रित्येवापरबाधः तत्र कृते यणुत्सर्गप्राप्तिस्तर्हि भवत्येवेत इति अत्र मानमाहात एवेति तत्र हि डो ढो कयत इत्यादौ ह्रस्वदीर्घयो

शे०टी०
२०१

रन्यत्रसाशयोःपरत्वादोकारस्योक्तरएवदीर्घःस्यात् ह्रस्वेकृतेदीर्घापवादेगुणेपितस्यैवहौर्लभ्यादितिदोषान अन्यार्थमावश्यि
कयाऽभ्यासविकारेष्वित्यनयानिर्वाहात् अन्यत्फलमजीगहत्त्वणेरीत्त्वमपवादत्वाद्धलादिःशेषंवाध्यत् इत्युक्तोक्तमाहनगणे
रितिगणरूपाभ्यासांत्यणस्येत्वमित्यर्थाद्धत्तांहिःशेषणतन्निवृत्तौतदनवकाशंसर्वथेति तद्भावःस्पष्टंचेदंपरिभाषेंदुशेखरदौरो
भाष्यांतरविरोधंपरिहरतीतिपादइतिस्पष्टंचेदमुद्योतेएतेनतथापरोक्तमपास्तं ननूङःवगमादीनामितिवार्तिकनिष्फनभ्रश
हस्यधातुत्वादेवसिद्धमत आहभ्रूशब्दइतिसिद्धांतेमतमुक्त्वाशाकटायनमतमाहभ्रमेरिति अन्यस्योनासंभवात् अस्यतुतथाव्य
भिचारादित्याह धातोरितिवियधिकरणेपाक्षिपतीत्यादौदोषोडित्त्वेनेयर्थ्यसंभवतीतिन्यायविरोधःस्यात आहसमेति अंगाधिकारा
दाहेतंतस्येतियोःषड्विंशत्वेनयथासंख्यस्यव्यक्तिपक्षेऽप्राप्तेराहांतरेतीति ननुधातोरितिपरिभाषयासुधीयङादेरप्रा
प्तिरेवेतीदनयुक्तमत आहसुधीतिक्षिपइत्यादिनिर्देशमूलकसामान्यापेक्षत्वमभिप्रेत्याहात्रेतिप्रसज्यप्रतिषेधस्यगुणभूतत्वाद
तिप्रसंगापादकत्वाणेतिनपातत्वात्अंगेतिप्राधान्यात् तदभावेआहलुलुवतुरिति अत्रशास्त्रारंभयुक्तमयुक्तमितिस्पष्टं

राम:
२०१

374

भावप्रकाशे प्रथमलिंगेत्यनेनाह प्रकृष्टेति॥ तस्य विधिमुखेन प्रवृत्ते राहतेनेति श्रीपतिदत्ताद्युक्तं खंडयति यत्त्विति। आद्येत्यर्थः। विग्र
हफलमाह शुद्धमिति ननु धीशब्दस्य यौगिकत्वेन तत्रापि कुतो नात आ हायेदुति श्रुद्धत्वस्य तदवच्छिन्नस्य विनिगमनाविरहादादु
ष्टेति सत्वभूतार्थकत्वनिरासायाह ध्यानमिति नन्वेवं प्रकृष्टाधीरिति विग्रहेपि मधीशब्देण न स्यात् प्रशब्दस्य कर्षं प्रति गतित्वे पिधी
भा टि शब्दे प्रत्ये त्वादत आह प्रकृष्टेति क्रियायोगउपसर्गत्वविधानादाह यान्त्वासौ क्रियया इदं त्वान्यत्र स्पष्टं एतेन यस्य क्रियेति न प्रपाणी दूत्या
दीपत्वानापतेस्तु धातोरेव क्रियावाचकत्वेन तं प्रति तस्य तत्वे प्यनीपरं प्रत्ययत्वादिति शास्त्र्युक्तमपास्तं ननु एवमपि भीत्रेति सूत्रस्य षष्ठीवाधक
त्वेनोक्तदोषएवात आह भीत्रेति शाख्या द्युति खंडयन्नाह विभक्तीति मूले भाषारीत्याकं सूत्रमत्ते प्याह किंचेति षष्ठीति चश्विकभियइत्य
त्रसूत्रारंभेपीति भीत्रेति सूत्रारंभेपीत्यर्थः अनेन मूलायन्यूनता परिहृता मूलं दूषयति अभ्युच्चयेनेति अत्रतिप्रसंगाय केपटादि सकलग्रं
थासांगत्यापत्त्याहान्तेति अनंतरेति अत एव भूशब्देन तदंतग्राह्यं पूर्वविप्रतिषेधस्य प्राप्त्योक्तस्य भाष्यानारूढत्वादाह वेरीति भगव ता
कावितिवातिकार्थस्य योगविभागेन साध्यित्वत्वादित्यन्यत्र स्पष्टं यणश्रवणं न मूलेष्टमित्याह एवं चेति स्याश्चिवत्तेवेत्यर्थः सजातीया

११

शे०टी०
२९०

पेक्षत्वेनहलंतरूपविशेषापेक्षत्वेप्याह परेतिसप्तमीसमासत्वव्योयमर्थइतितत्रैवस्पष्टंनाज्झानंतर्यइतिनाति।रिक्ताकिंत्वनित्यत्वमूलेति
सिद्धांतेनाहनित्यत्वादितिकर्मण्यर्थोसंगतेराहभावेइतिननुक्विंतुगित्यत्वकावित्यस्यकोविधिमित्येवार्थोनायमतआहगो
पत्यतेरितिभाष्यांतरमप्यत्रमानमित्यन्यत्रस्पष्टंयद्यपितत्रतस्योक्तमर्थंप्रदर्श्यत्वमावक्षाणोर्लोरित्यसिद्धिमाशंक्येवंतर्हि
कोविधिमितीतिभाष्येउक्तंतथापितदस्यक्वाचित्कत्वरूपंनसर्वथाऽभावपरमितिउद्योतेस्पष्टंतदाहान्यत्रेति अभिति अभियु
क्तौक्तइतिभावः ननुसूत्रेऽविकृतानुसूत्रेऽविकृतानुकरणेनवकारेणोभयसिद्धिरतआहप्रयोगेतिनिमित्तव्यवहारातिदेशात
जंतप्रयुक्तकार्यमेवस्यान्नऊदंतप्रयुक्तमित्यनिष्टापत्तिरर्थात्तादात्म्यातिदेशासंभवएवतयोरर्थैक्यस्यस्वतएवसत्वात्तमहप्रयोगोभा
वाच्चशास्त्रकार्यातिदेशावपिननुन्वंतस्याद्युदात्ततयात्तज्वद्भावेनरेफरूपयणादेशतच्छात्वप्रवृत्तावपितस्योदात्तस्थानिकत्वा
भावेनोदात्तयणइतिस्वरानापत्तेः इदमनुपदमेववक्ष्यतेतस्माद्रूपातिदेशएवपर्यवसितस्तदाहव्याख्यानादितिभाष्यान्यं
चात्रसर्वप्रयोगनिष्पादकत्वेनबोध्यंतत्त्वरूपंअतिप्रसंगंनिराचष्टेपक्रादेरितिलोकेउभयप्रयोगसत्वादाहेदमितिनियम

राम:
२९०

स्वस्त्यं स॰ ॰चयन्न जातीयं तद्व्यावर्त्यमाहान्येषामिति अतो घात एवं स्पदीर्घो भवत्येवे- तिभावः आदित्यात्स्वं सूत्रयन्नाह हेनेष्टादयइतिद्
दूषयतितिषामितिनिष्ठादीनामिति अर्थः मूल तात्पर्यसिद्धांतभूतमाद्यामुत्पत्तीति यथाश्रुतप्रतीयमानमूलार्थस्य दूष्यत्वे नान्यथा
तदाशयमाह एवं चेतितथाभाष्यप्रयोगेचेत्यर्थः एवंच ॰नियमव्यावर्त्यइतिभावः ननुक्त्वसुत्पन्नस्ययौगिकत्वमात्रं दृष्टमयं तु संज्ञाश
ब्दइतिकथं तत्त्वमतत्त्वाविति अत एव तु उक्तमित्यत्वान्वयः भाष्यांतरमाह नेष्टितिक्षत्रितिइदमपिपाविषयं छंदसितज्ञं तत्त्वस्यातंत्रे
वोक्तत्वात् ।। एवं च मात्रादेर्निरनुबंधकतस्प्रत्ययांतत्वेऽपि यथान्यासे तत्त्वश्वसत्वे अन्यथोक्तरीत्यातत्प्रत्याख्यानासंगतिः स्पष्टैव ए
तेन मूलानुयायिनः सर्वे निरस्ताः तद्धित खः अत्र इतित्यस्य खेन खः अत्रास्वारस्यादाह यद्वेतिविशेष्यतिप्रतिपदो क्तत्वादित्यर्थः अ
निरवकाशत्वेन तस्याबाधकत्वेऽपि पूर्वमत्र इतिनियामकत्वस्यान्यत्रस्पष्टत्वादितिभावः सिद्धे अयं भाष्याद्व नियममाहायमपीतिते
न अजादित तृतीयाद्यभावेन तत्र विशेषणाभावमाह भ्यामादावितिविशेषमाह शासीति उभयाभावमाह क्रोष्टुपुत्र इतितदेवा
ह सर्वत्रेति अपि समुच्चये प्रागुक्तनियमस्तु न शास्त्रेणापि तज्ज्वमद्वावीयइत्यतो विलक्षणइत्याह तज्वदितिविधानेनेति सर्वेना

शे०टी० स्तुनशब्दोनापितज्ज्वभ्दावी यद्वत्यतोविलक्षणइत्याहतज्ज्वदिति विधानेनेति सर्वनामस्थानादौतुन्नं तेतज्ज्वत्वसकृत्यमप्राप्तत्वा
२११ दित्यर्थः।एतेनविभाषेतिनियमार्थमन्यत्सूत्रद्वयंविध्यर्थमेवेत्यपास्तं एतेनउक्तरीत्यातस्यविधायकत्वेनइदं विभाषेतिसूत्रं एवमपि
विभाषेत्यस्यनियामकत्वेपियोगेतितैनेवस्वनामस्थानेपितज्जंतमात्रप्रयोगसिद्ध्यानियमस्यसज्जातीयविषयत्वं यास्त्रियामुभयप्रयो
गतिरासाप्यत्रज्वतत्क्रोष्टुःस्त्रियामित्येववदेदिति भावः तस्मादुक्तनियमेनान्यत्रतुन्नंतमेवेति सिद्धं तत्रशंकते नचेतियस्याक्रममा
हक्रोष्टइतिएवेनोकारांतव्यवच्छेदः सूत्रविरोधंपरिहरतिइदमिति अत्रमाहतदुक्तमिति मृगशब्दोत्रहरिणादिजातिवाची
एतेनसामान्यतस्त्रिसूत्र्यानियमपरत्वंवर्णयंतोन्येसर्वेप्रत्युक्ताः उक्तभाष्यप्रयोगात्तृतीयादिशब्देनतद्धितस्यापिग्रहणमि
तिवदंतोपिहलादिषुभस्यांतस्येवप्रयोगइतिवदन्शणस्त्रपितदाहेतिदिगिति क्वचित्डकारांशेकेयटकोस्तुभाष्युक्तिं खंड राम:
यतियत्विति एवार्थलाभेबीजमाह संयोगांतेतिविभितिराद्वसस्येत्येवमित्यर्थः नन्वेवंपरमलुवावित्यादिवत्सकृत्स्नावि २११
त्यत्रापियणनस्यादतआहसकृदिति पादवमाहवर्षाभूरितिमोत्तभावक्रूतासाधुत्वंनिराचष्टेखस्याइतिद्वारादिष्विति

स्वरादवत्तपोरपि पाठेनेत्यर्थः स्वशब्देनकेवलवत्तदादेरपिग्रहणमितिभ्र मनिरासायाहनियमेतिएते नस्वार्थिकाः प्रकृतितद्वति
भाष्यप्रयोगान्नेति शास्त्रमुक्तम पास्तंवस्तुतस्तस्यात्राप्राप्तिरेवेतिवोध्यंग्रहणपक्षेऽनुपयोगं सूचयन्नाहवर्णेकेतिमूलनासांगत्वव
कं ततात्पर्यमाह व्युत्पत्तीतितदेवाहव्युत्पत्तीतिसंलोपएवपित्रादयः यत्तदिति असंदेहायेकशेषानकृतः एतेन तदकरणेनवैकल्पिकत्वं
ज्ञाप्यत इतिशास्त्रिदंज्याधुक्तमपास्ततत्त्वनयनन्नाहक्षिपइति ननन्वेमदपक्षे तस्य स्वार्थत्वाभावेनकथमिष्टसिद्धिरत आहानुकरणेति
मात्रपदेनतदर्थेति रामः ननुभेदे साहश्ये नैवतदुपस्थितिरिति नतत्त्वहृतिरत आहाभूसतायामिति उक्तभाष्याविरोधायाहतएवेति। नतभे
दपक्षेऽपस्तीतिभावः सच अभावः सत्रेषेव पाणिन्यादिपठितेषुनन्वेवंगवित्यमित्यादौदोषोऽत आहगवितेति सोऽहंलङ्घ्यादिलोपाद्यहंवांत
तिनन्वेवंवलोपापतिरत आहानुकार्येतिवस्वर्थ्य आहुरितिभाष्यतत्त्वनिदइत्यर्थः ननुधातोः स्वरूपेतिपरिभाषासत्वेकथमत्रेत्वमत आहकि
रष्वेतिसौत्रत्वादिकल्पनातइदमेवोचितमितिभावः मूलेन्यूनतांनिराचष्टे कृतउदिति अतएवतपरत्वादेवः नसइष्टइतिमूलाशय.
निरासायाहातएवेति आदिनात्वेति अतएवक्रमेणाहरेफेति आ[illegible]रसिप्रसंगादाहतथ्येति शास्त्राधुक्तिरवंडयति अस्यविशेषइतीत्य

379

२१

रो०टी०
२१२

त्रान्वयः लकारस्येतित त्रे त्यादिः ततस्यादिति शाषः तस्माद्गत्लेत्यादो नस्पणितिमा वः ऋकारांशे तु नेदं फलमित्याह ऋकारेति आशय्यादितिमा
षसेत्यादिः तु तत्सूचि तारुच्चिमाह वस्तुत इति इदं चान्यत्र स्पष्टं नन्वेवं पूर्वातवत्त्वेना व्यवयत्वात्सोर्लुक्स्यादत आहेकेति नन्वेवमपर्यंतरंग
त्वाद्गुणे सादेशो ऽदंतरूपापत्तिः तदभावे सन्देह इत्येव स्यादत आह सादेशादिति नन्वनहि अत्र मानाभावाद्धा हसावप्रेमिदां तादितिदुर्वा
रमिति पाठः विभज्येत्यस्य व्याख्याने ऽन्वयः ननुकरीत्यो रेते रपदस्यापदत्वेन परादिवत्वेनापदत्वेन स्यादो वात आहान्तीति भाष्ये तथा प्रति
पादितत्वात् उक्तप्रकारस्य गुरुभूतत्वेन लघुभूतं सिद्धांतमाह तेरेति ननु नात्रोत्तरपदकार्यं तस्यैवासत्वात् ताद्रूप्यानतिदेशाच्च किंतु पूर्व
स्यैवात आह तद्धितेति अंतर्वर्तिभक्त्येति पूर्वान्वयि अत्र वीजं ध्वनयन्नाह तद् इति केचिदित्यरुच्चिबीजं तु प्रत्यास्यानोत्तरं वचनस्थापन
पर भाष्यप्रामाण्ये नैषामनभिधानमेवेति। एते न्यासः सन्नित्यादेरनुकरणमिदमिति दं ज्युक्तमपास्तं अर्थासंगतेः तत्राप्राधान्यात्कार्यातिदे
शे ननु श्रूयमाणस्य रूपतद्धित शास एव ग्रहणे न त्कसाहचर्यमत आहान्वीति तदाहेति अपवादत्वमेव प्रकाशयन्नाह त्यर्थःमतांतरा
सांगत्यादाह सत्त्रेइति प्राग्न्योकारांतास्तत्वधियागोइत्युक्तावपि नत्वान्वार्या इति न्यायेन स्यामि वर्त्यत्वात्तत्र त स्थित घोषत्व संग्रहाय

राम:
२१२

३४१

तकारइतिसतदविवक्षायांमानमितिसप्लुतानुकरणवारणेनसर्वतत्कालग्रहणेनतावतैववासंवरितार्थः अन्यथ्यंप्रस्पष्टमेवेतिभावः अन्यथातस्यावि
वक्षितत्वेमूलेदूषयन्सिद्धांतमाहपरेत्विति नन्वेवमप्यन्यत्रदोषात आहहेचित्रेति नन्वेवमप्यव्याप्तिरत आहद्योरिति अत्रेवर्गोत्वणोदित्संज्ञेवमूल
दूषयतियदित्विति असंदिग्धेसंसंदिग्धा।वचनमेतत्वेदाश्चेत्प्रमाणमितिवत् भाष्यविरोधादस्यानभिधानमितिमान्याद्युक्तंखंडयतियत्विति स्मृतस्य
स्मृतशब्दस्यतशात्वार्तिकंशास्त्रीयाद्युक्तिंखंडयतिनन्वेतिगातइतिसूत्रेइत्यस्यसत्तीशेषः वार्तिकोक्तिंतुओतोमितिसूत्रस्थेतिनपूर्वविरोधः मू
लंदूषयन्सिद्धांतमाहपरेत्विति॥इत्यजंताःपुंलिंगाः॥ अद्वितिएतदुपपत्तिरादौभावप्रकाशेस्पष्टाद्यवग्रहणस्यान्यार्थतायाउक्तत्वादाहैके
तिमूलाशयमाहवाचेतितदर्थंतदावश्यकत्वेसर्वत्रतथैवेतिमूलतात्पर्यप्रतीति अनिरवकाशत्वेनात्रतस्याबाध्यकत्वेपिपूर्वप्रवृत्तिप्रयोजक
त्वमस्त्येवेत्यन्यत्रस्पष्टमितिभावः नन्वेवंसंनिपातपरिभाषयालोपोनस्यादतआहसंनिपातेति अत्रसंबुद्धिलोपेस्पष्टंन्वेदंभाष्येपंचम्यान्निरव
काशाय याश्रुतेदोषादाहावंतादितिफलाभावादितिशास्त्रयुक्तेरसांगत्यंध्वनयन्नाह तस्येतिव्याख्यानादिति आगमापेक्षयाऽवयवषष्ठ्यंतत्वा
भावादित्यर्थः आपञ्चेताति पूर्वत्रपंचम्यंतमप्यत्रषष्ठ्यंतमिष्टानुरोधादितिभावः साकांक्षत्वादाहसंवैवेति एवमपितेनसर्वनामस्थानेत्वपि

२२

पो०टी
२२३

अतएवस्य आत्वाभावादेव नन्वेवमत्रापितिनैव तत्वमस्त्वत आह पूरादीतितत्त्वं एकदेशयुक्तित्वंच अन्यथासिद्धांतमाह पूरेति बहुव्रीहिप
रेत्विति बहुव्रीहिषष्ठ्यधिकाराविशेषादाह दिक्शब्दमिति द्वितीयं योतरेति फक्किकांतर्गतं न तु प्रतीकं द्वंद्वोतरत्वः लक्षणां विनाऽसा
मानाधिकरण्येन बहुव्रीह्यनुपपत्तेरुद्देश्य एव लक्षणांगीकारादाह पोतरेति विशेष्यशब्दो विशेष्यलिंगं गुणेति गुणोपसर्जनद्रव्यवाचक
त्वादित्यर्थः ज्ञानस्य विशेषणत्वात् एवंच विशेषणत्वात्सप्तमी विशेषणइत्यस्य प्राप्तिः तत्र हि सप्तम्यंतान्योतरपदार्थविशेषण
स्य विषयता विशेषविशेषणत्वविशिष्टस्य ग्रहणं वैपरीत्ये पूर्वनिपाते वैपरीत्यापत्तिः उद्देश्यविधेयभावप्रतीतिस्तु समासेऽपि तदा
ह्यान्यत्रेति शब्दरत्नादावित्यर्थः ननु प्रतिपदोक्तत्वेन तस्य लाभेऽपि तस्य कथं तत्वमत आह दिङ्नामानीति मूलं न्यथाकथंचिदुपपाद
यति अपुरीति मूलं दूषयति अत्रेति प्रश्लेषादिति एतेन हलङ्याबिति संत्रेदीर्घादिति योगविभागेन ङ्यापोर्ग्रहणे सर्वत्रदीर्घ
पोरेवग्रहणान्नेति शास्त्रव्याद्युक्तमपास्तं॥ एवं वार्तिकाभावादाह द्व्यक्षरमिति एतेन तथा भाष्योदाहरणादस्य लाभ इ
ति शास्त्व्याद्युक्तमपास्तं प्रत्याख्यानेन्यूनतां निराचष्टे द्व्यक्षरमिति कांतकस्येवेति पाठः लक्ष्मीशब्दस्य तु नावार्थत्वमितिस्प

राम:
२२३

ष्टमेव। एतेन सूत्रेण तदंत। विधिना प्राप्तोपि द्व्यक्षरस्य दीतिवचनेन वार्तिकप्रत्याख्यानात् दंतेन ह्रस्व इति शास्त्रमुक्तमपास्तं मूला।
संगतत्वं ध्वनयन् पूर्वपक्षतात्पर्यमाह वचेति तत्त्वेनावंतत्वे चेत्यर्थः। एवं चैतदर्थं न प्रश्लेष इति भावः। मूलमतेपि स्यत्तत्रेयेतद
र्थं प्रश्लेष इत्याह यद्यपीति एतेनान्यथा दंड्याद्युक्तिरपास्ता विरोधापत्तेः तत्रस्थतत्रेय इदमप्ययुक्तमित्याहात्रेति पत्त्रादिसु वनि
मितकमित्यादिदंड्याद्युक्तेरसांगत्यादाह स्वमिति ननु तेन दीर्घस्य स्याति वन्द्रावनिषेधेपि ह्रस्वस्य कथं तत्त्वव्यवच्छेदोऽत आह ज्यंविति न
येइति न तु वार्तिकमत इत्यर्थः। ननु क्विव्वार्तिकमतेन सुलोपः सूत्रभाष्यमते तत्प्रश्लेषेपि स्यादिति कथं तत्प्रत्याख्यानमत आ
हात्रेत्युक्तविषय इत्यर्थः। आदिनागंगीरित्यादि। अभ्युपेत्येदं वस्तुतोत्रसरएवनेति तत्त्वाप्पक्षत्यानास्यानभिधानमित्याह वक्ष्यतीति पेरेतिति
मतशेषकिंचेत्यादिनेत्यर्थः। स्येवाभावश्चेति पाठः। फलाभेदायकोक्तभाष्युक्तिं खंडयति यत्विति इत्यर्थः। उक्त इति शेषः तस्य आकारांतत्वप्र
श्लेषस्य ज्ञनयाप्रत्ययग्रहणे इत्यानया विशेषणत्वादिति अत्र तत्प्रत्याख्यानपरं भाष्यमेवमानं एतेनाचवतांगाभावेन वक्ष्यमाणरी
त्याऽस्याद्युक्तत्वादाह तस्येति आकारस्येति ध्यं। अस्य तदादिविधेः ननु तथापि शास्त्रीयोपसर्जनत्वाभावस्तत्रास्त्येवात आहात्र

384

शे॰टी॰ तिरुक्तपरिभाषायामित्यर्थः प्रसक्तिरिति येन न निषेधः स फलो भवेत् तस्याग्रहणमेवेति द्वंद्वं मूलं दूषयति एतदिति अत्र अतिखद्वायेत्य
२२४ त्र । न्वेतास्येवमिति शेषः वर्णग्रहणेपि तत्प्रवृत्त्यंगीकारे इति तदर्थः इत्यत्र इत्यादौ इहस्तद्वाये इत्यादौ न नूपायस्योपायां तए
दूषकत्वान्मूलमपि युक्तमेवात आह पदांगेति एवं च मूलमसंगतमेवेति भावः श्लोकप्रकारावश्यकतामाह अत एवेति न निर्वाहादे
वेत्यर्थः अकथनेऽस्यान्वयः । अभिप्रायेणेत्यस्य प्रवृत्तमित्यत्रान्वयः एतदिति द्वितीयशंकेत्यर्थः तं प्रत्यर्थो प्रवृत्तमित्येतद्विशदयन्दो
षांतरमाह किं चेति एतेन तत्प्रसाख्यानपरभाष्यमेव तत्र मानमिति प्रागुक्तमपास्तं दोषांतरमाह किं चेति परिनिष्ठितविभक्त्यास
मासेनाहार्थ इति प्रागुक्तव्याख्याने दोषमाह किं चेति अपि रूढरीत्या वार्तिकमतसमुच्चायकः मानाभावादिति फलाभावादि
त्यर्थः अतिदेशस्य कार्यार्थत्वात् परं परस्याकार्यमादाय तत्प्रवृत्तौ न मानमिति भावः विशेषं वक्तुं श्लोकप्रकारे भाष्यांतमतिमथ्या न रामः
हृयाज्ञाय इतीति उक्तमित्यत्रान्वयः अन्यथा शंकते दीर्घत्वे इति इत्तः प्राकृ नन्वेत्य पाठः अग्रेस्त्वात् तथैव भाष्यशैलीसत्वा २२४
त् नन्वनेनैव पूर्वत्रापि । समाधाने तदानर्थक्यमत आह स्थानीति अतिदेशनिर्विषयतापत्तेरित्यर्थः तमेवा तएकाहृयघषी

तिभाष्यंभाष्यद्वयंयुक्तमिति उक्तलक्षणत्वे एकोक्त्यैवनिर्वाहेद्वितीयकृत्यमनुपयोगी युक्तेरस्तु सत्वादिति यः पक्षोऽयं कद इति मम प्रतिभाति।
तेनमूलानुयायिनः शास्त्रिदं ङ्यादयः प्रत्युक्ताः सीरदे वाधुक्ते रसां गम्यं ध्वनयन्नाह नेति त्रय्येति सत्रे इ र्थः आहुरित्यनेन भाष्या
संमतत्वस्वरूपाऽरुचिर्बोधिता मूलादिकं खंडयति छत्रयोरिति पदस्य वित्वमिति तु तत्याह पदस्पेतीति अयं नैतत्सूत्रार्थ इत्याहुर्ल्सां
त्वेति ङ्मलीत्यादिः पपतिमाहात्रेति ज्ञस्त्रेति सूत्रे इत्यर्थः सिद्धांतमाहुर्हृच्छो दिति मतांतरत्वयुक्तमेव एतेन तथा शास्त्राचुक्तमपास्तम्
सिद्धत्वं पूर्वत्वसापेक्षमिति तदाह क्यप इति एक त्वोभयासंभवादाह घुंज इति यथाश्रुतमूलासंगतिं परिहरति [illegible] दिति परि [illegible] तिजस्त्रा
दिति परिशिष्टकाराद्याशयमाहे कान्व इति प्राचोक्तं खंडयति यस्त्विति तत्र सूत्रे प्रतिबंदी सर्वोपलब्धफलिकामभ्युपेत्याप्याहोपदेशे इति अ
त्रमते केचिन्मते उपेति ते उक्तेत भाष्यवृत्योरेतन्नाश्रितं मांस्य च ज्यादित्युदाहरणात्मासस्रपञ्चा तनेनान्यथासिद्धिं मत्वा मूले रात्तदु
क्तमिति शास्त्र्युक्तमपास्तम्॥ भाष्योदाहरणं तु वक्ष्यमाणमूलरीत्योपपन्नमेवेभावः तत्स्यतदभावासाधकत्वा [illegible] दाह पुंस्त्वेति मूलाशयमा
हस्त्रीत्वादिति तमेव विशदयति अत एवेति आदेरित्याद्वा तमाहात्रेति सूत्रे इत्यर्थः अतरा व सूत्रे च। आत्रे च। आपिद इत्यस्य सत्रे त्यादिःमा

त्रपदेन नित्यत्वव्यवच्छेदः प्राचां मतमाह तत्रेति तयोर्मध्य इत्यर्थः अप्राप्ते इति तत्र पूर्वव्याख्यावित्यत्र ह्रस्वग्रहणपक्षस्यापि भाष्ये
उक्तत्वेनाप्राप्तिः कथमिति वाच्यं तत्रैव पक्षे शेषपदमकृत्वा परत्वात् घिसंज्ञाया बाध इत्यर्थस्याप्युक्तत्वेनादोषात् अत एव ह्रस्व
घटितवाक्येनेयङि·ति सूत्रं निवृत्तमित्युक्तं पूर्वव्याख्यावित्यत्र भाष्ये निषेधादिति न च दीर्घवाक्ये इयङि·ति निवृत्तत्वात् तदंशे उभयत्र विभा
षात्वमेव कुतो नेति वाच्यं भावमात्रतात्पर्यकत्वाल्लाघवानुरोधेनाप्राप्तविभाषात्वस्यैवोचितत्वात् उभयकल्पनात एककल्पने लाघवस्य वा
क्ययोः साम्यस्य च सत्त्वाच्च अक्लृप्तकल्पनातः प्रतिप्रस[illegible]नातः प्रतिप्रसवविधौ क्लृप्तकल्पनप्रयुक्तलाघवमपि बोध्यं
रुवङ न क्लृदुत्वसांगत्यं ध्वनयन् कैयटविरोधं परिहृच्छादीति· आदिना अशान्त्यादिकैयट इति स्त्रीविषयार्थमित्यादिव्याख्यासामि
त्यर्थः ह्रस्वांशे इति ङ्याधमाप्राप्तिरूपोपक्रमानुरोधात् पूर्वव्याख्यावितिसूत्रे उपक्रमे अत्रानुवृत्तेयङुवङ्स्थानावित्यंशस्य निषेध
परतया भाष्ये व्याख्यानेन तत्र ह्रस्वग्र[illegible]हणपक्षे ङितीति योगविभागे ङि·ति नेयङुवङ्स्थानौ व्याख्योप् अस्त्री वा नदीसंज्ञा न भव
त इति कैयटोक्तेः निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकतया अत्रानुवृत्ततदंशे नित्यस्त्रीलिंगावित्यस्यावश्यकत्वाच्चेति भावस्तदाह तत एवेति तस्य

ह्रस्वमात्रविषयकत्वादेवेत्यर्थः अस्याङितीतिसूत्रस्यायुक्तत्वेपि सकलग्रंथासांगत्यायसिद्धांतमाह परेत्विति। एकदेशानुवृत्तेरयुक्तत्वात्
भाष्ये ह्रस्वघटितवाक्यस्याख्यावित्वस्य कंठत उक्तत्वाच्चाह यद्वेति अन्वार्थभेदबीजमाह शब्देति अत्र मानमाह अत एवेति उक्तार्थांगीका
रादेवेत्यर्थः अत्रच प्रमाणंबोध्यं नक्षेपु वार्तिके तद्व्याख्यानावसरे अत एवेति विशदयति एवंचेति तथात्वदुक्तौ चेत्यर्थः अस्यप्रवृत्त
सूत्रदीर्घांशस्यप्रथमलिंग त्वनेनाहान्वयेवेति कुतोवगतिदमुक्तं भाष्ये इत आह एव अस्य निषेधविकल्पकत्वासंभवादेव मूलेइतिभा
वः एवंसति कैयटस्य संकोचेन कृतं व्याख्यानमपफलमित्याह एवंचेति उभयत्र तयोरंगीकारे चेत्यर्थः निप्रम इति। उक्तरूप इत्यादिः नन्वे
वमुपक्रमविरोधोऽत्र आहेपेति एकदेश्युक्तित्वादविरोध इति भावः प्राच्योक्तं खंडयति यत्त्विति दीर्घेति तद्घटितेत्यर्थः सर्वत्र तयोस्त
त्वासंभवादत आह तदंतस्येति मात्रपदेन नित्यत्वव्यवच्छेदः नन्वेवं नेयङित्यत्राप्येवमर्थः स्यादिति तत्संभव एवात आह नेयङि
ति आक्षिप्तस्याक्षेपकेऽन्वयस्यैवौचित्यादाह नदेति इयङाद्याक्षिप्तस्येत्यर्थः तत्र मानं भाष्यमप्याह यस्यांगेति तावत्पर्यंत तस्या
गासंभवादाह तत्त्वाख्यायित्वस्येति तत्रांगाक्षेपकाभावादिति भावः तथा व्याख्यानफलमाह अत एवेति तथा व्याख्यानादेवेत्यर्थः सिद्धांते

शे०टी०
२२६

नन्वितियथेत्तंसेवमित्यन्नान्वयःतुवंत स्त्रिलिंगत्वेदोषमुद्भावयतिनंचेत्याइतिसामर्थ्यादाह स्वलिंगेति अपिना तत्समुच्चयः अतिदेशस्वभाव
सिद्धएवाममर्थइतिनाप्ततदतिदेशाइतिलाघवेनाहयद्वेतिननुयुक्तवंभावसत्वेइदंसुवचंनतदभावेइतितत्रपक्षेदोषएवातआ
हयुक्तेति आदिनालुप्ननुतावतापुंस्त्वइति एवेति कुतो नतदत आहपुंस्त्वइतिस्त्रेपुंसीतिधर्मपराभितिभावः एवंतत्रयुक्तव
द्भावेननिर्वाहेणेवेति एवंचप्रथमेतुक्तभाष्यसंगतिरितिभावः व्याचाहुरितिपाठः ननुशास्त्रीयलिंगत्रयस्यकेवलान्वयित्वे
नतथाऽर्थोदुर्वचोऽत आहयद्यपीतिलौकिकस्यासंभवादाहशास्त्रीयेतित्रपक्षेपितदभावएवेतितथार्थेपिनैवसिध्यातद
सांगत्यंतदवस्थमेवात आहमन्वेतितितिस्वरकुंज्येत्राह्मणापेत्यादावित्यर्थः एवमनन्यतदृष्टांते[illegible]पक्षमादेवमितितद्व
द्वित्यर्थः अत्रेतित्रयत्रेत्यर्थः ननैवमुक्तभाष्यविरोधोऽत आह भाष्येइति कैयटादिमतेऽयमपिदोषइत्याहविंपत्तितत्वि
कल्पाभावापत्तिः परंतत्रेतिशेषः एवंचतत्सद्धस्वत्विति विशेषणासंभवइतिभावः भिन्नान्येवसूत्राणीतिभ्रमनिरासायाहेदुन्द्या
दिति अप्येपि [illegible] सूत्रद्वयमित्याहाभ्यामितिननु संनिपातपरिभाषयाषणनस्यादत आह संनीतिबहुव्रीहौपुंवद्भावेनेष्टसि

राम:
२२६

389

ह्वेराहततीयांतेनेतितिसृभिर्भार्यइतिविग्रहः अतएवसनरूठइत्याह भार्यइति एतेनोक्तरीत्यासिद्धेदंफलंसदूष्यत्रिप्रियद्वस्यादि
तद्धूदंतोदज्ज्यादयःपस्ताःएदेशेनेति अजादिविभक्ताविति भावः वस्तुतस्तत्रैवस्वरितत्वंनतत्र अन्यथा अचिरश्चेत्येववदे
देवच योग्यतयैवतत्कस्यनसिद्धात रक्ष्यार्थमेवेतिवाध्यंतदाहेतिदिगिएतेनतथा राश्याचुक्तमपास्तंननुरस्यगुणादीना
मिवनुदोप्यपवादत्वमेवयुक्तमितिकथंनदंशेविविप्रतिषेधोऽतथां आहत्रेतिवार्तिकेइत्यर्थः मूलमितिनिषेधेनतदपवा
दत्वाभावस्यज्ञापनादितिभावः स्त्रीत्वेइतितद्रूपार्थविशेषश्चविभक्तिसंज्ञाचैतदुभयनिमितकेत्यर्थः एतेनेत्यस्यार्थमाह
तद्भूति अस्मादित्यर्थः अर्थेति अर्थसंज्ञोभय कृतेत्यर्थः अस्यतत्वमाहान्वयेतितदाश्रयणेइत्यर्थः आमीत्यस्यत्रयादेशेइत्य
त्रान्वयः संज्ञाचार्थविशेषश्चैतदुभयानपेक्ष्यः। इदमपिविशेषापेक्षस्यबहिरंगत्वमभ्युपेत्योक्तंवस्तुतस्तु तदपीनेतिसविशेषमा
हवस्तुतइतितत्रादौविरोषमाहस्वरूपेणेत्यादिनाएवतीत्यंतेनमूलंदूषयतितज्ज्वदितिएतेनप्रागुक्ताव्याख्याचुक्तमपा स्तंअ
श्रुतत्वान्नागीविशेषणंकिंतुतत्त्वात्तयोरेवेत्याहस्त्रीनिष्टेति अन्यथाऽतिव्याप्तिरित्याहत्रीतिननुएवंसप्तम्येकवचनस्य।

२६

शे०टी० २१२ म्यपित्रयादेशापरिरत आहतत्विति त्रेस्त्रयइत्यत्रेतात्पर्यः स्त्रीष्टसंख्यायांवर्तमानत्वेपिअंगस्यस्त्रियामद्धतेराद्धांगेति आदेशे
मुपपादयतिप्रियेतिन्यायेनेतिति स्यादेशात्पूर्वमितिशेषः पुनरितिसमासादित्वादिः पदांगाधिकारेतदंतविधेः सत्वादाहतदंते
तित्रिशद्धांतत्वात्प्राप्तइतिशेषः नन्वेवंकथापतिरत आहततइति पूर्वदेस्त्रियाः पुंवदितिपुंवद्भावोपिवोध्यः नचत्रनुमः परत्वा
तिस्यादिशेसकृद्गतिन्यायेननुम् नस्यादत आह अत्रेतिनन्वेवमपिरादेशेतद्धाधउच्चितोऽत आह नवीतिभाष्यरीत्येवाहसाम
तिजयत्त्रबीजंध्वनयन्नाहमतेति नन्वाप्यत्वं वहिरंगासिद्धमत आहवहिरिति अनित्यत्वादितिएतेनसंनीतिरप्रस्यादित्यपास्त
लिंगविशिष्टेत्यस्यानित्यत्वमूलकमिदमितिग्रंथासांगत्यायाहयुवोरनेति तदितिलिंगविशिष्टेतीष्टेतीतात्पर्यः प्रतिपादितमिद
मादौभावंप्रकाशेलोपइतितथाचनपूर्वांतवत्वाशंक्यपित्यपीति अतएवलक्ष्मीर्लक्ष्मीहरिप्रियेयद्धिरूपकोशः ननुसमस्त राम २१२
त्वात्कथमेकदेशानुवृत्तिरत आहस्त्रीतितत्रैवस्वरितत्वकल्पनात्व्यवहितत्वाददीत्यर्थःफलाभावेनसामर्थ्यादीहस्त्रीश
द्देतिआदिनावर्णघटितवाक्यार्थः ननुएवमपिप्रसज्यप्रतिषेधेदोषएवात आहप्रसज्येति। स्वादिनाऽसमर्थसमासः तत्रपूर्ववाक्येअर्थो

391

तरायाहवागितिकर्मणीतियोग्यत्तयाक्षिपाऽन्वति आवश्यकयथाश्रुतमूलयोजनेसंभवति फलितपरतपायोजनंशाब्दिकंदंड्यादिकृतमयुक्त-
मितिसू॰ चयन्वाहस्यानेति आस्यानेति अस्त्रीति पर्युदासलभ्यमाहसाचेतिव्याख्येतितयर्थैनेयड्॰वड्डोरस्त्रीत्येवतत्संबंधिनावीदूता वि
तर्थेतस्यान्यादेशादेशसंबंधसांतरंगत्वेनलाभेसिद्धेस्यान्सहणात्तथाऽतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहेरित्यर्थः अन्येयड्॰वड्भ्यामंगाक्षेपा
दाहयत्रेतियच्छब्दविषये इत्यर्थःक्वचित्वयोगेऽतरावेह शार्ङ्गरवीकारादेव एवतस्यफमुक्त्वा तत्र मानमाहतदुक्तमिति पूर्वव्याख्याविति
सूत्रेइत्यर्थः प्रथमलिंगेत्यस्यप्रत्याख्यानमनयैवेतिषष्ठ्यस्यदोषइतिशेषस्तमेवाहयणितिद्वितीयेकवचनेनदीकार्याभावादमीतिनच्छेदइत्याह।
मीति अर्थांतरेवक्ष्यमाणत्वादाहभवत्त्पमितिएतेनबहुव्रीहिरूपमिति शास्त्र्याद्युक्तमपास्तं।इयङिति अव्ययत्वेस्यात्यादिःकुवितिनपुंस्त्वेतितन्त्रत
यार्थकेपुंसःपुंसएवहि इति भावसमासास्त्वेतियथाश्रुतेत्यादिःतदुक्तंदोषमुद्धरतिमाष्पेदेतियथंगत्वामस्तथाप्रागुक्तकंत्वयामनादिकमि
त्यत्रद्वंद्वतरमानाभावःएतेनतथाशाब्दिकंदंड्याद्युक्तमपास्तंतवादेतिदिशेति अत्रमतेपुंसिनदीत्वाभावएवेतिविशेषायहस्त्रियामिती
ति अनदीत्वादितिएवंन्वोभयत्रतुल्यंरूपमिति भावःगतिसमासोयमितिशाब्दाद्युक्तयसंगत्यायाहेदरातितेनतथाव्याख्यानेनतत्रापि

पो०टी० २१९ सर्वसंग्रहायाह सर्वेतिमेतेतिच्चतियदमेतत्पर्थः उक्तरीत्यायसांगस्येयुवावितिभाषोक्तरीत्याअ वांतरविशेषइत्यर्थः अमापाहतुक्ष्मीति
माग्वदाहस्त्रियामिति अपिनाऽवपवसमुच्चयः शेषस्त्वितविशेषमाह पुंसित्विति अपिनाद्वितीयसमुच्चयः विग्रहद्वयसप्रक्रांतत्वादाह
सुष्विति अतएवाघेभतांतरेऽनुक्तत्वाद्दाहेहूरो इतिमूलेवहुव्रीहिरित्यादहकेइतिमाग्वदत्रनेत्याह स्त्रीलिंगेतितथैवोक्तत्वादितिभावः
मतद्वयेपीतिवोर्ध्वंतत्रत्तयोर्मध्ये। अन्यत्रमूलहृदाघुक्त्यसांगत्यापाहतदंतेतितपः लक्ष्मणः मनोरमादिग्रंथ्यासांगत्याह विरहेतिदं
ड्याघुक्ताक्षेपादेरसांगत्यापसिद्धांतमतेनाहेतरेतिसिद्धेइतिएवंन्नवानुवृत्तिः सिद्धेतिभावः पुनस्त्वापपत्तये आहणग्रहणइतिन
भूसुधियोरितिनिषेधात्सूत्राप्रासेराहद्देतिति ननुतत्रतदभावेपिस्त्रियांङ्यंतप्रयोगोचिंत्यमितिकथंवर्षाभूरित्युदाहृतमतआह
शिलीतियादवानुरोधेनाहवाह्वादीतिमूलादिदूषयतिअन्येत्वितिअमरानुरोधात्‌ाहनित्यमेवेतिनन्वेवंवर्षाभूरितियादवस्यकागतिर
त आहमेकयामिति अन्येत्वित्यादिसूचितामरुचिंतत्रध्वनयन्मूलाशयमाह गोरेति आदिनावाह्वादित्वंननुनंतरस्येतिन्यायेनङीयएवनिषेध एम: २१८
उचित इतिकथमुभयनिषेधोऽत आहस्त्रियामिँ अभिव्यक्तेतिन्यायेनाह प्रसिद्धत्वाच्चेतिचतस्त्रोरिति शेषष्टीकेचित्कौस्तुभकारादयस्त्वे

त्रि

तो स्व

यदादिसकलग्रंथासांगत्यापादकसूत्रादिष्विति ॥ इत्याजंताः स्त्रीलिंगाः ॥ अतोंगादिति उपपादयति अत इति सिद्धांतमाद्यमितीति अतए
व वैषम्य बीजाभावेन तदापतेरेव एतेन ग्रंथा मनोरमादिसकलग्रंथानिरस्तादाहेतिदिगिति यस्पनग्रहणं सूर्यग्रहणा तदाह व्याख्या
नादिति मनोरमादिसकलग्रंथासांगत्यायाहेतरएवेति गौरादिष्वानङ्गीषिसिभावः वार्तिके आहोऽङ्ङितिनासभाषीति पाठः सिद्धेः व्यावृतिसि
द्धेः धर्मिग्राहकमाने नयेनानुबंधेन सानुबंधत्वं तदनुच्चारणेएव निरनुबंधकेतिप्रवृत्त्याप्रकृतेऽभाव्यासाहचर्याश्रयणमित्याहव्याख्यानादि
ति अत एवैकैक शब्द इति प्रयोगसंगतिसूत्र. तानीत्युपक्रमान्न पुंसकैकशब्दाच्छसंज्ञत्वं तस्तत्त्वापर्यायोपायमाहेदित इति सर्वेतिउगित्वा
मित्यत इत्यादिः हेतु सूचितमत्रैव प्रसंगाद्दाहरिष्यतीति अत एव तत्तस्या भावत्पादेत्रभावेऽर्थासंगतेरहकर्मणीति नन्वेवं लिंगानुशास
नविरोधोऽत आह घत्रेति लिंगस्य लोकाश्रयत्वात् अत एव संवं धमनुवर्तिष्यते इति भाष्यप्रयोगसंगतिः भावप्रत्यविषयमेवेदमिति
तु नमांसभक्षोऽस्येति कर्मणण्सूत्रस्थभाष्यप्रयोगात्सूत्रेदस्पष्टत्वे नङ्इत्युत्पसांगत्य माहदेतीति प्रचीनग्रंथासांगत्यायसिद्धांतमा
हपरेत्विति तस्येति कैयटस्येत्यर्थः यत इत्यादिः इत्यर्थः सूत्रस्याभिमतः पंचमीति इति तथ्यात इदर्थोऽभिमत इति शेषः तत्रग्रंथेति

प॰ १५।५।

शे० टी०
२१९

कैयटग्रंथेत्यर्थः भाष्यार्थे शंकते नन्वेति एतदर्थैकेपदाभिमतार्थलाभार्थं अन्यथाप्राप्तेरेवाभावेन तदानर्थक्यं स्पष्टमेव॥ एतदिति॰ प्र
क्रांतसर्वादिसूत्रभाष्येत्यर्थः सः उपसर्जनप्रतिषेधारंभः तदितिसर्वादिसूत्रभाष्येत्यर्थः प्रसंगादाह त्यदादेति अ तो विशेषमाहास्थी
तितस्यात्तद्धि अर्थद्वारकं विभक्तिविशेषणं वैलक्षण्यबीजमाह व्याख्यानादिति लक्ष्यानुरोधादित्यर्थः प्रत्यासत्तेराह नुमेति ज्वलंतेति
तत्तत्स्वरूपं यत तच्छास्त्रं तन्मेदादित्यर्थः प्रत्यासत्तेराह नुमेति ज्वलंतेति तत्स्वरूपं यत शास्त्रं तन्मेदादित्यर्थः अपि नाज्झरसप्रत्यासत्त्यना
श्रयणेनाहके॥ विविति उभयमप्यसंगतमित्याह त्रेति इति उभयं महदंशेऽदोषादासांतेति तस्यागांगारोत्र त्यितताकाक्षत्वादाहय
द्वेति परिभाषावश्यकत्वमन्यत्र स्पष्टं एतेनैतथा मिश्राघुक्तमपास्तं ननु पृषोदरादिगणपठितवचनेनैव तत्सिद्धिरत आह मांससे
ति एतेन तेनापि सिद्ध्या अत एवेत्येवासंगतिरतः सोपपथ इति भास्करोक्तमपास्तं अभिमानग्रंथमानपदसूचिता रुचिस्तु दोषद्वयरू
पा प्रागुक्तैव सुखेन साद्दृश्यं मलुमते तस्य छसादिपरत्वमिति एतेन मूलं तदनु पापिदं ज्याघुक्तं चापास्तं तथोक्तेः फलमाह भाष्ये
ति नपुंसके इत्यर्थः आघजंतमित्याह क्लीववदिति एतेनार्थवदित्यतस्तदनुवृत्तिरिति शास्त्राघुक्तमपास्तं धातुतिङंतादेति त्वासं

राम:
२१९

भवादाह सामर्थ्यादिति ननु सिद्धांतेऽधिकरणशक्तिरूपस्य संसर्गतयाऽन्वयात्तस्य प्राधान्यमस्त्येवेति तथापि दोष एवात आ
हविभेति· एतेन ज्ञानेभ्यद्रुत्यादौ ह्रस्वाभावो व्याख्यातः असिद्धवद्धिरिति तु न निर्वाहः तावतापि तत्त्वानपायात् ननु प्रथमास्थले
प्रकृत्यर्थान्यार्थाभावादिदमुभयमप्यसंभव्यत आह प्रथमेति अभिहिते प्रथमेत्यादि सिद्धांतवार्तिकानुरोधेनाह अन्येति तत्त्ववि
भक्त्यर्थं तस्याः शक्तेः तत्रापि कश्चिद्विशेषमाह कांडे इति तस्याप्रथमार्थस्य तथा व्याख्यानफलमाह श्रीपाणिनि चिंत्येति नामधातोति
ङि: क्रियावाचकत्वेन नपुंसकत्वाभावात् माधवमिति अत्र नुमिदि लोपः स्यात् सुलोकार्थे भाष्यसंमतिमाहात एवेति॥ विशेष्यैक्या
संभवादाह प्रवृत्तीति शब्दस्य प्रथमोपस्थितेरहस्यामानान्विततावतापि पीलुशब्देऽनिर्वाहादाह समानार्थ इति एवं सत्यादौ वैयर्थ्य
तु नक्लीववस्तु शब्द समानार्थत्वस्य पदार्थे शब्दत्वेन वस्तुशब्द इति प्रसंगवारणार्थत्वात् चरमवर्णानुपूर्वीतोपस्थितेकत्वेने
वेति न सुब्वादौ दोषः किंच प्रत्यासत्त्यैव क्लीबोपि दापच परत्वावेति न शंकेवेति बोध्यं तेनवद्धको नपुंसकस्येति प्रकाशादिग्रंथा
सांगत्यायाह पंचेति नुमृह्रस्वयोरिति मनोरमादिसकलग्रंथासांगत्यायाह ह्रस्वनुमोरिति यद्यपि पुंवदित्यभावातिदेश

२९

शे०टी० २२० स्तथापि त्वादौ पुंसि विहितस्याभावस्यातिदेश्यस्याभावात् अनंतरे इति न्यायाश्रयणेनैतेषामसिद्धेः ऽतिदेशवैयर्थ्यापत्त्या तन्न्यायाश्र
यणाच्च ह्रस्वनुमो निषेधांगीकारे गौरवाच्चाह क्लीबत्वेति न चैवं तन्निषयेति स्वरनिषेधापत्तिः भिन्नकर्तृकत्वात् विषयपदे विभयुं
सकृत्वाभावेपि तत्सत्वांगीकाराच्च प्रतियादितं चैतन्मावप्रकाशे स्पष्टं चेदमीचद्विवचनेऽर्थः त्वत्रैकेपदे तदाहेतत्सूत्रेति अस्थिदधीति नुमो
पवादोयसत्पंत फलं भाष्याद्यविरोधायाहन्निवतुरोरिति न्कौस्तुभादिसकृतग्रंथ्यासांगत्यायाह तिस्मितितस्य यत्नत्वापाह नि
पेति तन्नशास्त्रेत आहांतोदात्त इति स्यादिति तत आहानुदात्ते चेति नन्वेवमस्थ्यादीनां नविषये त्वाद्युदात्ततया तानुदात्तत्वेनांतरतम्या
त्वासानुदात्त एवोच्चारणीये उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं भविष्यतीति ज्ञापितेपि न चारितार्थ्यमत आह परेति अपिना तत्रानुदात्तसमुच्च
यः लोपाभावपक्षे आह दध्नीति तत्स्वरकेति उदात्तस्वरकेत्यर्थः एतेनान्यथा सकृत्प्राचोक्तमपास्तं तदाहेति दिगिति अत्रापि अस्थि
दधीति सूत्रेपि तच्च नपुंसकस्येति च उत्तरीत्या आह गत्वेति नोऽतिद आञ्चाह्मण्येतित्त त्रङीसुनसंनीति विरोधात् बहिरंगतयानङोसि ते रामः २२०
द्वत्वाच्च अनेन भाष्यपातिदधैतेव पाठो न तु सियदधौति तत्रापि बहुव्रीहिर्न किंतु तत्पुरुष इति तथा प्राचोक्तं चिंत्यमिति सूचित

397

मितिस्पष्टमन्यत्रशोभेति लाघवानादरेण प्रयोगः एवमग्रेपि पुंवदितिइयङ्सिद्धिः प्राग्वत्॥ शाश्वती यत्कमविवक्षया आह मकरंदेति नन्वेवंम्
लेन्यूनताऽत आह मृद्वीकेति तत्र माह सन्वेति तन्नूक्तरीत्यैव सिद्धे भाष्यासंगतिरत आह भाष्य इति लिंगान्वयः क्षीरवास्विति तथासति वि
शेषानिघ्नत्वादाह नपुंसकेति तन्न प्रसिद्धत्वात्तथैवसंभवात्तात्पर्योच्चतस्यैव ग्रहणं नतु तस्यात एवामरविरोधोपि नेति भावः एतेनो
क्तभाष्यबलान्माक्षिकवाच्यपि नित्यनपुंसकलिंगः शाश्वतस्य तु प्रमाद इति प्राचोक्तं मधुश्चैत्रो मधुमद्यमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदेन
भाषितपुंस्कत्वान्न पुंवदिति शण्खिदङ्ग्राघुक्तं वापास्तं तदाह हेतिदिगिति ननु सूत्रेऽपाठात्कसादोवेति कुतोऽत आह मांमिति अं
गाधिकारे तदंतविधेः सत्वेन तद्वतेपि तज्वलमाप्तेराह पूर्वेति नन्वेवमयंदोषः पूर्वविप्रतिषेधपि तुल्योऽत आह सकृदिति पूर्वविप्रति
षेधसामर्थ्यादित्यर्थः अयं पूर्वविप्रतिषेधः नापतितस्तदभावापत्तिः न नूदाहरणस्यानादरे विरोधोऽत आहाहोदेति आहुरित्यरुचि
बीजं तु तुल्यानुरोधे नव्यवस्थितयोर्मध्ये नित्यत्वस्योक्तरीत्योभयोस्तुल्यत्वेन पुनःप्रसंगन्यायिन पूर्वविप्रतिषेधवचनापेक्ष
यासकृद्गत इति न्यायेन तदनारंभ एव लघुरिदमेव सूचयितुं सकृदिति सामान्यत एवोक्तं किंचाद्यत्वे तदुक्त्यैव निर्वाहात्तयो॥

३०

शे०टी० २२१ दाहरणेभगवतोऽग्न्यानसेप्येवमुक्तत्वाषाताच्चायुक्तमिदंकिंतुतयोदाहरणपरभाष्यप्रामाण्यात्पुंवत्त्वेक्षेप्यनभिधानेनतज्ज्वला
भावइत्येवकल्प्यतानान्याप्यायतेभाष्यकृतासूत्रत्रयस्यप्रत्याख्यानायाश्रितस्यशब्दानांनियतविषयकत्वस्यसूत्रारंभेप्यावश्यक
त्वद्योतनायपूर्वविप्रतिषेधवार्तिकेतदुदाहृतंएवंचसर्वत्रतज्ज्वलद्भावविषयोपुंस्त्वेनचोदेतिन्यायातस्यनोकोऽर्थ्यस्त्रियादाहृतेतत्पस्सा
भिप्रायमुदाहृत्यइत्तीतिबोध्यंअत्रसुत्तुशब्देनिमित्तैकैकमेवपुंक्लीबयोरितिशेषःपुंवत्त्वपक्षेआहपुंवत्त्वेइतिनुमेतिअक्लीबत्वेनत्यादिः
नलुमेतिप्रियतिसइतिभाष्योदाहरणेनानङ्विषयेनत्नुमेतत्पसनित्यत्वांगीकारादितिभावः।ऋतोङीतितुअसर्वनामस्थानत्वान्नआ
दिनापोषणंतस्याप्राप्तेएदहृस्वस्येतिधारयेयइतिअतएवनिर्देशाद्विशेष्यस्यपूर्वनिपातःताताक्केवचनमितिशास्त्रिदंडपाद्युक्तस्संग
त्याघाहसोत्रमिहिंचित्यादितिचित्पादितिएतेनइघटितप्रतीकधारणंदर्णदंड्यादेरप्राप्तंसूत्रारंभफलमाहेत्वामितितत्रोभयसा रामः
हस्यसतिआदिनेवर्णादिःयथासंख्येऽनिष्टापत्तेराहययेतिननुकेषांचिन्मतेह्रस्वस्येचःसत्वात्सएवस्यादतआहह्रस्वइतिसवत्रतच्छा २२१
सामात्रविषयइतिभावः।एचोश्चोत्तरभूयस्त्वादितिवार्तिकानुरोधेनाहनवेतिआहुरितिभाष्येतत्प्रत्याख्यानंतुवार्तिकानुरोधे

नेत्यारुच्चिराद्धुरित्यनेन न सूचिता अभ्युपेत्याह निर्दिष्टेति वस्तुतः सैव नेत्याहालेकृतेइति तद्विषयेनुद्विषये एवं सति सुपि चेत्येव दीर्घ इति
नेत्याह नामीतीति अत्रारुच्चिर्वीजंतु दीर्घविषये तदप्रवृत्तावप्यत्रानित्यत्वात्तदप्रवृत्तौ न मानं अनभिनिर्वृत्तस्येत्यादिप्रसक्तस्यैव न जातस्येत्या
दिभाष्यमपि अत्र विरुद्धमिति एतेन मनोरमानुयायिशास्त्रिदंड्यायुक्तं निरस्तं अन्यत्र प्रसक्तदोषवारणमनयैवेति प्रतिपादयितुमा
ह ग्रामणीति इदं दूषयति पक्षेति अन्यथोभयोर्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव अजंतत्वेति प्रातिपदिकेत्यादिः एवंच करीत्यातद्वारणे भेदमभ्युपेत्या
क्तं वस्तुतः स एव नेत्याह किंचेति अन्यथोभयोर्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव अजंतत्वेति प्रातिपदिकेत्यादिः एवंच करीत्यातद्वारणे भेदमभ्युपेत्योक्तं
वस्तुतः स एव नेत्याह किंचेति अत एव तस्या अपि तदर्थत्वादेव विचालो नापाः तत्र शंकते नचेति तत्त्वमुपपादयति अन्यथेति
तत्त्वाभावे इत्यर्थः अपिना दाक्षिरिसंग्रहः एवंच वर्णाश्रय इति विशेषणवैयर्थ्यापत्तिस्तदाहान्यत्रेति च द्योताहाविल्सर्थः। नन्वेवंकु
न्मेजं इति सूत्रभाष्यविरोधोऽत आह ग्रामणीति षष्ठीतत्पुरुषः अपिरुक्तसमुच्चये इत्यादौ तद्विषये तस्यत्वंचोक्तहेतु तद्वपादे
वेत्याद्यन्यत्र स्पष्टं तरपे ह्रस्वत्वमिति॥ इत्यजंता नपुंसकलिंगाः॥ त्रयाणामनुवृत्तौ वाक्यार्थमाह हल्लीति एहेन पदस्य चरमा

३१

शे०टी०
२२२

वयवस्य हस्येत्यर्थ इति शास्त्रक्रमपर्यन्तप्रक्रियाघटकत्वेनाह उस्त्विति आदिना लेट् इत्यादि वृत्त्या घटककाक्यतया आह ददादीति व्याख्या
नादिति वक्ष्यमाणमाष्यमूलकाद्ध इत्यादिकृत व्याख्यानादित्यर्थः अभिप्रेत्येत्यनेन निर्वीतवाच्यार्थत्यागरूपोक्तोर्थेऽरुचिर्बोधिता
द्यत्वेति घुगादावित्यादिः। धातोरिति धातोः परतीत्यर्थः॥ नन्वत्र न्यासे दुहेः ठत्वं न स्यात् वा उहेत्यनेन न तु घत्वस्यैव विधानात् तथा
च भाष्यमयुक्तमेवात अदुहे स्त्विति तु वैलक्षण्ये समुच्चयार्थक वा शब्दे न ठस्य समुच्चय इति भावः अपिना घत्वसमुच्चयः अनु
वृत्त्यान्वत इत्याभः तदाशयः भाष्याशयः ध्वनितत्वं तत्राद्यपक्षे ध्वनयितुमन्यपक्षेऽर्थमाह। तत्रेति। अन्त्यपक्षे इत्यर्थः फलांतरे
ति। अदादिव्यावृत्तिरूपफलाभावेनेत्यर्थः। असिद्धे तत तदादिभिन्नविषये ठत्वस्यैव प्रवृत्तेरिति भावः नन्त् अनुवृत्तददादेरिति पदं वृत्ता
द्येकवाक्यतयेति भावः। नन्वनुसामर्थ्यात्तथार्थसंभवेपि पूर्वत्र नदादिव्यावृत्त्यासाफल्यात् एवं च पादलिङिप्तादोवक्ष्यमाणवे
यधिकरण्यान्वयेपि घत्वाभाववत् त्वमपि न स्याददादेरिति निषेधादत आहार्थेति च स्वर्थे एवं ततद्वक्षकं उभयत्र तथार्थक
रणफलमाहात्म्य एवेति धातुत्वसंपत्तये आह नामतीति। नन्वेवमपि नदामलिङ्कोव्यावृत्तिरुद्देशोपदेशयोः संकीर्णत्वेनोपदे

रामः
२२२

401

षिकत्वस्य धातुत्वस्य चसत्वादिति वाच्यं दादेरित्यनुवृत्तिसामर्थ्यादत्र तयोर्भेदस्यैवांगीकारादिति भावः प्रकृतमाह एवं चेति तत्र तयोः
सिद्धौ चेत्यर्थः तेदे के ति तत्पक्षे केत्यर्थः उचितेति अन्यथा फलभेदेन पक्षभेदस्यैवासंगत्वापत्तेरिति भावः। नन्वेवमग्निमसर्वभा
प्यासंगतिरत आह तदनंतरमिति घत्वस्यासिद्धत्वादिनिवृत्तमित्यतो कथं या नंतरमित्यर्थः भाष्य उक्तमित्यत्रान्वयः अज्ञानद्
त्वस्य शंकयामित्यत्रान्वयः नन्वेवं शंकायोज्ञेन प्युतरमति व्याप्तिवारणायावश्यकत्वात देववाच्यमत आह होका वहतीति हृत्य
र्थमिति तथा चाधोगित्यादि सिद्धिः नन्वेवं दोग्धेत्यादि स्यादत आह दोग्धेतीति तत्र भाष्येहानावेति लक्षणयैव निर्वाहात्
अन्यथा ऽधोगित्यादौ घत्वप्रवृत्तिरूपफलांतरसिद्धये नैव सूत्रे तस्यावश्यकत्वेनोत्तरत्र तदावश्यकत्वप्रतिपादनस्य निर्वी
जतापत्तिस्तदाह तेन चेति। तेनापीत्यर्थः। वस्तुतस्तु दादेरिति वर्तत इत्यस्यानोक्ताशयः अग्निमग्रंथानां दुर्बीजत्वापत्तेः
किंचित्यं असिद्धत्वेनाशंकायामपवादत्वेन समाधायार्थवत्पाद्युक्तं भाष्ये तयोः पक्षयोरयं भेदः पूर्वत्रासिद्धत्वमूरीकृत्या
पवादत्वेन समाहितं वासिद्धशास्त्राबाधायप्रतियोगं तदुपस्थानादिततत्र वारं भाद्धविकल्पोस्तु अत्याप्रकरणबाधस्यैवयु

शे०टी० कत्वेनोत्सर्गापवादयोर्विकल्पायोगात् वा द्रुहेत्यत्र द्रुहग्रहणानर्थक्यापत्तेश्च तस्माददेतदसिद्धत्वाद्वत्वेन तदानर्थक्यापत्तिरिति
२२३ तदपवादत्वमस्य युक्तमिदानीं तु मूलभूतासिद्धत्वादेरभावः प्रतिपादित इति तथाहि हो ढ दादेरित्युक्तिमात्रेण वाक्यार्थद्वयाश्रय
केनापवादत्वान्यनिषेधप्रकारेण शंकासमाधानेप्यसिद्धत्वं निषेधद्वारा विपरीतमपवादकल्पत्वेन पर्यवसितं न तिरस्तस्वीकृत
मेव नामध्यात्तुद्रामलिराद्यर्थमाद्यमावश्यकं नेति न पूर्वसमाधितो वैलक्षण्यमतोन्ये दादेरित्यनुवृत्तिः कृता तथा च भिन्नविषय
त्वान्नापवादत्वं न वा तत्कल्पत्वं नाप्यसिद्धत्वमिति ततो वैषम्यास्फुटमेव यद्वोक्तशंकायास्तथोक्तिमात्रेण समाधानेप्यनेन यथान्यापास्तीय
एवार्थोनार्थान्तरमिदानीमिति स्पष्टंबोधनाय दादेरिति वर्तते नेति निवृत्तमित्युक्तं यद्वा पूर्वसूत्रे इदादेरित्यत्र बहुव्रीहियुतनञ्स
मासन् षष्ठीतत्कर्मधारययुतनञ्समासात्पञ्चमी आद्येपि किं व्यधिकरणो बहुव्रीहिरुत समानाधिकरणः तत्र नाद्याद्यः गमका राम:
भावात् आदिपदस्यावयववाचित्वेन प्रसिद्धत्वाच्च आद्यं तेदादेरिति कस्य विशेषणं न धातोस्तस्यासत्वात् न पदस्य झल्घटितवाक्ये २२३
तदसंबंधात् द्रुहादेर्धातुरनुकरणेऽभेदविवक्षायां द्रुह् भवतीत्यापत्तेश्च सकृच्छ्रुतस्यांतपदेन क्रमसंबंधत्वाच्चाचेतो मानाभावा

ह्रस्व

च्चनाप्लिह्रस्वदस्यस्थानवयवत्वात् आदिपदस्यनत्वेनप्रसिद्धत्वात्तथाचकर्मधारये आदिभूतदात्परस्य ठत्वंनेत्यर्थः पर्यवसितः एवं
ह्रिदोग्ध्याधुगित्यादीष्टसिद्धावपि उक्तन्यायेन दंदग्धि अगित्यादीनामसिद्धिरघोगित्यादौ ढत्वापनतु न तत्प्रवृत्तिर्ज्ञापकादित्याहा
त एवेति प्रवृत्तौ तदापत्तौ आनापत्त्या अभ्याहाणा नैतेज नड्त्वस्य तु न तद्रूपमित्यन्यत्र स्पष्टं एवं मूलोक्तार्थाङ्गीकारे कैयटप्रणास्वा
धुक्तिं खंडयति न चेति तत्र दंग्ध्याधुक्तदोषासंगत्यादाह हक्रत्वमिति आदिनो हयवरदसूत्रस्थस्यायं रेफो यवाभ्यामित्यादिभाष्यपरि स
ग्रहः प्रदेशेष्विति यतइत्यादिः तत्योद्दिदि तन्द्वावीतितं त्राचाश्रयणेनेत्यादिः इत्यादौ अनुवादे अत्र पक्षे वर्णसंज्ञापक्षे अत एव पक्ष
योः समफलता अत पक्षे तत्रस्थ ठे दोषपरिहारो चनोक्तो भाष्ये फलांतरसप्याह तेनेति तपरत्वात् तद्वारणं कैयटादिकृतं तु न युक्तमि
तिस्पष्टभावप्रकाशे अस्य फलांतरमप्याह न एवेति तन्द्वावितत्वाश्रयणादेवेत्यर्थः दंग्ध्याधुक्तिं खंडयति समानांगेति तुल्ययुक्त्या
भाष्यमुपलक्षणमित्याह नसंप्रेति तत्र शंकते नचेति एवं तदप्रवृत्तौ सूत्रं तु दीर्घविषये उक्तरीत्या चरितार्थमिति भावः अत एवाक्ष
घूशब्दस्य नपुंसके ग्क्षघु इत्यादौ हल इति दीर्घो न तपरत्वेन वारणं त्वयुक्तमेवेत्युक्तं तदाहेति दिगिति यत्नलाघवायाह हद्व इति

३२

पी०टी० ननुतत्रहलइतिदीर्घेणेष्टसिद्धिरतआहातन्वाचीति।एतेनतथाशाख्याद्युक्तमपास्तंमूलेटित्वफलमुक्तमितिसूचयन्नाहहो
२२५ ढइति।एतावतासर्वरूपसारूप्यमितिनेत्याहानेनेतिशुद्धभसंज्ञायाअनाक्षेपकत्वादाहांगर्भेतिअंगसहितभसंज्ञाबोधक
पदाभ्यामित्यर्थः।एतेनापरनिमितकत्वात्कथंस्थानिवत्वमित्यपास्तंमूलेविजुतःस्वारस्यमन्योक्तमसंगतमितिध्वनयन्विचोऽ
सार्वत्रिकत्वान्मूलासंगतिंपरिहरतिविजितिनन्वेवंसंप्रसारणापतिरतआहवव्यादीतिनन्वेवमपिपश्चांतस्यात्णिलोपस्यस्था
निवत्वंतुक्वौविधिमितिनिषिद्धमतआहप्रतीतिग्रहणौचित्येनतेनद्वितीयप्रकारेणआद्येएकस्यैवपक्षस्योक्तत्वादादृकाम्यजि
तिएतेनैतदर्थंण्यंतात्क्विपोऽनभिधानमित्यपास्तंविग्रहस्याच्छंदस्त्वादाहलौकिकेतिबहुश्वेत्यत्रतदननुवृत्तिरितिभाष्या
कृतंतकश्रमः।तस्यनुमः।नन्वेवंतुमाऽविकृतरूपश्रवणार्थंतपाःनाङ्गांस्तत्रेत्यात्वरूत्वमपिनस्यादतआहानङ्गानितिननुसो रामः
सौस्तद्वीपपक्षे।तस्यासिद्धत्वेपिनेष्टसिद्धिरतआहह्वस्यानीतिननुविषयेकोऽपवादत्वमितिनावत्तथाऽतआहाविषयेतिसि २२५
द्धांतमाहप्रत्ययेतिध्वनितमितितत्रहिआद्यप्रत्ययग्रहणस्याद्यफलंसंखंड्यद्वितीयफलेदत्तेजगदित्यादौलोपोत्तरकालि

405

कतुगभावापतिरूपदोषोद्धतः ननु तत्र विलोपात्परत्वात्पूर्वं गमः क्वावित्यनुनासिकलोपे क्विपि सत्यपि तुकः प्राप्तिरत एव कैयटेनो
क्तं अन्तरंगत्वात्पूर्वं विलोपः गमः क्वावित्ययं हि तोपोंगविशेषापेक्षत्वाद्बहिरंगः भिन्नविषयत्वाच्चायेन नेत्यपि न सति च तस्मिन्प्राप
नैव विलोपः स्यात् तस्मात्सति क्विपि नान्वतु कः प्राप्तिरपि तु विलोपे कृते इति तत्र भिन्नेति वार्तिकरीत्या सिद्धांतसूत्रकरीत्यात एवे
तितत्वं एतमेवउक्तप्रकारेणैव। एतेन तदानर्थक्यं परिहृतं लाघवं चात्र मते इत्यापन्नत्वस्पष्टं तदाहेति दिगिति व्याख्यातमिति
एतेन तदानर्थक्यं परिहृतं लाघवं चात्र मते इत्यापन्नत्वस्पष्टं तदाहेति दिगिति व्याख्यातमिति एतेन तत्र ण्विरेव दुर्लभः प्रागेव
तुषत्वमिति हरदत्तः परास्तः सहावेवन तु ण्यंते सकलग्रंथकाराज्ञानं प्रकाशयन्नाह नन्वित्यादिना अनुवादे गत्यंतरसत्वादाह
विधेयेति अपूर्वविधित्वादाह तांतस्येति तत्रयुक्त्यंतरमाह किंचेति हलंतस्येति प्राप्तेत्यादिः अन्यानेकभाष्यसंमतमपीदमित्या
ह्यात एवेत्यादि अत एव तेषामित्यादेव अज्ञानेन तयोक्तावपि सिद्धांतेपि तायानोक्तमिति सूत्रयन्नाह दित्वमिति नोधुत्रेमेख्या
तं च भाष्यातरमाह तथेति किंचेति श्वनन्नेवमादिपदं व्यर्थं दरध्वि अधोगित्यादावनिष्टकरणे न साफल्यात् द।ध्वडित्यादीष्ट

406

शे॰टी॰ साधनेनसाफल्याच्चअतोभगवतापूर्वत्रापिवहुव्रीहिणाधातोरेवविशेषणमिदमितिसूचयितुंतथोक्तंयद्वाऽदादेरिति
२२५ लाघवात्पर्युदासेआदिभूतदभिन्नात्तत्तद्रूपात्परस्यहस्यठत्वमित्यर्थेदोग्धेत्यादीनांसर्वेषाममसिद्ध्यापत्तिर्नचोत्तरसूत्रा
नर्थक्यंतथाहिसतिविकल्पापत्तिरतःप्रसज्यप्रतिषेधःसःनपर्युदासइतिसूचयितुंतथोक्तंतदाहिदाविनानञोऽसं
बंधात्केवलस्यानुवृत्तिःसुलभेतितदाकूतंयद्वाऽदादेरितिछेदेतस्यैवाग्रेऽनुवृत्त्याठत्वघत्वयोस्तुल्यविषयकत्वेनवि
कल्पापत्तिरतोभगवतोतथोक्तमितिनचैवमेवाग्रायकल्पनेकिंचिन्निगमकमितिवाच्यंअग्रेवहुषुग्रंथेषुदुर्योजनापे
क्षेपात्रैकत्रैवतथाश्रयकल्पनेलाघवात्एवंचविषयतादिप्रतिपादकमितिनतथ्यार्थोलक्षणयाभाष्याभिमतःतथाचदा
मलिङ्गादिप्रातिपदिकानामनभिधानमेवभाष्याभिमतंऽन्यथाऽऽघपक्षनामधातुप्रातिपदिकभेदेनदामलिङि राम:
तिरूपंद्वयस्यण्यंताण्यंतभेदेनतत्कृतडित्यादिरूपद्वयस्यैवमास्त्वांऽसपक्षेनामधातोर्दामलिगितिवत्प्रातिपदिकस्या २२५
पिअदादेरितिनिषेधाद्धत्वाभावाज्ज्ञस्तेनतदेवेतिफलभेदापत्तेःएतदर्थमेवाश्रयेवेतिपक्षोक्तिःकिंवान्यात्रोत्तरार्थत्वस्या

407

वश्यकत्वोक्त्यासर्वथातदावश्यकत्वस्यबहुषुस्थलेषुदृष्टत्वेनेहेहानावश्यकत्वनमयुक्तंकिंचतथाभिमतत्वेवेदेतथाभाष्यकृत्
यतोनोक्तमतोनाभिमतंतस्यकिंचाध्योक्तसिद्धयेवैयधिकरण्यमेवोक्तातस्येहावश्यकतांध्वनयितुंनतस्येहैवावश्यकत्वमपि
तत्तरत्रापात्साहसान्नावश्यमन्वयोगाषष्ठीविन्नूयोरैक्यैतिसाषष्ठीअन्वयोन्वयोगाऽवश्यसुतरांप्याविविज्ञेयान्नादिहृार्थेतप्यर्थः।तत्रेहफ
लस्यात्कृत्वात्तत्राहकिंप्रयोजनमितिउत्तरयतिएकाचइतिइहापियथास्यात्।गर्धविल्लिएवमुभयत्रावश्यकत्वंउक्तंअतएव
प्रकृतेपुनःशंकतेयदितथाषष्ठीदोग्धेत्यादौनप्राप्नोतीतिसमाधत्तेएषोपीत्याद्युक्तंभाष्येपधुक्तग्रंथात्तथाभिमतंभवेत
हियद्वयपवयोगेत्यादिग्रंथासंगतिरेवस्यात्।शंकायाअज्ञानत्तोयोज्ञनेसिपिङ्ङातेतथाश्रयस्यप्रकाश्यत्वेनएषोपीत्याद्यसं
गतिरेवतथाचभाष्यस्योक्तःएवार्थोनतथेतिदादेरित्यत्रतुदृष्टेतस्तथाश्रयकल्पनेतदसंगतिरेवेतिसदुक्ताश्रयकल्पनैवोचिता
अत्रार्थोधातुपदमपिलिंगंअन्यथाभवत्वक्षितार्थेनैवाधातुव्यावृत्तिसिध्यातदानर्थक्यापतिःउत्तरार्थत्वेपीदुकिंचित्त्रेया
दृतिन्यायेनेहकरणस्यसफलत्वोचित्येनेहतदभावात्एवंचमूलाहृदादिदंड्यंताश्रिंत्याएवोध्यं।तदाहेत्यन्वेनेतिवीद्ध

408

३५

शे०टी० इत्यर्थः आदिनादुग्धमित्यादिः अन्यथा भषभावादि न स्यात् मूलस्याशयांतरं निराचष्टे औपेति भाष्ये न्यूनतां परिहरति अ
२२६ नुवंधेति पदादित्वाभावाभावाद्दाह भष्पदेनन्वनमझल्व्याहृत्यर्थं तदिति कथं सामर्थ्यमत आह एधोरिति इतरत्सलित्यर्थः धा
त्ववय एकाज्रूपमिति पाठः अव पव श दृस्याज्जहल्लिंगत्वात् अत एवाग्रे तथैव पाठः भाष्ये इतितत्सूत्रप्रत्याख्यानपरे इत्य
र्थः स्ध्वोः किं दादधधातोर्यङ्लुकि लोटि हेर्धिरिति केचिचित् ननु धातुत्वस्य क्रियावाचकत्वे सति भ्वादिगणपठितत्व
रूपत्वेन क्रियायो अनुपसर्जनीभूतप्रधानरूपाया एव ग्रहीतुं नौचित्यात्कथमत्र घत्व भष्भावौ कृदर्थे कर्तारं प्रति गुणभू
तत्वादत आह त्वसतेति नन्वेति एवमपीति शेषः आदिना भष्भावः ननु तत्प्रकृतिकप्रत्ययोऽस्त्येवात आह तत्प्रत्यय इति अस्य
धुगादिस्यत्वो घेदेः पदांते त्वादिबहुव्रीहिर्द्वयं परं परस्याप्रत्ययनिमित्तकत्वेत्यर्थः भाष्यांतरमाह त एवेति तेषामित्संज्ञकत्वादेवे राम:
त्यर्थः नन्वेवं लुङादौ दोषात आह लुङादाविति अनुनासिकत्वे सत्यपीति भावः अनुनासिकत्वाभावादिति क्वचित्का पाठः तदाव २२६
श्यकत्वस्य भाष्ये एव स्पष्टत्वात् तन्नमानमाह त एवेति तस्यातद्भावादेवेत्यर्थः भाष्यविरोधादेवाह लुरिति विधेयेत्युक्तेः फलमा

409

हानुवादेतिनन्वेवंविधेयविषयेपितत्तथैवास्त्वतआहविधेयत्वेतिसालक्षणानन्वेवंक्वचिद्दोषएवातआहणावितिसत्वादितिएवं
चतत्स्वरूपबोधकत्वेननदोषःनन्वेवमुपधालोपापत्तिरतआहगमेरितिनस्वार्थेमतान्तरमाहअतएवेतिङगंतत्वादेचेत्यर्थः।ना।
न्वेवमस्तुभूरित्यत्रविधेयकथंसुवुत्पत्तिरतआहास्तेरितिकेचिदित्यरुचिबीजंतुप्रकृतिवदित्यस्यानित्यत्वेननदुपपत्तिरितिन
तत्त्वसाधकमितिशंकापर्यवसानस्याहैवंचेतिनन्वतत्वेचेत्यर्थः।अत्रद्योरित्यादौउदेतिकिंषांतरूत्वेनेनप्रत्ययाप्रत्ययोरि
त्यस्यालक्ष्यसंस्कारकत्वेनभाष्येक्काप्यनाश्रयणादाहतितीतिदित्वमाश्रित्यवार्तिकंप्रत्याख्यातमित्यन्यत्रनन्वेवंपृथिवीउत
द्यौरित्यादौपदान्तत्वमानांतोदात्तप्रयोगविरोधोऽतआहांतोदात्तमितिअलःस्थानेविध्यभावादाहानलितियदंतादितिएङः
पदांतादित्यतःउक्तरीत्याऽनुदात्तत्वप्राप्तेराहायमितिऽकंतत्रतद्भावितत्वाश्रयेणकेयदादिसकलोक्तिंखंडयतिपत्वितिएतेम
भाष्यविरोधेनतत्परत्वेनेतिसामर्थ्यादिसिद्धत्वेनेतिशेषः।नयेतितन्निमितदीर्घास्तुजुगृषेतीत्यादौसफलःष्यांतेत्यत्रचरे
फप्रक्षेपोणाद्दरेफांतेतिस्वस्त्रीणीत्यादौसंनिपातपरिभाषपादोपाभावादाहचत्वारइति।दीक्षितादिसकलोक्तिंख

३६

पे

शे०टी०
२२१

इंयति केचित्तितितन्नेति पतद्रूतिशेषः ला घवादाह पररूपस्येति एवं च आरौ च आद्यै आह तत्र संबंधे इति द्वितीये आह
तन्नीति तत्र मानमाहात एवेति तयोस्तत्रयान्वयसप्तम्यन्तत्वादेवेत्यर्थः अन्यथा तदसंगतिः स्पष्टैव नन्वेवं कथं पंचमी सा
क्षात्कृत्ययोगाभावादत आह दिक्शब्देति वस्तुनो विहित विशेषणमिदमिसान्यत्र प्रतिपादितं तदाहेति दिक्कृ इति सिद्धीय
मद्विर्त्वेइति पाठः ननु वर्णद्वित्वे तदप्रवृत्तिरत आह वाक्येति भाष्योदेति अनचिचेत्यस्याचर्तेवावसानइत्यनेनः ननु
त्तस्यापि खरि चेति चर्त्वमत आहा वेति प्रकरणप्रकरणमिति पक्षस्त्वयुक्तइत्यन्यत्रस्पष्टं सिद्धांते न नेति ज श्लेष्मलाज
शित्यनेन न उक्तो। त्ति अवसामरत्याघुक्तेत्यर्थः नमुन इतिपतइत्यादिः उपसंहरतिइति नेति वर्णद्वित्वे तदप्रकृतो साधकं त्वं
थकारोक्तं खंडयति एतेनेति। अस्यार्थमाहेतद्वितीत तएवववच नादाह पूर्वेत्रेति। पतइत्यादिः अन्यथाऽनुस्वारादपि पू
र्वं मस्येवद्वित्वे लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनरप्रवृत्तो तदसंगतिः स्पष्टैव वाक्येत्यादेरेतावतैव सिद्धिरिति भावः। विस्तरस्तु भा
वप्रकाशे द्रष्टव्यः सप्तमी बहुवचनादन्यस्यत्वएदेरसंभवादाहतेनेति अत एव पयोभ्यामित्यत्र विभ्य यत्वशंकात एवं चत

एमः
२२१

४११

दनुवृत्तौ च सिद्धांतमाहेतरेति विप्रतिषेधः सुपेवेत्यर्थः। ननु द्वित्वेपि न क्षतिर्झरो झरीति लोपापत्त आह झरइति दीक्षितादिग्रं
थासांगत्यापाहान्येति प्राचोक्तिं खंडयति यत्विति ननु त्वन्मिष्टासिद्धिरेवात आह संख्यापदेनैवेति लाघवादाह यद्वेति अस्याः
षडिति संज्ञायाः नहि तदाऽन्वर्थत्वं संभवति ननु पक्षांतरे संभव एवात आह सर्वेति मुख्यदोषमाह सर्वेति तस्मात्तत्र षट्त्वेपि
नुवृत्तेनोक्तप्रकारेणोत्पेन तत्त्वमधिकमन्यत्र स्पष्टं तदाहेत्यलमिति लक्ष्मीपद्मान्यतरवाचकप्रकृतिकार्यमित्याह तदाचष्ट इ
ति शास्त्राथासंगतिं ध्वनयन्नाह हरदत्तादिसंमतमाह त्वस्तु तइति तत्स्पष्टं चेदं भावप्रकाशे स्त्रियीति ण्यंततो ण्याद इत्यादिः ननु स्व
स्वरादिपाठादव्ययत्वेन प्रत्यासावित्याद्यसंगतिरत आह यमिति अनर्थसंज्ञात्वेनेन पूर्वोत्तरसाहचर्येण चाह सामेप्रति स्वरा
दीनां तु पाठसामर्थ्यात्सत्त्ववाचित्वेप्यव्ययत्वं इति वोध्यं णिजंतं तत्वाद्युपधावृद्धिरिति नैमिषीयो क्तं तत्र युक्तं लक्षणाभावात्तदा
हेति दिगिति यथाश्रुत न्यासे आह तन्मध्येति निर्दिश्यमानेति न्यायस्तु नाकजविषय इति भावः ननु सर्वनाम तद्धितोत्पत्त्यावि
भक्त्युत्पत्त्यनंतरं परत्वादेशो रूतेऽकच्चिकल्पत्वेन स्यादं त आहांगति अंगसंज्ञानिमित्तप्रत्ययानपेक्षत्वेनेत्यर्थः क

412

२

शे०टी० न्वितथा पाठ एव एतेन संज्ञाकृतव्वहिरंगत्वानाश्रयणात्तत्कृते राश्रयणाच्च चिंत्यमिदमित्यपास्तं। ज्ञापमानाकर्वंस्तदुत्तर

२२८ मेव प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवत इति भाष्यात्तद्वृत्तावपि प्रातिपदिकादित्यस्यैवाधिकारेण सूत्रे सुपः शब्दं न निमित्तत्वे

नानाश्रयणादकृत्वस्तन्निरपेक्षतयांतरंगत्वयुक्तमेवेति भावः एवं सिद्धांतमुक्त्वा केयटोक्तिमाह यच्च पीत्यादि अत एव अकृज्ञि

षये उक्तपरिभावासंचारादेवैकैयट इति कादेशविधानसामर्थ्यान्निमित्ताभावाच्चातदप्रवृत्तिः सुबन्तेत्यरुचिः नन्वानंत

र्थी तदोरित्यतः स्यावित्यस्यैवानुवृत्तिरन्विताऽत आह साविति विभक्ताविति शेष इति शेषव्युक्तेरसांगत्याभ्याह अपीति मात्रा

लाघवस्य सापेक्षिकत्वमिति भ्रमे नाह। हल्यशीति शिरोत्वसंबोदेशार्थं त्यदादीनामित्यननुवृत्तावपि न दोष इत्याह हाक इति तत

दाम्रकृते निर्वाहमाह। अत्येति। एकशब्दोऽसहायवाची त्याहांतेति। यया श्रुता संगतेराह। तदादीति। अयंच्च पदेश इति प्रा रामः

चीनोक्त्यसांगत्यायाह कार्यस्येति सर्वेषां कार्यार्थत्वात ननु स्मै आदेशे कृतेप्यनादेशप्राप्तेः सोपि नित्योत आह स्मायितिन २२८

न्ववमपि कृतप्रत्यांगमात्रेण त्वमस्त्वेवात आह लभ्येति अनापि नेदमेतिक्रमेणाहाक इति अंतोदात्तादुत्तरपदादित्य

414

तोयथाक्रममाह्नोभेति एवमपि इदमोऽनुदात्तत्वमात्रविध्यावश्यकत्वेपि शित्वादिनिनिमित्ताभावादेवनिर्दिश्येत्यस्याप्रवृ
त्तिरितिभावः ननुसंज्ञोपसर्जनयोरत्वाप्राप्त्याप्रात्तदर्थिकाऽवश्यकोऽत आह संज्ञापेतिन्नतरेतित त्वंज्ञोपसर्जनेतदत्वतसा
रसंभवेनताद्दशस्याग्रहणात् अन्यार्थेति मोराज्ञीतिवदाभ्यामेभिरित्यादौविकाराभावार्थतापत्तेरित्यर्थः पूर्वसूत्रादेवाह्वानि
तिभाष्ये इति अत्रैवसूत्रे अन्वादेशश्च कथितानुकथ्यमात्रं नत्विदमात्रं नत्विदमाकथितानुकथ्यमात्रं नत्विदमाकथितमिदंमे
वयघनुकथ्यतेइति ग्रंथेनालोपोनेत्यर्थ्य निरासायाह नकारेतिध्वनितमितियथान्यत्रसाष्टंनिषेधेति अप्रत्ययइतिनि
षेधतात्पर्यः।स्पष्टंचेदमितितत्रहि पक्षद्वयेपिदोषमाशंक्यज्ञापकेनपरिहृतः छंदः पर्यंतधावनेवीजमाह राजनीत्यादिश्रा
चेतिभिक्षुकेराज्ञन्पतीतिप्रयोगविषयेइत्यर्थः अनभ्यासमभिधानादेवअन्यथातदर्थमावश्यकत्वेतदसंगतिःस्पष्टेवसाक्षात्तदसं
भवादाह नत्वत्रमेतेतीति अत्रलाघवमप्यौहेतदितिश्रादिनानिरनुनासिकत्वदकारइतिसंयोगांतलोपेपिचन्यायेनत्वस्यलु
कएवेत्यत्रान्वयः तदप्रवृत्तावाह संयोगितितदप्रवृत्तौपूर्वसवर्णेपितस्यासिद्धत्वेनचलुकएवेत्यर्थः अपिनातदभावसमु

३८

शे०टी० २२९ च्चयः स्पष्टं न्वेदमिति न क्वचित् ङिल्लोपे न लुप्यते सर्वत्र लुमतैव सयथेह भवति परमेभ्यो मन्विति एवमिद्धापि स्याच्च मतिलङ्गितत
स्मात् ङिःसंबुध्योरनुदात्तस्पदेऽङ्गतिकार्यमिति तत्रोक्तं तदाहेत इदिति एतेनान्यथाव्याख्याद्युक्तमपास्तं। मूलमुपलक्षणमि
त्याह कार्येति सूत्रादावपाठान्नेदमपूर्ववर्णविधायकमित्याह जजिति सिद्धस्येति व्यस्तः पाठः नन्वयविशेषणं तदनुवादक
त्वासंभवादाह लिपीति शिक्षादाविति तत्र त्रिषष्टिः चतुःषष्टिर्वेत्युक्तेः इदंदृठ्यति अत एवेति णीतराभावादेवेत्यर्थः ननु शा
स्त्रप्रक्रियया लब्धत्वयोगे तथास्तु ज्ञानमित्यादौ तु ज्ञाऽवबोधन इत्यादिपाठानुसारेण श्विन्नित्यादिवद्दकारनकारात्मकव
र्णसमूह एव कुतो नेति वाच्यं तथा सत्युन्देत्यादिवल्लिपेरोच्चितात्तय इत्यादिवल्लिपिदर्शनेन तत्रापि तथा कल्पनात् एवं चयो
गः प्रक्रियालब्धावदनुपपत्तिकल्पितोपीति भावः आदिना तु ज्ञापयतीत्यादिसर्वसंग्रहायाह सर्वेति तंत्रादिना आह वि। राम: २२९
धीति अत एव नियमत्वस्य तद्रूपत्वादेवङ्गत एव परिसंख्याप्यत्र नियमपदव्यवहार्या निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति प्राचांग्रंथा
स्त्वयुक्ता एव तदाहेत्यन्यत्रेति मञ्जूषादाविति त्यर्थः न्यूनतां परिहरवि सुविति तद्व्याप्येति। न तु व्यापकेत्यर्थः स्वरादिसाहचर्येण षत्वा

416

देरेतत्तत्त्वदृष्ट्याऽसिद्धत्वेन च नलोपशास्त्रतः पूर्वशास्त्रविहितसुब्विधेरेवग्रहणादिति भावः॥ एतेन तस्यैवग्रहणेन वस्तुतस्त
त्रभवनादाह सुब्विधाविति अप्राप्तेति षत्वस्य परत्वान्नलोपस्य पूर्वत्वात्तदंसुब्विधावित्यंशरूपमत एवोभयस्वीकारादाहवैरू
प्येति तत्र सुब्विधौ मूलोउदात्तत्स्वरविधौ मनोरमायां अन्यत्र विशेषवशादुदाहरति संज्ञेति त्वघित्वादिति पाठः॥ घित्ववि
शेषणमित्याशंक्य तेन चेति अन्योन्याश्रयस्यापत्त्युत्पत्त्योरेव दोषत्वादाहायुक्तमिति परिच्छापकं तत् नतु विशेषणमित्याशंक्ये
न परिहरति यस्येतिष्यन इत्यादिः केयण्विति यस्यापि प्रसक्तत्वादाद् पूर्वेति सर्ववाक्यमितिन्यायेनाहैवेति हरिद्र एवेत्या
दाह नदीप इति सामान्यसंज्ञाग्रहणघिसंज्ञाविशेषपरत्वेनैवसार्थक्यायेवमेवाभिमत भगवत इति भावः अस्मादेव कृति
तुग्ग्रहणादेवसत्वमुपपादयति अन्यथेति तदाश्रयणे इत्यर्थः इदं तुग्ग्रहणं ननु नलोपोभिस्संनिपातनिमित्तकोऽत
आह पदत्वेति नन्वेवमपि तदन्यविषयार्थमावश्यकत्वमत आह संनीति आर्थिकमाह तदेति तुकोऽभाव इत्यर्थः मात्रं
कात्स्न्ये कृत्स्नमिति तथा च नियमोऽफलः एतेन बहिरंगपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापकं कृतितुग्ग्रहणमिति सकलग्रंथ

३९

शे०टी०
२३०

कारेतकमस्तं तदादेहेति दिगिति अत्रेति तत्त्ववोरित्यनुवृत्त्या तदंतस्यैव भस्य ग्रहणात् तेनउपधात्वपेक्षनियमेन अपि नोक्तमो
वनन्त्वनंतरंविषयक एव नियमः कुतो न सर्वनामेत्यनुवृत्तेरत आह अत्रेति सिद्धांते मूलासंगतेराहे तदिति परत्वापवादाह
विशिखेवारितिदं ङ्याधुक्तेरसांगत्याह त्रिणान्नेति तत्र तेषां मध्ये न तु वक्ष्यमाणो व्यवधाने साफल्यान्नघात्तकद्रुत्पादावपिन
स्यादत आहेदमिति नेतु नकारेतुङ्कमासंगिकमिति सूचयन्नाह प्रकृतोपेति अतद्रूति पंचमीमात्रकातेर्य्यितत्र बीजमाह वाच्ये
तिदीक्षितादिमते नकुर्व्यवायइति वार्तिकप्रत्याख्यानप्रकारमाहेदमिति अन्यथा वार्तिकमते बहुवृत्रहाणीत्यत्र णत्वं सूत्र
मतेन तत्र बहिरंगत्वेन दीर्घस्यासिद्धत्वेनु प्राप्त्यानीत्यत्र दोषः तथा सूत्रमते प्रयानाघनइत्यत्र णत्वं वार्तिकमते तु नेति फल
भेदः स्पष्ट एवेति भावः वस्तुतस्तु यथोत्तरमुनीनां प्रामाण्यादुपलक्षणत्वेमानाभावादुक्तदोषत्रयापत्तेश्च तत्करणयोगविभागो
पलक्षणत्वज्ञापकत्वनियामकत्वापेक्षया वार्तिकमेव ज्यायः अत एव तदाश्रित्यैत तंवड्कभाष्यसंगतिरिति बोध्यं तदाहेत्यन्येत्र
तिउघातादावित्यर्थः खंडनकृदाधुक्तिं खंडयति पत्विति तत्संक्षेपिकार्यकालपक्षेपि विस्तरस्तु भावप्रकाशेद्रष्टव्यः वृत्रघ्न इति

राम:
२३०

भसंज्ञायामल्लोपे उत्तरपदमनन्त्यमलुविधित्वान्न स्थानिवत्त्वमित्येकाजुत्तरपदत्वाभावान्नातिपदिकान्तेति विकल्पो भवतीसु
त्केति बोध्यं कुप्येवेति कुव्यपायनिमित्तकेण त्वविधिमात्रेह स्पस्थाने आदेशेषु प्रत्यासत्त्या कवर्गरूपेषु सत्सु प्रतिषेधो वक्तव्य इत्य
र्थः अधिकमन्यतो बोध्यं अन्यत्रानादिभिन्नः स्थलेष्वयं तत्तया व्याख्याने बीजमाह षष्ठ्यर्थे इति अजिति प्रत्याहारः नपुंसकस्येति
सूत्रे पुनरज्ग्रहणात् तदाह व्याख्यानादिति नलोपि तत्र इति तेन चैवं नलोपिन एव यथा स्यान्न पूजार्थस्येत्यपि तदर्थमवाभिसच्चा
रितार्थ्यात् कथं मूलोक्तमेव अंचतेश्चेत् तर्हि नलोपिन एवेत्यपरतन्त्रत्व बीजं सूत्रे नलोपेन निर्देश एवेति भावः ननु क्विन्नंतानुकरणे
न सन्न्याय सिद्ध एवेति कथं तस्य तद्बीजत्वमत आह काग्रेति अकारलोपस्यापि न्यायप्राप्तत्वेनेत्यादिः एवं च पूजार्थस्य प्राङ्चीत्या
दयोऽपप्रयुक्ता एव अत एव प्राङ्चावित्यादौ नकारद्वयश्रवणाशंकापि नेत्यपरमनुकूलमिति भावः अपकर्षणादत्राह न यीच्चेत्या
ह व्याख्यानादिति निपातनादितीति मघे ईस्यः असुगागमः कनिप्रत्ययश्चेति त्रयस्य निपातनादित्यर्थः अत एवेदं परमते
नेति सत्त्वयन् सिद्धान्तमाह वनो र च्चेति मघोनीत्यत्र कुतो नेति शंकायामिति भावः ॥ नन्वेवं कथं छन्दसि मघोदात्तसिद्धिरत

शे०टी०
२३१

आह मघेति भाष्याभावात्तथोक्तिराह केशादिति एवंच प्रत्याख्याने तथात्वे च एवमपि दीर्घाभावप्रयुक्तफलभेदाभावेपि अंगीकार
दिति अन्यथा फलभेदे प्रत्याख्यानासंभव एव अत एव चेति विद्धायबहुलमित्युक्तं तत्रैव असिद्धत्वाभाव कल्पते एव न्यूनता निरा
साय वैदिकप्रयोगमप्याह मघेति उक्तासांगत्याय सिद्धांतमाहावर्णा इति तद्वृतिस्वरूपपरं नपुंसकं अ८न्यस्मातिति वदेत शब्दस्यात
स्यापि न नुमतुनापि विधेोछंदसीत्यस्याप्रक्रांतत्वात्कथंतत्वमत आह तथा च सामान्यतस्तेषां लोके असाधुत्वप्रकारं न रसमुच्चि
तच्छांदसत्वं तत्वे हेतुर्न केवलमतो न छांदसलक्षणसाधक सर्वसूत्रप्रत्याख्यानं एतेन मूलादि सकलग्रंथाः कविप्रयोगाश्च परा
स्तास्तदाहान्यत्रेति शाब्दरत्नादावित्यर्थः तदेति परिभाषेत्यर्थः ननु रूपसिद्धववपि स्वरे विशेषोऽत आह केतितच्चाभे भाष्योक्तं बी
जमाह द्वौ पद्रतिपद्यपि ऋल्लकृत्सत्वे भाष्ये एकदेशविकृतन्यायांगीकारे राज्ञः कत्वेत्यादावदोषापपक्षातरत्वेनोक्तं श्वादीनां सं
प्रसारेण नकारांतग्रहणमनकारांतप्रतिषेधार्थमिति तत्र कृतमुत रत्नानुवर्तिष्यते अल्लोपोनः नकारांतस्येतीति तथापित।
तवड्न प्रकारं सिद्धांतम् तमाह तेनेति अन्तं तत्वाभावो नेत्यर्थः नमुस्थानिवत्वेनान्तत्वमत आहाल्लोपोति सिद्धांतेपिते।।

रामः
२३१

त्याह सर्वे सर्वे इति लोकिकन्यायेनापि नेत्याह्वा चेति उक्तभाष्यस्येदमेव तात्पर्यमित्याशयेनाह स्वनितमिति एतेन नकारप्रश्लेषाभिप्रायं तदि
त्यपास्तं योगविभागेन तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधापत्तेः ऋत्वक्सूत्रभाष्यविरोधापत्तेश्च अतिदूरत्वाधिकारेण संयोगादिति ङीष्सूत्रे
ति ध्वनयन्नाहोगितश्चेतीति ननु लिंगविशिष्टेति तुमुखस्यादत आह विभक्ताविति परंपरया निमित्तत्वमादायाह्वोदात्तेति न तु लोके नखादौ नैप
त्यमिमं दोषः वेदेपि तत्वादेव न दोषोऽत आह किंचेति सदिति तात्पर्यः वक्रितिवहह्वः श्वैनोऽस्यामित्याद्यर्थः श्वन् शब्दस्य गौरादिषु पाठ
प्यनुपसर्जनाधिकारात् तदप्रसंगः एवं लोपे दोषश्चोद्यौ फलतु दोषमप्याह मघोन इति अनित्यत्वस्यागतिकगतित्वादाह स्वनिति।
ह्वः संप्रसारणमित्यत आहान्विसिमात्रं का तेर्नेति तस्याच इति इदमेकादेशस्यापि नेति वा तिकेकदेश्युक्त्यनुरोधेन तत्वं तु स्थानि
वत्सूत्रे प्रतिपादितं अत्र गौरवादाह पूनस्तिरिति तथा च निर्दिष्टांगविकलपरिभाषाप्रवृत्तिरिति भावः पूर्वस्येति अनेकव्यवहितस्या
यादेरित्यर्थः संप्रसारणाप्राप्तेरिति पाठः अपिना पश्चात्तरं वाक्येति अत एव भस्ये तुपस्थितमिदं भवति यूनि भमितीति भाष्यउ
क्तं इदमपि सूत्रमपि उभयोरिति। एतेन शब्दपरविप्रतिषेधेनोपिसिध्या एवा सगतेरप्यर्थत्वं तस्येति भ्रान्तोक्तमपास्तं विरोधा

०१

शे०टी०
२३२

भावात् तद्विषये विप्रतिसूत्राप्रवृत्ते भाष्ये स्पष्टत्वाच्च ननु लक्ष्ये लक्षेति न्यायेन सिद्धे वैयर्थ्यं तदवस्थमेवात आह लक्ष्ये इति भेदादि
ति अत्रापीदमेव मानं रंज्याद्युक्तप्रयोगत्वायाह पर्युदास इति वाक्यभेदास इति वाक्यभेदादिदोषाभावादिति भावः ननु आवर्तत
मित्यादौ तद्धिते न स्यादत आह प्रत्ययेति अत एवावर्त इत्यादौ न दोषः ननु मतेति निषेधे नञ्प्रत्ययपरत्वाभावात् अन्यत्र पर्युदास
पि विशेषमाह नञ् इतीति अर्वणो विशेषणं अनुनासिकोकारश्चादाह सुरंत्रेति ननु सुपरत्वात् द्व्यंगविकृतमेतत्स्यात्तुदाहर
णमिति यथाश्रुतासंगतेरत आहानञ् इत्यस्येति गुणानां भेदकत्वाभेदकत्वसाधारण्येन शंकते नन्विदिति नन्वेवं ड्रादा
व विसर्वादेशापत्तिरत आह विशेषेति भाष्ये त्विति अष्टन आ विभक्ताविति सूत्रस्थे इत्यर्थः विधाने आन्तरतम्येन तदंगीका
रे दीक्षितादिसकलप्राचीनग्रंथासांगत्यायाह केचिदिति रत्नाकरादय इत्यर्थः इदं सर्वपक्षसिद्धांतरूपं तत्रैव कृत इत्यत आ
ह वृद्धीति अभेदकेत्यर्थः अपि नाजातिपक्षः अत एव तत्रोक्तरीत्याऽदोषादेव तत्र पक्षेवदित्सर्वं धसंनेवेष्टत्वादाहाप्रत्ये
ति सर्वेति अणुग्रहणजात्यभेदकपक्षभावेत्यर्थः नन्वेवमण्संबंधात्प्राप्तिरेव कथमत आहाणीति अत एव तथात्वस्य सर्व

राम:
२३२

422

निषेधकत्वादेव बोधयति एतदेवेति ग्रहणस्येति अविधीयमान इत्यर्थकस्येत्यर्थः तदेवाह तेन न्वेति फलितमाह तेति ज्ञापक
तात्र विलक्षणेति सिद्धांतमाह वस्तुत इति न नूक्तार्थकालेपरिभाषाया अतिप्रसंगापत्तिरत आह परीतिं अस्य सिद्धांतेऽपि
केचिदित्यरुचिबीजं गुणानां भेदकत्वं न सिद्धांते इति मूलाशुद्धिरेवेति पथ्यीयते ऽन्यजंतात् अत्र दीर्घश्रवणार्थमाद्युदात्तन
मिति तदाकृतं एतेनेत्यस्यार्थमाहान्वेति भाष्येति भाष्ये। लिसुक्तभाष्येत्यर्थः अत एव शंकते तेन न्वेति सूत्रक्रमेणाह
न केतिलोपानुवृत्तये आह मस्येति स्य इत्यर्थमिति एतेनान्याय्यासकलग्रंथकारोक्तं मपास्तं हरदत्तादि सकलग्रंथ्यासां
गत्यापाद्ये तद्वतीति फलाभावात् युक्तं तरमाह एरदिति अन्यथा तदर्थत्वानंगीकारे एतेनातद्वतीति सज्जारणार्थः इत इति
स तु उक्तव्याख्यानेत्यर्थ इत्यपास्तं हलं नेभ्य आत्वा रक्षिसुनास्येनेतुक्तं अतोन तदं तात् क्लिपिन पुंसके पथ्यानीत्यादावत्वाभावापत्तेरक
णे नैवात्रेन्ह निति नियमबाधपूर्वकं दीर्घतानुनानं पुंसपीति तदर्थेत परकरणमादेशे तत्धारणार्थमिति श्रोक्ति श्विंत्येति
शास्त्युक्तमपास्तः अधिकशाद्वत्त्वभावप्रकाशतोऽवगंतव्यं तदाहान्यत्रेति यत्तु आगममाशा ह्यानित्यत्व ज्ञापनार्थमिति तन्न

४२

शे०टी० २३३

तस्याअसत्वातदाहेत्संज्ञापाइति नेदमपूर्वमिति। उक्तं हलन्त्यादिसूत्रे भाष्ये नञीति सूत्रस्य प्रकृते आह सर्वेपीति आद एतः
संख्याःसंख्येये इत्युक्तेःपूर्वत्रस्वरूपपरत्वादासंख्येतीति कश्चित्तिमन्यायेनाह्वह्वितिः विशेषत्वेनानुसविकार इति प्रवृत्ता उपधा
ग्रहणं व्यर्थमिति मिश्रशाख्याद्युक्तेरसांगत्वायाहनामीति एवेन दीर्घश्रुतोपस्थितावृषाहृतिः अंमोशतस्पोस्थिता कां
सत्वापाह नामइति ग्रहणमिति उदात्तनिर्देशावेन निर्दिष्टं स्थानितेनत्वफल्हत्वाअप्रवृत्तेरिति भावः सूत्रमतेनाहानण्
त्वादिति भाष्यमतेनाह जातीति तु श्वार्थ्ये दीक्षितादिक्षितादि सकलोक्तिं खंडयति शुद्धो चेति ननु प्रश्लेषसामर्थ्यान्नतथा
ऽआह प्रश्लेषेति हलादावित्यर्थे प्राचोक्तं बीजमाह एय इति तस्य भाष्यानारूढत्वादाह तत्रेति यत्नलाघवादादोङिती तित
त्फलमाह लक्षणेति दीक्षिताद्युक्तेरसांगत्वादाहायमिति संनिधिनिरासायाह लमात्रमिति मात्रं कार्त्स्न्ये ज्ञापकस्य साध्यार
णत्वात दाह दीर्घतादिति एवं च तत्र तद्भावत्वार्थत्वेषां चरितार्थ्यं शंकते नचेति नतु दीर्घ पृक्षेपितत्वाह्यात स्यनिरवका
शत्वेन तदपवादत्वमेवात आह न त्वश्च्यामिरिति हलीत्यस्य कर्षामावजलाघवाहादेत दिति षट्संज्ञेत्यर्थः एवं नत दमित्यत्र कु

राम: २३३

424

तात्वषट्संज्ञयोर्निरासः यथोद्देशविभक्तिसापेक्षत्वेनात्वस्य बहिरंगतया विभक्तेः प्राक् षट्त्वे जाते ततः आमि नुट् प्राक् नित्यत्वादा
त्वे आमुत्तरमसिद्धत्वात्पूर्वं संज्ञा ततो नुटः प्राक् नित्यत्वादात्वे वानां तसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मरूपस्य षट्त्वस्यास्यान्यत्वधर्मे
त्वाभावेन तत्प्रयुक्तस्य षट्ञ्जीत्यादि स्वरादेरल्विधित्वाभावात् स्थानिवत्वेनैकदेशेतिन्यायेन वाकारांतस्यापि षट्त्वेनाकारांतेपि झ
ल्युपोत्तममित्यस्य प्राप्त्या ऽष्टन्स्वरस्य तदपवादत्वेनाष्टाभिरित्यत्रेवाष्टभिरित्यत्रापि तत्प्रवृत्तिः स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणं दी
र्घग्रहणं विकल्पज्ञापकं सफलं तत्र पक्षे भविष्यतीत्यनेन पूर्वमेव प्रवृत्तेस्तदाहेत्यन्येत्रेति शब्दरत्नादावित्यर्थः दंड्युक्तिं खंडयति
यत्विति नतु त्वयानलोपापि नस्यादत आह नलोपेत्विति पूर्वत्रनुटि अभ्युपेत्याप्याह संनीतिः आरोपीति च अतएवेहेतु
त्रयांगीकार एदेव आन्यथा हेतुत्रयानंगीकारे तस्य नलोपस्य नलोपस्य आह स्यात्तत्परिभाषा वस्तुतत्त्वमाह किंचेति आ
पिना नलोपसमुच्चयः नन्वेवं किमर्थमपकर्षोऽत आह कार्येति हलीत्युभयोः शेष इति भाष्यमपि कालाशयकमिति भावः दी
क्षितापुक्तो दोषमाह दीर्घेति पक्षांतरे प्रागुक्तमेवाहाष्टेति षट्संज्ञायामित्यर्थः खंडनीयत्वादाह वृत्तेति तस्येति तत्राहि णत्वस

शे०टि०
२३४

वैगरत्यत इत्युक्तपक्षांतरं खंडयति कार्येति प्रतिदीव्न इत्यत्र। आदेशेति औशित्यर्थः एतेन कारिका विपरितान्विंतेति सूचि
तं वृत्त्यादीत्युक्त्या सूचितमाह परे त्विति तत्र अपकर्षपक्षे तत्र भाष्ये यथेति शास्त्रमनति शास्त्रमनतिक्रम्येत्यर्थः तत्र अपकर्षपक्षे
तत्र भाष्ये यथेति शास्त्रमनतिक्रम्येत्यर्थः तदाह तदन्वेति उत्कर्षे कैयटेन तत्र तयोर्मध्ये ऽन्यतरपक्षमिति च्छेदेन नञ्समासेनाव्य
यीभावेनाह अप्रयुक्ते इति तत्र दोषांतरमाह प्रयुक्तानामिति फक्किकेत्यनेन वचनत्वं निरस्तं कैयटसंमतमपीदमेवेत्याह तत ए
वेति अंत्यस्य ज्ञापयत्स्वादेवेत्यर्थः। एवं गौणानां इदं भाष्यांतरेण दूषयति अत एवेति तदनभिधानादेवेत्यर्थः विचार इति हरदत्ता
दि शास्त्र्यांतानां सोपपदेकिनो ऽफलत्वमाह अनुमइति प्राचीनसकलग्रंथ्यासागत्यापसिद्धांतमते मूलन्यूततापरिहार इति। इ
दमिति आदिना वृद्धिप्रतिषेधादिः घ इत्येवेति यद्यपि अल्पमाणतयापि क्याम्द दुत्येवव तुमिवि तंतथापि प्रयोगेक्काप्यस्पग्न च
णो नापि द्यमार्नेर्थे न्यायानादरेणाक्लृप्तकल्पनापेक्षया क्लृप्तकल्पनायायुक्तत्वे नाज्झ्त्वेन सिध्यात्वघइत्येवोक्तं वस्तुतस्तु नस्य कुत्वा
देरुत्तरार्थत्वे पि क्विंनंइति पृथक्सूत्रस्यावश्यकार्थतापत्यात्तन्नयुक्तमिति बोध्यम् आदिनाख्यानतस्तदनुबंधकपरिभाषया

राम:
२३४

426

च भाष्योक्तस्तत्प्रत्याख्यानसंग्रहः।ज्ञापकेनेति।तत्र वृद्धग्रहणेनेत्यर्थः।सृज्याण्यइत्यनेन सिद्धांते ऽफलत्वमेव सूचितं।व
स्यत्सेवलक्षणे कत्व मृजुः रांकेतन्नचेति।पक्षानुरूपो वलिरिति तिन्साये न तथैवोतरमिति तथेति।समासे क्विनोः मावादाहातदि
ति·व्याख्येति प्रतिपदोक्तत्वमूलकादिति भावः।तथा बहुव्रीहितः प्राप्तेराहेहेतीति न तु परिमृडित्यत्र मृजेर्वृद्धिरिति स्यात्·प्रत्य
यलक्षणेन सुपरत्वात्।ननु मृजप्रकृतिकप्रत्यये एव सेति वाच्यं·तथापि मृत्धातोः क्विपि मृडित्यादौ दोषध्रौव्यात् अत आह धा
तोरिति।धात्विति।एतेन मृडित्यपि सिद्धं अस्यासिद्धं अस्यासिद्धांतत्वायाह क्विचवीति·वम्ध्यादौ तथा कूप्तेराह व्याख्येति·नस्त्वेयं यतु
न वीज्झलोपादिति भाष्यादत्रापि पंचसप्तझलइत्यस्य संबंधे न मृडित्यत्र नलोप इति तत्वंडयति झलइति तदंगेनइति भावः
अनन्त्योपोत्तादेन नुविशेषणासंनिधेः कथं तथा ऽत आह झलइति।तृतीयांतार्थे ऽन्वयः।अन्यथा तेनैव सिद्धे तदानर्थक्यं स्पष्ट
मेवेति तन्नैवोक्तं·प्रकारांतरमाह सङ्गीतीति।नन्वेवं मृयास्तामित्यादौ दोषो ऽत आह·मृयास्तामिति।भाष्यमूलकं प्राचोक्तमाह
केचित्विति·तदेवाह सङ्गीतीति किंचित्विति सूचितारुचिमाह प्रत्येपति·अतएव वध्यिकृष्फीनामित्यादौ दोषा इत्युद्योते स्पष्टं ननु क्वि

शे०टी०
२३५

नेत्यस्यासिद्धत्वेनन्यायात्त्वाद्वाः कुरित्युक्तिमत आह न्वोकुरिति हृीविवक्ष्यमाणात्संगत्यायाह क्विनिति। अवयवार्थस्याविवक्षि
तत्वादाह। क्रतौ क्रतुतौ क्रतुं वायजतीति विग्रहः स्वसन्नायकपिंजलानालभेतेत्यादौ तेषामपि देवतात्वदर्शनादित्यपास्तं। आदिना
तारकइत्यादि। अनंबइत्यादौ तस्यसाफल्यादाहानेषेत्येतिकिंपदाद्युक्तमाह नचेति· परस्याश्रितत्वेन इदंचेतितन्नहित
स्मादित्यस्यशानुबंधस्यचावश्यकत्वमन्यथा नत्रोनुदितनलोपः उःमुद्योदुर्वोरत्वादित्युक्तदीक्षिताद्युक्तद्वितीयपक्षासांगत्याह
ङ्डः रूतीति· द्विवचनेयुवावाविति विषयत्वादाह युष्मानिति। युष्मदएकार्थवाचित्वाभावेन तत्र तस्याप्राप्तेः। एतेन यथासंख्यार्थं
युष्मदस्त्वादेशावचनमिति शास्त्युक्तं युवां अतिक्रांतइत्यत्र तदर्थमिति दंड्युक्तंचापास्तं· एवमस्यतदर्थत्वे तद्विषयेति। त।
न्निमितेत्यर्थः। अतएवतथाव्याख्यानादिविशेषस्येति· आख्यानेतदसंगतिःस्पष्टैव। अतएवाह एवंचेति अर्थांतराभा
वेचेत्यर्थः एतेनतथासकलप्राचोक्तमपास्तं सकलप्राचीनग्रंथासांगत्यादाहत्वाहेति सिद्धांतमाहत्वदेति। ननुहजंतत्वे
उच्चारणार्थत्वादित्संज्ञादिवाच्यमितिको विशेषोऽतआह यद्यप्यपीति ननुगुरुनिर्देशबलात्तथा अन्यथात्वहावित्येव

राम:
२३५

नत्सिद्धिरत आह गुर्विति मांतयोरादेशपक्षेति मत्वपरात त्वार्थमकारो विनष्टि तद्गतिशास्त्रयुक्तेरसांगत्यायाह णिजंतादिति
भाष्यांतरमप्यत्रगमकमित्याह। मपर्यंतेति च पेतिनन्वविशेषणं तदस्ति: सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगत्याश्रयणात्तस्य चापि यु
ष्मभ्यमित्यत्र सांप्रतिकसंभवस्तथापि नैकमुदाहरणप्रयोगारंभप्रयोजकमिति तात्पर्यं। भविष्यतीत्युक्तमेव व्यक्तमाह: नन्विति।
कैयटादिमते व्याश्रयत्वान्नेति शास्त्रयुक्त्यसांगत्यापाकारत्येति मतांतरमाह: शेषे इति। तदिति विवार्णेत्यर्थः अत्र त्वमित्यादेः। ए
केऽइति सूचिताऽरुचिभाष्यस्वरसादिं नतीतं तेन। तत्रादौ यथाश्रुतभाष्यद्वयप्रामाण्यादित आह: ननादिति: उक्तमिदं तयासत
नतिप्रसंगापाह तेस्वेति नत्वेति: अनाश्यात तदनुपन्यासेनिर्वीजत्वापत्तिरिति भावः सिद्धांतमाह: वस्तिति: अत एव तस्याफलत्वादे
वभाष्यन्यूनतापरिहारिति अत्रेनि उक्तमाष्येद्वत्यर्थः प्रकारांतरस्यापि तदेवाह शिष्टीति लिंगवत्वेहेतुरयं नन्वेवं शेषग्रहणका
गतिरत आह तदिति शेषेलोप इति स्मृतः लुप्तशिष्टेर्हि। तस्याद्युःकार्यसिद्धिंमनीषिणइति तद्वेषः लुप्तेयः शिष्टस्तस्मिन्का
र्यसाधानभावस्यासिद्धिरिति तस्य शेषइत्यस्य फमाद्युरिति तदर्थः उक्तभाष्यगतिमप्याह। भ्यमिति। तत्त्वमाहाभ्यमिति द्वित्वे

५५

शं०टी०
२३६

इत्येव सिद्धो वचनग्रहणसामर्थ्यमूलकमाह॥ व्याख्येति॥ तस्य साकांक्षत्वादाह तत्रेति॥ न स्त्वर्थे अनुच्चतस्यापि गम्यमानत्वसा
न्यत्रसंपन्नत्वात् तस्यात्त्वेवीच्च माह अंगेति॥ एतेन तयोक्तावपि तदा तस्यापि विशेषणतापत्तौ भेणे समासे दोषः एवे
त्यपास्तं तदाहेतदिति॥ विधेयफलाभावतद्धार्थमेवेत्याह धीति॥ अनतिप्रसंगायाह युष्मदिति॥ सिद्धिरत आहेति पाठः॥ रद
मपि प्राचां मतेनेति॥ स च पुनः सिद्धांते फलमाह इष्टं तादृ इति॥ एवमपि उभयथा आवश्यकत्वेपि किंपरीति॥ अत शोस्याव्य
चयवाच्चित्वात्॥ तत्त्वतदिति॥ सामानाधिकरण्येनान्यया मुख्यातत्वस्य सत्वात्तेनैव स्यात् इति भावः॥ कृतेवारणमाह पर्यंते
ति तदुपपादयति करोतीति॥ एवं च परिग्रहणे कृते तत्व एवं चागत्या वैयधिकरण्यमेवेति भावः॥ अन्त्रमानमाह तत एवेति प
रेस्तत्वो भावादाह नवधीति॥ अंतेति परिसमभिव्याहृते त्यादि॥ अत एवाह पर्यंतेति॥ अन्यसिद्धमपीत्यमित्याह अग्रे इ
ति इष्टत्वाभावादाह निष्ठएवेति दोषमुपपादयति परीतिभाष्योक्तेरिति॥ आदिरंतेनेतिसूत्रे इति भावः॥ अत एवा
न्यथानुपपत्त्या आह क्वाचिदिति॥ नन्वभीतिन्यायेन वारणमत आह अभीति॥ वस्तुतस्त्वर्थे अत एवेति तत्रापि फलादेवेत्यर्थः॥

६

राम
२३६

कैयटाशुक्तिं खंडयति यत्त्विति तिते युष्मदस्मदी सामर्थ्यात् तदुक्तिसामर्थ्यात् नन्वेवं मातयोरादेशाप्रसंगोऽत आह व्यपेति·
असमासे इति सूत्रस्य कैयटविरोधादत्रत्यकैयटो निषेधोपन्यासपरो न युक्त इत्याह व्यायेति· अक्षरमर्यादया नियामकत्वा
संभवादाह मणीति ननु तत्त्यागस्तवापीति को विशेषोऽत आह तत्रहीति· उक्तार्थे हीत्यर्थः॥ ननूपायांतरादूषकत्वमत आह किं
चेति· अन्ये कैयटोक्ते ननु सिद्धांतेपि एवं सति मंविहायादेशप्रतिरत आह मपर्यंतेति। अत एवांगुष्टमारभ्य मस्तकांतं कुष्ट इ
त्येव प्रयोगो न तु मस्तकपर्यंतमिति एतेन तथाऽन्योक्तमपास्तं· तदाह द्विगिति· अर्थांतरनिरासाय परिभाषाऽर्थ्यत उपनिबद्धे
ति सूत्रनाय वक्ष्यमाणदोषोपपतये चाहांगाधीति तत्संभवबीजमाह शासइति सिद्धांतमाह परेत्वित्यादिनाङ्गुरित्यंतेन ए
वेनोक्तव्यवच्छेदः नन्वेवमनयैव तत्रापि निर्वाहे सामर इति निर्देशासंगतिरेवात आह सुठस्त्विति· अत एव आग
मस्यावयवत्वेन तदविघातकत्वादेव व्याख्यातं कैयटेनेत्यत्रान्वयः अन्यथा तथाव्याख्यानासंगतिः स्पष्टैव: ननूपापस्योपा
पांतादूषकत्वान्मोत्वमप्यस्त्वत आह मूलोक्तमिति मकारांतरप्रश्लेषरूपमित्यर्थः एतेन तस्योपलक्षणत्वस्वीकृत्यप्रका

४६

प्रौ०टी०
२३५

रंतरद्वयं हेइ इ शास्त्रा पुक्तमप्यपास्तं । नन्वेवमप्यप्रतिषिद्धत्वादनुप्रवेशो वा त आह तथैवेति तस्यायुक्तत्वादेवेत्यर्थः सूत्रे भा
ष्ये इति पाठः तेषु विमतत्वादेशेषु त्वद्रीत्या मकारांतप्रश्लेषेण प्राग्वदाहात एवचेति उक्तोर्थः तत्र उक्तसूत्रभाष्ये विप्रतिषेधो
पपादनावसरे एवं तस्य तदनभिमतत्वमुक्तं सात्तस्य तदभिमतत्वमाह पूर्वमिति अत्र पूर्वमित्यादौ मूलादिसकलोक्तिं
स्वं इयति अंगेति तत्रादौ प्राचां मते नाह तस्मान्नुतिकार्येति आगेत्यर्थः सूत्रे इति ज्ञापकादादीत्यादीत्यर्थः सिद्धांतमाह वस्तुत
इति मनु ततोस्या अनित्यत्वमेवास्त्वत आह तत एवेति अस्मात्तस्यासंस्कारिकात्वादेवेत्यर्थः । ययोस्तरं मुनीनां प्रामाण्य
मिति भावः अपि नायुवावाविति समुच्चयः अन्यथेत्यस्याय तच्छत्यादियुवावाविति सूत्रोक्तरीत्या एकत्वे इत्येव सिद्धेर्वच
नग्रहणसामर्थ्यलभ्यमाह व्याख्यानादिति ङे त्वमममयोरिति प्राप्तस्य निषेधोयमित्विति भाष्यीयशंकामूलकमाह व्या
स्येति तर्थे चतु नस्त्रीक्लीवयोर्नत्वा प्राप्तेर तिंगत्वे सर्वैर्वै वा प्राप्तिश्च युष्मानित्याप्रसिद्ध्यापत्तेः अनुक्तफलमाह मेति
युष्मदिति सूत्रे फलमाहात्वेति अपमपिन सिद्धांतभूत्याह वस्तुतस्त्विति ततः अनादेशाग्रहणांक अनुपदमेवतत्त्व

राम:
२३८

योर्मध्येननुतत्रोदात्तलोपशब्देनयथाकथंचिदुदात्तलोपग्रहणेपिसस्वरोंतस्यस्यात्कर्षेत्पतितोंतरूत्तानुच्चतेःतन्निवृत्तौसंपूर्णस्ये
वस्यादितिचेन्नपत्रेतिसप्तमीनिर्देशेनानुदात्तस्यवर्णात्परस्यनिमित्तत्वादेरेणलोपस्यानिभूतवर्णात्परस्यैवग्रहणेनां
देरेवतत्प्रवृत्तेस्तदाहयत्रेतिदीक्षितादिसकलग्रंथासांगत्यापसिद्धांतमाहायमिति।रागादमुक्ततात्पर्यार्थमाहसुज्ञमोरि।।
ति।अत्रविषयेआक्रम्विषयेनकेवलमंत्रेवेत्यर्थंकिंतुन्यत्रापीति।प्रसंगादाहःस्यान्पादेशेतिसर्वनामध्यतुज्ञमितिरी
त्यासूत्रपाठप्राथम्याच्चदिक्प्रदर्शनार्थमुदाहरणमाहयथेतिएतेनेकोयणचीत्यस्यत्यागेबीजचिंत्यमित्यपास्तंननुसर्व
त्रकिमित्येवमंगीकारोऽन्याख्यापिगतिसंभवादतआहनत्वितिसत्तानिवृत्तिस्तुनेत्यर्थःनन्वेवंस्यान्पादेशाव्यवहारोन
स्यात्निवर्त्यनिवर्तकत्वाभावादतआहकिंत्विति:तथाचयद्बुद्धियेतद्बुद्धिनिवर्तकत्वंतयोरपितत्वमारोपेणाविरुद्ध
मितिभावःनन्वेवमादावेवतद्बुद्धिप्रसंगोपिनेतिकथंतत्वमतआहसकारेतिःनन्वेषमपिकथंतन्निवृत्तिरतआहतन्निवृ
त्तिरितिआकमिकृतेआमोऽभावात्तुडप्राप्तिरित्यर्थःएवंचाप्रसक्तिरेवतन्निर्देशेनबोध्यतइतिभावःननुस्यानिवत्वे

३३८
सि॰

४२

शे०टी०
२३८

नाम्त्वात् कथं तदभावोऽत आहान्त्रेति सूत्रे इत्यर्थः स्थानी ति आक्रमीत्यादिः तुर्हेत्वर्थेः अभ्युपेत्येदं सम्स्तुतस्तदेवैनेत्याहोक्ते
तिवृद्धिप्रसंगस्यायोगेपर्यनन्वेत्यर्थः ननेवं निर्देशो व्यर्थोऽत आह सेवेति उक्तार्थस्यावश्यकतां ध्वनयितुमहात एवेति उक्ता
र्थोगीकारादेवेत्यर्थः ननु प्रयोगे आम एव सत्वेन कथं साम: स्यानित्वोक्तिः संगताऽत आहाम्सेवेति आरोपफलं तत्कमेव ए
वं च सूत्रे संग्रहणं भाष्यादौ सुडग्रहणं त्वागमोपलक्षणमिति भावः प्राप्नोति किं खंडयति नवेति दुरुपपादत्वे हेतुमाह सा
म्त्वस्येति एवं च भाष्यविरोधापत्तिस्तस्मात्तत्प्रामाण्यद्कार्थस्वीकारस्तदाहेति भाष्येति एवं चान्यथा मनोरमोक्तं तथ्या
दं ज्यायुक्तं त्वायुक्तमेवतदाहेति दिगिति अपिनादित्वो पक्षसमुच्चयः यथाश्रुतासंगतेराह द्वित्वेति मुख्यविशेष्या
इति पाठः एते तान्यथा आदितो यत्व्याख्यातं दंड्यादिभिस्तदपास्तं अर्थेति द्विवचनैकवचनश्रुत्यो रित्यादिः एवम
ग्रेपिस्पष्टार्थमाह कर्त्रित्यादि द्वितीयेन साम्यमाहेवमिति पूर्वः आदेशः ततस्तृतीया ततसिः एवं परविप्रतिषेध
शब्दोपिव्याख्येयः आत्रमानमाहात एवेति पूर्वविप्रतिषेधसेष्टत्वादेवेत्यर्थः साकाक्षत्वादाहैवं विग्रहे इति उक्त

राम:
२३८

434

सामा। आकमित्यत्र विरोधिनिर्देशादाह्वापदांतस्येति। भाष्यसिद्धांतमाहेयं चेति अगस्येतिवद्गुतरत्वानुवर्तमाने त्वर्थः
लक्षणानुरोधाद्व्याख्यानाच्चेति भावः। तदाह हो ढ इति आत्रापि आद्यपक्षांगीकारे वृक्षावातीत्यत्रैव स्यादत आह। वेता
विति भाष्ये तत्रति एते नातग्रहणसामर्थ्यान्मुख्यात एव न तलोपप्रवृत्तिः अत एवान्न इति निर्देशसंगतिरित्यपास्तं भाष्य
विरोधात् तल्लध्वनयन्नाह न्न इति तत्राप्यनुवृत्तौ चेन्नः प्रवर्ती प्रवृत्तौ तत्रैव निघातः स्यान्न तु पूर्वत्र तिप्रवृत्तौ तत्रेत्यत आ
हः कृत्स्नेनेति। ङःसुट्सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिदं नन्वादेरित्यादिनिवृत्त्यर्थकृतोनाऽत आह दिरितितत्र ऋषादादावित्यत्र
पर्युदासन्यायोत्र नेत्याह आपादादाविति भाष्यात्तदुदाहरणात्। ययाश्रुतमनोरमा प्रसंगात्याह पूर्वस्यौतिस्य ग्रहणं
तु। अन्यार्थमिति वक्ष्यति भामादौ तयोः पदस्येन केवलत्तत्सामर्थ्यादविनताभस्तदोहेतात्यत्रेति शद्वत्वादाविव्यर्थः
वाक्याभेदायाहान्विति एवस्येवान्यमायाह्नपदादिति। ननु पूर्ववदस्यापि द्वितीयासंबंधेन त्विति।ऽत आह द्वितीयेति ननु
सूत्रे द्वंद्वे पूर्वनिपातशास्त्रबलात् षष्ठ्याः पूर्वनिपाते न तत्क्रमत्वितोऽत आह विभक्तीति खंडनकृदुक्तदोषमुद्धर

शे॰ टी॰ तिनन्वित्यादिनासिद्धांतमतेन तदभ्युपेत्याहेतुमाहसंबुद्धे घञ्त्वादिश्यादि तंतेन तत्प्राप्तिरिति संधौकृत भावः
२३९ ननु सधेः प्रागेव प्राप्तिरिति कुतो नोक्तमत आह संधिश्चेति राज्ञा नंतर्यं इति निषेधादा तदसंगतेर्मतांतरमाह।
देशे सतीति तदुक्तिरप्युक्तेत्यादोभयेति। उक्तेति सर्वस्य पदस्येत्यधिकारादित्यर्थः। उभयोरभावायाह्यु
वयोरिति अत्र भाष्याविरोधाय सिद्धांतमाह यद्यपीत्यादिना तस्य तत्रैव शक्तेराह संबोध्य इति च ताविति युक्तिफल
माह विग्रहे त्विति· ननु तस्याश्रवणमयत आह तस्येति अत्र मानमाह। तएवेति ततस्तदवगतेरेवेत्यर्थः ननुप्रथम
स्यागे किंबीजमत आह· वचनेनेति तस्यैवकार्यत्वेनासिद्धत्वादाप्रदेहेत्येति फलितमाह हैकैति कर्मकधारयेतु स्या
दिति भावः। व्यपरे। शिवञ्चावस्तु शास्त्रीयकार्ये इति भावः अव्याप्तिनिरासायाह इदमिति। समर्थेति इदमनुपदमेव स्फुटी रम:
भविष्यति अत एव अस्येवस्त्वरणस्त्वकां शास्त्रकार्योपयोगित्वादेव ननु तत्र किं लौकिककार्यत्वमत आह· लौकिकेति २३९
तद्व्याख्याख्यातग्रंथाद्यसंगत्यायाहूत्रेति अमरे इत्यर्थः। निरर्थकेति· दश दाडिमानीत्यादिः सर्वसंग्रहायाह· सुप्ते

तितत्रतेषांमध्येइदंसमूलपतिएतदिति उक्तंवार्तिककृतान्यूनतांनिराचष्टे· तत्रेति· वार्तिकेइत्यर्थः इत्यादेरपितथैवाह
सर्वातिवक्ष्यमाणैकवाक्यतायाहसर्वातितदेवाहेः तदेवेति अनेनलौकिकवाक्यलक्षणेनभाष्यीयेनत्यस्यएकतिङि· तुदाहरणस्यनन्व
फलत्वात्तदभावएवेष्टोऽत आह वाक्यत्वेति अतएव फलसिद्धिस्तेनाभावादेवैकेपदाद्युक्तिरिवंड्यतियत्विति· ननुएवंतिङंतद्वयेन
कथंमेकतिङंतत्वंतवापीत्यत आह· यद्यपीति· पूर्वोक्तेति· एकशब्दः समानवाची यत्तुवाशब्दस्वारस्यापिवाक्यत्वमितितद्व्याख्या
कृन्तन्न अर्थैवाक्यशब्दाप्रयोगात्वचोशब्दसंज्ञायामितिनिषेधेनकुत्वाप्रसक्तेरनेनैकतिङि· त्यस्यैकतिङंतार्थमुख्यविशेष्यकमि
त्यर्थः इदमेवमुख्यव्यापकंभाष्येऽग्रेउक्तेः पचतीत्यादौकारकवृंदेत्रेणशपितव्यमित्यादावस्तीत्यध्याहारादतएवतिङसमा॥
नाधीतिवार्तिकसंगतिः आख्यातंसविशेषणमित्यत्राख्यातपदेनधातुः सर्वमाख्यातजंनामेत्यत्रतयोर्दर्शनानेनवैत्रिणस्र
पीस्यादौनाव्याप्तिः अर्थैक्यादित्यत्रार्थशब्दोऽभिधेयपरइतिमीमांसकाः फलपरइतिनैयायिकाः इदंतुप्रत्युदाहरणवि
रुद्धंतद्वदेकस्यविभागेसाकांक्षत्वस्यप्रमाणनिरूपणरूपफलैकत्वव्यागसाधनत्वंरूपफलैकत्वस्यनसत्वात्तुकोऽपि आ

४९

शे०टि०
२८०

घंतिङंतीताभ्यामाहारेणैवनिर्वाहेलौकिकेफलाभावात्तिङंतैःसर्वत्रक्रियासत्वेनक्रियावेदितास्यापफलंख्यात्रयपचतीत्यादौकेव
लेप्रकृतिप्रत्ययसमुदायेलौकिकैकवाक्यतयाःसर्वसंमतत्वेनभवद्भीत्यातिङसुबंतत्वयत्वाभावेनाख्याप्याप्तेश्चातिङग्रहणप्र
त्याख्यानवार्तिकाशयवर्णनमात्रंनतुलिष्टंआष्टमिकद्वित्वसिद्धिःप्रयोगपक्षेलुमीहिलुनीहीत्यादौतन्निषेधायतस्यसा
फल्यादितिमंदोक्तमपास्तं·उक्तयुक्तेरन्यदोषगणस्यमंजूषादौस्पष्टत्वाच्चाधिकमुद्योतादौस्पष्टं·तदाहत्यलमिति।नन्व
त्रासामर्थ्यादिवाप्राप्तिरतआह·समर्थेति।इदंचेतियुष्मदस्मदोर्विभाषाऽनन्वादेशेअपरआहसर्वएतेवान्नावादेयोऽ
नन्वादेशेविभाषेतिनत्विदानीमिदंवक्तव्यं·सपूर्वायाइतिवक्तव्यंअन्वादेशार्थमितीतिचेन्नैकंसमुदाययोगस्या
संभवादाहवादयइतिसूत्रेनपुंसकेभावेक्तइत्याहयोगेइतिनिर्धारणषष्ठ्याव्याख्यानंशाब्दिककृतमयुक्तंससाभा
वापत्तेस्तद्ध्वनयन्नाहननुतृतीयेतिस्वार्थेतिचार्थसमुच्चयाश्रयहरिहरान्वयिस्वामित्वान्वयित्वार्थः।नन्वन्वनेतिप
र्युदासेनवहिरिंद्रियजन्यज्ञानार्थयोगेएवस्यादितिवेत्तसेत्ययुक्तमतआत्रप्राग्वन्नेत्याहस्वान्वितेतिसंतादेशघाव

राम:
२८०

438

यैत्त दर्थ्यमाहः समानेति एवंचतदभावे तयोरेकोत्र माषाकं द्रव्यति॰ अतएव तिगमका भावसाक्षात्संबंधस्येवे एत्वादिवेत्यर्थः॥ एतेन
पूर्वत्रयुक्तग्रहणेनात्र परंपरासंबंधेपि निषेधोद्भाप्यत इति शास्त्रिदंद्याप्युक्तमपास्तं आङ्कुरितः निबीजं तु पत्रमिति यौगिकव्यव
यत्वादितत एवं पंचम्यादेः स्वरससिद्धत्वेनेदमयुक्तमिति तेन सहेतिवद्बहुव्रीहिरिति शास्त्रिदंङ्याप्युक्तेरसंगत्यादाहावधेरपीति
एतेन सूत्रेण यत्तु अप्राप्तो निषेधोऽनेन विकल्प्यते॰ तया सति विधिविकल्पः फलतीति तन्नगौरवात तदाहान्येति असंभवादिति भावः स्प
ष्टमिति तत्र हि प्रक्रांतप्रसिद्धानुभूतार्थकतच्छब्देयच्छब्दोपादानं नापेक्षत इत्युक्तं अनुपादानेपि यत्प्रक्रांतं यत्प्रसिद्धं यदनुभूतमि
त्येत दर्थ्यस्य सामर्थ्यादेवापेक्षसंभवादितित द्व्याख्यातारः द्वितीये प्राचोक्तदोषाभावायाहान्येति तत्फलमाह तेनेति एतेन न्नाय
तेनन्नायते इत्यनेनैव शाब्दोऽन्वयः समाप्तिपदत्व ध्याहारः नन्वेवं परीत्यं अध्याहारस्याउपपत्ति मूलकत्वे नाग्रे एवयुक्तत्वात् या
च्याप्याद्वत स्यागंतून्नामंते निवेशादृत्तिपायेनांते एव निवेशेन स्रूयमाणस्य समानवाक्यस्थत्वाभावे मत्वस्य इति प्रथमांतस्याविद्य
मानपूर्वत्वाभावात्कथं द्वितीयोदाहरणमिति मान्वोक्तमयासंनन्नुसंज्ञाविध्यावितिषेध्यात्कथं तविंदेधिरत आहामंत्रणमिति निपा

५०

प्रौ०ठी २४१ तनात्करणोक्तः आमंत्र्यः करणस्य शेषत्वविवक्षया पसंज्ञातोयस्येतीतत्र इतिजु अक्षरस्यार स्यानाव हूं इतिद्वयप्रयुक्ते गौरवमस्तं
त्वविभक्त्यंते तत्वामंत्र्यते न तु केवलया विभक्त्येति भावः एतेन भावेक्तउपञ्चारात तत्साधुनेवृतिरिति तदुक्तमप्यपास्तं जघन्यच्च
ति कल्पनापत्तेश्च अतएव तदंततविधेरेव संज्ञेति आमंत्रितेतीत्यर्थः अन्यथा तदंतविध्यभावात्केरिति कोशेविशिष्याकते
नेतिशेषः सिद्धांतमाहान्येत्विति अन्यत्रेरिति रामेस्यादाविवहे इत्यादावपि उक्तार्थानामिति न वाधक इत्याह मातीति नन्वे
वंसेति व्यर्थं प्रथमेत्वनुवृत्त्यैव सिद्धेरत आह सेतित्विति गोतोणिदितिसूत्रवदिति पाठः दृष्टांते न निवृत्तिः परमतुष्ठाद्यथासं
ख्यासंभवादाहागेन इति अनतिप्रसंगायाहात्रेसूत्रे इत्यर्थः॥ एतेन परं प्रत्यविद्यमानवत्वेपि पूर्वमतिपदभावात्कथर
क्षेत्यादितः परत्वमस्मदादेरित्यपास्तं परस्य कार्यस्य निमित्ते वा पूर्वं परं प्रतिवात इति देशात्स्वषं नेदंतेपरे असमवस्य राम: २४१
कत्वमाहेवमति तत्रेवाश्रयणमिति भावः॥ आदिनादयितेते करिशावकं भत्न छम्पाइत्यादिपरिग्रहः उक्तप्रकारासंभवा
दाह नसिंहेति॥ अख्यातिरन्यथाख्यातिरसत्ख्यापिस्तुतेद्विषामितित्यनिर्वचनीयतामितिन्वाद्यंतयोः शेषः एतेनपू

540

दीर्घस्य पदात्परत्वे नादेशाइति नृसिंहाश्रमेति पदद्वयं आश्रमेति विशेषणं। एवं च पूर्वसमामंत्रितइति निषेधान्न दोष इति
वेत्यपास्तं पूर्वार्धेऽस्तीत्यध्याहारेण पारिभाषिकैकवाक्यताभावात्। पदद्वयाभावाच्च। नन्वेवमनेनात्रापि सिद्धे इदं व्यर्थमत आ
हाप्रमिति· नेपातदस्य श्रवणान्मूलासंगतेराह्वासेति। तत्रा तेषां मध्ये एतेन उक्तव्याख्यानेन इति चेति स्वस्थ:। ज्ञातविकल्पवचनेनाह्व
द्विति सोऽपि पदकालिको न संहिताकालिकः। तन्त्रे कस्तुति विधानादिति वार्थ्यं ननु अनुदात्तं सर्वमित्यस्यापादपरिसमाप्तेरधिकार
णान्ने इत्यस्य च पादादिस्थत्वात्कथमविद्यमानवत्त्वप्राप्तिरेवात आहानुदात्तमिति पर्यायेषु तद्वचनेषु देवादिषु नन्वन्न
सामानाधिकरण्यमेवात आह सामेति· एवं च एकद्यमेवाह नत्विति· विस्तरोऽवोध्य: एते न द्यंगविकल्पमितदित्यपास्तं
तदाहेतिदिति नपुंसकत्वात्कर्मण्यधिकारवाधेमानाभाव:। न च निपातस्यानर्थ्यात्तद्बाध: तथा सति केवलादेवा
पतेरैत आह निपतितेश्च तएव भाष्याविरोधःसुपीति प्रकरणवाधाभावश्चेति भाव: नञ्समासगर्भबहुव्रीहावनिष्टा
पतिरिष्टासिद्धिश्चातो बहुव्रीहिगर्भो नञ्समास इत्याहेतत् संज्ञेकारेति इदं चांगविशेषणमित्याहागेति। नन्वेवम

५१

शे०टी० ष्यतिप्रसंगोऽत आहाह्लोपात इतीति अंगावयवजादिस्वदिपरस्यां चेतेरकारस्येत्यर्थस्स्यादिति भावः। आतो धातोरित्यारं
२५२ भात्. प्रतीचो यदि त्यादि निर्देशाच्चाह। व्याख्यानादिति एतेन प्रत्याहारस्य यत्वाद्यचो वा कुतो न ग्रहणमित्यपास्तं प्रत्यं
चाविति. तुमि ज्ञाते पि प्रथमन स्यात्नो पाद्नपूनकारत्वं. अन्च इति निर्देशादुत्तरपदाधिकाराच्चाह व्याख्यानादिति. नन्वेवं क
र्त्तचोहर्लच इत्यादौ दीर्घो न स्यादत आह. कर्तव्य इति यद्यपि संशयः कार्यां हल इति सूत्रे यथालक्षणमप्रयुक्ते इति भा
ष्यात् प्रथमसमासो माभूदत्र दीर्घत्वमित्याद्यभिधानाशमेनकेनकेयटेन व्याख्यातं तथापि नास्त्येवेह शः प्रयोग इति यथे
त्यस्य द्वितीयव्याख्यानमेव सिद्धांत इति आगमकैयठस्यायुक्तत्वेप्याद्यस्तथैव व्याख्यातमुद्योते अत एवाप्यत्वेत्यादि पक्षांतरेणे
ककारकृताभावः। एवं च तदनभिधाने च अण ग्रहणमुत्तरत्र संप्रसारणस्ये तत्र तृतीय इत्येतद्व्याचष्टत्यर्थमिति पाठः अतरत्वह्ल राम: २५२
इत्यत्र संप्रसारणस्येत्यत्रानुवर्तते तदंशे विशेषणत्वेन तदर्थमावश्यकमित्यर्थः स्पष्टं चेदं षष्ठीस्थान इति सूत्रे भाष्ये इति त
त्रैवोद्योते तेनिरूपितं पाठांतरं तु कल्पितमात एवाइदमपि निपातनानंगीकारे तु तत्रापि तस्यैव फलमिति हृत इति सूत्रे भाष्ये एव

442

सष्टंतदेतत्ध्वनयन्नाहाकेरइतिएतेनतथादंड्याद्युक्तमपास्तंमूलाद्यसंगतेःसिद्धांतमाहतदितिपरसंमतेत्यर्थःत्वादितिअतएवा
दसोद्धेरितिवार्तिकसंगतिःनन्वेवंसंज्ञाकार्यत्वादुपसर्जनेनस्यादतआहसामर्थ्यादितिसएवक्विबादेरेवरूपःप्रत्ययइतिद्युत
तेःविशेषमाह्यघेतिःअपिनानसेवसमुच्चयस्तदाह्वादस्पतीतिःअंतपसइतिएतदर्थेद्वंद्वेसमाहारेतिंत्यादिः।अतएवाहनपुंसेति
व्यक्तिभेदेनास्यद्वसत्वेपिसत्वादाह्यपरेतिइदंद्वध्यतिअतएवेतिप्रान्तोक्रमेणाहतस्मादितिःइतित्तपेतिपाठःएतेनतत्रसंड
कश्णस्विदंड्यादयःपरास्ताः।यथ्यास्तुतमूलाद्यसंगतेराहयाहयाइइतिलिंगवतीपरिभाषेतिसिद्धांतादानंत्वेतिःतदेवाह्यंतस
स्येतिएतेनान्ययाशास्विदंड्याव्याख्यानमपास्तंअन्यथ्यातथ्याथीभविनयथ्यास्तुतार्थ्यंगीकारेननिर्विर्यंभाष्यप्रत्याख्याताऽतआ
ह्यघेदोषांतरमाहकिंचेत्याख्यंदिनालाभइत्यंतेनप्रकृतेनप्रकृतेपिदोषमाहराइतिःएतदितिःअहन्नोपेनइतीत्यर्थःपूर्वत्वादि
तिभावः।संज्ञासुत्रपदेशतोयुगपत्वासुतद्विषयेइतियावत्ःनन्वेवंभाष्यविरोधोऽतआहख्यङःइतितन्नोपस्थितौसत्यामुक्तदो
षद्वयसत्वात्तत्तीयंदोषमाह।यज्ञादीतिःविशेषणेतिविशेष्यीकरणत्वत्यर्थःपरिभाषेत्वभगवतःसंमतानामप्रत्याख्यानमितितद्धि

५२

श्रे०टी०
२५३

रोधोपिनेत्याहात एवेति। अस्यान्याप्यत्वावश्यकत्वाभ्यामेवेत्यर्थः। यथाश्रुता संगतेराह हांत्येनेति तस्याप्यसंगतेराहत्वंचेति अं
त्यसमानदेशत्वंचेत्यर्थः भवतीतपाठः सदेशत्वसंभवइतिपाठः अतएवतत्वस्यतत्रैवसीकारादेव अत्र एव तस्यानपानपासिद्धे
रेव एवं सति अन्यभाष्यविरोधं परिहरति नेतस्या इतित त्सूत्रेति नसंप्रेतिसूत्रेत्यर्थः इति रथ्यसमासो तदाशयमाहांत्येतित
म्रावश्चेत्यर्थः। एकवचनस्वारस्यादाह द्रशब्देति स्यआद्योयेषांतत्वेत्यर्थनिरासायाहत्वादेति। तनुसकृदुच्चरितात्कथमनेका
र्थलाभोऽत आहान्त्रेति असेरित्यत्रेत्यर्थः उक्तेति उत्तराज्भागेन व्यवधानादित्यर्थः। इदंद्र दुयति अत एवेति तन्मतस्यान्याप्यत्वा
देवेत्यर्थः अनोसि रितिसांतौकारांतेरेफांतभिन्नस्यादस इत्यर्थः अः सेरितीति मोऽनत तीयपष्ठमिस्यर्थः नन्वेतावता कथमु
कार्यलाभात आह त्रेतीति भाष्यइत्यर्थः चोमुक्रमेस वितन्व तत्वशब्दे अमुमुयद्वि सत्र आहुः सिद्धांतितः यथाश्रुतेमत्युदा
हरणासंगतेराह त्वस्येति नन्तु तस्य तदनधिकारस्यत्वान्नैव तत्रानिष्टमत आहान्येतेति तदन्नायनेइत्यर्थः तदपवाद
त्वापाहात्रेति जीर्णानुक्रमादह समइ नितत्तोपिप्रयत्नत्वापवादाह समइ नितीति दंग्याद्युक्तव्याख्यानेऽपचारदोषादाह

एमः
२५३

444

लेपेइति·ननुबहुव्रीहिणामोक्तंसामानाधिकरण्यंभाष्यविरोधादयुक्तमित्यतआहपूज्येति·कर्मधारयःविशेषणभेदेनान्वयइ
तिभाव·तदेवाहातएवेतितथार्थादेवेत्यर्थः॥कैयटमाहावेतिननन्वेवंपूर्वत्रापिनलोपोनप्रकृष्टंगच्छतीतिव्युत्पत्त्यातत्रापितद्
त्पूजायागम्यत्वादतआहपूर्वेदेति·एवंनतत्रतथात्वेतदभावइत्यएवेतिभाव·एतेनउक्तरीत्यापूज्यायामित्यस्यावश्यकत्वे
ननुभाष्यविरुद्धंयथाश्रुतमूलमतआह·जोपधेतितदेवाहस्पष्टमितिकुंचेत्यत्रचोःकुझलीतिकुत्वंप्राप्नोतिसङीति
वचनान्नएतदपिनफलंऋत्विगादिसूत्रेकुञ्चामितिनिपातनात्सिद्धमितितच्चोक्तंतेनत्वोपदेशिकोतकारेलभ्यतेअन्य
यानकारस्यानुस्वारेपरसवर्णेचजातेतयोरसिद्धत्वाच्चोःकुरित्यस्यप्राप्तेरेवाभावेनतदसंगतिःस्पष्टेचइदंप्रत्याख्यानपक्षे
णोक्तंसिद्धांतमतआह·सञ्जीतीनिएवंचद्वितीयमेवापिसमुच्चेयमितिभावः।यथाश्रुतमसंगतंमूलंपिठक्रमादार्थ्येक्रमो
बलीयानितिन्यायेनयोनयोज्ञयज्जिसलोपइतिअतएवमूलेषलेइतिसप्तम्यांतंनपठितंकश्चित्तुमूलस्कोरिति
सलोपःभ्रस्जेतिषत्वंजश्त्वंचर्त्वेइत्येवपाठइतिबोध्यंतत्रसलोपातप्रक्रियामाहभ्रस्जेरितिसामान्यमाहातीतित

५३

शे०टी०
२५३

याग्रक्रमात्।विशेषमाह तत्रेतितेषांमध्ये इत्यर्थः केवलकार्याभावादाह प्रत्ययेत्तिनन्वेववार्तिकेचेपर्य्यमत आह रातुरिति
अन्नयोगविभागात्त्यार्थत्वा भइतिकेपदादिसकलतंन्यासांगत्याम्याह चस्त्वर्थे इत्यादि अत एव तस्य तद्विशेषणत्वोदवमं
तेति। एतेनांतमात्रग्रहणार्थं तदन्यथोपदेश एवं पेऽत्वा तास्तेषामेव ग्रहणस्यादिति रत्नाकरोक्तमपास्तं तदभावेपिश
वृमर्यादयातदत्वाभात् ननुनिदमत आह वाक्यार्थेति उपधापदेति पाठः एवेन तद्व्यवच्छेदः। एकेति फलितयेत्यर्थः
नन्वेवमसंभवोऽत आह उसूत्रं त्विति अव्युत्पत्तिपक्षे इति भावः तत्र तथैव पाठादाह सर्वोदीति तत्रमानमाहावेति
भाष्याद्युक्तं खंडयति। एतेनेति तदाश्रयणे भूतपूर्वगत्याश्रयणे एतेतेतस्यार्थ्यमहत्तदाश्रेति उकारवत्सकाराश्रयणा
भावात् इत्यर्थः तथासति सूत्रार्थं निर्दिष्टमाह तस्मादिति मूले न्यूनतां परिहरति धातोश्चेदिति ननु नलोपस्य शास्त्री
यत्वे न कथं तथा नियमोऽत आह न्यायप्राप्तेति अनेन धातोरित्यनेन भाष्यसंमतमपीदं तादृश नियमत्वाभे गमकेन
सष्टतरंच तदाहेति दिगिति द्वितीयपक्षं दूषयति। न्यायात तदाश्रयणात्तस्य प्रष्टाथमिति न च द्वेदूत्वस्य विधेयमर्यकस्यक

एमः
२५४

446

यमनुवाधत्वमितिवाच्यंपूर्वशब्दस्यसाकांक्षत्वेनतत्रतस्यकृप्तत्वात्पूर्वेइतितुनानुवर्ततेअस्वरितत्वात्योगविभागस्यसंज्ञान्त
रकरणस्यचवैयर्थ्यापत्तेश्चेतिभावः।मान्यादिसर्वग्रंथकारैरेतत्किंखंडयतियत्वितिइदंअस्यशब्दत्वंअन्याय्यासत्त्वम्पंतंनवदे
त।अतएवततस्तदन्ताभादेवतमेवतत्प्रायूमेत्व·यत्तुउभेयत्रश्रूयेतितत्रैवसञ्ज्ञानतभ्यासलोपेइत्येतदर्थमुभेग्रहणमन्यथा
रोत्सीनादौअभ्यस्तात्र्ययोर्झेर्जुसस्मात्इत्सीनादौनाभ्यस्तादितितुन्निषेधश्चस्यादितितन्नेत्याहतत्रेतितन्नेत्याहतैत्र
तितस्मिन्सतीत्यर्थः।एकादेशादितिअन्यथेत्यादिशयासहपररूपादित्यर्थः।झित्यर्थमाहसर्वैइतिअभ्युपेतेदंवस्तु
तःसएवादेशेत्याहकिंचेतिदेशेनजुसोऽपवादविषयत्वस्येतिपाठः।जुसरूपापवादेत्यर्थः।कल्प्यत्वापेत्तिपाठः।ननुकार्य
त्वेतथावारणेपिमध्योद्देशेदोषएवातआह।यथोद्देशइतिउत्तरीत्याअनिर्वाहादस्यावश्यकतामाह।तएवेति·पंचमीस
मासस्त्वादेवेत्यर्थः।एतेनपंचमीसमासस्यपाक्षिकत्वबदंवदंतःपरास्तास्तदाहेत्यत्वमिति।अन्यप्रसक्तेराहसामर्थ्यादि
तिनिषेधसामर्थ्यादित्यर्थः।मात्रमितिननुपरस्यार्थैरितान्नेचवाभ्युपगमकाभावादितिभावः।ननुसत्त्वस्यसाफल्येकथ्य

शे॰टी॰ २४५ मपवादत्वमत आहः कुरितिकुह्विमिति॰ अत एवपत्वाच्चपवादत्वादिति कैयटः ॥ मात्रमवधारणे सिद्धांतमुपसंहरतित
स्मादिति इतिः सिद्धांतसमासो मूलत्वकृत्संमतमपीदमित्याह तदेतदिति अत एव निर्देशाश्रयणेपि न फलं एतेनैवं
तावत्तर्कैयटादिमतं संदूष्यत देवज्ञापकाश्रयणेन समाध्यते द्विगादीतीति शास्त्रयुक्तमप्यास्ततदाहेति दिगितिनिपात
नोपयोगमाह नित्यादिति रेफवातस्यधातोरिति व्याख्यानबीजमाह स्विपीति पठोरित्यस्यप्रक्रियामाह्वापिपेतिप्रातीतिदुद
तत्वेनेत्यादिः केचिदित्यरुचिबीजं तुपदचरमावयवविधायकभिन्नसैवत्रेपादिकस्यतत्वग्रहणस्तपेतितपदान्तेत्यत्रोक्तें
परपदस्याज्ञादेशस्सैतत्तत्रगुरुणातस्यापप्रयमपि षयोऽत आह क्वाविति अत आह क्वाविति अत एवात्र रुत्वमपेत
दधीनमेवेति सख्युर्गोमान् पदः केडः अपदीतिविति पंचस्यासाधारणलक्षणानीति च तत्रैवोद्योते उक्तं तत्र निर्दिष्टपरिभाष्य राम: २४५
प्रवृत्तेराह व्येवेति सिद्धांतमतमाह्वयमिति अपिनेणकोरित्यादि अत एवाधिकारत्वादेवेविधित्वेतु स्यादेव द्वंद्वांतेदूतिन्या
याल्लिंसे: प्रतिषेधोवक्तव्यइतिवार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्याच्चाह व्याख्यानादिति तत्रोपलक्षणतांरो आह्म

448

कृतेति निंसेः प्रतीतिवार्तिकं व्यवस्थानाश्रयणे न तत्प्रत्याख्यानपरं भाष्यं चेत्यर्थः॥ नुमस्थानिकत्वांशे आह हयेति संयो
गांतलोपविषये ऽकृतेत्से न पापूर्वसन्निमितकषत्वाप्राप्तेराह व्रश्चेतीतीति न युक्तं तस्याऽसत्वात् तद्ध्वनयन्नाह
सपादेति ननु परेश्चेति सूत्रभाष्यप्रामाण्यादेतादृशेभ्यः क्विवेव दुर्लभोत आह णिलोपस्येति तदेवाह तत्रेति तथा
चाण्यंतविषये एव तद्भावांगीकारेण न ण्यंते इति भावः। यत्तु क्कोल्लुसिमिति निषेधो दुर्वारः अत एव मधुश्चुतमाचष्टे मधुगि
तीष्यत इति स्वरितो वैसूत्रस्थकैयटः संगच्छते। अन्यथा णिलोपस्य स्थानिवत्वात्संयोगादिलोपो दुर्लभः ननु सकारोपदेश
सामर्थ्यात्स इति कैयटाशयः संयोगांतलोपेपि ससरुत्वे वोरिति दीर्घे मधुगिति रूपसिद्ध्यर्थं तस्यावश्यकत्वादिति तन्न
तस्यात्राश्रयणे इतरमानाभावेन न पदांतेति सूत्वेतत्स्यतेस्तगिति कैयटविरोधेन च तस्य कैयटस्य प्रौढिवादपरत्वात्तदाहेत्स
न्यत्रेति वधोतादावित्यर्थः॥ उतरशेषंभूतकुत्वस्येत्पाद्यपाठः सनोऽल्लोपस्य स्थानिवत्वेनापि वारणासंभवादिति कश्चित्तन्ना
प्यकथनपरमेतत् सिद्धत्वेपि संयोगादिलोपाप्राप्तेरिति शा॥ ह्लीतदुभयमसत् मूलोक्तस्मानवबोधादिति ध्वनयन्नाहपि पचि

44९

५५

शे०टी० २४६

तितदभावेकाराभावेयद्यपिसकलग्रंथकारिकप्रकारेणाप्यत्रनिर्वाहस्तथापिभाष्योक्तमेवाहवसुसेतिननुषत्वेपूर्वत्वस्यासि
द्धत्वेनकथंषत्वमतआहसंप्रेतिमूलादिदूषयन्सिद्धांतमाहपरेत्वितिनन्वेवमपिक्रमेणान्वाख्यानिदोषएवातआहलक्ष्ये
तिभिन्नेतितद्भिन्नसंबंधिसंतेत्यर्थः।एतेनयथाश्रुतमूलाद्यसंगतिःसूचिता।मूलादिदूषयतिवस्तुतइतिनन्वत्रासुङ्लिंग
विशिष्टत्वनयाःकुतोनातआहविभक्तावितिननुमूलमतेविवक्षितसप्तमीसत्वेनप्रत्ययोदंतरंगत्वाच्चङीपंबाधित्वाऽसु।
ङ्गुगितस्यानुबंधकार्यत्वेनस्यानिवत्वेनलाभातङीप्यपिबहुपुम्सीतिरूपापत्तिरतआहविभक्तीतिसिद्धांमितुनैवदोषः
एतेनपूर्वविरुद्धमिदमित्यपास्तंउभयमपिदूषयतिस्त्रियामितीतिमूलादिखंडयतिवस्तुतइतिद्दतावित्यनेनमूलादिदो
षनिरासस्तेषामनुवादकत्वादेतेनतथाशास्त्रव्यक्तमपास्तंदूदंभयंएवंचहेडशानड्त्वेवरूपंतत्रसाध्वितिभावःएतेनानड्
हरदत्तादिसंमतदृष्टएवेतितदृष्टएवेतितदुक्तमपास्तंननुविशिष्टस्यासंतत्वाद्धातुभिन्नत्वाच्चदीर्घयतिरेवनचधातोर्नेति
प्रतिषेधःवाक्यभेदासमर्थसमासापत्तेरतःपिंडग्रहादित्यादिभाष्योदाहरणसकललक्षणयाआहाधातोरितीतिसौत्रत्वाद्धातिरिति

राम:
२४६

450

भावः॥ एतदर्थमेव पिंड्ग्रहूत्याद्युक्तमग्रे मूले पंचम्या मनोरमादौ दूषितत्वाद् दाहाद स इति सुलोपसंनियोगविशिष्टत्वादयं सावेवात
दाहृत्तदोरिति अत एवाहोत्वमिति। असाविति असप्राप्ययोभावप्रकारे प्रतिपादितसकलग्रंथासांगत्यं ध्वनयन्नाह अमुक इति आ
ङुः लक्ष्यदर्शिनः। ननु पारिभाषिकग्रहणेपि अपग्म्यादुत्तेति ग्रंथसंसम्भ्यमणिन्यायेन पूर्वान्वयित्वमपीति सूत्त्वयन्नाहोत्वेत्युप
पेति। आवृत्तिरिति दंड्युक्तेरसांगत्याशयाहाहेवं चेति तत्वेष्वत्वेचेत्पर्यः सर्वसांगत्यायाह भाष्येत्विति एकवचनोपपत्तये आह
मुइतीति द्वितीये व्याख्यातं फलमाह कृते चेति संनिपातपरिभाषातु पिच्चेति दीर्घविषयेन प्रवर्तते न तया सिद्धिं कुर्वतः आ
स्विदंड्याद्यः परास्ताः॥ ॥इति हलंताः पुल्लिंगाः॥ हसर्थे साभोपापमाह इत्थं इत्यादि हेटड्रलांताहामुच तिरिति प्राप्ते
दंड्याघसांगत्यायाहालांतेतितरपानदित्तसमक्रियामाहोपेति संपदादित्वात् कमेणीति भावः चत्वारीति पाठः अदोदात
तसेत तत्वापृयत्ते इति पाठसांगत्यायाह दत्वोपपत्ते इतीति द्वितीये निपातन वैयर्थ्यं परिहरति। आदेशेति पक्षेसि
द्धातभूतेष्वेदकैयटादिमतेनेत्याह कैयटादीति अत एव वक्ष्यति त्यरीतेति। नन्वेवमपि कुत्वासिद्धत्वाज्जश्त्वं कथमत

451

शे॰टी॰ २४१ आहेह्लिगिति नांजेति निषेधादिदं यपि नासिद्धमित्याह यणिति भाष्ये स्पष्टमिति शेषः सर्ववदिति क्वाचित्कपाठासंगत्या
हसर्वेतितदर्थमेवयात्पष्टेसर्वाश्चेति तत्पाठसमर्थनं कस्यचित्खंडयति अत एवेति तदर्थमाह शाब्देति भाष्यग्रह
णेन हि यय ह्वेति घटकस्य तस्य तत्त्वं कदाचित्तदृष्टत्वस्य तत्त्वमिति बोध्यते अत एव सर्वो नाम कश्चित्तत्पुत्रः सर्वापु
त्रवृत्तायोः नपुंवत्त्वमिति स्पष्टमाकरे एतेन सर्ववदिति प्रतीकं धृत्वा सर्वनाम्न इति सं पुंवत्त्वमिति दंड्यापास्तमप्पपा
स्तमप्तयोः कृदेोर विति विहित अश्विः संस्कृतमिति लिंगमलुकमाह व्याख्यानादिति क्विनिति कृत्विगादिनौ तिभावः;
क्विपूर्वेत्यनेन एव मग्रेपि सूत्रमेवेति स्त्रियां सर्वत्रेति भावः॥ ॥इति हलंताः स्त्रीलिंगाः॥ अस्याव्ययकत्वमाह्नात एवेति
उत्तरेतिलुप्तषष्ठ्यंतं पृथक्पदमित्याह तरेति भीमादिवदिति भावः। अस्य फलमाह तेनेति मेनेति अर्थः। तस्य समा राम: २४२
सन्त्वरमाव्ययत्वस्य पदसंज्ञायामिति सकलरथ्या सांगत्यायास्य फलं स्पार्यमाह तदिति अस्यात। तत्सूत्रपाठद्वाहलुमतेति अ
न्यथावक्ष्यमाणगौरवनिरासायाह गुरुभूतमपि प्रसज्य प्रतिषेधमाह पदादीति तेन उभयेन तत्राद्यस्य फलमाह परेम

452

ति द्वितीयस्याह्दध्यीति अत एवञ्चसंगतिः ननुउपपदसमासे गतीत्यादिप्रवृत्तेः सिञ्च्यद्धस्पपदत्वं मंदनात आह निरूप्येति न

न्वेवमपि सोपपदाद्विञ्चिद्ध्यिषेञ्चाविति किंन स्यादत आह सोपेति कैयट इति सञ्चितारुञ्चा आह सेन्वेति अपि प्रसंगं निरा

नैष्टे पदादीति नन्वेकं कर्णौ वर्णेत्यादौ निषेधाप्रत्या दोषोऽत आहोत्तरेति मात्रपदेन पदत्वस्य व्यवच्छेदः अन्यथापि तत्रादोषं स्

त्वयन्नाहार्यञ्चेति आद्य इत्यर्थः तेन माषकुम्भवापेनेत्यादौ पदस्य वापे पीति निषेधसिद्धिः। नन्वेवमपि बहुत्वाञ्चावित्यादौ कु।

त्वादिकं स्यादेवात आह बहुञ्जिति बहुसञ्चावित्यादावदोषायानुवृत्ता आह पदादीति अत एव नियमोऽयं ननु कथमेकदेशा

नुवृत्तिः किञ्चात्र न तथा पाठो भाष्येऽत आह पूर्वेति विधिसूत्रे इति भावः ननु एतावता वार्तिकपक्षः समर्थितो न प्रत्याख्यानपक्षो

भाष्योक्तोऽत आहैतदिति मूलोक्तेत्यर्थः अनेनैकरणमाह प्रत्येति नन्वेवमपि पूर्वं दंडिप्रिय इत्यादाववांतरतत्पुरुषे दंडि शब्द

सोतरपदत्वेन प्रत्ययलक्षणनिषेधात्पदत्वाभावेन लोपो न स्यादत आहोत्तरेति प्रत्याख्यानपर भाष्यप्रामाण्यमूलकमाह व्याख्या।

नादिति इदमपि अपदादिविधावसति पर्युदासेन पदांतस्यानिकविधिविषयं न परोत निमित्तकविधिविषयं तेन यं तेन पञ्च

५२

शे०टी० यत्रधनङ्गत्वंतत्रसर्वत्रविभाषेतिप्रकृतिभावादिनतदेतत्ध्वनयन्नाहपूर्वदंडीतिन्यूनतांनिराचष्टेइदमितिअयंचाप्येवेति
२४८ सकृंल्लग्नथासांगत्यायतत्सूत्रेएववार्तिकपाठङ्कृत्वाशयेनाहद्वितीयेतिअतएवाहयंचेतिआंशिकविधिसामर्थ्यादित्य
र्थः।नन्वेवमस्यावश्यकत्वेनान्यत्रत्पदावत्वेनसिद्ध्याएनस्यवैफल्यमतआहनेतितत्रत्रएगतिअतएवतस्यावश्यकत्वादे
वभाष्यतोयथातदृन्नाभस्तथाहात्रेतिउक्तभाष्योद्धृत्यर्थः।अन्यत्रेतिअन्यथातत्रतत्प्रयोगएवनस्यादितिभातिमात्रःसू
त्रातरस्थसाहचर्यानाश्रयणेहेत्वन्तरमाहस्यादेतिअन्यथोपसर्जनेग्लाम्नाह्यातेनासिद्ध्यानदसंगतिःस्पष्टैवननुनस्त
स्यप्रत्याख्यानस्फुटंप्रतीयतइतिकथंतत्पागोऽतआहिंनतमितिइत्यादीतिअनुपदमेवेदंव्यक्तीभविष्यतिअग्निमस्य
नसर्वस्येत्वंकिंत्वग्रस्येतिसूचयितुंविशेषांतरमाहान्वादेशेतितदेवतदग्निमंभाष्यमाहत्यघेनदितिएतेनतथातत्प्र राम:
त्याख्यानादरंकुर्वतोदंडिग्रामण्यादयःप्रत्युक्ताःस्त्रीत्वोपइतिविभाषाङिश्योरित्यनेनप्राचीनकृताहनितुपन्यासत्वाद्युक्तता २४८
ध्वनयन्नाहरोसुप्यहभीतीतीतितदेवाहाहनितीतिरेफसाफल्यमाहाहरितिरुत्वसाफल्यमाहदीर्घेतिउभयत्रेहेइ

454

त्यादिःएवमग्रेपिनेकेति अन्हङूत्येवंवाच्योङत्यादिः। अन्हङूतिवाच्योऽहनितिनिर्देशोलिंगमात्रनावितिषणहस्युक्तमयुक्तंउ
करीत्यातस्यसाफल्यातहध्वनयन्नाहरूपेतिः ननुसंकुद्धोनलोपाभावेननस्यसाफल्यमत आहभाष्येतितथोदाहरणा
दिपरभाष्येत्यर्थः वस्त्वर्थेनतुततोवाच निकनिषेध्यएवास्त्वत आहतदितिवार्त्तिकेत्यर्थः।।नन्वेवमपिकथंततस्तद्धोभोऽ
तआद्वात्वतस्येतिमूलादिखंडयतिरूद्मितिमूलोक्तशंकासमाधिरूपमित्यर्थः।ननुनिषेधविषयेननाप्राप्तिरतआ
हनिषेधेतिविषयेतिविषयत्वेत्यर्थः तन्नेवाहनिषेधेनेति अपिनातयोःसुमुद्धयःरतस्यनलोपस्यएतेनतत्रापितथाता
भ्यांबाधेनअत्रापिवैपरीत्यशंकायथानतथासविशेषस्येदंष्टमुद्योतेएतेनतथासकलग्रंथकारोक्तमपास्तंतदाहेतत्व
मिति।मूलादिदूषयितुंतदाशयमाहहन्तेतिएततसूत्रितारूचिमाहदीर्घत्वितिसानास्त्येवेतिभावःस्त्रागुक्तपरिभाषां
शंसेदंफलमित्याहहेनितिअत्रेति।यथाश्रुतासंगतेराहक्वितितिननुषत्वंनिरवकाशमतआहषत्वंत्वितिज्ञलीतिभावः।
एवंचमानोअस्माकूमानोअद्राग्निस्यत्रापिकुत्वसिद्धिरितिबोध्यंननुभाष्यस्यविशेषापेक्षत्वेविनिवसडाच्चसिद्धिःसा

५८

रो॰दि॰ मान्यापेक्षत्वेऽसगाप्यसिद्धिरत आहानेनेति। ननु स्पष्टमित्यादौ षत्वं सावकाशमित्युक्तमिति कथं तस्य तदपवादत्वम
२४१ त आसजीति यथाश्रुतमूलासंगतेराह निपातनेनेति। अनयोः स्वकूकृत्तिकूशब्दयोः मात्रयवच्छेद्येमेवाह कुत्वमिति
तमेव दोषमाह तेनेति उक्तव्याख्याने नन्वर्थः निपातान्तरसाहचर्येण पदान्ते एव कुत्वनिपातनमिति दुर्वचनमिति भावः
पूर्वमते विषयपरिज्ञानस्यासंभवात् क्षीरस्वाम्यादिप्रतिपादितत्वाच्चाहेदमेवतिस्वरभेदस्तु न लोके तच्च नारात्वेदे ऽ
नापाद्यत्वाच्चेति भावः। मूलं दूषयति क्रुञ्जीति एवं मत्याख्याने भाष्यीयेन नेवमपितवततं यच्चमतमितिनष्टसिद्धि।
रत आहानुदतीति अजन्तस्य क्लीबस्य तत्र सर्वनामस्थाने परविध्यानादिति भाष्ये स्पष्टमिति पाठः। नन्वेवमपि क्रोष्टतं
स्त्रीत्वादौ दोष एवात आह क्रोष्टेति ननु नन्हलङ्यादिलोपः कुतो न तथा सति पुंसीवात्रापि प्रत्ययलक्षणेन तु भापति एमः
रिति भ्रान्तशंकायामाह असारिति परत्वात्सर्वविधिभङ्ग इति न्यायाच्च तथा च नपुंसकत्वेनासर्वनामस्थानत्वान्नुम्प्र २४१
त्यर्यः तथैव वाच्या एवमुक्तिरेका क्रियेति न्यायेनेति बोध्यं एकत्र तदभावादाह कुगिति अनेनोभयोरनिवारणमि

456

स्याहतेनेति अत एवाह पूजायामिति तथ्याचात्रेष्टापत्तिरिति भावः ऋदुशनसित्सन ङिति सूत्रेनाप्याह शत्रितिनिरेत्स
तिनञ्चानेनैवनुमिसिद्धे शापूर्स्य नोरित्यारंभसामर्थ्यादेवास्यैवैकल्पिकत्वं तस्य च नित्यत्वं सिद्धमिति व्यर्थे नित्युग्रहणमि
ति वाच्यं वैपरीत्यापतेस्तदुक्तं भाष्येतिष्टतु तावत्सांन्यासिकं नित्यग्रहणमिति यत्तु प्रतिविधसंबद्धानुवृत्तिर्माभूदितिनु
म्ग्रहणं नचात्र तच्छतिसतरसूत्रेणापि निषेधस्येवनित्यतापत्तेरिति तन्नेति ध्वनयन्नाह नाभ्यस्तादिति अभावा
दिति एवं च सामर्थ्यादेव निर्बाधविनिश्चितिसिद्धिरत एवाह नुमिति देशोक्ते प्राचांमतेनाहोमेति सिद्धान्तमतेनाह नेति। अभ्या
दिति भातीति पाठः अंगस्येतत्संज्ञकस्य शपूर्स्य नोरित्यस्याप्राप्तेराह पवंतीति क्वदिपिति तत्राहि छ्रदिषेयं चर्मणोन्नि
तिबाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधात्क्वन्नित्युक्तं अन्यथा प्रतिपदोक्तत्वेनैव ठञ्जातञ्जोबाधसिद्धोकिते नच्छदिस्थर्मे विकारोपि चर्मणो
न्नित्यस्य चर्मविकाद ज्ञित्यर्थः शेषादिति तत्र हि शेषग्रहणमनर्थकं ये प्रतिपदं विधीयंते बाधका भविष्यंतीत्याशंक्यान
वकाशा हि विधेयो बाधका भवंति समासात् आश्वकवभावेसावकाशा इत्युक्तं मूलादिदूषयन्सिद्धांतमाह परेत्विनिन

457

शे०टी०
२५०

न्वत्र पुनः प्रसंगविज्ञानेदोष एवात आह किंचेति अभ्युपेत्याप्याह किंचेति॥ ॥इति हलंता नपुंसकलिंगाः॥ ॥नामपी
तिप्राग्रीश्वरान्निपाताः स्वरादीनीत्यादि अव्ययीभावश्चेत्यंतं चादयः असत्वे इत्यादि अधिरीश्वर इत्यंतं आपतेरितिनहि
तत्रचादय इति सुपं० कृयादीनामसंग्रहापत्तेः संग्रहेप्वाहूत्वादियोगाभावेप्याद्युदात्तत्वापत्तेः एतेन इष्टाद्युदात्तत्वाला
[illegible] नचादीनामसंग्रहापत्तेः संग्रहेवाहूत्वादियोगाभावेप्याद्युदात्तत्वापत्तेः एतेन इष्टाद [illegible] ॥भेनचादीनामितिप्रा
ग्रीश्वरात्प्रयानीति पाठेनेति भावः। आद्ये असत्वे इत्यस्यो ह शास्त्रेयेचादयस्तेऽसत्वे ज्ञेया इत्यर्थः निपात एकाजित्यत्रचा
दिरकाजिदिति पाठ्यं तेनानेकाच्केनानादौ न दोषः एतेन तत्र तदापत्त्या तयावुर्वचनमिति रङ्ग्युक्तमपास्तं तदाहेत्यन्य
त्रातिज्योतादावित्यर्थः। अन्विति प्रयोगस्यानामित्यादिः यत्त्वभेदविवक्षायामर्थवत्वाभावेन भूसत्तायामितिवन्नसुविति
तन्न तत्पक्षस्य निर्मूलत्वादिति मंजूषापांस्पष्टं तदेतत् ध्वनयन्नाह तन्नेत एवेति अनुकरणत्वे सतीत्यर्थः इत्या
दीतिप्रयोगेत्यर्थः नन्वेकं कथ्यं सर्वसंग्रहोऽत आह गणेचेति ननु प्राधान्येन तद्बोधकत्वरूपं न तत्वमत आह क्रियेति

राम:
२५०

मूलादिदूषयन्सिद्धांतमाहसाम्यमिति। तत्र हि अनव्ययभूताकारांतयोः प्रत्ययसंनियोगेन मांतत्वनिपातस्तद्वत्तुकं
विनिगमनाविरहादाहतत्रैतिद्वत्त्यत्त्यतमविहितद्वत्त्पर्थः अननिप्रसंगमाहोपेति छांदेति एतेनान्यथासकलत्मंथ्य
कारेतमपास्तंसिद्धांतमाहवस्तुतद्वतिएतेनविपरीतंदंड्युक्तमपास्तंमूलादिखंडयतिअंतरांति। ननुविभक्तिप्रतिरूपकत्वा
देवसिद्धेस्यपाणिव्ययोऽत आह धनेतिननुतथापिशद्वतसात्वमस्त्वेवात आह विनीतिएतेनास्तीतिसत्तायामिति सकलग्र
यकारोक्तमपास्तंमूलादिखंडयन्सिद्धांतमाहतेनेचेति अर्थतः। ततोपि अपप्रयोगइतिपण्डसाध्वाचुक्तेरसांगत्यायाहमद
तामिति अस्यप्रतामाहेः प्रशामित्यत्र प्रशानितिपाठपरमूलादिखंडयतिप्रशानितिभाष्येतितत्रहि शाम्यतेःक्किकृतस्यरू
पंप्रशानिनातीत्युक्तंनन्वस्यसत्त्वेभाष्येऽस्यद्योतकतयाउक्तत्वात्आहस्वरादिष्वितितत्रनञ्ग्रहणंस्पष्टार्थमितिकैयटासां
गत्यायाहव्ययेइतिएतेनतत्रष्ठ्यकपाठश्चादि धप्रामाणिकःपाठइत्यपास्तंगाडोपीतिननुसत्वेवचनस्याव्ययत्वार्थस्वरा
दिपाठइतिनन्नतस्यामाङ्त्वात्नन्वङ्कारोऽविवक्षितःमाइतिपृथक्पाठेव्ययर्थापतेर्लक्ष्मीवाचकस्यापितत्वापतेश्चः

459

शे०टी० २५२ एतेष्व॰ एते नानयोरूपत्र पोठश्चिंत्य इति दं इ शास्त्वां च्युत मपासं अत्र माश्रय । अस्ति मः आङ् माङोश्चेति सूत्रभाष्येण निषेधा
र्थमा रोह्च माववोध नादि तस्मच्च स्पष्टं । च्युतस्न्नयोः सत्ववच्च नत्वा दान्ह्याव दिति अत्र उपसर्गविसंतपु भयं विषयेसि मतिकत्वा
त्तत्फलमाह स्वरां शेइति अतएवा त्याच्चूत रस्यापि परनिपातः एतेन अर्थे तेपि तदाश्रयणेन आतावत स्या प्यवाय त्वादेवनैकेति
त्पदादि साहन्त्वर्येण नयस्येव तत्रग्रहणात् अत्र द्वितीयप्रयोगोवीप्सा द्विर्वचनेनापि सूपपाद्यत्वाइेन्नात्र साधु उपाय सोपायांतराद्दू
षकत्वं नन्वत्र क्रियायोगादुपसर्गत्वमस्त्येव न चैवंतो प्रतिखद तमिति भाष्योक्ते । पक्षेतद् प्रचृत रेतेन तथ्या सकलग्रंथकारोक्त मपा
स्तमिति चेन्न साक्षात् प्रधानतत्ववाध्यापेक्षया गुणभूतोपसर्गसंज्ञाया बाधस्येव तद्धो ध्यात्वसेवित्यात् तदाहान्वेति निपातत्वा
व्ययत्वयोः फलं त्वव्ययनत्र कनिपातानामित्यय पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेवेति बोध्यं आद्युदात्तत्वं फलमाह ओमितीति क्रुशावादी रामः
ति पाठः सिद्धं सिद्धं च अनेनंदङ्यादिग्रंथेन्पूनं तावनितात्ताक्षणिकत्वाद्य विशेषमूलकमाहप्माख्या नादिति नियमस्वरूपमाहो २५२
णादीति । अन्यथा तत्प्रवृत्तो इदं अव्ययत्वं च्यो ते इति शेषः सरादौ वैवा रेवमिति ओमिति च दित्यार्थः । अत एव कम्बसाधीयत इति

460

तत्रतत्रभाष्यंसंगच्छतेयद्यपिसर्वशब्दःप्रकारकार्त्स्न्येऽस्तियथासर्वान्नीनोभिक्षुरितिसर्वप्रकारान्नभक्षकइत्यर्थस्तथापिनसदृह
गत्यतेअव्ययेभ्यःसर्वासामेकवचनानुत्पद्यंतइतिपक्षेपिसूत्रस्यासंभवदुक्तिकतापत्तेःनहिसर्वाविभक्तयस्ततउत्पद्यंतेऽतआ
हसर्वेतिवचनेतित्रिकएवप्राच्यांविभक्तिमवहाएतद्विशेषणांशेआक्षिपतिनन्वित्यादिनेदित्यंतेनद्व्येकयोःकर्मणिद्वितीयेत्या
दिभिरित्यर्थः।कुत्रमितिएवंचैकवचनमपिनेतिभावः।नत्वत्पर्थेसर्वापीतितथाचासर्वविभक्तित्वबाधःपक्षांतरेपिदोषमा
हकिंचेतिनिवृत्तिःनियमेनातत्रतेषांमध्येतच्चोत्पत्स्यतिकर्मायोग्यत्यर्थःप्रातीतिताद्दशेत्यादिकरणादवित्यादिनाकर्मादि
योग्यतद्रहितप्रातिपदिकार्थस्यापिग्रहणंकर्मादीतिताद्दशप्रातिपदिकाच्चेदित्यादिः।तद्वितिकर्मादीत्यर्थः।एवंत्वसमनान्यत्र
तिरोषःनियमइत्यासेत्तुतदितिशेषःमाभ्यांकंत्वरमनियमासंभवमाहयद्यपीतिसंख्याकर्माद्युभयार्थकत्वात्तिसामर्थ्यादाहःकर्म
त्ययेवेतिःसर्वपक्षत्रयंतदेवाहतत्रहीति।आद्यसाधारणमाहायद्यादितिअत्रशंकायांनन्वेवंतस्तदतआहविभक्तीतिएवंचतत्रा
नितिप्रसंगेतिअपिसमुच्चेयमेवाहालिंगेति।ननुयुक्तमेततस्यापिमहासंज्ञयाआदेशएवेतित्यादतआहद्विवचनेतिनन्वेवमपि

कर्मादावेवस्यान्नत्वमेयेषत आह द्विवेति नन्वेवमपि सुखेवस्यादत आह विनीतिदूति च चरितार्थः। न च वाय्येभ्यः प्रथमास्त्व
त एव सिद्धाऽत आह प्रथमापीति। अत एव सर्वविभक्तपद्रूतिवक्तुवचनांतविग्रहं सत्यैकवचनांतविग्रह्यीदर्शितौ भाष्ये एवं चैतस्य
क्षेसंख्याप्रकरणं विध्यर्थमेव च नितंचेदमेकवचनस्योत्सर्गत्वमितरयोस्तद्बाधकत्वं च वदता भाष्यकृता नन्वेवमेति
प्रसंगोऽत आह पचतीति अत्र च पचतिकल्पमित्यादौ च न तथा नविध्यर्थत्वं क्रियायामित्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः कैय
टे नेति सुप्तिङ्विधिभ्यामस्पत्ताकैकवाक्यत्वाच्च न तिङ्। तादिभ्यः प्रसंगः एवं च सर्वाविभक्तिर्नोत्पद्यते इत्यर्थे न कश्चिद्दोष इ
ति भावः। आद्ये दोषमाह स्वीति तस्य न्याय अभ्युपेत्यदं वस्तुतः स एवं नेत्याह निजामिति स्पष्टं चैतत् भावप्रकाशे प्रारंभे सकृत्वं
श्यं कारोति किं खंडयति १ अत्रेति अव्ययविषयेइत्यर्थः। आदिना सह्यापिविभक्तयः अत एवाह पश्चात्तराणीति मनुसिद्धां
ते घटादस्तु केएकत्वानिश्चयात तत्संशयापतिरत आह घटइति स्पष्टं चेदं मंजूषायां नन्वेवमुक्तभाष्याय पक्षाणांकाग
तिरत आह बहुष्विति निषेधाप्रवृत्तौ बीजं व्याख्याधुक्तेरसांगत्यायाह केवलेति मान्यं ग्रंथेषु न्यूनतां सूत्रयन्नाहोभयेति

दंड्यादिग्रंथासांगत्यापाह पंचम्यादृत्यादि। आरभ्येतास्यो भयत्रोक्ता इति शेषः। यत्तु शास्त्री सोपि प्रकारवचनथाल्तास्वदृश इति त
दंतस्यापि संग्रह इति सूचयस्त्विति स्वरादौ गणे प्रसंगादाह तत्रेण इति सूत्र क्रमेणाह कृत्वेति। आदिनात त्रतस्येवेत्यादि उत्क्रमे
वदान्यापाहवं चेति नन्वनमामोऽकृत्वादेधामित्यादौ दोषोऽत आह कार्या मिति। तत्रेतरित्यननुवृत्तेराह्णम इतीति वैपरीत्ये
पि कृतः श्रुतत्वाद्विशेष्यत्वेन दोष इति सूचयन्नाह कृदंतस्येति एतत् मांतादिगणेस्वराः दिगणे तेन तथ्या व्याख्यानाभावे
न प्रकृतिविकृत्योरभेदाणपकत्केन्मजिंति सूति सूत्रभाष्याकभेव सर्वमाह्वोक्तसिद्धांतेन चेत्यादिशोत एव कृत एव कृ
तजं तहेनेत्युक्तं। आदिना चिकीर्षवदृत्यादि एजंतेति व्यापदेशिवद्भावेन नचांतग्रहणान्नित्स्पयोग बहुव्रीहिणापदेशे ए
ज्ञंत इत्यर्थ्यादत्र न दोष इति शास्त्र्याद्युक्तं तथैव सिद्धे तद्ग्रहणं न कार्यमिति भाष्याशयात् संज्ञेति विशिष्टस्य भावः।
कौस्तुभाद्युक्तिं खंडयति। न चेति कार्यकालपक्षलुग्विध्येकवाक्यतापन्नसंज्ञायाः समत्वमित्याह संज्ञायाः कार्येति नन्वे
तावतापि किमन आह संज्ञेति। नन्वेवमपि लिंगाद्यन्वयित्वेन सत्त्वाच कलान्नात्रत्वासिमहासंज्ञाविरोधादत

463

शे०टी० आहलिंगेति:आदिनाकारकंकांतंतस्यविशेषणंवाध्येहेतुगर्भंस्यादितिकिंत्वाप्रवर्त्ततोनुतत्संनियोगशिष्टादित्वस्याप्यप्र
२५३ वृत्तिरिभावः।ननुकित्वप्रयुक्तमन्यदेवकार्यंकुतोनतदभावेतुकित्वमपिनस्यादितिनेषोतआहतत्रहीतितस्मातद
न्यथानुपपतितःअनयाप्रकृतयासंज्ञानामितिमत्वाभिप्रायंवद्दुवचनंननुवाच्यापिसाकथंततोलभ्यतइत्यतआह
सात्स्यादितिअत्रचतयातद्वारणपरभाष्यमेवमानं।एतेनउक्तार्थकृत्याऽव्ययत्ववारणेनअकच्स्यादितिपाठः।ननुकार्यका
लपक्षेलुगेकवाक्यतापन्नस्यादेवातआह्वाकजेरितिबहिरंगेत्यादिः।नन्वेवंतस्याअप्येववारणेनभाष्यासंगतिरेवा
तआहलुगेति।अध्धिग।कंगदायांस्पष्टंनन्वेवमनन्यप्रकृतिरितिवक्तव्यंकुभकारे।भ्यःनवासनिपातेतिसिद्धेरितिकन्मेजिति
सूत्रभाष्यविरोधस्त्वइत्यातत्रैलुकाऽप्राप्तेरतोन्यग्रंथ्यासांगत्यायमूलस्यान्यथातात्पर्यमाहांगेतिननुनेदमंगाधिका राम:
रस्थमतआहावितितेनेतितथाव्याख्यानेनेत्यर्थः।तत्वमव्ययचपीतीतिइत्यादिनेत्यर्थः।पत्वमितीत्येवपाठः।अभिमानपद २५३
सूचितांमूलादावरुचिंकथयन्नुसिद्धांतमाहवस्तुतइतिअन्तार्थेतिअव्ययपदेयागत्भार्थेत्यर्थः।अतएवतत्रसाहचर्या

श्रयणादेव एवं सत्त्वकरीस्यात्तयोरनव्ययत्वे च मूलादिमते नाह्वविहितेति सोत्कारप्यकत्या आहांगेतितस्याभावादिति पा
ठः स्याच्येति पाठे वोरैर्थ्ये ननुविहितविशेषणासंख्याकप्रकारे वाविनाह्व चिन्त्यनिर्वाहइति भाष्यासंगतिरेवात आह हेत्वेर।
विति औ इति अपराच्च स्पष्टं वचनेन नैकादेशसप्तराद्विवन्द्वाभावात्तु स्वं स्यामा स्यामित सप्तम्यां स्यणी स्यामिति शेषः अत्रांत्वपू
र्वांत वत्वेन तत इत्यपाति अत एवेति असाइति आद्यर्वर्णश्रणवनिद्यागतापाइत्यर्थः। अत्र अव्यये इति भाष्ये समाप्तौ श्रु
तावाहविभक्तीति अन्वयाय्याहहिंगचिति असप्तमवस्यामाह लिंगो भावेतेति तदिति संख्यास्यर्थः दं ज्युकावतरणासं
गत्याया ह प्रसंगादिति मूलादि दूषयति इदमिति तच्चेवकथं तत्प्रयोगसिद्धिरतआह तिरितिइदं द्रष्ठयति अत एवेति अ
स्याभावादेवेत्यर्थः अंते देवदि शमित्यत्र तस्मात् उमयोरेवान्यथासिद्धत्वात्। ॥ इत्यव्ययप्रकरणं॥ ननुस्त्र नकेशव
दा तीत्यादौ लौकिकलिंगास्पखं द्वादावभावात्कथं टादीत्यत आह प्रचेत ननति तवैयाकरणेर्लौकिकं लिंगमाश्रयितुं युक्तं दा
रानित्यादौ नत्वाभावप्रसंगात् किंत्ववश्यं कश्चित्स्वसिद्धांत आस्थेय इति भाष्ये केराह सत्वादीनामिति सत्वरजस्त

465

६३

शे०टी० मसामित्यर्थः॥ सकलग्रंथ्यासांगत्यापादकोर्थ इति इतिइत्यादिनान्वयिन्वयिवत्तत्रहेतुमाहेयमितिहारस्येति सर्वत्रा
२५८ प्रति॰ वद्धप्रसरस्येत्यर्थः॥ अत एव समोरिति सूत्रे भाष्ये नपुंसकादित्यनेनासंदिग्धेनार्थग्रहणे न भवितव्यं न हि नपुं
सकं नाम शब्दोस्तीति रुक्तं पुलिंगः शब्द इत्यादि तु वाच्यवाचकयोरभेदात् अ॰ शं॰ आद्यजतं वा नन्वेवं कथं व्यवस्था
ः तस्मादूहकेनचिदिति आदिना व्याकरणशिष्टप्रयोगोरपेक्षुन्चते षां शब्दानां वृद्ध्यादिवच्छास्त्रीयः संकेतः तत्र घटादिषु
भादिवच्च पुभूत संज्ञाकरणस्य युक्तत्वे न गुरुभूत संज्ञाकरणसामर्थ्यान्नत्वादिशास्त्रप्रवृत्तौ लौकिकमपि लिंगं निमि
त्तत्वेनाश्रीयते कृत्रिमेतिन्यायस्तु लनित्यः तदेतद्धृदि निधायाह तत्रेति तयोर्मध्ये इत्यर्थः शास्त्रीयेति सामानाधिक
रणसंबंधे मेत्यादिः लौकिके इति न तु केवले लौकिके नापि केवले शास्त्रीये इति भावः॥ मयीति लौकिकलिंगवत् नन्वे रामः
वं सामान्ये नपुंसकमित्यस्योच्छेदापत्तिरत आह द्वयोरिति तत्र नपुंसकत्वस्यैव सत्वादिति भावः॥ एवमुक्तरीत्या पंसुना २५८
पजेतेत्यादौ पुंस्त्वस्याविवक्षितत्वान्न स्त्रियामित्यागइति मीमांसकोल्घोषः नैवेव मविकारेणि ब्रह्मणि एतदभावेन

466

नत्वह्येत्यादौ नपुंसकत्वापत्तिरिति वाच्यं साक्षादसत्त्वेप्यात्मनि सर्वस्याध्यस्तत्वेन परंपरया तत्रापि तत्सत्वात् एतेन नपुंस
कत्वादि ज्ञप्तिरूपं लिंगमिति वैशेषिकमतं तदनुमायि शास्त्र्याद्युक्तं नापास्तमिति मञ्जूषायां स्पष्टं तदाहेत्यन्येनेति यथाश्रुतासं
गतेरुक्तसिद्धांतेन व्याचष्टे तद्व्यपेतिस्थ्यादयः सद्भावधर्मपरा धर्मिपराश्चेति भावः। अग्नेर्मूले एवानुपदं एतेन पंचमीनिरस्ता
उक्तमर्थव्यतिरेके दोषदानेन द्रढयति भटस्पयेति तस्य स्त्रीत्वस्य एवमग्नेपि अत एव द्योतकत्वादेव न नु तत्राप्युक्तार्थानामिति
न्यायेन दोष एवात आह व्यतीति नु नेतरेति पाठः ज्यायाने संबंधस्तु हेवतयोर्विधेयत्वादित्याह प्रातीति प्रसंगायाह त
त्रेति अकारांतेत्यनेनेहं न पाठसाफल्यं ध्वनितं एतेन न्यायतो बाधेन सत्यपि संभवे सूरिभाष्योक्तेः उक्तव्याख्यानमाक्षे
पपूर्वसाध्ययति नन्वित्यादिना एवं नोक्तार्थव्यवच्छेदलक्षणदर्शनमूलकमाह व्याख्येति एवमग्नेपि अपि अपिनोपात्तस्य
तत्रैव संबंध इत्यर्थमानाभावात् नन्वजादिभ्य इति व्याख्यानेपि मन्यप्रयविधौ तदंतविधिप्रतिषेधान्नत्र टाप्यः प्राप्ति
रिति ङीबेव स्यादत आह अजादीतिवन इति अत एवातिधीवरात्यादिसिद्धिः अप्यतेन शंका समेत्यादिना समाधिः सा

६४

श्रव

शे०टी० मर्थ्येनविशेषणसामर्थ्येनपरमाजेत्यादौपूर्वोत्पन्नटापरावर्णंअत्पजेत्यादावदंतत्वप्रयुक्तःपुनष्टाप्यन्वाज्ञीत्यत्रतुद्वि
२५५ गोरितिङीयोबाधकःस्यादितिभावः।षष्ठ्यंतत्वेतुफलाभावान्नाजाद्यंशेतदंतविधिरितिबोध्यं।शास्त्रीदंड्याघुनोरसा
गत्याप्याहक्षिपकेतिसंज्ञात्वप्रयुक्तोह्रस्वोनच्छादसत्वप्रयुक्तइतिसूचयन्नादासंज्ञेति।एतेनप्राकरणेऽत्रभाष्येद
श्यमानोदीर्घपाठःसमर्थितःमूलंतुमाधवानुरोधेनेतिसूचितंचाद्रितिचत्रितयंअजादिभिःस्त्रीत्वस्यविशेषणेणिना
त्रशूद्रशब्देनस्त्रीत्वविशेष्यतेकिंतुशूद्रस्यशूद्राप्रजभतेतद्गतस्त्रीत्वइतितदभिप्रेत्याहज्ञातिश्चेदितितत्फलमा
हपंचेतिनिदंपतीकं।ज्ञातिश्चेदितिविधिवाक्यस्येसीर्थः।कैयटोक्तंजातिग्रहणवैयर्थ्यंतदंशेशंकुतेनचात्रेतिअत्रा
पिनिषेधेपिपरत्वेतात्पर्येणेतिशेषः।मात्रशब्देनस्त्रीत्वव्यवच्छेदःइदमेवव्यतिरेकमुखेनद्रढयतिअमहदितिजातेरित्य एमः
त्राहानुपेति·तत्सत्वेआहशूद्रेतिज्ञातिपुंयोगयोःसमेत्यमरशेषःब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरोनामजायतद्रू ति २५५
स्मृत्यर्थमाहःत्रयग्रणादितिवैश्यःशूद्रोस्तुराजन्यान्माहिष्योग्रौसुतौस्मृतावितिस्मृत्यर्थमाह।नपादितिअमहसूर्वे

468

तिवार्यमिति दंडिशास्त्राधुतेरसांगत्यायाहा त्रेति महाशूद्रीं त्रेत्यर्थः प्रकृते षां मातृजातीयत्वं द्रुतितन्नस्मृतिपुमात्
जातिवृत्तेरेवोक्तत्वात् तदध्वनयन्नाह जातिवृत्तित्वादिति अस्तीति । तथ्याचास्तेवटायः प्रसंगइत्यामह त्पूर्वेस्मा
वश्यकमेति भावः ननु एवं तदंतविधिज्ञापकता सत्तिगे रत आह तदर्थेति शूद्राचार्येत्यर्थः प्रसो आह शूद्र एवद्गादेवे
तिकनामाप्योक्ता अत एव अनुलोमसंकरेषु तत्वान्मातृजात्यारोपेणैव यथासंख्यमत्र बोध्यत्वेकेर्थे भाष्यविरोधं परिह
रति यतितिचमसवदिति श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयमाणायामजामेकामित्यत्र किमजाशब्दे न प्रधानमुत तेजोबन्ना
त्मिका छांदोग्ये प्रसिद्धा वा तत्र प्रकृतिमिति संशयेन आयेन इति युक्तत्वात् सांख्यसिद्धा प्रकृतिरेवाजा प्रधानमिति ना
शब्द तदिति पूर्वपक्षे योगस्यातिप्रसक्तत्वाद्व्याहितादिशब्दानां रूपविशेषु रूढिर्नरज आदावजितेन तद्ग्रहणमितिदु
तिरयथा ऽर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इत्यस्मिन्मंत्रे ऽर्वाग्बिलत्वादेरन्यत्रापि सत्वादयं चमस इति दुर्वचं तथा ऽजामंत्रेप्य
जात्वादेरविशेषान्न प्रधाननिर्णय इत्याशयः प्रधानमित्यर्थः केचिदिति अत्रारुचिबीजं तु तथा दुर्वचं तथा सति छागी

६५

शे०टी०
२५६

य

ति प्रयोगो गोच्छेदाषते स्तस्मात्स असाधुरेवेति विशेषणात् विशेष्यीकरणात् ननु म्पेति निषेधात्कथं भवतीत्यत्रात आ
ह अयेति नन्वेवमपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया निर्यवमतीत्यादौ दोषोऽत आह भवत्विति सर्वादौ भातेर्डवतुरिति व्युत्पा
दनं तु अप्रामाणिकं अत्रत्वभाष्यासंमतेः गणोइतित्पाठश्च एतेन तयादेर्ङ्याद्युक्तमपास्तं प्रागुक्तसिद्धान्तेनाह तलो
पीति· तदाह नियमोपीति शक्तिवैयर्थ्यं परिहरति नियम्येति· एवं तथ्याख्याने वतः प्रत्ययत्वादाह प्रत्ययेति तदि
ति प्रत्यये ति परिभाषेत्यर्थः वनः वनः ननु वनिवंतत्वेन नत्वमस्त्वेवात आह कनीति ननु भाष्ये वनुपसंख्यानमि
त्येवोक्तेर्विकल्पो निर्मूलोऽत आह तच्चेति ङीब्विति वैकल्पिके त्यादिः पदेशेनि तन्मात्रेत्यर्थः तेनापूर्वङीब्वद्वच्छे
दः लाघवादिभावः ननु वनो रश्चेत्यनेन न सिद्धिरत आह वंतइति। अनंतरस्येति न्यायेन प्रत्यासत्त्या चेति भा
वः अत्र सतिगमकाभावादाहो तरेतिलोपः समासांतः पत्नमत्वात्तदंडि शास्त्राद्युक्तिं खंडयति पूर्वेतियत्त्वित
त्यादिः प्रत्ययत्वादिति तदसंभवदुक्तीतिशेषः अत एव तदनपवादत्वादेव अस्योभयत्रान्वयः। ननु तस्तत्वे एवन

ति

राम:
२५६

470

मानमते भाष्यीयमेवतदस्मिममाह श्रूयते चेति छंदसि विषयेतस्याः एकं पदमिति पाठः। ननु तत्र पदं शास्त्रीयमेव कुर्मो नात आ
हैकः पादद्ग्ति। इति भाष्योक्तं चेत्यर्थः। तत्र तन्निवृत्तये सूत्रमिदमिति दंड्यादिग्रंथासांगत्याह· तदाह तितदन पवादत्वेही
त्यर्थः अपिनातदन्यसमुच्चयः एवं चतदिस्त्वे चप्पनेति अन्यतरस्यांग्रहणमपीत्यर्थः। प्राचोक्तं खंज्यति पादं नस्येति पादय
तप्तेः संभवादाह नपिबेति· ननु नलोपस्य पूर्वत्रेत्यसिद्धत्वेनापः प्राप्तिरेव नेति असिद्धत्वापवर्णनं व्यर्थमेवात आह यत्रेति सु
वादिष्टित्यर्थः तत्र अपिदृष्टं नेति यथोद्देशे तु एकदेशविकृतन्यायेनैव षट्त्वरूपो धर्मः सुलभः सत्वनात्वधर्मद्वयमत्र स्पष्टं एते
न तथाप्रकाराज्योदंघुर्कं यथोद्देशे षट्संज्ञास्थानिवत्वात्सिध्यतीती दृत्त्रेत्रे सिद्धांतितत्वात् मनोरमान्विंत्येति रत्नाकरोक्तं वा
पास्तं आदिं पंचम्यां कुलक्षाभ्यामित्यादितदंतविधेरत्र प्रकरणे सत्वात्। बहुवचनस्याशद्वाकुल्येनैवोपपत्त्याप्राधान्येनाव
प्रवृत्तौ मानाभावात् अनंतरेतिन्यायबाध्यमानमाह ध्वनितमिति न कृतसूत्रे इति भावः। मूलादि दूषयति परेत्विति तत्वेत्तिच
हिरंगत्वेत्यर्थः परं परस्यानिमित्तत्वेन तत्वाश्रयणेमानाभावं हृदि निधायाह संज्ञेति नन्वेवमिष्टासिद्धिरेवात आह पंचेत्यत्रे।

६६

शे०टी० २५८

तितस्यभाष्यध्वनितत्वादाह स्त्रियामिति इदमेवभाष्यसंमतमित्याह अतएवेति सकलग्रंथासांगत्यं सूचयन्नेवोक्तंन्यून
तांनिराचष्टेष्यमितिउक्तमिति स्त्रियामिति व्याख्यानेऽयमर्थः एतेन न तथाव्याख्यानेन निषेधज्ञायोरिति दंड्यतक्षशब्दासांगत्या
याह ज्ञापकनिषेधयोरिति यत्तु ताभ्यामुक्तेङीवपीसेतदर्थं तन्नक्वेवमन्नंतादपि ङी प्रसंगः व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति श्रा
ख्युक्तं तन्न तासां परिगणनात् [illegible] ध्वनयन्नाह वाकेति योगविभागेनेति भावः अतएवमनन्तस्य निवृत्तिस्तदाह न इति ततः अन्नं
तान्नियमेति अनेनाप्येसोविकल्पः सत्युपधालोपिन एवेतीत्यर्थः तेन सुपर्वेत्यादिसिद्धं न च पूर्वेणैव विकल्पसिद्धेः तत्रान्यतरस्या
मितिव्यर्थमसतिहि तस्मिन्निरर्थो विधिरेवस्यान्ननियमः वहुराज्ञीत्यादौ क्लैभ्यङ्त्वेनङीप्तत्फलमाह नकिति ननु निपमग्ण
स्वाणांसिद्धांते विधिमुखेन प्रवृत्तोपधालोपिनि वहुधीवरीत्यादौ ङीपि सिद्धेपि अस्य प्रकरणांतरस्थत्वेन नांतलक्षणङीप्सं
नियोगशिष्टत्वं न स्यात् वनोरश्चेत्येतत्तु नोभयविधायकं गौरवात् तथात्वे वा ङीपि निषिद्धे रोपि दुर्लभः संनियोगशिष्टत्वात्
यावानोवत्यग्नेउपधालोपिनो वेति वाच्यमित्यन्यतरस्यांग्रहणमनउपेति सूत्रं चमास्त्विति कथमिदमत आह अनउपेति अ

एम: शेटी २५८

472

पिना फल्गुपक्षसमुच्चयः। यद्यपि बहूनि दामानि संति येषु परे धृतानि विद्धदामानि तान्यतिक्रांता नगरीत्यत्र ङीब्भावस्तस्या
वर्त्यः। अनुपसर्जनं यो न्वंतो बहुव्रीहिरित्यर्थात् तथापि लक्ष्यासंभव एवेत्याहानुपेति। असंबंधेमानमाह स्वनितमिति। त
त्संबंधे न्नीहिरित्यर्थात् तथापि लक्ष्यासंभव एवेत्याहानुपेति। असंबंधेमानमाह स्वनितमिति। तत्संबंधे त्वेतु तथा दुर्वचंत
स्यात दधिकार बहिर्भूतत्वादिति भावः। विधिनियमेतिन्यायेनप याश्रुत सूत्रमतमाह विपर्यमिति अनञुपधेति
सूत्रमित्यर्थः। नन्वेवं व्यर्थमन्यतरस्यामिति विधानसामर्थ्यादेव डाप्ङीप्प्रतिषेधानां पर्यायसिद्धेरत आहान्यतरेति ङी
पा अनञुपधेति विहिते न ङतिरूत्येतदर्थं अन्यथा तयानयोः सावकाशत्वानंगीकारे तत् अन्यतरस्यामिति एनेनेदं सर्ववार्तिक
कारीयं न तु भाष्यीयं तेन हि सूत्रत एव बहुधीवर्यादिसिद्धौ सूत्रभंगेनोचितदूतिदूषितमायं तथाहि उक्तरीत्या सूत्राशयवर्ण
ड। नं तावदयुक्तं अनञुपेत्यस्या पूर्वविधित्वं [illegible] समुच्चायकस्य तत्रत्यान्यतरस्यामित्यस्य सुपर्वेत्यनुपधाजोपि विषयकत्वसे
वापत्तेः। नन्वेवमुपधालोप्यनुपधालोपि विषयकत्वसेवापत्तेः। नन्वेवमुपधालोप्यनुपधालोपि साधारण्येनैव ङीब्विकल्पस्यफ
धा

लित तथाऽनो बहुव्रीहेर्वैत्येव सूत्रयितव्यमिति वाच्यं अनङ्पेत्यस्याः पूर्वविधित्वमत्वे लक्ष्यभेदस्यास्पष्टत्वात् । तथा हि सुपर्वे
त्यत्र ङीब्रोः सांबहुव्रीवरीत्यत्र तु न अनङ्पेत्यस्य तदप्रकरणस्थत्वेन रत्वाप्रवृत्तौ बहुव्रीत्वीत्येव स्यादिति तस्मादनङ्पेत्यस्याकृते
प्याइत्येतत्प्रतिप्रसत्त्ववाच्यमिति फलेनवैलक्षण्यमिति सामर्थ्याद् नङ्पेत्येतत् । फलतो नियमार्थ्यं वस्तु तस्तु परिसंख्यारू
पत्तियमस्यासंभवेन सुपर्वेत्यादौ पक्षे प्राप्तस्य ङीपो निषेध एव विधेयो न ङीविति ङीपि निषिद्धे रोपि दुर्लभ इत्यपयुक्तमित्य
वधेयं वस्तुतस्तु डासूत्रस्य मन्यतरस्यामिति मासुप्रकरणान्तरस्थमनङ्पेत्यतद्धि व्यर्थमेवास्त्विति स पास्तं इत्याहुस्तां तावदिति
शास्त्रयुक्तमपास्तं भाष्यविरोधापत्तेः । यथ्यास्यशब्द रत्वादिविरोधो न तथास्पष्टं भावप्रकाशे । अनेन नकारप्रत्ययकरणेन मात्र
मिति तत्रेऽइति भावः । आपीतिककारविशेषणं सर्विकेत्यादाविकादेशस्य स्थानिवत्वेनाकारव्यवधाने पि वत्वनाभ्दविष्य
तीति प्रसादोक्तमाहाप्यरककारेतिस निहितत्वात्साक्षाद्विधुद्देश्यत्वेन प्राधान्याच्च प्रकाशकृदादिसकलग्रंथकारोक्तमा
हापीति उभयमकारविशेषणमिति भावः । पूर्वस्येत्यस्य सत्वादाहानंतर्यादेशो येति अनुवादे इति परिभाषाया असत्वसत्व

द्वयतिप्रसक्तत्वंचेति भावः वस्तुतः श्रोत्राव्यवधानमादाय तत्राप्रवृत्तिरिति तत्त्वस्वमतमपि नास्ति त्वं नातीतिन्यायादिनैवेति भावः
ककारव्यवधानं नुकात् पूर्वस्य तुक्तिबलादेव सोढव्यं रयकपेत्वादौ श्रोत्रव्यवधाने प्रवृत्तौ तु नमानमिति वा ऽनन्नूक्तन्याया
द्यसंचारजलाघवेन संघातग्रहणमेवेति न तत्र दोषोऽत आह केत्ताति पन्वतक्रीत्पादिसिद्धये आहा कन्वीति ननु नये
ति ज्ञापकात्तत्रासिद्धिरत आह नयेति अपूर्ववचनाकल्पनजलाघवादाहेत्येवेति अत एवाह [illegible]नेति अभ्युपेत्याप्याह तावता
ति कृत्संज्ञाघुतरमेव प्रत्ययसंज्ञासत्वादिति भावः उक्तन्यायेन वाह पक्षेऽशक्तेन चेति ननु पुनः स्थानित्वेन तस्यात आह पुन
रिति विकारान्यानुपूर्व्या क्येनाह नस्येति ननु तस्यैव तत्वं न दापासद्देकादेशस्येति नायं दोष एवात आह दांपेति यावत्ताविनेति
न्यायेनाहात एवेति एतिके त्पादावुक्तरीत्यां गीकारादेवेतार्थः। वर्णग्रहणे सत्याह स्येति अत एवाह केवलेति न वको तादिस्
र्थेऽकृत्वे वस्यादिति वान्वाक्षिपकादीनां चेति निषेध्यवैयर्थ्यापत्तेः न हि तत्रकांतः प्रत्ययः संभवतीति भावः एतेनात्र प्रस्ता
दप्रकाशादीक्षितदंडिशास्त्याप्युक्तं सर्वमपास्तं इति सांष्टभावप्रकाशे तदाहेति गितिः। यथ्याश्रुते आह सुपूर्भिन्नत्वेनेति तदं

१२

६८

रो०टी० तविधावाह सुबंतेति वोध्यमिति वक्तुं च मिकित्वादौ यद्ये त्वं तया स्फुटी भविष्यति । कस्य ककारस्य मानिकेत्यस्य प्रक्रियामा
२५९ हममेयमिति । संज्ञाकुंद सोरभावात् केवलेतिङी । पूनतच्चु नियमार्थमित्यन्यत्र सप्त मित्यन्यत्र सप्तमित्यर्णं तत्वप्रयुक्तो
पिसन । तस्यानेमिति कृत्वेनांतरंगात्वादौ हदेवइति यत्तुया इत्यस्योदीच्यामितिविकल्पेप्राप्ते निषेधाय मितिन्यासकृतन्न अ
तःस्या नेइत्यशास्येच्छाभावात् त ध्वनयन्नाह प्रत्यये ति ननु विभक्तिसंनिपातकृतमत्वं कथं तापं प्रवर्तयेत्संनिपात
परिभाषाविरोधादत आह संनीति अन्यथाऽकारस्याप्यभावेनाप्राप्तौ वैयर्थ्यं स्पष्टमेवादंइत्यादिग्रंथा संगत्यापायास्य प्रत्या
ख्यानं सिद्धांतभूतमाह मदइतिज्ञापकेन सामान्यापेक्षेण अत एव नैवंजातीयकानामित्युक्तं । तत्त्रौ । ननु तद्धितलुकि श्र
वणार्थं तदावश्यकमिति कथं ज्ञापकमन्यथा तत्रार्थे आर्हादिति तको ऽभ्युर्थे हि लुतद्धीति । टापो लुकि निमित्ताभावात्मत्व राम
यस्यादिति त्वं नस्यात्र च लुकः प्रागेवांतरंगत्वादित्वं अंतरंगानपीति न्यायविरोधादत आह पंचभिरिति प्राच्योक्तं खंड २५९
यति अत्रेति उपाधिभ्यामिति सूत्रे इत्यर्थः ननु प्रत्ययलक्षणेनाप्यरत्वादिष्टसिद्धिरेवातो वार्तिकमतेनाह प्रत्ययति भा

476

षमतेना ह्रस्यातीति अतएवाह्नोभ्योरिति अतएव तेन निषेधादेव एतेन वार्तिकमते सैव सनिषेध इति स्यान्निवृत्तेनन्तगुणःस्या
देवे पुस्त्वं तदाहेत्यन्यत्रेति इत्पीतादावित्यर्थः जीवकेत्यस्य प्रक्रियामाह जीवतादिति देवकेत्युदाहरणस्य प्रक्रियामाह देवेतिन
न्वेवं देवहृतिकेत्युनुपयुक्तमत आह देवेति त्रुवस्येर्थेतो इंपिक्षिपकेत्यत्रेवे[illegible] पधनक्षणः क इति दंडिशास्त्र्याधुतेरसांगत्या
दाहधुस्थेर्ये इति त्रक्केत्यत्राप्ययमेव प्रकार इति तदुक्तयसांगत्यादाह त्रटेरिति भेदनार्यादित्यर्थः आदिनाकरका एरका
मेनकादयः एतेन कल्पकाशब्दस्य भाष्येऽदर्शनादनुचितः पाठ इत्यपास्तं शकुनावेव विकल्प इत्याहान्यत्रापीति। अन्यत्र शकुनिभि
न्ने भाष्येक्वचित्पुस्तके दृश्यमान पाठं खंडयति पुत्रकेतीति देवतावाचिवृंदारकशब्दस्य वृंदारका देवतानीत्यमरः तुस्खेपित्रि
षूतरे इत्युपक्रम्य वृंदारकौ रूपिमुख्यावित्यमरोक्तिरित्याह मुख्येति अत एव वृंदारकावृंदारिकेति भाष्येऽदात्दतं न तु सूत्रकादोन
कारविधानं न्यर्थमत आहान्यत्रेति अर्थे गतं स्त्रीत्वमाकारे आरोप्य यक पूर्वाया इति स्त्रीलिंगनिर्देश इति सूचयन्नाह यकेति
तत्कृतं वे त्यर्थः एतेनान्यथ्यासकलग्रंथकारोक्तमुभयत्रापास्तं यथाश्रुतासंगतेराह नेत्येति। अवायपद्वेति। त्यथाचतत्वाद

477

६१

अ दंत

रोटी० त्रातिप्रसंग इति तदावश्यकमिति भावः॥ यथाश्रुतासंगते राह धीत्वं तेति नित्यमित्यस्य निषेधनिवृत्तये शेषमाहैत्वमिति अत्रापि
२६० प्राग्वदेवेत्याहायमपीति अत्रापीति ते एव स्त्रीलिंगा एव निर्दिष्टा इति बोध्यं यत्तित एव ज्ञापका दिह तविध्यभाव इति तत् खंड
यितुमाह येनेति दोषांतरमाहापिनेति किंच यत इत्यादि विनिगमनाविरहादाह नन्विति एवं च तत्र वा पादमिष्टमिति फलाभा
वादिति भावः। अत एव मूले युक्तमित्याह नन्विति अत एव निर्भस्त्रिकेत्यादि भाष्योदाहृतं संगच्छते। एवं चेत्यस्यार्थमाहैयाति एते
न तत्राप्यात्व वाधनार्थं भस्त्राग्रहणमित्यपास्तं समासादिति प्रत्ययलक्षणेनेत्यादिः स मूर्वत्वे तत्पुरुषे उक्ता बहुव्रीहावाह बह्विति
विनिगमनाविरहादाह पूर्वमिति एकवचननिर्देशादेकएवार्थ इति भ्रमनिरासायाहान्नेति तत्र च भ्रियस्त्रिकेत्यादौ अत एव बहुत्व
मिकेत्यादावित्वसिद्धिः ननु संज्ञाभूतो वेहोदारणं तस्याभाषितपुंस्काच्चेत्यनेनैव सिद्धेरत आह संज्ञेति नन्वेवमपि तस्य भाषितपुं राम:
स्कत्वं कथमत आहात्मीयत्वे। एवं प्रत्युदाहरणान्युक्तोदाहरणान्याह मूले निर्भस्त्रकेत्यादि मौलन्यूनतां निराचष्टे एवमिति। त २६०
त्रतन्न्यायाप्रवृत्यातस्य सर्वतः प्राक् प्रवृत्या तदेशस्यात त्राप्यभावादिति भावः। एतेन नित्यमेवेत्यस्याकज्विषय इति शेषः सं

478

ज्ञोपसर्जनीभूत इत्यप्यकज्भावतदुपलक्षणं अत एव स्वाराज्ञादस्तंत स्वार्थिकेक इत्वविकल्पो भवत्येवनत्वकजन्तं तत्स्वार्थिकस्या
प्यपवाद इत्यपास्तं परत्वापवादेराह स्त्रीविषेति अनन्यभावेविषयशब्दः अतोगौणप्रत्ययमस्यादित्यनेनतादृशेति अभाषितपुंस्कित्य
र्थः। बहुव्रीहिरित्युपसर्जनोपलक्षणं तेन निःखट्विकेत्यादावपिनित्यमेवेत्वमिति बोध्यं। कवभावे इत्युक्तेस्तत्रैव माह शैषिके इति
संज्ञायांकर्तव्यायां ह्रस्वेति पाक्षिकेस्यादिः अस्यफलत्रयमाचोर्क्तं क्रमेणानिराचष्टे आचरिति एतदिति आस्योक्तार्थज्ञापकताप
रेत्यर्थः स्त्रीतिव्यक्तिविशेषणं ननुकिंप्रोक्ताणामादायङीषापादनमुताध्येत्र्णामादायनाद्य इत्याह प्रोक्ताण इति नांत्य इत्याह
अध्येत्रिति ननुप्रत्ययलक्षणेनसोऽत आहाणप्योकार इति तदणिति प्रोक्ताणित्यर्थः कस्य ङीयः लक्ष्यानुरोधे नाह स्त्रियामिति अत्रे
वशंकते प्रोक्तेति अध्येत्रर्थगतस्त्रीत्वमादाय तु न शंकात्र तयुक्तेः तेष इत्याद्येव ननुस्त्रियामित्यस्य प्रत्ययमाणविशेषणत्वान्नेद ने
मपिवाव्यावर्त्यमत आह ज्ञापितेत्विति एवंचैतदर्थमस्यावश्यकत्वेन नन्वेवमनुपसर्जनादित्यापि तद्विशेषणं स्यादितिकंतं स्येतद्या थे
वर्त्यत्वमत आहानुपेति अन्यथैतद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव वस्तुतस्त्वेतदंतविधिद्वयसत्वादाद्याणंतादेरिति अन्यथा अस्य ज्ञापकत्वाभा

शे०टी० वेनान्वाय तदंतविधेरप्ययं निवेश इति सोपि न्यायोऽत्र आह प्रत्ययेति सिद्धिः तन्मात्रसिद्धिः अन्यथा तदंतविध्यभावे इत्तस्याप्रस
२६१ र्थः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कुंभकारस्यानणंतत्वेन तत्वेन तत्तोङीव भावे विशिष्टेन ठकोऽभावात् नेवं केवलकारशब्दस्याणंतत्वेपि
भा वो अर्थकृत्वेनाम्नातिपदिकत्वालंभेनैकार्थीभूततया निरूप्यस्त्रीत्वेनान्वयस्य दुर्वचत्वाच्च कुंभकारीति सिद्धिरेव तग्रहणफलं कुतो
नोच्यत इति वाच्यं कारशब्दस्यापि प्रातिपदिकत्वेन लिंगस्य तदर्थधर्मतया च तस्यापि स्त्रीत्वेन योगात् ङीन् स्त्रीत्वद्योते प्रत्ययो स्ततः
सु नच तया निरूप्यान्वयाभावे पक्षे तेरेवं च कारीशब्दे से च स्त्रीप्रत्ययांततया तत एव ठकि कुंभकारीत्यस्य तन्निरूपितांगत्वाभा
वेन कुशब्दोकारस्य च द्विनस्यात् एवं भनिष्टापत्ति रुक्तपक्षे इष्टसिद्धिरप्यस्ति अत एतं व्याख्यास्यातं तत्सूत्रचयनं युक्तं तरमाह कुं
भेमेति ङीपि कुंभकारीत्याकारशब्दमात्रात् अपि स्यात् केवलात् ङीप्यपि अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन समुदायाट्ठकी राम:
इष्टसिद्धिः समुच्चयः ननु निरूप्येकार्थीभाव एव वृत्तिनिमित्तमिति कुंभे नैकार्थीभूतस्य निरूप्यापत्तेन तदभावात् न कारीशब्दात् तदा २६१
पि ठगत आह निरूप्येकेति समुदायेन तत्त्वे अवयवानिवेति शंकापि तत एवं नेत्याह समुदेति ननुक्तत्वग्रहणपरिभाषयावि

शिष्टादेवङीवितिन पाक्षिकदोषोऽत आह कृदिति फलाभावात् तत्त्वंविषयत्यतिनचेति एतदर्थीति एतदधिकारात् ज्ञापकादेवेत्य
स्यार्थः। अर्थवदितितत्र स्वोक्तेस्यार्थे।। ननुनैस्येति अयंभावः यद्यपि तदादितियमेनाधिकवतन्न्यूनस्यापि व्याप्तिः सामन्यतद्गन्त्रा। त्य
स्पष्टं तथापि प्रकृतेन पसर्जन पसर्जन स्त्रीप्रत्ययस्योदेश्यत्वाग्रहणविषयेत्येतदधिकारसामर्थ्येन तदादिनियमाभावेनाद
ततायाऽधिकस्य संग्रह इति पारमं कुंभकारेय इत्यस्य सिद्धिर्नतु न्यूनस्य मुख्यतत्वकस्य व्यापदेशिवदित्यविषयस्य संग्रह इति कौ
भंकारेभ इति विषये पाक्षिकाष्टः कुंभकारेय इति नेत्यत्रेतेनैव तत्सामर्थ्येन तस्यैव ग्रहणं न तस्यान्यथा तदंतविधिज्ञापने फलाविने भा
तदधिकारवैयर्थ्यस्पष्टमेवेति। अन्यथाऽकुंभकारत्वयानंगीकारे एतदधिकाएदेवज्ञापकादित्यस्य हेतुत्वेयेऽन्वयात् अतएवस
वीते अनर्थकत्वाद्युक्तं एवंद्वैयर्थ्यमितिपाठः एवैं नतांतरव्यवच्छेदः तत्रे तंकेवललकारस्याप्रातिपदिकत्वेन ततोङीबभावेन पा
क्षिकानिष्टाभावः प्रत्ययांतत्वेनार्थवत्सूत्राप्राप्तिवदेकार्थीभावेनेत्यादिमूलोक्तार्थवत्त्वाभावेन गुरुच्चरणोक्तसूत्रद्वय
साधारणार्थवाभावे नचक्तेत्रिन्नुतेति सूत्राप्राप्तेरिति समासे चेत्यादि एकदेशस्युक्तभाष्यानुरोधेनायंग्रन्थः अतएवावयवा

481

७२

ख्या

श०टी०
२६२

दुत्पत्तिरितिभाष्यस्यावसरे कृत्तद्धितेत्यत्र कृद्ग्रहणेत्यस्य संचारेण समुदायप्रातिपदिकत्वात्समुदायस्य चानणंतत्वात्ङीपोऽप्राप्ति
रेवेति शंका किंतु मुचितमित्युपोतोक्तिः संगच्छते एवं च कुंभकारीति सिद्धिरेव मुख्यं तदंतविधेः फलं अत एवेदं तर्हि प्रयोजनं प्रधाने
न तदंतविधिर्यथा स्यात्कुंभकारी नगरकारीति भाष्यं संगच्छत इति अवयवादिति अयं भावः कारशब्दस्याणंतत्वादर्थवत्त्वमस्त्येव वृ
त्त्याऽर्थबोधजनकत्वस्य कल्पितस्य भीतपूर्विकस्य सत्वात् वृत्तिद्वयस्य भिन्नत्वेन तद्धेतुभूतैकार्थीभावस्यापि भिन्नत्वात्सा
रमात्रवृत्तेकार्थी भवेन लौकिके प्रसिद्धत्वस्य सत्वाच्च नहि प्रसिद्धत्वेपि स्वातंत्र्यं विवक्षितं किंच पंचगवधनइत्यादौ पूर्वत्रयाणां व
हुव्रीहौ तदेकार्थीभावेन व्यापके नैव षट्कककार्ये सिद्धे पृथक् तदनंगीकारे पंचपूर्वकद्वंद्वेतो प्रकृतिस्तत्पुरुषमात्रवृत्तेका
र्थीभावेन व्याप्येन समासासिद्ध्यात्तत्सर्वोपस्य भिन्नस्यावश्यकत्वात् उपपदत्वेपि समासविकल्पस्य क्वचित् दृष्टत्वेनोक्तत्वात्। अतएव
व नगरकारीत्यत्रोऽग्निमं अत्र हि तदादिनियमादवयवादुत्पत्तिः स्यात् कृद्ग्रहणेत्यस्यास्तु कृद्ग्रहणादसंचार एव एवं त
र्हीकाएते न समासो भविष्यतीति यद्येवं तत्कृतं स्यात् गतिकारकोपेति समास एव र्हितावं भवतितत्र च कृतेऽवयवादुत्पत्तिरित्यादिभा
न

राम:
२६२

482

षमत्र तंयेन विधिरित्यत्र त्वं वक्ष्यमाणभाष्यं च संगच्छते अन्यथा तयोर्दत्तजलांजलित्वापत्तिः स्पष्टैवे किंच तदनंगीकारे गतिका
६ रकेत्युपपदग्रहणानर्थक्यापत्ते स्वङ्गीत्याऽर्थवत्त्वाभावे नाप्रातिपदिकत्वात्तु प एवामासेरत एवोभयोतेशं किंतु भित्युक्तंव
क्तमिति नोक्तं तस्याः शंकाया उत्तरमिदमेव नन्वेवमपि गुरुचरणोक्तरीत्याऽर्थवत्त्वनाम्या तीति वाच्यं तन्नतथ्याऽर्थवत्त्वांगीका
र एतत्सूत्रस्य गतिकारेत्युपपदग्रहणस्य च गमकत्वेनेतः प्राक् तदनंगीकारः किंतु पूर्वोक्तस्य तत्पदोषात् एतत्सत्वे तु त
दंगीकार इति तदेतत् ध्वनयत्तदेव भाष्यमाह येनेति तदर्थः। भाष्योदाहरणार्थः कैयटोक्तमपि स्वमते एव संगतं न परमते इत्या
ह कैयटोपीति एकाचद्विर्वचनन्यायेन तु नतिर्बहिः समुदायकार्येणावयवानामननुग्रहात् उक्तभाष्यस्य पूर्वभाष्यविरो
धं परिहरति यत्त्विति तिबान्तिकेति द्रष्टव्यं द्वितेनोक्तप्रत्ययविधौ तदंतविधिप्रतिषेधात् स्त्रियामितिरत्यमाणविशेषणाभे
व अभ्महत्पूर्वैत्यादिकविदेव तदविधिज्ञापकं वनोरश्चेत्यादौ कुंभकारीत्यादौ कारशब्दादेव ङीप्रत्ययुक्ते केवलकारीश
द्वाष्ठकुनानभिधानात् अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमाभावस्य समुदायाद्रुमिति एवंचात्रात्यभाष्यसिद्धांतस्तदे

शे०टी० कदेश्युक्तिरेवंचात्रान्याथ्याकेयदादि सकलग्रंथकारोक्तमपास्तमितिस्पष्टीकृतं भावप्रकाशे तद्दाहोध्येते विस्तरइति यथाश्रुत
२६२ वक्ष्यमाणदोषादाह प्रत्येति। नञ्जीविति अन्यथाप्रत्ययलक्षणेन ठगतत्वाद्वक्ष्यमाणाकारांतत्वादोषइतिभावः। ननुनायंटित्
नापिटिदंतोऽत आह टितोऽप्रतिसत्तोऽसत्वादाह स्थानीतिन ननुवर्ण्यवेशिष्यरूपढित्वादेरशास्त्रीयत्वेन कथमतिदेशः; किंचा
नलितितिविषयोजागरूकोऽत आह नत्वपीति अस्योभयत्रान्वयः; ननु कथमस्याप्यासिद्धिरत आह लिङ इति ननु तेषां सिद्धावपिन
त तस्यसिद्धांसूत्रेणाहितस्यविधीयतेऽत आह तद्धीतिचद्धीतिञ्तोवृद्धिरितीत्यर्थः। नन्वंतरं गत्वमेवप्रथमोपस्थितत्वरूपवि
के निगमन्यत आहोतइति एवंतेनन्यत आहोतइति एवंतेन तथाज्ञापनेन ङिति इतीङित्यर्थः। तदादेशइत्यस्येव व्याख्यातात
ङीतिनन्वेवमव्यवस्थापत्तिरत आह। नद्वेतिमूलादि सर्वग्रंथान्दूषयतिपरेत्विति नन्वतरीत्यातत्रापितत्सिद्धमितितद्दसंगति रम:
रेवात आह सर्वेति। प्रतिस्वीक्रियमाणेत्यादिः; द्वितीयज्ञापकमपिदूषयतिशानचइति तत्सूत्रे एवहलःश्नइति सूत्रएवन २६२
तुतावतापिसूत्रमतेतस्यतत्वमेवात आह हेरितिचोद्युक्तमेङित्वस्यतन्नेयोज्य। एवंसतितत्रगमिमाह तस्मादितिसत्ती

त्यनेनवस्तुतोऽनभिधानमेवसूचितंभाष्यद्वयविरोधमस्यपरिहरतियत्तित्यादिनादेशस्यानिवृत्तेनेत्वाद्यभावस्येतिपा
ठ आदिनातिनाप्यादेशेषुपि·त्वाद्यसिद्धिरूपदोषपरिग्रहः·ननुनिरनुबंधकेतूपस्थितिसाशिलापाठःसभायायाःछंद
सीत्येवकुतोनोदात्त्वतमतआहनिरेतितथाभाष्योक्तेरहस्त्रियामितिकस्यतस्यापिप्राप्तसिद्धांतमाहमानजितितन्नउभय
शब्देलाघवणिकीत्यत्राहतदस्येतिठत्रिनिडितिठजित्यर्थःसिद्धेरितितेनेश्वरेत्यत्रनङीपूर्वस्वरीत्यत्रतुपुंयोगलक्षणङीप्रवृत्ते
तेशप्धातोर्वेनोरश्चेतिङी बोध्यः।वैयर्थ्यशंकामादौतत्रजातांपरिहरतितरुणेतिसूत्रेणासिद्धिरितिशणस्त्रियंग्रंथा
सांगत्यायाह्यवरमेइतिपरत्वादिति·उत्कृष्टत्वादित्यर्थः।अपवादत्वादित्यावत् बाधाभावायेतितथाचउभयमपिभ
वतीतिभावः·ननुरूपेविशेषाभावेनङीषेवसिद्धेपुनरत्रग्रहणंव्यर्थमतआहतयोश्चेतिङीप्ङीषोस्त्वित्यर्थः·तमेवोपपा
दयतितावितितरुणतलुनाइत्यर्थः·अथोदेशक्रमेणतस्यप्रक्रियमाहस्त्रीतिचानुकृष्टत्वादुत्तरसूत्रेत स्यग्रहणाच्च
तद्धितेइत्यस्यनानुवृत्तिरित्याहेतीति·ननुपत्न्योकारस्तेऽग्रेयस्येकारपरत्वेनलोपसिद्धिर्यस्येत्यपेस्यानिवृत्तनिषे ।सिद्धे

२३

शे०टी० २६४

पश्चापरानुवृत्तिर्व्यर्थाऽत आहलोपे इति अपत्याधिकारस्याप्यधिकारस्यादित्यर्थे हि पैत्यस्य सिद्धावपि दैवोस्यासिद्धिरत
त आहापत्येति नन्वापत्यग्रहणं कर्तव्यमित्येव वार्तिकमिति कथमधिकारलाभोऽत आह यन्निति तस्य सूत्रत्रये का
रप्रश्लेषेण प्रत्याख्यानपरभाष्यमूलकमाह याख्येति एतेनाधिकारग्रहणपक्षे आभिजितीति न स्यादित्यधिकारग्र
हणं मौलं चिंत्यं प्रश्लेषदैवेत्यस्य सिद्धिरिति दंडिशास्त्राद्युक्तमपास्तं मंडूकप्लुत्या तत्रास्त्रियामित्यनुवृत्त्यास्त्रियां यन्नेवने
ति तत्र ङीसंभावनाया दूरोत्सादितत्वात् तद्रूपसिद्धिस्तु जातित्वान्ङीषेति न तत्र प्रश्लेषः बहुत्वे तु स त्राऽभावेपि तद्रा
जस्येति लुक्सिद्ध इत्याद्यन्यत्र विस्तरः प्रत्यासत्त्या आह्वयज इति सर्वत्रेत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः। अत्र हि वितंडी
त्यत्र हि न नूपदेशग्रहणानुवृत्त्या नात्र दोषोऽत आह षष्ठ इति इदं प्राचां मतेन सिद्धान्तमाह वस्तुत इति पूर्वं प्रारं
भे ननु अविशेषामहिष इत्यादौ फलाभावान्नेत्त्वं टित्वान् ङीपि महिषीत्यस्य सिद्धेः वित्वान्महिषशब्दस्यानोदात्तत्वे नोदा
त्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदात्तत्वस्यापि सिद्धेरत आहादिरिती ति। एतेन तस्यात्र सफलत्वमन्याय्यावदंतो दंडिशास्त्रादयः प

राम: २६४

एस्ताः दंडिशास्त्र्यादिग्रंथासांगत्वायाद्दायनइतिफिनइति असंजातविरोधित्वात् प सहकृतादिसर्थः॥ छिनति चूर्णते इत्यपि
वोध्यं तदसांगत्वायान्यथाऽनतिप्रसंगमाहत्वजितिनन्वेवमपि शंखः षंठ इत्यादौ स्यात् तन्न हि फलाभावान्नेत्संज्ञाऽआदेशो णा
दीति आपन्नादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति वार्त्तिककरवज्जनमाहत्वानइतिमेव भवतीति शेषः वाचकत्वापक्षस्य दूषि
तत्वाद्द्योतीति नन्वेवमपि तदप्रवृत्तिः कुतोऽत आह द्विरिति क्वचित् द्वौ ब्राह्मणौ व्यतिक्षुनत इत्यादौ ततस्तदर्थकस
र्वत्रग्रहणं अवदस्तच्छब्दायतुंचाद्विषयप्राप्तं मतेष्फः प्राप्तः। उदीचांमतेङीषत्त्वाविशेषाच्चानुभयोरपि बाधकः स्या
दनंतरेति न्यायाश्रयणात् ष्यस्यैव स्यादिति ततत्वड्यतिनाद्वितिग्रहणात्तत्सामर्थ्यान्न ननु चापिच्छन्नेपि एकारे ष्यस्य पूर्वं
तवत्वेन ग्रहणेन ष्फस्य सिद्ध्या सर्वत्रग्रहणं व्यर्थमेवात आह चापीति सर्वत्रग्रहणस्येह करणं तु वैचित्र्यार्थं यथासंख्यमाह
ष्फाणावित्यादि। एके इति स्वरभिन्नानामिति बहुव्रीहेः शेषः उभयोः फले क्रमेणाहते नेति इति चेति एते न लोहितादिकार्यार्थकत
शाद्वात्प्रागेव शाकलशब्दः पाठ्य इत्यपास्तप्राभेति एतेन मतांतरे शायेन स पाठ इति दर्शुकं सएव पाठः न वामते तु टाप् ङी

१४

रे०टी० षोरितिपाठ्यंस्यादितिशास्त्रयुक्तंवापास्तंकौरव्यसाहचर्यान्मांडूकेत्यपत्यप्रत्ययांतग्रहणंतेनसमदासोकूपमांडूकितवैतावतिकः
२६५ स्मयद्भूतिभट्टिप्रयोगःसमर्थितः।तत्रहिमंडूकस्यायंमार्येतिनस्येदमित्यण्आदिनालौहितेपादेतिनायमितिशाङ्गात
याऽप्रतीतेः।तत्रहेतुमाहयाथीतित्रीणीतितदुक्तंपितारक्षतिकौमारेभर्त्तारक्षतियौवनेपुत्रस्तुस्थाविरेभावेनस्त्रीस्वा
तंत्र्यमर्हतीति।बाल्यत्वमप्यत्ववृद्धभेदात्त्रीणीत्यन्येतदुक्तंआषोडशाद्भवेद्बालोयावत्क्षीरान्नवर्तकः।मध्यमःसप्ततिर्या
वत्परतोवृद्धंउच्यतइतिरिवेतितदुक्तंआद्येवयसिनाधीतंद्वितीयेनार्जितंधनं।।तृतीयेनतपस्तप्तंचतुर्थेकिंकरिष्यती
तिसर्वथापिवार्त्तिकमावश्यकंयौवनस्यप्रथमत्वात्बालकशब्दस्याजादिषुपाठादावेकवचनयापत्रपत्लक्षणेद्वेए
ववयसीतिमतेतुवार्त्तिकंनावश्यकमित्याहुः।उभयत्राहसमेति।अनीकमग्रतापश्चापिपाककर्णेतिसूत्रेसंभस्त्रेत राम:
रन्त्रेश्चेतिपठ्यतेतथापितत्सर्वमजादिराकृतिगणत्वात्एवतात्पर्यग्राहकमितिभावः।अत्रनिषेधसर्वतः।आरोहतः २६५
परिणाहतश्चवर्त्तेन।प्रस्यादिशब्दस्यतत्रैवशास्तिकयहात्।तन्न्वेवमुन्मानेद्विनिष्कीतिनस्यादतआहसुवर्णेतिचेत्तनि

488

षेधः अर्थगतस्त्रीत्वस्य शब्दे आरोपादाह सिद्धेति पारिभाषिकग्रहणफलमाह वेइति वयसिप्रेति सूत्रभाष्यप्रयोगमाह द्विव
र्षेति नन्वेवं कांडादिति वैपरीत्यनिरासाय तत्स्वरूपमाह। क्षेत्रे एवेति एतेन कांडांतादित्यत्र तथा मनोरमामनूद्योक्तं यत्तु शाब्दि
णात् न बिस्तकंबल्यग्रहणे वैयर्थ्यापत्तेरुक्तकोशातयोरुन्मानवचनत्वस्यास्तयमेवे कौस्तुभे उक्तत्वात्। न च द्वौ बिस्तौ
पचतीति उदाहरता न्यासकृता ऽस्य परिमाणविशेषवाचित्वमंगीकृतमिति मिश्रोक्तया नाद्यवैयर्थ्यं। एवमपि द्वि
तीयवैयर्थ्यस्य तादवस्थ्यात् तस्मात्परिमाणमूर्ध्वमानं च द्वयमपि परिमाणशब्देन गृह्यते तेन तु प्रमाणं संख्या कालो
च नैव कांडांतादिति लिंगात्प्रमाणमपि गृह्यं तथा च तस्य विध्यर्थत्वापत्त्या नियमार्थत्वाभावे द्विकांडी रज्जुरिति सिद्धा
वपि तुल्यन्यायतया द्विशमेत्यादावपि ङीप्प्रसंगात् तेषां कोशांतःप्रमाणत्वविलावगमात्स च नेष्ट इति तदपास्तं उक्तयुक्तेः
शमादीनामूर्ध्वाधरदिगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वे तिर्यगवस्थितवस्तुनोपि परिच्छेदकत्वे तिर्यगवस्थितवस्तुनोपि परिच्छेद
कत्वेन तिर्यङ्मानत्वेन प्रसिद्धेरसत्वाद्द्विरूपतया द्विशमी द्विशमेति प्रयोगस्येष्टत्वाच्च वस्तुतस्त्वापे लुगप्राप्त्या द्विशमद्वयसी।

७५

शे०टी०
२६६

साद्येवेतिवोध्यं अधिकमन्यतोवगंतव्यं विस्तशब्देनास्य परिमितं सुवर्णंतस्य प्रसिद्धपाकासंभवादाह पवेरिति ठक् इति न
तुटञः अस्य सार्थक्यापाद्य वितइतिमतांतरमाह मित इति अपिना विस्तादिसमुच्चयः आयाममात्रेति तिर्यङ्मानमात्रे
त्यर्थः तल्लक्षणे तस्यैवेते नग्रहणं न तन्मानस्य ऊर्ध्वमानं किलोन्मानमितिएथ्युक्तेरिति भावः पुरुषस्य श्रामादिवैषम्यं तद
सांगत्यायाह पुरुषेति अतएवोराव्रपदं नेतु तेन निषेधः आदिना आधितकंबल्येनितर्त द्विगोरित्यनेन न ननन्वेवं पुरुषस्यकद
पितिर्यगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वेनाप्रमाणत्वात् प्रमाणेइतिविशेषणासंगतिरत आहात्रेतिसामर्थ्यादिति भावः मात्रंका
त्स्न्येननु पुरुषाद्व्यस्यजातिवाचित्वं प्रसिद्धमितीदमपिदुर्वचमत आह जानीति अत्रसूत्रे द्विपुरुषीत्यत्र तद्धितलुकीत्य
त्यनुवृत्तिसामर्थ्याल्लुगाक्षेपइति सकलग्रंथासांगत्यायाह द्विपुरुषीतीतिप्रत्ययस्य ठञ्कञ्जोवानुपरिमाणग्रहणात्तस्येवाप्र
भिरत आह तत्र ह्रीतितदस्येतिसूत्रे हीत्यर्थः उत्तरेतिसंख्यायाः संज्ञासंघेतिसूत्रे इत्यर्थः अतएव संख्यायास्तत्रानेन विशेषणं
षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्यसषाष्टिक इति सिद्धं मात्रंकात्स्न्ये समासांतप्रकरणस्थत्वेपि अनङ्गेन प्रत्ययत्वं डिःत्वं वैयर्थ्या

राम:
२६६

490

पतेरितिप्राचीनग्रंथासांगत्यायाहसमेतिकवयवादः अतएवसन्न असाख्व्यधिकारस्यत्वादाह तत्रेति। चतुर्थ्यस्येनङ्ङिः यावित्यर्थः
प्रत्ययत्वेप्यविरोधादाहङित्वादितिननु अनङेवादोकथमत आहः समेतिननुमध्येपवादन्यायेनेदंङ्ङा शनिषेधयोरेवबाधकत्न ३८०
त्वनउपेतिङीपस्त स्यपरत्वादत आहानउपेति पूर्वपदेतिवहुव्रीहित्वप्रयुक्तेत्यादिः कुंडोध्नीत्यत्राह कुंउमितिभाष्यकृताऽ १५१
ननुवर्तितत्वादितिदंड्य सांगत्यायाहा सेतिननु भोऽनर्थकत्वमत आहा नितिमूलानुरोधेन कोशस्यासयानयेनमाहङ्गीतिकी
प्रानुरोधेनमूलस्यान्यथानयनमाहवानेत्वसेति वेदेपिनफलमित्याह छंदसिचेति छंदस्यपीत्यर्थः तत्रउभयत्रतत्त्वेवंयोगा
भागविभागोव्यर्थोऽत आह योगेतिलक्षणातरेतिदामहायनांताच्चेतीत्यर्थः एतेनायमपाठः दामेत्यनेनसिद्धत्वादितिदंड्यु
क्तंएतत्त्वक्वचित्सख्यमानं पूर्वेणैवसिद्धमितिसमानमूर्ध्नीत्युदाहार्यमितिशाख्युक्तं चापास्तं। लक्ष्यप्रक्रियाआह्रासमादितिये
येप्रत्यये अभेदोपचारादितिदंड्युक्तेरसांगत्यायाहार्षआद्यंचेतिमध्यद्रूतिनदंत्योष्ठ्यमध्यद्रूत्यर्थः। तत्रङीप्युदात्तनिवृ
त्तिस्वरेणांतोदात्तत्वमेवेत्याहोतामृएभइतिअन्यथासांगशिदामित्याद्युदात्तत्वेङीपितदसंगतिः सोऽपैवनन्वेवंलक्ष्यांतरवि

पो०टी० २८५

रोऽपोऽत्त आह एवमिति भिषजङ्ग्यमित्याणि आदिवृद्धेरपवादोऽस्मादेव निपातनादेकार इति दङ्ग्य सांगतायाह तत्रेति ओषधेर्योगरू
ढइत्यर्थः ततो णंतत्वात् स्त्रियांङीपि भेषजीत्येव मत्वाये इति छंदसीवनिपावित्यनेन अनतिप्रसंगायाह नुगिति। पत्युरन्तयान्त्रमायाह
स्त्रियाइति मुख्यसंयोगासंभवात्तथा व्याख्यातमित्याशयेनाह संयोगेनेति विद्यतेति न तु तुल्ययोगवाची पूर्वसतकारादेशप्रसंगात् अव
यवेति न व्यवस्थावाची वाक्येति प्रसंगात् तदाह व्याख्येति एवं च सह विद्यमानः पूर्वो यस्मिन्प्रातिपदिके तस्येति तदर्थः तत्र तथा
र्थे सति ननु परूपावयव एव पूर्वशब्देन गृह्यतामत आदेवाभीति तथा च सपूर्वेति विशेषणं व्यर्थमेव स्यादिति भावः। नन्वेवमत्र प्र
करणे तत्गृह्यमाणविशेषणमिति सिद्धान्तभंगोऽत आह सपूर्वेति मूलादि खंडयति बहवइतिमोक्तन्यूनतां परिहरति बहु
व्रीजितन्मात्रेत्यर्थः। ननु यत्र संयोगे इत्यस्य संबंधेन च षत्रपुलीति षष्टीतत्पुरुषेप्यनुपपत्तिसत्वाद्यस्तेइति विशिष्योपादानं
व्यर्थमत आह विनाषेति अतएवाह सपूर्वत्वेति मूलादि खंडयति इदमिति। नन्वेवं पूर्वत्र यत्र संयोग इति किमर्थमत आह
पूर्वेति ननु समानएकवीरपिंडपुत्रभ्रातृदासछंदसीति समानादिगणपाठसत्वेन समानपत्यादिष्विति युक्तमत आह मूल

राम: २८७

समानस्येति विशिष्टोच्चारणादिति भावः। नन्वेवमपि तस्योदात्तत्वेन मानमितीष्टस्वरासिद्धिरत आह तेनचोदेतिति पात्तेनेनन्वेतदर्थः
।अपिनास्यैव समुच्चयः। एतेन विशिष्टपाठसामर्थ्यात्सपत्नीपान्विकेत्यादौ पुंवत्वंनेत्यपास्तं नन्वेवं सपत्न्यादिष्विष्टत्वेव युक्तमत आ
ह किंचेति। सूत्रे। फलांतरमप्याह समानत्वं चेति यत्तु पूतक्रतादीनां पुंयोगप्रकरणे वचनमिति वार्तिके तु बहुवचनं कपिंजलाधिकर
णन्यायेन त्रित्वे पर्यवसन्नमिति शास्त्री तन्न तन्न्यायस्येहानाश्रयणात् तत्तत् ध्वनयन्नाह व्याख्यानादिति भाष्यीयोदाहरणमूलकादि
त्यर्थः। संनियोगेतिन्यायप्रवृत्तेराह तेनेति तदन्विति विवृत्वं किमि[illegible] कर्मीरति कोशादेतशब्दस्य चित्रवाकत्वेपि तत एव स्तुकु
पर्यायत्वमिति भावः। मूलादिसर्वोक्तिं खंडयति परेत्विति आद्यमाह तन्नहीति उपमेति सूत्रे हीत्यर्थः। निषिति सुप्सुपेति समासः स
कलं ग्रंथासांगत्यायाहार्षमिनि। अनतिप्रसंगायाह नादेशेति कादेश इत्यर्थः। तत्र प्रवृत्तीति त्रीणि यस्यावदातानि विद्यायोनिश्चक
र्मेचेत्पातस्थैव प्रतीतिर्दर्पशोधने इति स्मरणात् अवदातः सित इति कोशे तु विशुद्धत्वसाधर्म्यादुपनिबद्ध इति भावः। उपमाना
नीति सूत्रे भाष्येति तिरिकल्माषीति जीवतोदाहरणमूलकमाह व्याख्येति अर्चंगविकलत्वायाहाचुदात इति षुनिति इति

११

शे०टी० २६८ पुनित्यर्थः।पित्वस्यावयवेऽचरितार्थत्वात्प्रातिपदिकेतत्कार्यमितिभावः।अंतोदातइतिसरोगोरीयथापिचेत्यत्रफिट्स्वरेणतत्वस्य
दर्शनादितिभावः।तथाव्याख्यानफलमाहसूर्येतितामेवोपपादयतिसूर्येणेतिअत्रांगत्वंङीनिरूपितंबोध्यंइतएवमस्येत्यनुवृ
त्तमपिअंगस्यसमानाधिकरणमुपधायाव्यधिकरणंविशेषणंनसूर्यादीनामितिबोध्यमितिकेचित्ननुवचनसामर्थ्यात्स्याद
तआहवचनंत्वितिनन्वणोलोपएकदेशेतिन्यायेनसूर्यशब्दस्यांगत्वमस्त्येवातआह।णइतिङीनिमित्तकेइत्यर्थः।अतएवो
पधात्वंनत्वेवमप्यणनिमित्तकाल्लोपस्यापितेनैवासिद्धत्वेनयस्यनोपधात्वमतआहाणनीतिउपधेतिअन्यथायांतानांसूर्यादी
नांलोपोऽयादावित्यर्थेनैवैकदेशविकृतन्यायेनसौरीत्यादिसिद्धौसूर्यशब्दस्यङीनिरूपितांगत्वाभावादेवसूर्यचरीत्यादि
याचतौचतद्धैयर्थ्यंस्पष्टमेवएतेषांतत्वस्यतदन्यत्राभावादाहयमेतियत्तुनक्षत्रशब्दमुच्चार्यविहितेणीत्यर्थइतिकश्चि रामः
त्नक्षत्रसंबंधीयोणनक्षत्रेणसंधिवेलेतिसूत्रद्वयविहितस्तस्मिन्नितिअर्थइतिदंडीचतन्नेतिध्वनयन्नाहनक्षत्रेति २६८
आदिनातिष्यसेदंतेषंतिष्योदेवताअस्यतैषमित्यादिप्रत्युदाहरणंतुतिष्यसंज्ञकस्यदंतेष्यमित्यादिननुमातामहश

ह्रस्यो गौरादिपाठादेव सिद्धे पितृव्यमातुलेति सूत्रस्थमिदं वार्तिकं व्यर्थमत आह पिनेति मूलादि खंडयति गौरादिष्विति मातामहश्रा
द्धेति पाठः। कुंडीति अस्त्री कमडलुः कुंडीत्यमरोप्यनुसंधेयः अमरस्य विश्वाविरोधं परिहरति पिठरमिति भावादिति अनुगत
संस्थानव्यंग्यत्वाभावादिति भावः। नन्वेवं मूलासंगतिरत आह स्त्रीप्रीति उक्तं मं तदूषयन् सिद्धांतमाह कमंडल्विति अपि नोक
रीत्या त्वीविषयत्वं मुकुंडन्पालये मानभेदे देवज्जलाशये इति मेदिन्यां कमंडलोरपि जलाशयत्वे न तत्र नपुंसकत्वात्तया स्त्रीविष
यत्वं देवस्य जलाशये इति षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणात् अत एवान्यात्वय इति पृथगुक्तं अत एव सूर्यकुंडमित्यादयो व्यवहाराः
पुराणेषु संगच्छते नन्वेवं किमर्थमत्र ग्रहणमत आह सूत्रेति प्रकृतसूत्रमत्रग्रहणं त्वित्यर्थः। तत्फलमाहामत इति ए
तेन मूलादि सर्वपरास्तं वस्तुतस्तु तयोः पर्यायत्वेन मानं पिठरादिचतुर्णामोदनादिपचनपात्रवाचकत्वस्य सर्वमावयनं भांडपा
त्रामत्रं च भाजनमित्यत्र सर्वपदे न पिठरादेः प्रागुक्तस्य ग्रहणे न तत्सामान्यवाचकत्वस्य डमरेणोक्तत्वात् एवं चामत्रशब्दस्य
पात्रसामान्यवाचित्वं पिठरशब्दस्य तद्विशेषकमंडलुभिन्नवाचित्वमिति पिठरःऽन्पालयादौ चामरमेदिनीप्रामाण्यान्नित्य

शे०टी० नपुंसकत्वप्राप्तावपिपिठरेविश्वप्रामाण्यात्स्त्रीत्वमपिअमत्रेतुनित्यंनपुंसकत्वमित्यत्रतेनकमंडलुरूपस्यैवग्रहणंतत्रचोक्ताम:
२६९ मेदिनीप्रामाण्यान्नित्यस्त्रीत्वमेवेतियथाश्रुतमेवमूलंयुक्तमितिबोध्यंमूलेगोणान्येतियस्यापादच्छिंकंनामअभिव्यक्तेत्यस्यपद
कार्यविषयत्वादत्राप्रवृत्तिरिभाव:।नन्वेवंगोणमुख्येतिन्यायान्नस्यादतआहगोणत्वेपीतिननुमुखेएवकुतोनातआहविधिरि
तिविधिनियमेतिन्यायादितिभाव:।।यथाश्रुतेदोषमाहान्यथेतिनन्विदंसूत्र:कथंलब्धमतआहसूत्रेइतियस्यापादच्छिकं
नामेतिकस्यचिदुक्तेरसांगत्यायाहक्रौर्येतिननुस्यलाक्षणिकत्वान्नसूत्रेग्रहणमतआहवृत्त्येतिशास्त्रेवैयर्थ्यंतुनेतिसूत्रयसि
द्धांतमाहप्रतीतिपरिभाषानाश्रयणेमाहप्रतीतिपरिभाषानाश्रयणेमानाभावादितिभावस्यैवेतिप्रथमोपस्थितत्वाच्चेत्यपिबो राम:
ध्यंनन्वेवमनाच्छादनइतिवैयर्थ्यंस्यादतआहानेतिननुवृत्तिमतेनील्या:नीलीगोरित्यस्यैवस्यात्रासिद्धिरतआहनीलेतिवहुव्री २६९
हि:सूत्रेनिर्देशादेवव्यधिकरणोपिसाध्वितिहरदत्तासांगत्यायाह:मैथुनेच्छेति।एतेनयथाश्रुतासंगति:परिहृताअन्यात्
धनादेकंशोणा:कोकनदच्छविदित्यमरादाहशोणेतिप्राचामित्युक्तेराहविकल्पेतिगुणोनेत्यादेङ्रूप:कुतइतिविशो

496

षणात् वचनग्रहणाच्च न च संसर्गिभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते गुणत्वं परतंत्रत्वं तस्मात्क्रिग्दादतमित्यत्याविशेषण
मात्रं तत्र सव्यापारमित्यस्येतरव्यापाराधीनव्यापारकमित्यर्थः तत्र कुण्ड्यरादीति वाच्यं आखुर्ईदृश्यमित्यादौ क्रियायां चातिप्र
संगात् नापि नैपापिकाभिमतो गुणः मद्दीतायुसिद्ध्यापत्तेर्यतु संज्ञाजातिक्रियान्यशब्दा रूढत्वेन विवक्षिता: चतुष्टयी शब्दा
नां प्रवृत्तिरिति भाष्यपर्यालोचनयात थैव लाभादिति प्राचां वादज्ञ्यादयस्तादयस्तदसहित्याहान्नेति तत्संज्ञेति गुणवचनसंज्ञेत
र्थः तत्र हि स्याकडारसूत्रभाष्ये हि मात्रं कात्स्न्येंशुक्लादीनां गुणगुणिनोरभेदविवक्षया गुणिपरत्वेन न ता तद्धितांतत्वं भेदवि
वक्षायां मतुपोऽनभिधानेन न वा इति कश्योतकरीत्या भाष्यप्रत्याख्यानात् नन्वेवं रूपादीनामपि ग्रहणापत्तिरत आह गुणवेति ता
दृशानां शुक्लादीनां ननु तेषां जातित्वे नैव निरासोऽत आह जातीनिग्रहणेऽपि जाते विशेषणं नन्वेवं कृणादिनिरासो न स्यादत
आह कटादीति कणति शारवाश्वतदध्येतारश्च तद्वाचिनामित्यर्थः वस्त्वर्थे कश्चित्समस्तत्वाद्यथावद्धृत्वादेरिति बोध्यं दृङ्या
दिग्रंथ्यासांगत्यापायाद्दे तदिति लक्षणमिति उपेत्यन्यदिति लक्षणंतरं वेत्यपि बोध्यं यद्यपि स्वयं नदपि तत्परतया योजितं तत

७१

शे०टी०
२०

यापिके पटरीत्या आह वह्नितिन नुस्तोकरीत्या न तत्त्वमत आह भाष्यकृतेति किदिति ति सर्वा धातुभ्य इति नित्यत्वेन ननु
उत इत्यस्याभावे एतदित्यस्याधिकारात्कथमत्राति प्रसंगो ऽत आह्वीत इति नत्वत्र क्रुदिकार इति दुर्वार मेवात आहोणा
दीति अभिमान पदसूचितारुचिस्तु गुत्वाति पक्षे तस्य प्रवृत्ति रेवेति न फलं किंच तदभावे ऽत्र तदसंबंधेप्या नाभावः वार्तिकं तु
नित्यानुवादो नातिरिक्ते इति वदिति तदेवत् ध्वनयन्नाह शुक्लेतीति गुणवचनत्वायाह पतीति हशब्दस्य गुणवचनत्वात्सू
वैणे वसिद्धे प्युतरार्थं विंत्य प्रयोजनं वा तदिशाश्चिदं ज्यादिग्रंथासांगत्यायाह बहुशब्देति उकेति आकडारसूत्रोक्तेत्य
र्थः सर्वत इत्य स्यार्थमाहाकृत इति अपि ताकृतभावामिति वर्तमाने पुनर्वाग्रहणादाह म्येवेतिक्वचित् आदेशादे।
तथा च परिशिष्ट इतो त्ययोदनादेशादकृते रिति वृत्ति रित्यसिद्धिवीजं तु तास्या भाष्ये परिगणितत्वरूपं चेतितुस्व
स्वमतेन च्युतिदोषपरिहाराय सुगंधिरित्यादौ लनभिध्यानान्नेति शाकटिशब्दस्य शाकटवान्नीष्टषो दशादित्वात्साधुः
बहुपद्धतिषष्टिविकटविशालकल्याणपुराणकृपाणखंडकादिकारादतिमः सर्वतो किन्नर्थादित्ये केशाक्तिः शास्त्रेश

एमः
२०

498

त्ति एरव्वीति पाठे शाद्दृद्वयं इतः प्राप्यंगात् चंद्रभागान्नद्याम् अहनिति बह्वादिस्तदाह पुराणेति इतीति स्थितात् ङीपीति शेषः
बहुव्रीहित्वसूचनायाह प्राचइति उपसर्जनतत्पुरुषे तु नास्य प्रवृत्तिरित्यग्रे स्फुटीभविष्यति परपंचम्यभ्रमायाह हेताविति ५०८
नन्वेवं कुतः प्रत्ययोऽत आह ख्यायामितीति अविरोधायाह ख्वेति पुमिति लुप्तविभक्तिकपदाद्वृत्तो भयत्रसंवंध इति आः
दं ङिशास्त्राद्यसांगत्यायाह ख्यानेयेति तत एव तत्पदार्थमोह पुंस्त्वेवेति सर्वं क्यमिति न्यायेनेति भावः अथ सूत्रार्थ दा
माह पुंयोगाद्धेतोरिति संयोगनिरासायाह संवंध इति देवेति अयं हि संज्ञाशब्दत्वात्स्वभावत एव स्त्रियां न तु तदभा
वे कथमत्रातिप्रसंगः उक्तसूत्रार्थो विषयत्वादत आह तदेवेति अपिना तस्यासमुच्चयः तदिति प्रसक्तात्र्यादेरित्यर्थः हरदत्त
दीक्षितादिप्राचीनसकलग्रंथासांगत्यायाह पुंयोगो नेति एवं जन्यजनकभावादिनिरासः भर्तृपापकृतानिति भर्तृ
५०८ कृतपापकृतानित्यर्थः नन्वेवं देवकीत्यादेः का गतिरत आह देवकीति आदिना कुंपीरेवतीत्यादि गौरादिषु पाठाभा क
श्री०५१० वे पितदंतगतपिप्पल्यादेराकृतिगणत्वादाहवोध्यमितीति एके इत्येव प्राचीनैर्लिखिता भाष्यतत्वविदित्यर्थः ॥ एते

२०

499

शे०टी० नगत्स्यतद्वति· अत एव गोपस्य भगिनी गोपीत्यपि भवति: जन्यजनकभाववदीदृशपुंयोगस्यापि ग्रहीतुं युक्तत्वात्। एवं वलि
२७१ पो वर्तमानात् पवनशब्दात् पूर्वेण ङीप् सिद्धे एनुङ्: मात्रं विधीयत इति महत्त्वापवं के पठ्हरदत्तादयस्तु मुख्यार्थाद्य
वनशब्दाङ्ङिपो वितथ्येत स्येदमित्य एवाथ कोङीपि धीयुत इत्याहुः तन्न प्रकरणविरोधात् तद्भद्रादिसाहचर्येण गो
णार्थस्यैव युक्तत्वाच्च। तस्मान्मुख्यार्थकयवनशब्दात् स्येदमित्यणि यावनीति भवत्येवेत्याहुरिति भावोक्तं: प्राचामनुरोधे
नेति बोध्यं: अत एव आहुरित्यरुचिसूचकं तैरप्युक्तं तदेवकानान्वसे इति पार्जनादेवदूतनो ङीपिति देवकस्यापत्यं अत
इञ्संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्ध्यभावः इतो मनुष्यजातेरिति ङीषिति· न्वमुकुटोक्तमपास्तं अर्थासंगतेरिति भावः: ननु गवां पाल
क इति विग्रहे कारकषष्ठ्याः समासस्य निषिद्धत्वात् कृतिकारकस्याप्रवृत्त्या शेषषष्ठ्या सुवंतेन समासे आपः परत्वादित्वं दु राम:
र्लभमेवात आपः पात्वादित्वं दुर्लभमेवात आह: गोपेति तदेवाह ण्वुलंतस्येति· तजकाभ्यामित्यनेनेति भावः: इदं च २७१
प्राचांमतेनोक्तं सिद्धांतमाह वस्तुत इति· तत्रापि षष्ठ्यामपि नन्वयत्कमेतत् परिभाषायां प्रतिपदोक्तपरिभाषया कार:

502

काधिकारविहितसंज्ञानिमित्तकविभक्त्यंतस्यैवग्रहणेनतत्राप्राप्तेरत आह यथाकथंचिदिति अत्रत्येति गोपालिकादीनांप्र
तिषेधइतिवार्तिकसिद्धयेइतिशेषः तेषामेवसिद्धयेइत्यर्थेइतीत्यर्थः उपपदेतितत्रहि षष्ठीसमासादुपपदसमासोवि
प्रतिषेधोनेतिवार्तिकं अथवाविभाषाषष्ठीसमासः यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमासइतितत्प्रत्याख्यानंचतदोषयेत्य
स्योपेतिसूत्रविहितसमाससंज्ञातत्पुरुषसंज्ञाचस्यासतीत्यर्थः विप्रतीत्यस्यतुनप्राप्तिर्युगपदुभयविहितसमासतत्पु
रुषसंज्ञयोःप्रवृत्तिसंभवेनासंभवरूपविप्रतिषेधाभावात् अन्यादृशाविरोधचदृशाविरोधःसततप्रवृत्तिनिमित्तत्वेमानमि
तितत्तात्पर्येणनचनित्यत्वज्ञानकृतविरोधः कैयटेनोक्तएवेतिवाच्यं शाब्दबोधेबाधज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वात् एवंषष्ठी
समासोप्येतद्विषयेनित्यएवफलितः तद्बोधिताभावांशस्यैतद्विरोधेनैतद्विषयेत्यागात् नित्यंक्रीडेत्यादिविषयेत्यस्यक्लृ
प्तबाधकत्वादितिभावः यद्यपिषष्ठीतिसूत्रेसुपेत्यस्यसंबंधात्तदभावेनोपपदसमासस्यांतरंगत्वाभिप्रायकं नवाषष्ठीस
मासाभावादुपपदसइतिउक्तंपूर्ववार्तिकखंडनायतयोर्मध्येवार्तिककृतातथापिपूर्वपक्षसिद्धांतरूपवार्तिकद्वयप्रत्याख्या

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1862
Dist. Nagpur

501

शे०टी०
२७२

न परमघवेत्यादिभाष्यं न वार्तिकं न चायुक्तमेतत् उक्तरीत्यादिप्रतिषेधासंभवेन तत्प्रत्याख्यानेप्यंतरंगत्वस्योपपादितत्वेन
तदसंभवादिति वाच्यं परिभाषायां गितिकारकोपपदादित्यत्र च सामान्यतः कारकषष्ठ्युपादाने न प्रतिपदोक्तपरिभाषायाः
अनित्यत्वाद प्रवृत्त्या स्वरसतस्तयात्यर्थालाभेन च कारकविभक्त्यं तेन समासमात्रस्य सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव वक्तुमिद्लौभा
त्तथ्यात्त षष्ठीसमासोपि तथैत्वं तस्य नास्तीति न दोषः एतेन कारकतद्विशेषमात्रयोरुपादाने एव परिभाषाप्रवृत्तिरि
त्यपास्तं तस्याविध्येकवाक्यत्वाभावेन विप्रतिषेधादिशास्त्रवत्कार्यव्यवस्थापकमात्रत्वेन नन्वोपादाने न एवेत्यर्था
लाभाच्चेति दिक्। स्पष्टं चेदं परिभाषेंदुशेखरादौ ण्वुलंतपक्षेप्याह यद्गतदिति तज्जकेत्यर्थः तत्रापि ण्वुलंतपक्षेपि सूर्यो न्ने
त्येव बाध्यमित्याह निषेधेनेति एवेन चापूर्वविधित्वैयर्थ्यनिरासः इयमित्यस्याधिक्यं निराचष्टे सूर्यस्येति अनतिप्रसंगायाह त
द्योग एवेति महत्वादियोग एवेत्यर्थः अत एवेषामित्युक्तिः वहद्वइत्यनेन प्राप्तुतमान्योक्तनिरासः वार्तिकस्यचन्निधिस
त्रस्थत्वादाह पत्र इति तत् तदेव ध्वनयत् अर्थैतीति भाष्यपुस्तके क्वचित् दृश्यमान इत्यादिः यद्यपि भाष्ये स्वार्थो इति न पठि

राम:
२७२

तंतदापितदभिमतमित्याह्यात एवेति एतेन वृत्त्यनुसारेणेदमित्यपास्तं अतएवामरसिंह आर्याणी स्वयमर्योस्यात् क्षत्रियाण्य
पिउपाध्यायान्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः आचार्याणीति । पुंयोगे स्यादर्यी क्षत्रियी तथेति ननूक्तप्रकारेवेंद्राणीत्यादेरपि
सिद्धाविंद्ररूपेति सूत्रं व्यर्थमत आह सूत्रत्वितिमिवेतितथ्याचतः पूर्वमिवांतरंगत्वादापि अदंतत्वाभावान्नङीषिति भावः । केच
व इत्यनेन सूचितारुच्यासकलग्रथ्यासांगत्यापसिद्धांतमाह ऽयमिति अन्नमानमाह्यात एवेति · ततस्तदनित्यत्वाभावा
देवेत्यर्थः एतेन बहुलग्रहणस्यैवमानत्वान्नमानमित्ययुक्तमित्यपास्तं नन्वेवमंबांबेती सूत्रेगवादिग्रहणव्यर्थं गोरित्यादौ सुपि
स्यइति केनया सुबुत्पत्तेः पूर्वसमासे सात्येतिनिषेधाप्राप्तो आदेशाप्रेत्येवसिद्धेस्तत्रहिस्यइतिप्रतिपदो परिभाषयासुपि
स्यइतिविहितकमत्यर्यांतानुकरणं पंचमत्यर्यांतानुकरणमत आह्यांवांबेतीति एतेनोकारीत्यागवादिग्रहणमेव तदनित्य
त्वेमानमित्यपास्तं पदस्यादिरिति पक्षे तस्यतत्वसंभवेपि पदादादिरिति सिद्धांतपक्षे तस्यतत्वासंभवाच्च अत्रानेइत्यने
नारुचिः सूचिता तत्त्वीजंतु परेंतइति सप्तमीसमासपक्षे गोन्वेत्यादेस्तदनित्यत्वं विना न सिद्धिरिति केचित् पदे इत्य

८२

श०टी०
२९३

स्यपदत्वयोग्योपलक्षणत्वेन तत्सिद्धेरयुक्तमेतदिति परेतदाहेतिदिक् इतियद्यपि कांतादित्यस्य वक्ष्यमाणरीत्याक्तार्त
त्वादित्यर्थः संभवति तथापि [illegible] तथापि संभवात् प्रकारांतरम् आह हाक्रदिति कांतस्यत्वावृत्ते राहास्येति ङीषेवत्वा
स्य द्योतकः ननु अल्पत्वस्यात्र गतत्वात् कथं तस्य समुदायोपाधित्वमत आह करणेति तदल्पत्वे सति तद्विशेषणस्याप्यल्पत्वस्या
वश्यभावित्वेन तस्य तत्वाक्षते स्तदाहकियेति परिभाषायां कृतम् अकृतत्वर्थे निरूपितकारकत्ववतो ग्रहणात् पूर्वोक्तपरिभाष
याऽन्यानिर्वाहादाह कांतानादिति एतेन तथाव्याख्यानमपास्तं तथात्वे स्तोक्तपदकात परं निष्ठेति पूर्वनिपाताभावेमानमाह
जातीति वक्तुं श्रीहिरत्वेनेत्याह नख्यांगमिति एतद्याख्यानफलमुक्तं रसूत्रे इत्यर्थाधिकारानुरोधादत्रैवमिति सूत्रयन्नाहोत
रेति तत्र उत्तरसूत्रभाष्य उक्तमित्यत्रान्वयः नोत्वर्थे यत्र पाणिनिना तरंतमदंतप्रातिपदिकमित्यपि बोध्यं रूपपूर्वेति रानेनसां
गादित्येव सिद्धे पूर्वपदग्रहणमपुत्रार्थमिति सूचितं एवं च तन्नतदनुवृत्तोन्त्यपुत्रहतीत्यादाववेनेनङीषिति के पदस्य तदुपपा
दकर्दंड्यादेश्चासंगत्याह पुत्रादिनीति अत्रैवाहा सांगादिति ननु फलसत्वे इदमयुक्तमत आह किंचेति उत्तरार्थत्वं चप्रा

राम:
२९३

कुत्सितमेवेति पुनरत्र नोक्तं एते न तद्विरुद्धमिदमित्यपास्तम्नूतीति तदावश्यकमिति शेषः समासप्रेति निषेधनिरासमाह तदंता
दिति शास्त्रीयोपसर्जनत्वमस्तीत्याहेहैकेति लौकिकमप्यस्तीत्याहाभेति शिखेतीति अन्यथाटापंबाधित्वायक्षेङीप्स्यादिति भावः
विशिष्टे दावंते तेनैव समासात्। अत्र भाष्यविरोधं परिहरति यदपीति। एतेन अनेन निषेधफलाभावेन लाघवादाहेवं चेदमिति
तथा च लक्षणांतरमिदमित्यपास्तं। एवं च लक्षणद्वयमेव एतेन लक्षणत्रयमितिदंड्याद्युक्तमपास्तं असमानप्राणिसंबद्धविषयकत्व
मित्युक्तं स्पष्टयितुं शेषमाह प्राणिनोपीति स्वांगत्वेनेति पाठः मध्येयदीत्यपाठः। अग्रेनेवेदित्यस्य सत्वात्तेनेत्यस्याव्याख्यातज्ञेत्यादि
तथ्येत्युक्तिलब्धमाह प्राणीत्यादि तदर्थमाह प्राणीति शेषमानमाहात एवेति। अस्य तदन्यविषयत्वाद्वैवेत्यर्थः। भाष्यीयपाठमाह
तस्यैवेदिति करणस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठी तुदादौ कुड निमज्जन इति धातोर्माधवोक्तानुवादो मूले इत्याशयेनाह द्वावंताप्य
मिति तेन समासे उपसर्जनह्रस्वत्वेऽदंतत्वात् प्राप्तिः क्रोडादौ टावंतमात्रस्य पाठात् कुंजानरवचनक्रोडप्रोद्धेन बहुव्रीहौ स्वांग
लक्षणो ङीष्विकल्पो भवत्येव कल्याणक्रोडी कल्याणक्रोडाह रदतस्वरसाप्येवं केवलेत्यनेनरूढिनिरासः अन्ताभयंनेत्याह न

२३

शे०टी०
२७४

स्वात्येवेति राक्षस्याम पीतिभावः। नांदीमुख्यो मातर इत्यत्र तु ङीषेव नांदी कर्म समुद्दिष्टन्मुखत्वेन तदातृत्वेन योगेन तत्र तद्रूढप्रवृत्तेरसं
ज्ञात्वात्। किंच सर्वत्र शास्त्रे संज्ञापदेन पौरुषेयसंकेतितस्य केवलरूढस्याग्रहणेन तत्र च तस्येश्वरसंकेतस्यत्वेन योगरूढत्वे
नवा अतत्वात्। अत एव दिक्षु विश्वेषां देवानामित्यादौ न सर्वनामत्वमित्याहुः। मूलं तात्पर्यार्थमाह एवं चेति उभयत्वेऽत्वे त्वेत्य
र्थः। असमिति वृत्तिकृत्त्वे तेनेति भावः। मूलादि दूषयन् सिद्धांतमाह परे त्विति। एवं च तयोस्तदनुवृत्तेर्न अत एव तस्य स्वार्थत्वा
देवच्छन्दिदस्येति आद्येन बोधनपतामशिम्बीत्यत्रेत्यर्थः।। अस्त्रीत्यादि वैय्याघ्र्यापत्यास्वरूपग्रहणं शंकेवनेत्याहाज्ञा
तीति भिन्नेष्विति तत्त्वित्यादिः। तयोर्निमितमित्यर्थः। जातिरिति द्व्यस्येति शेषः। लक्षणांतरमाहः नित्यमिति तत्र गुणे सामा
नाधिकरण्येन स्त्रीत्वौचित्यादाह सामान्येऽद्भुति संस्थानमाकृतौ मत्याविति कोशोक्तसंस्थानपदार्थमाहावयवेति आदि
नाआकृतिदर्शनं विशेषणदानेन निर्वाह इत्याह समानेति। तद्विनापि निर्वाहमाहावस्येति तदितिदिहत्यर्थः।। तामेवान्व
यव्यतिरेकाभ्यामाह स एवेत्यादि अत एवेत्यस्यार्थमाह पंचेंद्रोपेति। अपिनाकल्पभेदेन दुर्गाशरीराणां भिन्नत्वेन समान

राम:
२७४

506

कालिकत्वाभावेनाजातित्वसमुच्चयः एतत्तटस्थं एवंकृतलक्षणमात्रांगीकारे आदिनाब्राह्मणत्वादिः आदिनाक्षत्रियादि
ब्राह्मणादौ शिखायज्ञोपवीतादेरपि तुल्यत्वात्‌ तस्याः वृषलत्वादिज्ञानेःणात्वेतिपाठः अतइति अतोलक्षणांतरम
प्याहेत्यर्थः॥ मूलेत्वोभिन्नक्रमइतिसूत्रयत्तदर्थेघटितमाहेयमपीति अनेनमूलेसुग्रहेत्यस्यसुग्रहापीत्यर्थः सूचि
तः इति इत्यर्थैतिर्ग्रंथस्येत्यंतमिदंलक्षणमितिसूत्रयन्नाहाख्यानमिति अनुवादनिरासायातदनिराशायातदर्थमा
हेयति सच ब्राह्मणात्ब्राह्मण्यामुत्पन्नोयंब्राह्मणइत्यादिरूपः अस्यापितन्त्वनातिप्रसंगइत्याहेकेत्रेति तथाजा
तिः नन्वेवमपिब्राह्मणत्वादेर्जातित्वंनस्यात्‌ तस्योपदेशगम्यत्वेप्येकत्रकथिते ऽन्यत्रसुग्रहत्वाभावात्‌ एवंचब्राह्मणी
भार्येइत्यत्रजातेश्चेतिपुंवत्वनिषेधानापत्तिरतः आहब्राह्मेतिः चुरुक्तेवैलक्षण्ये आदिनापितामहादि एतेनवृषलीप
र्यंतध्यानमूलेब्राह्मणत्वनैवजातिरितिभ्रांतिर्निरस्तातस्योपलक्षणत्वात्‌ यत्तुयुवत्वादिकमाकृतिग्रहणमपिनजाति
नित्यत्वाभावादनएवद्वंद्वेत्यादौनजीपृथुवज्जानिरित्यादौपुंवद्भावश्चयुवतितरेत्यत्रतुज्याप्सूत्रभाष्योदाहरणमा

507

माण्पान्नपुंवत्वंतांत्रिकोकनित्यत्वादेरप्यत्रपेक्षणादितितन्नःभाष्यविरोधादितिध्वनयत्यथाभाष्यंतथाहात्रेतिअन
योर्मध्येइत्यर्थः।अतएवाहापरेतिउदेतिवृद्धेत्यादौलजाद्यावितिबोध्यं।एताभ्यामपिलक्षणाभ्यांक्रमणाहानुगतेतिकठः
कठीकठमिदंकुलंऔपगवंकुलमितिदर्शनेनासर्वलिंगत्वाभावादाहसर्वेति।अपत्याधिकारादन्यत्वेनात्रतेनापत्य
मात्रग्रहणं।तथायूनिलुक्सूत्रभाष्योक्तेरवंतीकुंतीतिभाष्येऽनंतरापत्येउदाहरणाच्चातएवतथाव्याख्यानमितिदी
क्षितदंड्याद्युक्तेरसंगत्यायाह'शास्त्रीयमितिअपत्यंपौत्रेति।सूत्रोक्तमित्यर्थः।अत्रभाष्यसंमतिमाहातएवेतिअ
त्रेतेनतद्ग्रहणादेवेत्यर्थःसंगच्छतइत्यत्रान्वयःअतएवतदुक्तिरपिसफलाअन्यथापत्यामित्येववदेत्।न्यासक्रमे
णासूत्रभेदउक्तेसतितदंतविशेषणत्वेतदंततातस्यापिविशेषणादनुपसर्जनाधिकारेवैयर्थ्यापादाहेतिप्रोक्त्यापूर्वपक्षी
त्यादिअन्यथामूलोक्तपक्षेनतुसिद्धांतेचरमेकोदोषोऽतआहग्लुचुकितिङीप्त्वपुंवत्वप्रतिषेधश्चतयोरित्यर्थः।अतए
वअपत्यविशेषस्यज्ञातित्वादेवएवमर्थासंगतिमुक्त्वातत्रदोषमप्याहकिंचब्राह्मइतिउपसंहरतिअतइतिषष्ठी।

औचित्यान्वयेन नन्वेवमनुपसर्जनादिति सूत्रभाष्यविरोधोऽत आहान्तरेति नन्वेवरीत्या तत्रापि स्यादिति पूर्वीमभा
ष्यासंगतिरेवात आह प्रनित्विति यथाश्रुतासंगतेराहायत्स्यं पोत्रेति त्राखार्थ्यग्निति द्वंद्वः चरणान्नाद्वः कूठाद्रिषु त्रा स्वाभेदेषुत्तदः
ष्यापि पुरुषेषु चेति प्रकृते उभयोरपि ग्रहणमित्यनुवादो चरणानामित्यत्र कौस्तुभप्रदमं जयोस्तत्खंड यतित्रा खेति कठी
तान्क्रिं प्रक्रियामाह कठेनेति तु कूरूति तु कृ पहृचीत्यत्र त्याक्रियामाह वक्यु इति न तु स्त्रीणां युए कतमेषु नाम्नां णामोतीव धनमि
षत्ते अध्यायनं त्वेवदानां सावित्राव त्वनं तथ्येति ममोक्तेः पूर्वकल्पे तत्सखेपि नेदानीमत व आह स्त्रिपाद्इति एतेन वहृचीत्यस्य शाखे
तार्थः॥ अतत्त्वव कृत्वाव ध्येते यैवेत्यस्य निर्मूलत्वादिदमयुक्तं अनन्वोमाराव के वहृवाश्वरणा रव्यापामिति भाष्य विरुं अर्थान्तरेत्त
योः माधुता यत्ति र्मो ण वकन्नारत्र पोर साधुता यत्तिष्व वहुत्वन्नाद्र सप्त्कचि द ध्येतरि प्रयोगास्तु भ्रमक इति रत्नाकारो तक स संपो भाष्यार्थे।
नवर्वा धात्र शारवापां पुंयोगादिति ङीष् सिद्ध स्तत्राख्वीविषपता भावाच्च मुवत्तस्यापि भाषितपुंस्कं त्वाभावात्प्राप्सि स्थेतिदिकसिद्धं
तलक्षणांत्रो आह परे त्वित्याघादुरित्यंतेन। सर्वसंग्रहा पाद्यो धुपेति तत्मात्रमित्यर्थः। तदाहाकृतीति तत्र तयोर्मध्ये गोरिति

८५

शे० टी
२२६

पाठः गोरिति पाठे त्वेषामभिप्रायः विनिगमनाविरहादाह यद्वेति नन्वेवमग्रिमवैयर्थ्यमत आह लिंगानां चेति एतावानन्तराद
इत्यर्थः। तदिति ज्ञातोऽत्यर्थः वाचकमिति पाठः अनुवादफलमाह तेनेति अनुवादेनेत्यर्थः। यंगविकलतानिरासाय
हैकत्वेपीति एकत्वमिति मतेपीत्यर्थः। अत एव ज्ञातेरसर्वलिंगत्वादेवाप्रकृतोपयोगापाहाविष्टेतित टादेः सर्वलिंगत्वा
दाहृतं चेति केचित् सांप्राञ्चाः सिद्धांतमाह माहभाष्येति नन्वेवं कोन्यासस्य यतिरत आह तदमिति नन्वेवमप्यन्तरं
किमर्थमत आह सकृदिति कथमित्यत आह सकृदिति प्राग्वदेव अतिदेश एवऽ अतस च पूर्ववत्तया योगिकादे
वत्तोप्रादुर्भावविनाशौ इति एतावन्मात्रं तस्य फलितार्थमाह यावदिति अनेन एकत्वलक्षणेन आकांक्षाशांतयेत्येषमा
हद्रव्येणेति सहार्थयोगे तृतीया। गुणैरिति प्रकृत्यादित्वात्तृतीया।। अस्यपतासर्पमाह यथेति प्राग्वदाहेदमिति भ्रमं निराचष्टे
त्रेति एवमप्यवच्छेदमेवाह नत्विति संभवेप्याहानुपपेति अत एवडक्तरीत्या पूर्वत्रैकत्वस्य सात्वादेवमेवेति अन्यथा तदसंगतिः
स्पष्टोवत्तस्यज्ञात्यभिप्रायत्वं तत् गतिकगति रत एवान्यदपि मानमाहात एवेति पूर्वत्रैकत्वलक्षणत्वादेवेत्यर्थः वाचीति अत

एमः
२२६

एवनित्यस्त्रीलिंगः नन्वेवमप्याद्यप्याघे स्त्रीविषयत्वेमस्त्येवात आह स्त्रीति एतेनानुक्तरीत्या न तस्याः स्त्रीविषयत्वे न कोशेनाम्ब
ताख्येऽस्मत्तरांवा। योगार्थाग्रहणे नरुषोक्तरीत्या स्त्रीविषयत्वादेव अन्यथाऽक्तरीत्याऽस्त्रीविषयत्वानंगीकारे तेषामपि पाका
द्युत्तरपदानामपि[illegible]णीकुठीत्यादयो गौरादिषु बोध्याः शेसाव्राद्रः परिमाणे युमानगवादन्यांस्तु कुटवाद्राघटेयुमानगेहे स्त्रोपा
नगद्दो भाजनसामान्येऽर्थेन्वादिः भाजनविशेषे स्त्री अन्येणादिके छू निषित्वान्ङीषित्यपि बोध्यं भाषातु प्रोषात्कन्विघदस्त्रीवि
षयमित्यर्थरूपं पक्षांतरमाश्रित्याद्रोणात्पादयः साधिताः मालावलाकयोस्त्वजादित्वाठात् सिद्धमित्युक्तं एवं च पाककर्णेति सूत्रं
नकार्यमिति तद्भावः अत्र पक्षेऽस्त्रीविषयादित्यस्य प्रत्युदाहरणमन्वेषणीयं कुलीने त्यत्राजादित्वादापूर्वी द्यः द पीति पूर्वसूत्रे
णसिद्धे स्त्रीविषयार्थमिदमिति भावः। नन्वेजात्यर्थमेव किं नात आडाजासेति सूत्रानंतर्यस्याविशेषादवांतरानंतर्यग्रहणे
दृष्टासिद्धे दोषाञ्चानंतरस्येति न्यायेनानिर्वाहादाहाप्रागिति निषेधात् तदारंभात् अन्यथाऽनुवृत्त्यैव सिद्धेराह पुनरिति ननुति
तिरिः ककुभोलावइतिसाहचर्यात्पुंस्त्वेनास्य स्त्रीत्वाभावात आह स्त्रीपुंसयोरिति इदमुपलक्षणं नपुंसकस्यापि अयोगव्यवच्छे

शे॰रि॰ दार्थत्वात् अत एव गोत्वं चेत्सप्तावतरेणेनन विरोधः तत्सैकदेइपुक्तित्वाद्धृतिबोध्यं। बहुव्रीहाविति ब्रह्मवेदो वंधुष
२७० यस्य न तु स्वस्मिन्नित्यर्थः मनुष्यजातिविशेषरूढोपसृष्टं चेदं भाष्यकैयटयोः परेति अंतरंगेणेणि सः कवितिविशेषिके त्यर्थः
नयुरेते पदकत्वाभावान्न घृतश्च त्सप्राप्तिरेव न एतेन ब्रह्मवं धूक इति तङ्कं तावयव को बहुव्रीहिरिति न युत्तरपद लक्ष
णः कथम वत्येवेति। शास्त्रयुक्तमयास्तदीर्घोच्चारणं श्वसृश्वरा रञ्चार्थमितिदं यापुक्तेरसांगत्यायास्सश्वसूरिति लिंगविशिष्ठ
परिभाषयास्वादय इतिन्याशास्त्रिदं पायुक्तेरसांगत्यादाहैकेति यथाश्रुतासंपतेः प्रग्वदाहा ध्वर्युश्रोति ननु सत्वत एव तत्त्वं वंधे
र्थमिदमत आहोत इति पूर्वे पथ्यपरिहरतियंस्त्रिगिकारस्यतत्सैप वतेनायाकाम्यवृक्षेदः न्त न्वस्यापर्ख त्वे नायुक्तमेतदत्त
आहतन्निर्देशेति अत एवाह भाष्येत्विति मूलादिसकलग्रंथासांगत्यामाहृषाविवितीति अत इति पूर्वपदस्योपमान राम॰
वाचित्वाभावात्तद्योयमानत्वे न प्रतीत्यभावादिति वृत्त अत एवोत्तरपद ग्रहणं सफलं अन्यथोर्वजादित्येव वंदेत्न्या २७०
फेतित्राकः खुरेगवादीनां मूलेविटपिनामपीतिहमद्योन्त्यात संस्त्वंन्नाफल्कीवेखुरः पुमानिति अमरात्पल्कीवत्वम

पि अत्तसवन्नाफाविवृजंभुराणेतिश्रुतिरपि तस्य खुरत्वसन्ना फत्वस्यवात द मूलकश्रारोपोनत्वन्नतत्प्रतीतिस्तदाहेवंचे
तितथारोपे चेत्यर्थः। सः उपमानोपमेयभावः। एतेनोपचारेपि फर्षपदस्योपमानवाचित्वमव्याहतमेवेसंद्रोक्तमपा ५२८
स्तं एवंचकरभोरुत्वोदेप्यारोपविवक्षायामज्ञानमवत्येव एतेन बिंबकरेण करेणं करोरुभिरितिमाघोव्याख्यातः
पीवरोरुप्रिपिवतीववर्द्धिएणइतिकुमारप्रयोगस्तु चिंत्यएव एतेन संज्ञापूर्वकेति गुणोनेति ततसिद्धिरितित्राह्विदंपाधुक्तमे
पास्तं तस्याज्ञाप्रामाणिकत्वात् वाध्यवाति ॥ केमूली त्याद्विती पपक्षं समूलमाह सहेतितन्न दृष्टा तमाहकमेतिमूलेकडुरि
तिकुत्सितो वृक्षविशेष इत्यर्थः। वृक्षविशेषस्य संज्ञेयमिति कश्चित् कमंडलुशब्दस्यैतुषांजातिवचनः अतएवचतुष्याभ्द्य
इत्यत्रकामंडलेयइतिवक्ष्यतियात्रवाचीतिनस्त्रीलिंगइतिन च तुदाहरणं अत्रोयोङकारइतिपाठान्नायमाह शार्ङ्गेतिअ
५२८ सञ्जत्रः समानाधिकरणं विशेषणं विनिगमनाविरहात्प्रहातद्धुदिति अतएवबाह्वाकोकेतियज्जुश्शंगरुवादूदपत्येणिआ
दिवृद्धोर्गुणयोङी पित्वशान्ननिवृत्तिस्वरेणं तोमात्रलेप्याप्तेङीतविधिरितितन्नङीपबाधित्वापरत्वापरत्वात् ङीष्।

८७

शे०टि०
२७८

प्रोप्तिस्तदाहस्त्राङ्कुरव्यामिति। अत्रत्याङ्करवादौ असस्त्वीत्वमागममरादित्यत्रप्रतिपादितं। ननुतत्स्थानेनबाधःकुतो
नातआहतातीतितत्रप्रयोगेएवंचतितस्यणाडीषरावबाधकमिति भावः। अतएवकिंमरीणांनरीणामितिप्रयोगःसं
गच्छतेमत्तादिसकलग्रंथखंडपतिवस्तुतइति अथैनेहेमेपिनेत्याहरुन्धेति अत्रमानिस्त्वयत्राहातएवेतिङ
करीत्याऽर्थभेदाभावादेवेत्यर्थः इत्यत्रइत्यादौभाचांमतेष्यसत्वोसहाद्दोदीचामितिसिद्धः कौञ्जादिषुनपाठःका
र्यइतिपाठः नन्वेवंगोकक्षीपुत्रइत्यत्रष्यनुःसंप्रसारणमितिनस्यादतआहसंप्रेतियनसिद्धानास्येदेफलमित्यरुचिः
केचिदिसेनेनस्यन्वेताइतिस्त्रीप्रत्ययाः॥ ॥अव्यवहितसंगत्यभावाद्व्यवहितसंगतिमाहस्वौजसितिप्रथमावकारकविभक्तिस्त
दधिकारायादिति प्राचीनग्रंथ्याःसंगत्यायाहेदमपीति। अपिनातदधिकारस्यसत्वविहितसंज्ञाहेतुकविधिसमुच्चयः
ततइति अग्रइतिशेषाः आस्तिभवंतीयरइतिमाष्यार्थंमाहास्तीतिसर्वत्रविशेषक्रियाभूत्येरइतिशेषः अतएवतिङसमानाधि
करणेप्रथमेतिवार्तिकसंगतिः ननुप्रथमाद्यार्थेस्यनसाक्षात्क्रियायोगोऽतआहस्वौर्य्यैः अत्रमानसाहप्रथमावेति अतएव

रमः
२७८

क   णाः   क्य

तितद्धपटकृप्रत्ययार्थेः अत्रमानमाहप्रथमांतेति अतएवेत्यादिः अस्याःप्रथमाःभाष्येऽनभिहितपादेतत्र अत्रसर्वसगत
हापकात्ताहर्मीवकेप्राचिदयु [illegible] इतिसूत्रभाष्याहान्वमेतिनतत्प्रतिसंधानेत्यर्थःसिद्धांतमाहनूरा तेतिशंकानिवारणमाहतरादी
तितद्धाच्येतितरादिवाच्येत्यर्थः तस्यवस्तुतस्त्वेपत्राहात्वमेतिमाहैमवधारणेइत्याहतिंगसेवेति आर्घर्थ्यमाहक्रमेणे
तिनन्वेवंवीरःपुरुषइत्यादौप्रथमानस्यादितिशंकतेयद्यपीतिस्कारेतिप्रथमारूपेत्यर्थः भावेतितद्रूपसंसर्गेणोत्सांगेवीज   स्वपे अभेद
माहाभेदस्तित्विरहोत्रिरइत्यादावौपाधिकभेदेनव्यपदेशाविभ्रावेनषष्ठ्यपपादनस्यार्थं त तत्सूत्रभाष्येकतत्वात्अधिकंमंजू
षाभाप्रकाशयोःस्पष्टंतदाद्धानत्रेति। ननुन्यायोव्यभिचरितोद्वौब्राह्मणावित्यादावतआहप्रातीतिकेवलप्रकृतिप्रयोगा
भावाद्विभक्तौत्वनिय [illegible] माप्तत्तिरितिगूढकृतअतएवसिद्धतानायमाहानत्विनेतिएकेत्वादौसंगिकेकवचनेभतिर्वाहाहवाहि   रा दा
भ्यइतिसर्वविभक्तीतिसर्वप्रथमेत्यर्थः मूलेमूलनंतापरिहरतितिलिंगेतिउन्मानेतियत्नंचतमित्यादावित्यर्थःमूलादिसकला
सांगत्यायसिद्धांतमाहपरेत्वित्यादिनाइद्दुरित्यतेननानात्रेतिसूत्रपन्नाहात्रसूत्रेइतिसचतदाश्रयघ्वततत्प्रवृत्तिनि

८८

प्रा०टी
२७१

मितं ज्ञापितं तस्यैव समन्वये अत एव लिंगस्य प्रातिपदिकार्थत्वादेव अत्र सूत्रांतरविरोधं परिहरति तस्मादिति एवं न
पुंसि विद्यमानस्यत्रासद्रूपस्य चावृत्तिः वार्तिकविरोधमपि परिहरति अभिहित इति प्राचोक्तं खंडयति एतेनेति व्यक्त्यर्थे
नाविरोधेनेत्यर्थः तत्र च वार्तिकमते तु तटादिस्थले लिंगं न प्रातिपदिकार्थो ऽत आह तटादिति न मात्रात् कुत्सादिवदप्र
तीतेराह पूर्वमिति विभक्तेरिति भावः। ननु ततो निष्पभेन बुद्धिस्थता ऽत आह नियमांश इति एतेनावशिष्टस्याभिमतत्वं सू
चितं इदमेव वृत्तिकारसंमतमित्याह इदमेवेति न च एवमपि न्यूनता ऽत आह सत इति तथापि न्यूनतैवात आह आश्रयस्थि
तिद्धान्ते पर्यवसितमाह रावं चेति तेन तयोर्ग्रहणे चेत्पर्यर्थः क्रमेण तयोः स्वरूपे आह ग्रापतिनन स्त्रीत्वादेन प्रातिपदिकं ततो
लिंगाधिक्यमपि नेत्यर्थः तत्रात आह लिंगेति अत एव प्रातिपदिकार्थे किमुदाहरणमिति प्रश्ने स्त्री पुमान् नपुंसकमिति भाष्ये उ
क्तं अन्ये सर्वे कुलः स्त्रीः ज्ञानतटः तटी तटमित्यादयः कुमारीब्राह्मणीदोषस्यैव नहि तत्र लिंगं प्रवृत्तिनिमित्तं किंतु विशेष्यविशेषणभावे
वयं धर्मप्रकारीकृत्य वृत्तिग्रहस्तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् पदेषु वक्ष्यमाणेति न लाक्षणिकेषु दोषस्तदेतदभिप्रेत्य परिमाणोदाहरणमा

रमः
२७१

516

हरणमाह द्रोणत्वादीति तच्छेपताः विशेषावच्छिन्नपत्वादिपरिच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदकत्वसमानाधिकरणखण्डोपाधिरूपा धर्मोऽजा
तिविशेषो वास्तु भाष्यप्रामाण्येन तथैवानुभवेन लाघवेन च तादृशस्य तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्वीकारादिति भावः चण्याय इति
धर्मितावच्छेदकत्वेन धर्मितावच्छेदकसमानाधिकरणत्वेन विशेष्यत्वेन वा ज्ञातिः न हि विषयस्य बोधविषयत्वांगीकारान्नातिप्रसंग
इति धर्मितावच्छेदकत्वेन धर्मितावच्छेदकसमानाधिकरणत्वेन विज्ञातस्य परिमाणस्य तन्न्यूनादिर्गामात्राधिक्याभावादित्यवबोधनेनैवं
द्रोणः परिमाणमित्यादिनस्यादत आह द्रोण इति अभ्युपेत्येदं वस्तुज्ञो नैवमित्याह द्रोणेति मूलोक्तप्रकारेण परिमाणसाध्यैक्यखण्ड
पतिमूलोक्तमिति ननु वार्तिकानुरोधात्समानविभक्तिकनाम्नार्थयोरन्वय एव साधुत्वमिति न्यायदोषोऽत आह किं चेति यत इत्या
दिः तदनुरोधादभेदान्वय एव साधुत्वमित्यर्थस्या[illegible]गीकर्तुमुचितत्वादिति भावः केपद्येक्तमन्यथा तत्साध्यैक्यखण्डपतिर्न चेति सिंह इति
एवमपीत्यादिः तद्वदिति तन्न सदृशस्य निपत्तोपस्थितिकत्वेन स्वार्थे पदसंस्कारेणैव लक्षणयेति भावः इदमभ्युपेत्य वस्तुतस्त
देवनेत्याह निपमान्नेति निनुमाति पदिकार्थादिषु विहितप्रथमायास्त्वनुवादकत्वेऽपि संख्यारूपार्थबोधकतया सार्थकत्वेन घाणादि

छि

ण

२१

शे०टि० भ्यस्तदुत्पन्नावपिएकादिभ्योनस्यात्तत्संख्यापा अपृक्तत्वात् उच्चैरादिवदेकवचनोत्पत्तिश्चेत्तद्धारावपितस्येवापत्तिः सर्ववचनोत्पत्ति
२८० र्वास्यादत आहेकइतिअन्यथावचनग्रहणाभावेएतद्विषिप्रातिपदिकार्थेतात्पर्य्यः अत्रप्रातिपदिकार्थ्यसूत्रे ननन्वेवमपिरामाविसा
स्पा दौप्रथमानस्यात्लिंगा[illegible]धिकेपिसत्वात् वचनग्रहणस्येकार्थेचारितार्थ्यादत आह रामावितिकर्मत्वादिपोग्यत्वरहितेएकत्वा
दिविशिष्टस्वा[illegible]रामवेत्सेवमेकवाक्यतयानियम[illegible]भागीकारात्तदाधिकेमवत्वेचेतिभावः। मात्रग्रहणमात्रग्रहणाभावेत्वितिनि
यमःस्यादित्यत्रान्वयः नचकर्मण्येवद्वितीयेतिप्रत्ययनियमेकर्मत्वादिविशिष्टकुवारणांर्थ्यं तद्वितिवाच्यं अत्रापिप्रातिपदिकार्थेवे
तिनियमादस्यतत्राप्राप्तेस्तएवाहयचेतितास्नानेतितदभावसमानाधिकरणेतत्पर्य्यःरामम्गेपिअर्थान्तरसैवप्रथमात
तीयाधत्तार्थसैव अर्थान्तरस्यद्वितीयांतार्थस्यअव्याप्तिर्लक्ष्यमाद्रात एवेतिनाद्यसम्याख्यावर्तमादेवे स्सर्थःवोधेपीतिअ राम:
१ तएवाववडादितिसूत्रेपादानमुत्तराणिकारणिवाधंतेगांदोग्धिपयः अत्रपरत्वात्कर्तुमितिभाष्यसंगच्छतेतदुहेस्त्रांतःस्थि २८०
तइवद्रव्यविभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थःग्रामादायातिग्रामंगच्छतीत्यादौतपोरवकाश्रइतिभावःइदम

का ग्र त

518

ये स्फुरी भविष्यति दृष्टांतमुक्त्वा प्रकृतमाह तथेति अनेनापि प्रातिपदिकार्थेति सूत्रेणापि अनेन नियमेन प्रातिपदिकार्थत्वाभावस्समा
नाधिकरण्यांतरस्य व्यावृत्तिः स्यान्न तु तत्समानाधिकरणकर्मत्वादेरित्यर्थः इष्टापत्तावाह एवं चेति तथा नियमे चेत्यर्थः तत्रा
पीष्टापत्तावाह एवं चेति तेभ्यस्तदनुत्पत्तौ चेत्यर्थः निरूपातस्येति वार्तिकं तु स्वरादिप्रवर्त्तनेन सफलमिति भावः ननु तत्सत्वे क
र्थं निर्वाहोऽत आह तत्सत्वे त्विति मात्रग्रहणसत्वे त्वित्यर्थः कर्मत्वाद्यूह्यन्ताक्ति । परः कर्मत्वादियोग्येत्येतदर्थः तत्सत्वे
द्वितीयादेरेवजापमानत्वात्तयोग्यतानिवेशः तद्वदितीति कर्मत्वादियोग्यत्वरहिते प्रातिपदिकार्थे एवेत्यर्थः न्दूतार्थ्यो
तद्गूतार्थकस्य सयनियमात् । तथा चानेन कर्मत्वादिसमानाधिकरणप्रातिपदिकार्थस्यैव व्यावृत्तिर्न तु निरर्थकस्य तस्य तथा
स्यार्थकप्रातिपदिकत्वाभावात् तथा च तत्र प्रथमो समासात् कृत्वा स्वप्रवृत्तिर्युक्तेति न निरर्थके । निष्टं तदाह न दोष इति ननु त
दृष्टांतेनात्र तथा नियमः उक्तस्तत्रैव च तथा नियमे किं मानमत आह इदमेवेति अन्यथोक्तिरीसाऽस्यैव पर्यंस्य स्पष्टमेव व
न्वर्थे नियमेनेदं सुवचमत आह मा चेति च स्त्वर्थे भाष्याद्यसंमतत्वादाह सत्वेति नन्वेवं भाष्यविरोधोऽत आह तदेतिमा

१०

ध मिति अत एव

शे॰टी॰ त्र्यग्रहणे तात्पर्यः । एकत्वमात्रग्रहणं संबोधने चेति सूत्रे लिंगादिग्रहणं च भाष्यमतेन न कार्यमिति बोध्यं तदाह स्पष्टं चेदमिति सि
२८१ द्धांतमतेनाहतत्रेति प्रातिपदिकादितद्धितात्पर्यः । हरिसंमतमाह संबोधन एवाह संबोध्यते इति असा । अनुवादविष
यत्वादेव रातन्मूलक एव संबोधनकर्मकारकत्वव्यवहारो वृद्धानां तस्यैव तत्त्वपदार्थत्वेन विनियोज्यक्रियाकर्तृत्वात्
अत एव तिङ्समेति वार्त्तिकमते प्रथमासिद्धिः संबोधने अधिकं मञ्जूषादौ स्पष्टं अत एवेति प्राग्वत् इहत्रापि वर्धसे
तिभा गवन्तत्वार्षं अत्र मते तस्याग्रहत्वं पाध्येत्वात् त्र प्रकारं वमेवेत्याह मिमुखीत्वे ड थमाह प्रवर्त्तनेति निन्त्वे व व्रजा ति
नीत्पादौ वेत दसंभवे न तत्र निपातासिद्ध्या हरिर्गन्तव्यासंगतिरत आह व्रजानीति परमतेनादूषणमिति सिद्धांतस्तत्वन्य
त्रस्पष्टः तत्र त्वानिसमानेति लौकिकोक्तात्स्वच्छसास्त्वात् अन्येवमपि तिङः तद्दूयसत्वेन तन्नियामक पारिभाषिकैकवाक्यत्व रामः
स्याभावात् तदसिद्धिरेवात आहैकेति वहुव्रीहि एक्रूपमाणासमानानुपूर्वीकेति ङः तद्घटितमित्यर्थः इदन्नपि मासीनरीत्या २८१
पि वैकवाक्यत्वस्याभावात् तदसिद्धिरेवात आहैकेति वहुव्रीहिणा श्रूयमाणसमानानुपूर्वीकेति ङः तद्घटितमित्यर्थः

520

इदमपिप्राचीनरीत्यावस्तुतोवाक्यैकदेशान्वयेनतएव [illegible] बोधइतिनस्मर्यमाणत्वविशेषणाप्रयोगइत्यन्यत्रस्पष्टमितिबो
ध्यंनदोषःनिघातासिद्धिरूपःनन्वेवमप्युद्देश्यत्वलाभःकुतोतत आहोद्देश्येतिननुकोसौव्यापारो।तआहभातिननुएवं
व्रजानीत्यत्रकथंलोट्ज्ञानस्यैवविधेयत्वेनात्रविध्याद्यसंभवादाहप्राप्तेतिप्रैषेतिसूत्रेण [illegible] अतएवअस्पत्तिमानया
देवएवंचपदत्रहरिकेपरदीक्षितादिभिरन्यथोक्तंतच्चिंत्यमितिस्पष्टंमञ्जूषादौतदाहेतिदिगिति॥ ॥इतिप्रथ
मा॥ ॥प्राचीनसकलग्रंथासांगत्यापाकर्मणोनिमित्तस्यब्राह्मणस्याकथितंचेतिकर्मत्वापत्तिस्तच्चसूत्रेप्राप्ताप्राप्तानत्वा
घविवक्षायांसर्वथातदप्राप्तौचप्रवर्तनंतदुत्पत्येप्यस्पष्टीभविष्यतिअतएवतस्यतदपत्वादेवएषांकारकाणांतद्वोपपा
दयतिक्रियेतितस्याअन्यथाकांक्षानुभमाकांक्षासत्वापाहक्रियापाइतिननुकथमिदंसर्वेषामित्यतआहसर्वेषांचे
तिपत्तुक्रियाजनकत्वेनकारकत्वंनकारकत्वंफवोदाहरणेपत्रस्यकारकत्वाभावापत्तेस्तंविनाप्रम्यक्रियायाअनि
ष्पत्तेस्तस्यापिजनकत्वमितिचेत्तथापिसंप्रदानेप्राप्तिरविद्यमानसंप्रदानकस्यापिदानस्याजायमानत्वेनतस्यानियतपूर्व

वस्तुनोभीष्टत्वेनाक्षिप्तक्रियायामेवसाकारकषतिवाच्यम्श्रौतक्रियामादायत्येवयुक्तत्वात् घटेदृत्यादिप्रागुक्तदोषदूष्या
पतेश्चएतेततश्चिर्भोगमितिन्यायेनतत्प्रयोचितमितिपंकजादिवचोमस्तिमितिचनिरुक्तरूढपरीकारफलाभावाच्चेतिप्र
त्रसंमतमाहसर्वेत्वमितिअतएवाहकर्तुरितिपुनर्बुद्धिमदत्यादाहमनिरितिव्याप्तिनिरासायाएवसिध्यन्वेति।पस्तु
कर्मत्वादीतात्र्यवृत्तिदोषोया।धिकरणत्वाकारकाधिकाराच्चकेनासुमिष्टमितोकांक्षायांश्रकृतधातूपात्तव्यापारेणतस्य
ध्वम्पतेतत्याचानुगमगामीतिसत्वस्यनत्वोक्तरीत्यासकोयमानाभावेवचफलानुकूलव्यापारेणसंपूर्णोधात्वर्थेनपदीक्षि
तेतंडलादितदेवकर्मसंज्ञंभवतीतिसत्रार्थइतिनयफलवत्सकर्मत्वमितिकश्चितनव्यकरणाकृतेर्वेनापत्तेनफलानुव्यापार
सैवकर्तेत्यादौवेविशेषणतयाप्रविष्टत्वेनतसैवकरणत्वेनान्वयोचितादितिमामास्तदेतदभिप्रेत्याहकर्मेपदार्थःतिकर्मत्वा
दीनांक्रियापृथिवत्वात्प्रधानाभूतधात्वर्थव्यापाराश्रयरूपत्वादित्वासंभवेनानन्वयापातिश्चनचपानभोजनास
नमोगाद्यर्थमेववस्तुनोभीष्टत्वेनाक्षिप्तक्रियायामेवसाकारकषष्ठीतिवाच्यम्श्रौतक्रियामादायैवयुक्तत्वा

१२

श्रो०टी० २८३ त्पचेदृत्यादिप्रागुक्तदोषदूपापत्तेश्चरतेनरूढिर्योगमितिन्यायेनतथात्वेनमितिपंकजादिवद्योगरूढिरिचनिर
स्ततद्भूम्नर्थंगीकारेफलाभावाच्चेति मत्रसंमतमादृसार्थंचेदमिति अतएवाहकत्वरिति पनर्बुद्धिपदग्रहणादाग्र
हमतिरितिचामिनिरासायाहासिद्धान्तेतिपत्तुकर्मत्वादीनांत्वादविशेषापीप्सितत्वात्कारकाधिकाराच्चेक
नाप्रमिष्टमिसाकांक्षायांप्रकृतधात्पात्तव्यापारेणात्पर्यादन्यतेनतथाचानुगवंगामीतिसूत्रस्यमूलोक्तरीत्यासां
कोचेपानाभावेनचफलानुकूलव्यापारेणासंपूर्णधात्वर्थेनपदीप्सितंतंडुलादितदेवकर्मसंज्ञंभवतीतिसूत्रार्थ इति
नफलस्याकर्मत्वमितिकश्चित्तत्प्रकरणच्युतेर्वलायस्त्वेनफलानुपव्यापारस्यैवकर्तृत्वारीरविशेषणतयाप्रविष्टत्वे
नतस्यैवकरणत्वेनान्वयोचित्यादितिमान्यास्तदेतदभिप्रेत्याहाकर्तृपदार्थेतिकर्मत्वादीनांक्रियोपाधिकत्वात्प्र राम: २८३
धानाभूतधात्वर्थव्यापाराश्रयरूपेत्यादिःप्रकृतस्यैवोक्तकर्तृत्वपदार्थेविशेषणीभूतक्रियाःफलानवच्छिन्नत्वेनैवोपस्थि
त्वात्तस्याएवकरणत्वमितिभावःतत्रहेतुमाहोपतिकरणच्युतेरित्यनेनतुल्यार्थोपत्यापःतथाचाधिकारप्राप्तकारकप

523

दलभ्योक्तार्थस्य वहिरंगत्वादेकसूत्रोपात्तकर्तृपदलभ्यस्य तस्यांतरंगत्वेन प्राबल्यात् तत्कर्तृत्वेनान्वयमिति भावः
ण तेन कर्तृग्रहणं व्यर्थं ईप्सितेत्यनेन तदाक्षेपात्तद्वारणार्थं नामिसादाविव प्रत्यासत्त्या प्रकृतधात्वर्थद्वारकसंबंधेनैव
पत्क्रियेप्सिततत्सेव कर्मत्वेन न माषादावतिप्रसंग इति तदर्थमपि तन्मास्त्वित्यपास्तं एवं च कर्त्री स्वनिष्ठव्यापारेणाप्सं
वं धुमिष्यमाणमित्यर्थः संबंधश्चात्र जन्यतारूपो जन्याश्रयतारूपश्चेष्यमाणत्वं च तद्व्यापारोद्देश्यत्वमेव सनागभित
मिदं च साक्षात्फलरूपेयात्वर्थे किं पापाफलेच्छापूर्विकेच्छाविषयत्वात्तत् दाश्रयत्वात्तद्गत्वादेरपि तत्त्वं जन्यत्वं च जन्यत
ज्जन्यसाधारणं अत एव चैत्रे ग्रामं गमिषतीत्यादौ ग्रामस्य कर्मत्वं फलसंबंधश्चाश्रयतातदभिप्रेत्य फलितार्थमाहैवं जिग
चैतितस्य तत् द्वारकत्वे चेत्यर्थः ण्यंतसंग्रहाणाह प्रयोज्येति अव्याप्तिं निराचष्टे फलस्यापीति तसत्वमाह एवेति तस्य
पितत्वादेवेत्यर्थः। तामेवान्यत्र निराचष्टे तत्प्रतिसूत्रे लिंगवचनमतंत्रमित्युक्तेरदोषादन्यथोक्तौ। किमिदं कारकदूत्सं ति
ज्ञानिर्देश इति अयं भावः उक्तहेतोरेवान्वर्थेयं संज्ञा करोतीति निर्वर्तयतीति कारकं किमिति साध्याकांक्षा पाक्रिया

२१

शे०टी० यायएवञ्चाहृतःसाध्यत्वेनप्रतीतिःक्रियैवतत्त्वेनसंबध्यतेनतुद्रव्यादिकरोतीत्यादिपदांतरसमभिव्याहारेएवतत्सातथाप्रती
२८४ तान्नाद्वात्तथाऽप्रतीतेःतथाचक्रियानिवर्त्तकमुद्दिश्यकारकइत्यनेनैवसंज्ञाक्रियतेनतुविभक्त्येकवाक्यतया
महासंज्ञाकरणसामर्थ्यादितिध्रुवमपायेइत्तियोगविभागंकारकपदानुवृत्तिंचविनासूत्रद्वयसामर्थ्यात्पर्यायेसिद्धे
ध्रुवमपायेइतियोगविभागेनतत्रकारकइत्यनुवृत्याच्चप्रतिवाक्यंकारकसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्समावेशार्थमव
श्यंत्वयाप्यनर्थत्वंस्वीकार्यमन्यथाग्रामस्यसमीपादायातीत्यादावतिप्रसंगःकारकादिसंज्ञापाःएतेनसतिनामनुपा
दानात्कथंतेनसंज्ञाविधानमित्यपास्तंसमावेशफलंतुत्वनुपदमेवग्रामेइतिस्फुटीभविष्यतीतियावत्स्यात्क्रि राम:
यायामितितावत्कारकेइतीतिभाष्यक्तमाहकरोतीतिस्वजनकत्वेनैतान्व्यपदेशान्करोतीत्यर्थःविषयताजन २८४
कत्वेनेत्याहजनकमितिविन्वत्रपक्षेऽतिप्रसंगोऽतआहकारकेतिनटस्युतुमित्यत्रसर्वेषांतोदात्तत्वसेवेष्टत्वा
दाहनटप्रवणमिति।आदिनानटश्रुतिःपूर्वत्रसमावेशफलमपिसूचयन्नाहग्रामेइतितत्स्वरेतिव्याख्येतिस्वरप्रसि

525

ह्रिरिथेः यत्तु गतिकारेति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरसिद्धिरित्यर्थ इति तत्र तत्पदे वादत्वेन याप्ये तत्तोदात्तत्वस्यैव प्राप्तेः पदपि
कैपदादिदंष्यंतास्तत्र समावेशापूर्वं स्तंबेरमरति अत्राधिकरणात्तस्मीकारत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्य सिध्यति
अन्यथा तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात स्तंबकर्णयोरिति निर्देशात्स्मातिपदिकस्योपपदत्वेपि सप्तम्यंतस्या
तस्यात्वान्नोपपदस्वरेणान्यथासिद्धिः नापि थाथादिस्वरेणांतोदात्तत्वं कं अपासाद्दवयेणैरत्र एव तत्वोपादानादिति
तदपि न उपपदत्वादेव सिद्धेः उपपदमिति महासंज्ञया सुबंतस्यैवोपपदताया उपपदसंज्ञासूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् तस्मिन्नेपि
फलितत्वेन तन्नोपपदत्वसमुच्चयत्वाच्च अतएव कृत्तद्धितेति सूत्रस्य समासपदस्योत्तरनियमार्थत्वमपि संगच्छते नाम्ना
पचासेति सप्तम्या अलुक् तदाप्येतेति उपोनादाविसर्थः यथाश्रुतासंगतेराह माषिशुप्रसक्तमिति अंगभावः स्यात्तथा प्रधा
नव्यापारजन्यफलाश्रयस्य कर्मत्वं तथा आख्यातस्य तावच्छेदकफलमतद्वं प्रजन्येतत्कालिकेतत्सामाषभवलक्षणा
माबाश्रयमापाणामपि न तदर्थीरं अधिकरणसंज्ञा तु कदे आस्ते इत्यादौ साधकत्वेनातिकर्तुरित्युक्तोनुकत्तप

२५

शे॰टी॰ दकारकपदत्वस्य धात्वर्थयोः प्रत्यासत्त्येकधात्वर्थत्वजा मात्कृते आपारवाच्येकोपा भक्षाल्लभ्यतावच्छेदकफलाश्रयत्वं लब्ध
२८५ मिति न दोषः अत एव कर्मकांक्षस्य फलेऽन्वयः तदाश्रयत्वेऽपि तस्यादेरूपत्वावते न वारणमिति भावः उपयोग्युभयव्या
वर्तकैकप्रकर्षस्य दुर्वचत्वेनेदं न तमव्यावर्त्यमिति पक्षाश्रुतासंगतेराह वयमेवेति नन्वेवं कर्मस्वरूपात अदृष्कर्त्त
रिति न चैवं पपसोऽन तदुद्देश्यकत्वमेवात आह यदितित्तद्वेकथ्यमनेन वारणमत आह [illegible] तेति आवचेति किंतु क य
रणात्वस्यैव विवक्षणादित्यर्थः पंचकप्रातिपदिकार्थ्ये पक्षे तु भक्षविवक्षायां तु परत्वात्कर्मत्वमेवेति भावः तामेव विवृण्व
यतितमस्यातितन्मात्रस्येत्यर्थः तदितित्तमेत्यर्थः दूष्टापचाचाहैवचेत्ति तस्यापीत्यर्थः तस्यापि अग्नेरपि अपिनामा राम:
णवकसमुच्चयात तदुपेतिवारयतुपेत्यर्थः एतेन वारणार्थीनां कपेण रूपितदूत्येवन्यासः कापेद्रूत्यपास्त तथ्याचेत्तदभा २८५
वे सर्वत्र कर्मत्वप्राप्तौ वारणे त्वापस्यविविरोध्य भक्ष्योगेऽपचादत्वापत्याऽनिष्टं सुत्यमेवेति भावः ननु भक्ष इति विघातस्यैव
वारणात्वेन संयोगरूपफलं न वारपति वाच्यमतस्तत्राह वारयतेष्वेति तत्सूत्रस्थभाष्यादिति भावः आदिना भक्षणं

527

तथा च क्वचित् भक्षणादिजनकव्यापाराभावानुकूलव्यापारः क्वचित्संयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापार इति फलि
तं तयाश्च तद्धात्वर्थप्रयोज्यफलाश्रयोपादानमिति तत्सूत्रार्थ इति बोध्यं न चोपि तत्राद्यरूपस्याभिमतपर्योपसस्पृद्व
स्य तत्र ग्रहणेन पवादेः स्वत्वे सति असितत्वेन तत्रैव तत्प्राप्तिर्न तु गवि गवादेः स्वत्वे तु तत्रैव तत्त्वे न तत्प्राप्तिरुभयत्र स्वत्वे
पि न तत्र ईप्सितत्वं नियतं स्वत्वाकांक्षिते पत्नीसितत्वस्य लोकप्रसिद्धत्वादेवं चेष्टसाधनेन एव तत्त्वमित्यन्यतरस्येव तद्दि तिक
यमुभयत्र युगपत्तदापादनमत आह स्तिनेति अत एव कूपादं धमित्यादौ कूपादेरुपादानत्वं स्यादन्यथा राजा धर्मभयादितो
माषादेर्नाशाभावरूपपूलाश्रयत्वं नेगोस्वाम्यभिमते तत्त्वेप्यस्यात् तत्त्वात् तत्रस्यात् इति भावः तेन कर्तृग्रहणेन तयोर्क
न तत्रैवापफलस्य तद्धात्वर्थत्वपर्यवसानाय स्वहात एव च वारणार्थकधातुप्रतिपाद्यव्यापारजन्यफलाश्रयत्वेमेव तत्रेप्सितत्वमिति भा
वः एतेन ईप्सितत्वं किं कूपादं धंवादपतीति कर्तुरिति सूत्रे प्रत्युदाहरंस्तो रत्नाकराद पः प्रत्युक्तमान्नमव धारणे अयं भावः प्रव
त्तिनिमित्तगतप्रकर्षे तमबादिर्विधीयते प्रवृत्तिनिमित्तं चात्रेच्छा तस्याः स्वतः प्रकर्षसंभवेपि व्याख्यानाद्विशेषणीभूतस्या

१५

शे०टी० क्षिगतः सगृह्यते व्याप्तिप्रकर्षश्च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यधात्वर्थफलीपलरूपः न च कर्तृग्रहणा
२८६ त्सिद्धमेतत्सूत्रेद्वेसि तद्धति कर्मणाकर्तुराक्षेपेणैवलाभेसिद्धे पुनः कर्तृग्रहणेन प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूत
व्यापाराश्रयस्यैव कर्तृग्रहणेन ग्रहणमिति वाच्यं तत्पुनातमग्रहणं न कृतमित्यस्य प्रत्याख्यानं तावत्परीत्फलांशे प्रकृतधा
त्वर्थत्वस्य व्यापारांशे द्रव्यमत्यासत्वेवलाभे नमाषेषस्यभिन्नत्वादावदोषादेवं च न पूर्वविरोध इति तदानन्वेवमपि राय
रि वक्ष्यमाणत्वान्माषेष्विप्सितत्वाति प्रसंग एव बंधनप्रयोज्यभक्षणरूपफलाश्रयत्वात्तस्य प्रकृतधात्वर्थत्वविवक्षा
यामुक्तापांमानाभावादत आह फलेति तदा तदापिजन्यत्वत्यागे वीजमाह प्रयोज्यत्वेति प्राचीनसकलग्रन्थासं
गत्याय सिद्धान्तमाह कर्मत्वेति तत्कंतेन्मात्र तद्बोध्यमाह कर्मत्वे ते वोधापितव्या न तु प्राचीनरीत्येत्यादृ सर्वैवेति आदिना त रामः
तीयादिक्रियेति क्रियात्वकारकत्वसंसर्गः संबंध इत्यर्थः चेन तद्वृत्तविशेषणत्वसमुच्चयः द्वितीयमानमाहरा २८६
तृइति इत्यात्र अनभिहित इत्यस्य प्रत्याख्यानप्रकारं सिद्धान्तमतेनाह पंचकेति एतदिति उभये त्यर्थः तत्र निय

529

मत्वेहिर्वृद्धमिहठतरत्वबोधनार्थेसमासेति सूत्रभाष्योक्तेनेत्यादिः व्यतिलुनत इति पाठः यथाक्रमपाह द्योतकेति सर्वं चेपं
चकपक्षेच एवं मताख्यानमतमुक्ता सूत्रमते आह पदात्विति तत्त्वसूत्रजबोधे प्राधान्यं अत्र द्योतकता पक्षे सेव मुख्यत्व
मिसाह भाष्ये इति सप्ताकर्मादयोपीत्यादिना एतावता तयाभाष्योक्तानियमत्वेति उक्तरीत्या प्रतिपादितेत्यादिः आदिना
नाकुत्सितसूत्रभाष्यादिवत्तेर्वं वाचकविषयोकार्थोनामि तिन्यायस्य कथं सञ्चारेत आह द्योतकेति तत्रहीत्यसकृत
दय मित्यत्रान्वयः समाधिमुपापा तितत्रहीति तयोः प्रकृतिप्रत्यययोके षत्वद्योतकस्यत्वमाह तएवेति तत्रापि तत्संचा
रादेवेत्यर्थः ननु कोसौ सज्जर्थो त आह तत्रैवसंख्यापाप्यव्ययेति संत्रेणेव भाष्येत रमप्याहातयेति किंचेत्यर्थः
ना उक्तप्रकारमन्यप्यतिदिशति एवंचेति नियमत्वानुपपत्तेस्तत्रतथास्वीकारे चेत्यर्थः न केवलं तदेकवाक्यतैव किंतु गमक
मन्यदपितत्रास्तीत्याहातएवेति उक्तोर्थः सर्वेति लुप्रस्थस्य रणंतु लोपमजानतोऽसंभवि सरूपसूत्रे प्रत्ययलक्षणकार्य
लोपफलंवदता भाष्यकृतातिरस्कृतं तंच उच्चारितएव प्रत्यायक इत्याद्युदितं सूत्रभाष्यविरुद्धं च अ पदप्याहातएवे

530

श्री०टी०
२८८

तिउक्तोर्थः पर्यवसितमाह यो स्यात्स एवेति एतेन प्राचीन सकलग्रंथकाराणामपोक्तम पास्तमिति स्पष्टं मंजूषादौ तदा
हा॰ तपश्चेति ननु तत्रापि तदधिकारात्मापि दुर्लभ ऽत आह साहाय्यमिति अन्यथा तद्दूषणमेवेति भावः अत्र गमकांत
रमप्याहात एवेति परिगणनावश्यकतामाह परीति तत्समस्तास्ख्यानप्रकारमाह यद्वेति प्रत्ययानामिति न्यायेनाह
कटत्वेत्यादि यत्वत्र पक्षे सर्वेषां कारकत्वाविशेषेण विनिगमनाविरहाभ्दाव .ायायमन्वयः याष्टिकस्तु परस्य एवच्छे
द्वेधा भूद्ध इति प्राचस्तदसदिति ध्वनयन्नाह वाधस्तितिस्व नापि पक्षे इति शेषः ननु एवं सुत्पाति विरोधो ऽत आह काति
स्पष्टं चेदं मंजूषायां समासवादे इती त्यस्योपपद्यते इति शेषः ननु एवं कृतः कटासुंदर इत्यादौ दोषो ऽत आह तिङ्क
तानि विनिर्नोति त्सर्थः न प्रकृत्सार्थस्य कर्मतामाह तुः खिति शेषः एवं च परिगणन व्यर्थमेव एतेन नापि अन्यथा
सकल प्राचीनोक्तम पास्तं तदाहेति दिगिति मूलत्वादिकं मान्या पुत्या खंडयति अन्ये तिरूपेण कचानि मत्वेन समा
समाह चिंत्रगुरिति तत्र चउभयत्र चरात दिति अननभिहितहती तार्थः इत्थानामेव प्रवृत्ति निमित्त तदाश्रय रूपाणां

एमः
२८७

531

अनेन तत्र षष्ठ्यांचारितार्थ्यांतु तस्यापि प्रातिपदिकार्थपदे नग्रहणमिति सत्य अत एव प्रकृतसूत्रभाष्ये क्रमेण द्वितीये त्याद्यनं
तरसूत्रेषु तद्धितसयाम परिगणनेन पूर्वमनुक्त्वा सर्वतोत्र षष्ठीविषये ज्ञोयमवशिष्टत्रगुरित्येतत्सूत्रमुक्तं इदमपि
न युक्तमित्याह वस्तुतस्त्विति बोध्यमित्यत्रान्वयः तांतादेस्तक्तमित्यत्रान्वयः अत्र भीष्मादौ ज्ञान्यात्तीयादपः एनचन
हि एवं क्रियाकारकभावं तेन भाष्येण अमदपिमानमाह तदत्तमिति षष्ठ्यर्थे सेति अनेनेषत्वात् षष्ठ्याप्राप्तिमुक्तौ। चमपी
त्यादिः तदेवाह तत्रेति भाष्ये इत्यर्थः ह्रतिर्वदंतीति मत्तसमासो सिद्धांतमाह परेत्वित्याद्याहुरित्यंतेन कारकान्तपयो
स्पक्रियाध्यातृपस्थितैव न तु द्धिताद्युपस्थितेत्याह स्यात्प इति तत्र राज्ञेन क्रीत इत्यर्थे कराल पदोपातक्रियायां ज्ञात्यादेव
दत्तेनत्यादिं अधिकारवारिद्रोणेनेत्यत्र तु हेतौ प्रकृत्याद्या तृतीयाद्दंवेति तत्र हि ग्रंथकारकृतोपकर्तृकर्मणी तत्रैव
यथास्यात्तद्धितस्येककर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति भाष्ये उक्तो द्वितीयदोषं वक्तुमाहैवमिति बोधे प्राचीनसर्वग्रंथकारसंम
तदोषान्तरमाह चेतीति तस्मात् उक्तदोषापरणात् भाष्यसंमतार्थभेदेनाह कालाइति। ननु बाधितमिदमत आह

५८
३.८.८
प०सु०

२१

शे०टी० विशेष इति नन्वेवं कथं तथावबोध्यो ऽत आह शब्देति प्रकृतमाहैवं चेति द्वितीय भानमाहात एवेति उक्तरीती परूपेण भा
२८८ नाभावादेवेत्यर्थः तत्रादौ परमकारकमिति प्रतीकस्थमाह यथेति इतिस्तत्समाप्तौ तदुक्तं हरिणापि सत्राद्देरभि
धाने तु सधर्मो नाभिधीयते विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयत इति सधर्मः शक्तिरूपः विभक्त्यादिभिरित्यादिनात
रेत्याद्यव्ययग्रहणादध्यितिष्ठतीत्यादौ प्रातिपदिकग्रहणं च उपकारस्त्रद्योत्ये आघजंतत्वे न प्रातिपदिकार्थसख्या
वेशेन विशेषणत्वनियामकत्वादुपकारक इत्यर्थः क्रियाया इति शेषः नेतत्कारकमिति प्रतीकस्थमाह कृदंता हीति
।तस्य कृदंतादिप्रतिपाद्यस्य क्वचित्सत्वादनियम इति प्रसंगादाहैवमिति उक्तभाष्यादेवेति भावः ।नन्वेवं परिगणना
द्यसंगतिरत आह नैवेति अनुद्भूतशक्तिककर्मादिग्रहणं नेत्यत्रैवेत्यर्थः एवं चाभिधानविषये प्रातिपदिकस्योद्भूत रामः
तच्छक्तौ वृत्त्यभाव इति उद्भूते कर्मणि वर्त्तमानात् द्वितीयेत्यर्थः सूत्रस्य फलित इति बोध्यं।भाष्यांतरमप्यत्र मानमा २८८
ह ध्वनितं चेति ध्वनितमपीत्यर्थः।।नदात्त्रायमाहेष्टेति न्नाद्यर्थमाहस्त्वमिति ननु कथमेतासूत्राप्राप्तिरत आह सुप

533

इति। ननु कर्मत्वस्य विशेषणत्वे तथावारणेऽपितूपलक्षणत्वे दोष एवेत्यतः सिद्धांतमाह वस्तुत इति कर्मत्वमुपलक्षणं न
तु विशेषणमिति वस्तुत इति तदंगं न तु पृथगिति भावः उक्तं तत्रैव भाष्ये तदेवाह वाक्य इति मूलादि सकलग्रंथासांगत्यं
तयावत्तरेण न सूचितं प्रतिपादयितुं सिद्धांतमाह परे त्विति त्वाप्याहुरित्वापाहुरित्यंतेनः परमतेनाहाध्याहार इति सि
द्धांतस्त्वन्यतो द्रष्टव्यः अन्यथा तदनध्याहारे स्वांतर विषयोपिनेत्याह वाकादीति तदर्थं तथा सत्याह विषेतिय यद्यपि एत
र्हि संप्रतीदानीमधुनासांप्रतं तथैव समरस्तथापि निपातानामनेकार्थत्वादाहान्याप्यमिति ननु नेच्छापाः स्वत्तोऽन्याप्य
त्वमत आह तादृशेच्छा आह इति अन्यथाप्यदोषमाहेवमिति स चवशाद्वा विभक्तं त इत्याह प्रथमांतेति अत एव परिगणनादे
वा ननु तद्ध चनसामर्थ्यात्तत्र स इति सकलग्रंथकारोक्तमेवात आह तद्वचनेति ऋषितात्पर्यस्य ऋषिवचसैव निर्णेतुमु
चितत्वात् पुरुक्तत्वमेव विवादयति अत एवेति परिगयानादे तात्पर्यः परिगणनप्रात्याख्याने अतिमाह किंचेति अधिकं भाव
प्रकाशे स्पष्टं एतेन सकलग्रंथकारोक्तं मूलानुगायि परास्तं तत्त्वं तथा पुरुक्तत्वं च अप्रपत्वस्वरूपमिति। अस्य फलं प्रकी

१८

शे०टी० भविष्यति। मूलगादिसकलग्रंथासांगत्यायाह सिद्धांतं परेति अपिनास्वाधीनतया भोजनं आतस्वरूतो पीतिव्यतिरेको
२८१ क्तिः भाष्योक्तं तत्वमेवोपपादयति विषयेद्रिपतितेचोराः तदेवलक्ष्यमिति भ्रमतिरासाय प्रागुक्तरीत्याहानीप्सितमि
तिद्वितीयविषयं मोलंपुक्तमितितदुपपादयतिपथ्येतिगंगादेः ईप्सितसाधनादेः औदासीन्येनानुद्देश्यत्वेनानीप्सि
तस्य अनीसितग्रहणं व्यर्थं तथायुक्तपित्यारंभादेवेष्टसिद्धेरिति दडिग्रणस्थाप्युक्तेरसांगत्यायाहानीप्सितेति अ
त्रविषयस्यस्वव्यापा रजन्य त्वसंबंधेनव्यापारेणवान्वयविवक्षेतिनघूनाश्रयत्वमित्याहततसत्वेलितितियथ्या
श्रुतासंगतेः सिद्धांतमतेनाहत रूपेणेति अपादानत्वादिविशेषरूपेणेत्यर्थः तत्फलमाह वेचेतितस्यतत्परत्वे
चेत्यर्थः विषयशब्दोभावप्रधानः तद्विहितसंज्ञापरो वातथ्यासत्तिफलितमाहपारामे त्यादिः अन्यथातद्व राम: २८१
क्षायामपिपरत्वादनेनकर्मत्वमेवस्यादितिभावः प्राचांग्रंथासांगत्यायसाकांक्षमाह केनेतिनन्वित्यादिः तत्रवीजमाहका
रकत्वेतिननुनतथ्यावोधोऽ तस्मादाह वोधापीतिदीक्षितादिसकलप्राचीनग्रंथकारोक्तिं खंडयति तत्तदेति ध्रुवमपा

535

पेऽइत्यादीत्यर्थः दत्त्वेनेत्यपुक्तत्वे हेतुः प्राचांग्रंथमाह तद्रूपेति अत एवैतेनैवरूपेणोपधादिवैरावृत अत्र भाष्यसंमतिमप्पा
हातरावेति ऊः तरितमित्यत्रान्वयः मात्रं कार्त्स्न्ये आदिना तथायुक्तमिति दीक्षितापुक्तिं स्वं ऽपतिरेतेनेत्तिकर्मत्वमिति
पाठ तत्त्वेन कर्मत्वेना एतेनेत्यस्यार्थमाह वदतइति अत एव नियमेतव्या पारद्द पार्थत्वे भावेनैकव्याप्यार्थकत्वेतद
विवक्षायामन्यतोऽसिद्ध्या कर्मत्वार्थमस्यावक्रूप कत्वादेवं अ तएवोदेत्र्यत्वादेरभावमिति भावः प्राचांग्रंथासांगत्य
सिद्धांतमाह क्विपेति एवं तथा सूत्रार्थे द्वितीय विषयोयमित्याह सर्वथेति आख्यातेतिसूत्रमाह गीतेति द्वारेण द्वारिणो
नान्यथा सिद्धिरिति भावः पत्तुनटान्निस्सरं तंशाद्रंग हत्वातीत्यर्थात्मा त्यापादानत्वाविवक्षैवान्वेति प्रांचस्तत्रेत्याह नदस्य
ति आख्यातोपेति सूत्रभाष्य स्पष्टमाह परीति एतेन त्र्याख्यापुक्तावतरणं परास्तं दुह्याचितीति अनुकरणत्वाज्जश्त्वं न
ग्रा स्विंदह्यादिग्रंथासांगत्यायाह कर्मयुक्तमितदिति कर्तुरीप्सिततिविहितकर्मत्यर्थः तद्वाचस्यामाह तत्रेति दुहादीनाम
ध्येइत्यर्थः प्रागपीति षाठः अपिना यो विविच्यो येरुच्येत क्विविषय चतदनंतरस्य समुच्चयो न तु सर्वेत्र प्रागेवेति

११

तद्न

श्री०टी पाठएवोपपद्यते अत एव न मंजूषाविरोधः तद्विषयेत्तु विज्ञासिविषयेतु रत्तरसेवनन्नु पूर्वविषये सर्वत्र तदनंतरं तत्संभवे
२९० नैकरूप्यापत्तेः सेवग्रहणे जातिप्रसंगोत आह तत्रेति तदतिरिक्तेष्वित्यर्थः। अपि संग्राह्यस्य तेन निर्वाहापाह सतीति
तिज्ञास्त्रिदं घाधुक्तिं खठ पतिए तेनेति संभवे तत्सेवग्रहणेनेत्यर्थः आदिनापाणिः तस्यफलमाह तेनेति तदनंतरं त
त्संबंधेपि ततः पूर्वं तत्संबंधाभावेनेत्यर्थः आखिदंज्ञादिग्रंथासांगत्साहेवंचेति तत्सेवग्रहणेचेत्यर्थः आदिनावृ
नादिघटितत्राद्ब न तदुक्तकर्त्तकरणहेतूनां निरासः तत्रैवाग्रिकमाह करणांतिति अपमेव भाष्यस्वरसइतिस्पष्ट
मन्यत्र न भाष्यासिद्धमिति दीक्षितादिग्रंथासांगत्यायाह कर्त्तुरिति तथाप्रतीत्या हंतः स्थितद्रवद्रव्यविभागानुकू राम:
लव्यापाराश्रयकत्वेन तदुहादेर्गोः कर्त्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वं पयसस्तत्संयोजफलाश्रयत्वमिति गोपयसोपयसो २९०
रुभयोरपि तेन सिद्धमित्यर्थः गोर्विभागाश्रयत्वेन तु न कर्मत्वं पयोनिष्ठविभागाश्रयसंबंधस्यैव कर्त्तृतावच्छेदकत्वात्
तत्वेनानुदेश्यत्वाच्चेति भावः नन्वेवमपीष्टत्वापत्तिसिद्धिरत आह प्रधानेति चोयुक्तमे सिद्धिश्चेत्यर्थः ननुकथ

537

विदमतआह प्रधानेतिचस्त्वर्थे अन्यत्रतदसंभवादाह कर्त्तृप्रत्ययेति कर्त्तृनिष्ठेति स्वरूपकीर्त्तनं व्यापारस्यविशेषणेत्यस्यार्थः

अ स्यावश्यकत्वमाह ण्यंतेति एवमन्येषामपिद्विकर्मकत्वमितिसत्त्वमत्राह गर्गादितितत्त्वप्रधानकर्मत्वं नन्वेवं भाष्यविरो ३६८

धोत आह ह्रीलोपेतिभाष्यातरविरोधोपि नेत्याह मेवेति गर्गाणां तत्त्वपदेवेत्यर्थः अत एव उक्तरीत्या व्यापारद्वयार्थत्वेन

द्विकर्मकत्वादेव नन्वेवमवमपिण्डह्यानेनैतथ्यात तत्त्वाभोउत्तत्रेति दृष्टांतेन तद्वावश्यकतास्त्विति पूर्वपक्षमुपसंह

रति एवं चेदमिति आदिना पाच्यादिसंबंधी एवेनतदनुकूलव्यापारनिरासः अत एव तदुक्तिसाफल्यमित्याह तदाश्रेति

ननु तेषां प्रधानकर्मत्वमुक्तमत आह प्रधानेति चस्त्वर्थे उक्तप्रकारेणेवोपपादयति तत्रविभागेननुक्रियान्वयेपि कर्मत्वाविव

क्षायां षष्ठीसूपपादा ऽत आह द्विकर्मकेष्विति तद्विषये इत्यर्थः अत्र मानमाह नान्वेवेति तत्र चेदं भावादेवेत्यर्थः विक्लेदननिर्वर्त्त

नेनपचरर्थः निर्वर्तनेनेचपा कस्यकारएत्वंतंडुलविकारमोदनं पाकेननिवर्त्तयतीत्यर्थः एवंच तदन्वयेप्राप्त षष्ठीवाच्यनार्थमि

दं सूत्रमिति सकलग्रंथकारोक्तमपास्तं तदाहेतिदिगिति। सत्वेति स्वामिनिरूपितस्वत्वेत्यर्थः व्यापारइतिदीयत्वामित्याद्यमिता

१००

श्रे०टी० पादिरूपोदिदायपिपाचांजकइत्यर्थः तत्र हेतुमाह नपाचेतितन्मात्रादेवेत्यर्थः ग्योतिचेतिरोग्धिचेतीत्यर्थः अग्रेत्वत्रभ
२९१ योःसमुच्चयेपदेत्याद्युक्तेः फलमाह व्यापारेति पाचेरिति अत्रेत्यादिः फलतावच्छेदकसंबंधो विषयतातेन कर्त्तरिनातिप्रसंगः अ
भा त्रापि नसंप्रदानत्वप्राप्तिः याचनमात्रेण विनपसंबंधाभावात तन्नन्वेवं कथमत्रततः प्राकृतत्त्संबद्धत्वमत आह विनेयनचेतित
दितिविनयेत्यर्थः विच्छेदनं निर्वर्त्तनं च पचेरर्थ इत्याह तंडुलानिति एवमन्यासंगतिमप्याहेवमितित्तद्वदित्यर्थः स्वकर्त्ता आदि
संप्राप्त्यमेवाहेवमिति उक्तरीत्येत्यर्थः अनतिप्रसंगमाह सतीतियत्किंचिन्नव्रजादितदनुकूलमेवाह व्रजेरिति प्राग्वद्यदाह
व्यापारेति एवमग्रेपि ग्रामवदारूढानेतिमाणितितत्स्वव्यापारेसंबंधत्वसामान्येनान्वयः जनकत्वेनेति यावत ज्ञानेतियावत्तद्वा
नेतिविषयतयेत्यादिः सः उक्तो व्यापारः स चद्विविषयत्वादिनानुपासिः नत्वं प्राप्तमितिशेषः चस्त्वर्थे अत्र च्युतभिन्नेत्यत्रसंयो राम:
गितिउत्तरदेशेत्यादिः संयोगस्य फलतावच्छेदकः संबंधो ग्रामनिष्ठस्तदनुकूलव्यापारश्चाजानिष्ठः प्रधानव्यापारजन्यफलाश्रयत्वा २९१
दजाप्रधानतत्वलादपः उक्तभाष्यात्सर्वत्र तथोक्तेः पूर्वमाहे स्थितिपर्यवसितसिद्धांतमाहेवं चेतितथानिनसिद्धांचेत्यर्थः

5539

वस्तुइत्यस्य सिद्धमित्यत्रान्वयः परीति हादीत्यादिः अनेभाष्यतत्त्वविदः सिद्धांतमाहुस्तेषामिति अकर्मकधातूनामित्यर्थः स्वमासना
दिप्रतेति न चैवमपि नासनजन्यत्वं व्याहतावितिकथं तत्त्वमिति वाच्यं आसनजन्यत्वस्य व्यापाराभावारोपेण तस्याः प्रसिद्धत्वात् सूत्रकृदादिम
तं खंडपतिपत्तिविति उपतं भक्ष्ममनिराचष्टे। कथितमिति तत्त्वतत्त्वख्यानेत भुस्थानेत्तन्निइमि तंप्राकृतमिति प्रआदौ कृतं प्रकृत
त्सर्गसूत्रं तेन बोधितमेवेत्यर्थः तत भाष्यं समायामिति आसनादिमात्रे वृत्तावधिकरणत्वात्सप्तमीतिभावः अन्यथेति अस्य
वचनत्वेऽधिकरणत्वाविवक्षायां चरितार्थेनानेन तद्विवक्षायामपि परत्वात्प्रवृत्तेन भाष्यकर्मसंज्ञयातद्वाध्यादित्यर्थः। उक्त एव
भाष्यार्थ इत्यत्रमानमाहात एवोक्तेतिकारकापामकर्मकग्रहणमेवयुक्तानुवाद इतिस्वचपन्नस्यावचनत्वाचरणकत्वमाह सकर्म
केति अनेनव्यापनादिवत्यगीकारे एतत् अस्यवचनत्वे तु सकर्मकत्वान्नस्यात् इति भावः इति इत्यादि नन्वेवं कथंगुणमध्याभावो तआ
हत नंतितयोर्मध्ये इत्यर्थः चेननपाणांसमुच्चयः लोच्येति ज्ञायमान इति शेषः नन्वेवमकर्मवत्त्वव्यवहारोच्छेदापत्तिरतआह
कर्मके हि विवक्ष्यते। तदुक्तं हरिणा आतः अविवक्षादितः हेमीसादिभिः द्रव्यैर्वा अकर्मकः एवं चाकर्मकत्वा दूनात्पताचिद्यमानक

शे०टी०
२९२

मकस्यैवाविवक्षितकर्मकस्यापि ग्रहणं तेन मासंस्वपन्तीत्याद्य भवत्येवेति वोध्यं। एषामिति कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययात्कर्मग्रह
णसामर्थ्याच्छब्दाच्च क्रियाकारणामित्यर्थे हि गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थाकर्मकाणामित्यर्थे हि गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दा
र्थाकर्मकाणामित्येव ब्रूयादर्थशब्दस्य प्रत्येकसंबंधस्य तुल्यत्वादिति भावः तदाह व्याख्यानादिति एवं तत्त्वस्ये तदभावात्सं
भवादाह णिच्येति यः कर्मेति शेषः एकं पदं भिन्नं वा तु प्रविभक्तं तत अत्र अणी सत्र उत्तरसूत्रस्य न्यासा द्वृधिकारेणाप्युप
पत्तेर्न तस्यात्रमानत्वमिति सूचयन् व्याख्यानमेव विशदयति अत एवेति सकलशास्त्रावांग्रेथ्यासांगत्याय सिद्धांतमाहान्ने
ति अव्यवहितान्वयीदं अणिनापरोपजीव्ययोः समुच्चयः वकवत्ताप्राप्राप्तोपच्छ्यात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानी
श्रयत्वरूपत्वरूपप्राधान्यस्य सत्वादिति भावः तत्रापि यतदः तस्येष्टत्वादाह देवेति यथाश्रुतासंगतेराह नियंत्रिति इदमर्थ ता

रामः
२९२

रकं रकं एवं तत विशेषणं तत्प्रकृतिभूततत्ववतइष्टघटकत्वं अन्यथा त्वाप्यसंगतिः स्पष्टेव नियंता च नियंता प्राजितायंतासू
तः क्षत्ता च सारथिरित्युक्तः सारथिरेव न किंतु पशुप्रेरकमात्रं तेन वाहयति बलीवर्दान्यपाचानिति सिद्धं प्रापणं प्राप्तमनुकू

त्वव्यापारानुकूलव्यापारः प्राप्तिश्च संबंधमात्रं पुंप्राधान्येन प्राप्त इत्यादौ समवायस्वस्वामिभावो नातदाद्यप्रापणार्थेति आभिमा
नेनेत्यनेन सूचितं वस्तुतो न्यायसिद्धार्थानुवाद एव वार्तिकमिति बोध्यमिति नन्वेवं कर्मत्वेन मूः प्राप्नेत्यादिसिद्धावपि गत्यर्थो
कर्मके सप्रास्तासु स्वप्राप्त इत्याद्यसिद्धिरतस्तत्रापि स्यात् गत्याक्षेप इति मभिरेवदत्तेर्थः कुतो नात आह सूत्रमिति अत
एव प्रापणस्य गतिभिन्नत्वे देवनतीति तन्नत्युक्तं न बहिर्गत्यर्थ इत्यादिः नवेती तन्नत्युमभयन्नत्युभयत्र विभाषागणना
वसरे हृक्रोरित्युभयत्र विभाषेत्युक्ता प्राप्ते ऽभ्यवहरति सुदाहृ साप्राप्ते हरति भारं देवदत्तो हारयति भारं देवदत्तमित्युदा
हृतं नयतेस्त्विति नारुचिर्बोध्यितान यतेरपि वहितुल्यत्वं न पातुल्यत्वमिति अत एव ज्ञाचूरत्तादिविरोधो नेति स्पष्टंभाव
प्रकारो हि सांगे इति वहुव्रीहिः षष्ठीतत्पुरुषो वा मनोरमायुक्तप्रकारविंसवादिनं प्रत्याह परकीयेति यत्तु अकर्मकत्वादेव सिद्धे इ
दं व्यर्थमिति तन्नेत्याह पुत्रो धर्ममिति एते नात्रयन्नुदत्तमिति विशेषः लाडनपूर्वकशब्दोच्चारणे धातोर्वृत्तिं जल्पतिप्रभृत्युपन्नुदत्तन्नू
ति पूर्वावस्थे सान्यायं इत्यपास्तं इत्यादीति विहितेति विशेषः मूलादि दूषयति परे त्विति त्राह्यस्य कर्मणः अभाव इति छेदः हेज्जस

१०२

शे०टी०
२९३

धीयांत्राद्वेचेत्तत्र शब्दपदेनह्वेञ धात्वर्थनिर्दिष्टात्तदर्थकत्वादुपपन्नात् कडिपुत्रादिकर्मयोगसंभवात्तथाह दूरमतावित्रेति अस्यार्थ
स्स्वरस्ततामुनित्रयोक्तितोलाभा[illegible]द्वापनितिपद्यपि अणिकर्त्तासणाविन्निभिन्नंविधिं कृत्वागतिबुद्ध्यात्यपरं कर्मकपद
रहितं नियमार्थमिति केश्चिदुक्तं तथापि भाष्यानुरोधेनाहगतीति क्षत्वात् सकर्मकविषयत्वात् भवतीतिति पाठः सत्वेचस
खेपि कैयटेतिहेत्वंतरमाह तुनातेरिति उभयेति नियमाद्वाहदेनेतिंतद्वाम्नायमन्योक्तंखंडयतिनचेति अत्र लावयतिके
द्वारदैवदत्तइत्यत्रतत् अर्थान्तरेवृत्त्याकर्मकस्य हेत्वंतरमाहाभ्नीति भाष्यांतरविरोधं परिहरति यत्विति कालितिअक
र्मकग्रहणे इत्यादिः मासमासयतिदेवदत्तमित्याद्यर्थमिति भावः ननु नह्विदूतिभावसमाप्तोताह्यत्र त्वंच अवस्था
तरेकार्यरहि[illegible]त्वं च हेत्वंतरमाह विनीति अत्रमानं सूत्वपन्नाहात रावेति उभयविधग्रहणादेवेत्यर्थः सूत्रद्वये एव तथानां
न्यत्रेतिवैषम्यंतु नआरव्यानमपि भाष्यादिसंमतमेव निर्णायकं न तु यत्किंचिदिति भावः यत्तुआकर्मकपदे[illegible]कर्म
पदसाकर्मवदर्थेलक्षणा पावद्वहुव्रीहो धातुपरत्वमपवार्य्येऽन्यपदार्थे बहुव्रीहेतोलक्षणया धातुपरत्वमितितन्नेत्याहा
श्री

राम:
२९३

543

स

कर्मकेतिनन्वेवतस्येक्यादिष्टासिद्धिरेवात आहार्थेतिनन्वथातोस्तत्वंबाधितमेवात आह कर्मत्वेनेतिमातुःस्मर्यतेइत्यादि
ति संग्रहायेदं अवस्थांतरेइत्याप्येप्रक्तेमित्याह यद्वेतिभाष्यमाह पदितिएततत्कालादिरूपंतत् अकर्मपदस्य अर्थः तस्येवए
तेनउक्तभाष्यादिविरोधेनन्वेवंकेपणोक्तातिप्रसंगरावात आह्वातीतिगत्यादेरननुवृत्तेराहतेनेतितयामेध्येइत्यर्थः वोध्यु
ऋमेस्पष्टंन्वेदंभाष्येएतेनपदात्दकावकमेकौतदाप्राप्तेपदातुन्वोयोभूजत्तभ्दावार्थ्येकौतदात्वप्राप्तेइतिन्याख्युक्तपात्तेयत्तु
वदसंदेन्यावचनेचुरादिराधृषीयोऽध्विपूर्वइतिदंडी तन्न अभिवदतिगुरुंदेवदत्तः अभिवादयतिगुरुंदेवदत्तमिति
भाष्यविरोधात्तत् ध्वनयन्नाहहेत्वितिप्रकरणाविरोध्यायाहद्वन्त्रीति एवंन्वाघस्याप्राप्तेद्वितीयस्यप्राप्तेविकल्पोयमितिवो
ध्यंअन्नद्वितीयार्थ्योनमुख्यकर्मत्वंकिंत्वाधारत्वमितिन्याख्युक्तेरसांगत्यापाहतत्सैवातिव्याख्यानेरत्साच्चत्र रस्यापिपरनिपातक ति अ
रणेसेदन्यासमुदायविवक्षणार्थत्वादित्यर्थः अतएवसत्वेनिविशतेवर्ततीतिभाष्यप्रयोगःसंगच्छते समासः न्याकेत्यनेनवैषयिकस्या
यमाधारइत्याहविषयेतिसकैपटम्लादिदूषयतिपरेत्वितिअवेतिअतएवभाष्यांतरविरोधोनेतिभावः भ्वादेः निवासार्थ्य

544

शे०टी० सत्वेनाच्छादनार्थनिरासः।मयाप्युतमूलसंगतिंपरिहरतिभाष्येइतिवसेतिशेषः।यत्त्वमतरस्यांग्रहणानुवृत्त्याव्यवस्थितविभाषया
२९४ चसिंमिदं अतएवक्वचिदमुत्तमर्थयोगेपिउपोष्यरजनीमित्यादावितितत्रोक्तहेतस्तत्ध्वनयन्नाहोप्येति।आदिनाहरिदि
नमुपोषितइत्यादि।एतेनान्यथान्यास्त्विदंज्ञाघुतंममास्ते असंप्रसारख्यानप्रकारमाहनामेइतिविग्रहइतिप्रकृति
द्वित्वातसोरितिद्वित्वनिर्देशः।प्राचीनसकलग्रंथासांगत्यापादोभावोइतिअसंयोगेऽन्वयःतथासत्यर्थमाद्वेभयेति
एतेननित्यमितिविभक्तायन्त्रोंतरंगत्वेनवृत्तिविषयेपूर्वमेवोत्पत्तेस्तत्तोविहितत्वेपिनोभरद्वाजादिलपास्तआम्रेडितेन
शाद्वानापिलौकिकंतत्रापिसंज्ञानुपयोगइत्याहकृतेतितिडपर्शोदीतिद्विरुक्तेत्यादिः।आदिनासमीपाघस्तनादिसामीप्यरूपः
संबंधोद्वितीयार्थः।एवमग्रेपिलोकसमीपार्ध्वभागवृत्तिरित्यादिक्रमेणबोध्यः।रामलक्ष्मणावित्यादिवन्मिथ्याःसाह राम: २९८
चर्यमाहात्तरेणेतिननुप्रवृत्तेनसहचरणंतद्वदतआहसाहचर्यमिति।यथेतिभाष्यांतर्गतंभाष्यानुरोधेनाह
यद्देतिविनार्थेत्र्यवच्छेदायाहमध्येतितत्रतुप्रतियोगित्वंद्वितीयार्थः।भावचास्तदर्थःहरित्राद्वक्षस्भक्तिलाक्षणिकः।अ

विद्यमानान्तरायेवांहूयोश्शैवांतरात्वांमांचांतराकमंडलुरित्यादिप्रयोगसिद्ध्ये आह तस्येवेतिविशेषसंवंधसेवेत्यर्थः
स्पष्टंचेदत्र तुर्योतदर्थेतिसूत्रेभाष्येएतेनयुक्तग्रहणं तन्नेनेतिकेपठादिस्वल्पग्रंथकारोक्तमपास्तंतदस्वनयन्नाह युक्तेति एत
नयुक्तग्रहणादंतरात्वांमांकमंडलस्यमूर्तिरित्यादौ कमंडलादिशब्दान्नेतिदं युक्तमपास्तंत्वन्मदवधिकमध्यवर्तिर्हरिरिति ।२
हरिप्रतियोगिकाभाववद्वृत्तिःसुखसंताभावइतिचबोध्यउभयत्रप्रतुकर्मपदेनक्रियानिरूपितःसंबंधःसमोच्यतेवा
वच्छिन्नपेतेविशेषेव्यवस्थाप्यतेऽनेनेतिकरणेनीपरितितत्रलक्षणापत्तेरआहकर्मक्रियःमितियंतीत्यस्येतिलभ्यतइतिशेषःतेना
तिरतीत्यस्यसमुच्चयःअपिनागत्यादिउक्तःप्राग्नीश्वराद्धितिसूत्रे।यथाश्रुतासंगतेर्लक्षणापाआहतत्संबंधेइतिहेतुहेतुम
द्भावादिसंबंधेइतिव्याख्यासांगत्यापाहतत्त्वेतिमत्वासत्तेराहानुनेतितयोत्पतिक्रियानिरूपितसंबंधपरिच्छेदकत्वे
पीत्यादिःएतेनकेचेषस्यदूंदूंपचादत्ववदत्रापवादत्वमितिकेनचिदुक्तंगम्यमाननिशमनक्रियामपेक्ष्यतयोःप्राप्तिरस्ती
निसंभावनामात्रेणमलमितिदंडेनव्याख्यायुक्तयथाश्रुतप्रक्रियामूलंवृक्षंचस्तंभतिसिंचतीत्येवंपरमितिभ्रांतोक्तंचापास्तं

शे० टी० २९५

तत्फलमाह तेनेति अग्निभावतरणमाह द्वितीतीति तस्योभयत्रान्वयः कर्मप्रवचनीयसंज्ञकत्वादाह लक्षणेहितिहेतुततीया
बाधकत्वादाह हेतुश्चेति तत्ताभेदयाह लसेसितिचेष्टज्ञातत्वादादककालेतितलेनतस्या आज्ञात्वात् अत एव कदाचिष्ट द्रू
तिप्रश्नेरुदमुर्थः पथ्यास्तुतमूलासंगतिमाह तेनेति सांप्टमितिनवलक्षणेत्पमितिसूत्रविहितसंज्ञायागत्वपसर्गसंज्ञा
बाधद्वाराजपमनुसिंचतीत्यादोषत्वाभावसंपादनेनतत्कृतार्थ्यं तथ्याद्वितीयावितरं तथ्याचज्ञानजन्यज्ञानविषय
त्वं फलितं तदाह जयाभिन्नेतिजयाभिन्नहेतुलक्षणकंवर्षणमिति तृतीयादृः इत्याहेति इति फलितमाहेत्पवि
धापकत्वे मानाभावेन तद्विधानार्थमस्याःसावकाशत्वेन कथं तृतीयाबाधकत्वमिति वाच्यं कार्यकालपक्षे कर्मप्रेति
सूत्रे तस्योपस्थितिसामर्थ्येन तस्या अपि लाभात् द्वाधकत्वेपि द्वितीयांप्रत्पनिमित्तत्वे मानाभावात् संज्ञापावकुकार्यसाधकत्वेन
शाद्रफलत्वाभाव्याद्वितीयार्थत्वस्याप्याबन्धकत्वाच्चेतिभावः। यत्तु दीक्षितदंपादपः द्वितीयापाः संबंधोर्थः स चेह साहिसरू
पएवानुयोत्पद्वृति तत्र षष्ठ्याविशेषरूपेणैव संबंधानां वाच्यत्वं न तु संबंधत्वेनेति तदपगदापाजस्यापि तथैवो॥

राम: २९५

547

विसातस्य तु त्राणस्त्रीयेनांगेति तृतीयार्थेन कर्मप्रवे तस्यानंतरेतिन्यायेनाप्रधानतृतीयामात्रबाधकत्वाभ्युपगमादि
ति तन्नानंतर्याभावात् तद्देतरः च्छनयन्नाह तृतीयेति रामेण बाणेन वाली अनुहत इत्यत्र कर्तृकरणयोः कारक
विभक्तेरंतरंगत्वेनास्याः संज्ञायाः फलाभावादाहतन्निवृत्तेति येनांगेत्यादि निरासायाहानंतरेति तथासति सूत्रार्थमा
हतर इति एतेन पुत्रेण सहेत्यादौ सहशब्दे नैव साहित्योपस्थितेः सत्वेन तस्य तृतीयावाच्यत्वाभावेन तृतीयार्थ
इति सूत्रेन घास्सहेत्यर्थः साहित्यरूपः संबंधोनुयोगीत्य इति कथनं चायुक्तमित्यपास्तं तदाह साहित्येति न्यूनता
निरसायाहोपेति खारीपरीमाणस्य द्रोणपरिमाणतोऽधिकत्वाद्वाक्यत्यर्यमाह तेनोभयमिति खारीद्रोणस्येत्यर्थः
आख्यानं च निरूपणमेत्याह निरूपकमिति लक्षणादिसाहचर्येणाह भागेति तत्प्रतियोगिनी वाच्यत्वादाह लक्ष्यते इति
लक्ष्यलक्षणभावसंबंधस्य द्वितीयार्थस्य प्रतिपादितोत्यत्वादाह च स्पमेति चेज्ञानजन्यज्ञानविषयो विपुवियोत इतिवी
धः वीप्साविषयभूतव्याप्यत्वस्य बुद्धिस्थापाव तत्प्रकृत्यर्थनिष्ठस्य द्विर्वचनद्योत्यत्वादाह वृक्षस्येति व्याप्यत्वविशिष्ट

शि०रि० सेत्यादिः सिचेनेद् इति भावः सोपीति चा तिलुनते इति भावः सोपीति चा तिलुनते इत्यादिवत् एवं च लक्षणादिसाहचर्यमप्यवा
२९६ धितं भवति कर्मप्रवचनीयतयात्तस्य युक्तत्वादिति भावः सिद्धं तमाहुत्व साधीनामिति दोषांतरं तत्राह किं चेति एवमग्रे
पि उक्तेभाष्यसंमतिमाह तत एवेति भाष्यात संमतिमाह तत एव चेति एते नोपपद विभक्तेरिति न्यायेनानुकर्मण्येव द्वितीया
प्रत्याद मस्तुक्रिया विशेषकाएवेति हरदत्तदीक्षितदंश्याचुक्तमयास्तं तदाहास्तामिति एवं सति मत्ता संगतिं परि
हरति पूर्वांतरमिति पष्ठ वृद्धेसे बुद्धिस्थत्वेन भागवाचकत्वात् तह यदिति पत्संबंधिय भागकर्तृके तदधिकरणिकास
प: त्ताप्रेरणाविषयस्तत्कर्मकप्रेरणाविषयोदानमिति बोध्यः न च नयोरनर्थकत्वेन प्रजपत्यादिवत्क्रियाविशेषद्यो
तकत्वाभावे न क्रियायोगाभावात्कथं गतिसंज्ञाप्राप्तिरत आह धात्वर्थेति आङसहिते सादिः ने मूवं कथमनर्थ राम:
कत्वमत आह विशेषेति आङ्योसाध्योन्य विशेषत्वार्थः सेकेति पूजासिचनकर्मेति बोध्यः अनतिप्रसंगायाह क्रियेति अव्य २९६
भिचारा एतत्पदस्यार्थ इति नेत्याह पदस्येति अर्थः वाक्यः पदस्य अप्रयुज्यमानस्य योस इति तद्वाचकपदाध्याहारेति

549

द्योत्यार्थः पठितेन वार्तिकेन तन्नुतद्भूतस्यापि च्छांदसत्वादयुक्तमिदमत आह तौ चेति वार्त्तिकं चेत्यर्थः तत्र वार्त्तिके एतेन सं
भावनेऽलमित्यत्र संभावने इति योगविभागेन लिङ् अलमिंतु सिद्धाप्रयोगे एवेति नियमार्थं यस्यान्यासे तु प्रौढेरभावादत्र न स्यादि
तिकेनचिदुक्तं उक्तरीत्या तदप्राप्तेः संभावनायामित्यादि संबध्यत इत्यत प्रथमपेक्षां तस्मात्प्रार्थने लिङ् सर्पिष इत्यादिना द्वप्रयो
क्त निपेक्त्वा विषयीभूत विंदुभिन्नश्रयकं भवनमिति बोध इति न्यासकृतं चापास्तं आद्योतस्य भाष्यानारूढत्वाड्डेरवाच्चेदि
तीपेततः सर्पिर्दोर्लभ्यप्रतीत्यनापत्तेः प्रार्थ्यमानस्यासिद्धतया बाहुल्यस्यैव प्रतीत्यापत्तेश्च वक्ष्यमाणरीत्या दौर्लभ्यविशिष्ट
सत्तायां प्रार्थ्यमानत्वान्वयात् न च प्रार्थ्यमानत्वेनैव तस्य दौर्लभ्यलाभः कर्तृदौर्लभ्यसंबंधेन चान्वयो मास्त्विति वाच्यय
दत्र कर्मप्रवचनीययुक्तं नादः प्रयुज्यते विंदुरिति भाष्यविरोधात् तद्योगश्च तत्द्योत्यसंबंधेनान्वय एव नाम्नः निरूपयितुम
शक्यत्वात् संबंधो ह्यन्योन्यनिरूपयितुमशक्य एवेति दिक् सप्तमीसमासाप्रभ्रमायाह अकर्त्तरीति न्यूनतां परिहरलिकर्त्तरीति क्रिया
दौर्लभ्यं कारकदौर्लभ्यप्रयुक्तमेव प्रकृते च धातोरकर्मकत्वात् कारकांतरानुक्तेश्च तथैवेति भावः फलितमाह तत्रेति मोल

550

१०६

त्रि॰टि वाक्ये इत्यर्थः सर्वत्रत्वप्रत्वादाह कर्त्तेतेति प्रकृते रूढ्यासंबंधेनाप्यनन्वयप्रसङ्ग इत्यत्रापि रेवतात्पर्यमाह करूत्याह तयोर्वाक्येति य
२१२ तिदोर्लभ्यप्रयुक्तदोर्लभ्येत्यर्थः एकपदार्थयोरपि मिथोऽन्वयांगीकारादिति भावः एतेन सामान्यतात्रोद्दिष्टार्थे सप्तदोर्लभ्यस्यापि
त्रादृष्टोत्पत्त्यायोगात्कर्तृदोर्लभ्येत्यादिनिर्वंतं इदमाग्यावहितपरामर्शेनान्वयप्रसंगत्वं चेति निरास्त्युक्तं अपि चोत्संभवनदोर्लभ्यमेवि व
चो दुप्रतीतिस्वाक्षेपादिति इत्युक्तं चापास्तं मूले इद्रूपमेवेति विंदुद्योतकत्वे चेत्यर्थः तदिति तदभिन्ने केत्यर्थः एवं विंदोरपित
तयोत्पत्तेत्वेर्थे विंदोदं यादिग्रंथासांगत्यायाह विंदुनेनि महासंज्ञाबलेन तत्रैव वृद्धिती पाविधानादाह कर्मेति विंदुरितित
यावभाष्यप्रदत्रेत्यादि प्रागुक्तं यस्य कर्मप्रवचनीयद्योत्यासंबंधप्रतियोगित्वमिति तदर्थः विंदोस्तु नहीति पातस्याप्रयुत्पमान एमः
स्प त्वात्प्रयुत्पमानत्वेप्याह यदेति परत्वं अंतरं गत्वात्प्रथममिति तत्र एवं हि सर्वत्रोपपदविभक्तिविषये अंतरं गत्वात्प्रथमापत्तौ ततक्षा २१७
त्ववैपथ्यापत्तेरत आहोपपदेति ननु प्रथमापः कारकाधिकारपाठात्कथं तत्वमत आह तत्रेति न्यायेति अभिहित
प्रथमेति वार्तिकस्वारस्यात् द्वितीयातु कर्मप्रवचनीयद्योत्यसंबंधार्थिके [illegible] वेति न कारकविभक्तिः न्यायस्तु वा

चनिकएवएतेनप्रयुज्यमानकारकविभक्तिरितिप्राचोक्तमपास्तंतदाहदिगितिप्राचांग्रंथ्यासांगत्यायाहसंवेतिभेदापाद
क्रियेतितदत्रास्तीत्याहभक्तेरितिमानांतरानुपलंभादाहसंभेतिविष्णुकर्मिकेतकर्तृकारकत्वेनसंभाव्यमानास्तुतिरितिबो
ष्णुमि धःअतआहविष्णु ।तिन्यूनतांपरिहरतिरात्तुकर्षमितिअत्रहेतुमाहापीतिसंभेतास्यातएवेत्यादिःस्पष्टंन्वेदंमितास्त
एपात्वक्ष्म्यांश्चगर्हापामितिकालत्रयेसर्वलकारापवादोलङःवपुक्तइतिङःत्रविंत्यइतिन्यासस्त्वसामंसापाहोपेतिवार्त्तिकेन रि
प्रागुक्तेनतस्यसूत्रबाधकत्वेपिवार्त्तिकाबाधकत्वात्तत्रहेतुमाहवृषलेतिनन्वेवंकथंदेवदत्तनिंदाऽनआहस्तुतेरि
तिनन्वेवंकिमर्थंतदुल्लेखइतआहतदेवेतिअन्यतरवैयर्थ्यंपरिहरतिअपिइतिअंतविरामभमतिकांतरइतियोगेनाहनि
रंतरेतिव्याप्तिरित्यर्थःवृत्तिदंडिग्रंथस्यासांगत्यापाहाभावेनेतिननेवंकुतोद्वितीयाऽतआहगुणादीतिस्वरूपग्रहणंतुनव्या
ख्यानाद्दुच्यापत्तौतसंयोगस्यकस्मिन्नपिपदार्थेऽसंभवाच्चातआहवर्त्तीतिएकमासव्यापकाध्ययनस्थलेपिमासांतरे
ऽध्ययनाभावसत्वेनमासव्यापकतायाअध्ययनेबाधवारणायाहवृद्धिस्यतिअवयवेतिदिनरूपेत्यर्थःअतिप्रसंगंनिरान्व

शे०टी० ष्टएकेति॥इतिद्वितीया॥ ॥साकांक्षत्वादाहकारकेतिइदंयत्तेप्रसृतमित्याहणिचस्त्विति।प्राचांतत्रद्योतकताप
२१८ क्षोऽयुक्तएवेत्याहद्योतकेतिअंतर्भावितण्यर्थेतुप्रयोज्यस्यकर्मत्वमेवनकर्त्तृत्वमितिवोध्यंस्वतंत्रपदस्यतत्रापरिभा रि
षणादुक्तासंगतेः सिद्धांतमाहकारककइतिइत्थंहितत्रोक्तप्रधानेनसमवायेस्यात्तीपरतंत्राव्यवायेस्वतंत्राकिंपुनःप्रधानं
कर्त्ताकथंज्ञायतेकर्त्ताप्रधानमितियत्सर्वेषुकारकेषुसंनिहितेषुकर्त्ताप्रवर्त्तयिताभवतीतिभाष्याच्चेत्यस्यस्वेच्छाधी
नप्रवृत्तिकत्वमपिस्वातंत्र्यमितिलभ्यतेइतिशेषःतत्वहिप्रयोज्यस्यास्वतंत्रत्वात्कर्तृसंज्ञानप्राप्नोतीतिपूर्वपक्षेतस्यापिस्वेच्छाधीन
प्रवृत्तिकत्वरूपस्वातंत्र्यंसाधितंक्रियाफलंप्राचांग्रंथेषुत्फनपरिहरतिकरणेतिअधिकरणार्थमस्यारीतेरावश्यकत्वमिति
भावः।अतएवाहाधीतिसिद्धेआधारस्यतत्संज्ञालाभेऽस्मादिनादधिसर्पिरित्यादिप्राचांग्रंथास्संगत्याहगंगेतितत्राद्यपक्षमु एमः
पपादयतितीरेतितादृशसामीप्यएवाधारताप्रतीतिर्नतुव्यवहितसामीप्यइतिसंहितायामितिसूत्रेभाष्येस्पष्टत्वादितिभा २१८
वः।द्वितीयपक्षमुपपादयतिपदात्वितिउभयथातमग्रहणफलमाहतमेतिएतेनलक्षणापक्षेनफलंतीरेघोषाधार

त्वात्तथा च तत्र पक्षेतरग्रहणं चिंत्यप्रयोजनमिति त्वास्त्विदं ज्ञानमुक्तमपास्तं तदापि सर्वावयवव्याप्तभावेन मु॥ख्याधारत्वा
भावात् अधिकरणं किमाचार्यैन्यायं मन्यते यत्र कृत्स्न आधारमाव्याप्नोति यथा तिलेषु तैलं दध्नि सर्पिरिति भाष्येण त
थैवलाभादिति भावः। ज्ञात एव तावत्पर्यंतभावनकृतमात्रत्वभ्रमनिरासाय मूलीयन्यूनतां परिहरति एवमिति एतदर्थमाह सर्वे
ति तदसांगत्यापत्त्येवाह गौणमिति इदं उक्तपक्षरूपपक्षांतरमाह यदितिति साधारणमाह महेति युक्तांतरमाह साधके
ति संसि अर्थकसार्थक्यात्तुनिष्पन्नत्वादिति भावः। रूपपथ्यमाह कविनिति अत्रापि पक्षमूलसंगतमेवेत्याह तदिति सर्वव्यागो
णा मुखेति न्यायोपन्यासः प्राचामसंगत एवन्नस्य पदकार्यविषयत्वात् विशिष्टरूपोपादान एव तत्प्रवृत्तेश्च तदाह दिगिति
इदं पक्षांतरं प्राचां ग्रंथासांगत्या प्रसिद्धांत माह कत्रिति अनतिप्रसंगायाह तत्कृत्तीति यथाप्रयोगमिति पाठः पर्यायस्यानुव
त्या एकसंज्ञाधिकारेण च सिद्धेराह चेनेति हरदत्तादिसकलप्राचां ग्रंथासांगत्याय सिद्धांतमाह तेनाद्येरिति द्वितीयाभा
वायाह परत्वादिति पदाभावः। आ। णावकर्मकादिति प्राप्तेत्यादिः नन्वेवं कथं तत्कृत्तिवोधोड तआह्वानेति नन्वेवमक्षान्दी

श्रो०टी० व्यतीतिनैवस्यादत आहयद्वेतिनन्वेवंकथंमनसादेवइत्यादि हरदत्तादिप्रयोगस्तत्रापिषष्ठ्यो नित्यादत आह मनसे
२९९ तितत्पुरुषेकृतीतिबहुलग्रहणादलुक् वाक्यंनून्विंतपतीतिएवंसतिसंज्ञयोः स्वतन्त्रैवकार्यद्वारकस्यापिविरोधस्याभा
वेनपरत्वाविषयतयासमावेशापत्त्याऽपादानमुत्तराणीत्यादिभाष्यासंगत्यापत्तिरेवेतितथाकल्पनमावश्यकमितिभावः
सकलतद्व्यक्तिखंडतिएकैवेतियथाश्रुतासंगतेराहतस्यान्वेति अनतिप्रसंगायाहतदितिएतावताविशिष्टवाक्यमितिभ्रम
निरासायाह त्यागस्येतियत्तु क्तादिनात्यागइक्तइति तन्न अतीतत्वप्रतीतावपिनिवृत्तिरूपत्यागाप्रतीतेस्तदाहेत्यन्यात्रे
तिगुरुत्वोखरादावित्यर्थः यथाश्रुतमत्वासंगतिंपरिहरतिपृथगितिनन्वेवमुत्तरग्रन्थासंगतिरत आहन्यायेति आदिना
गुणाद्भ्येमत्वंतत्त्वमनियतोखंडोपाधिर्वा आदिनाशिष्येणासहोपाध्यायस्यगोरिति अर्थान्तरनिरासायप्रसिद्धत्वादाहाद्वय एमः
वेतियेनगुणेनर्थ्यात् गुणिनोविकारइत्येवसिद्धेंगपदवैयर्थ्यमूलकांगत्वाद्वोपसमुदापन्नावुइतिभाष्यायमाहवाख्येतिछिन्ने २९९
जीवेफलाभावादाहनिरूढइतिएवंतथ्यान्वाक्षिन्त्वाद्यप्रयोगोवार्थः द्वावितिद्वावानयकौद्वौविभापितिवत्सामान्योपक्र

नेक्षेण तु युक्ते भवत्याकांक्षा पश्यति काणो वेति तत्राप्यनिवृत्तत्त्वेपि तत्प्रयोगेन काण त्वादिनाऽव्ययत्वस्य विकारेऽलक्ष्यत्वेतेत तस्त
तीयेति सूत्रार्थादिति भावः अतिव्याप्तनरू तिसूत्रभाष्यसिद्धांतमाह लेखतोपीति अवतरणमाहेत्थमिति लक्षणयाऽऽह
मकेति मात्रपदेन प्रकृत्यर्थव्यवच्छेद इत्यादीति एतेन सहैव पुत्रैरित्यादौ विद्यमानतावाचिसच्छब्दप्रयोगे इत्थंभूतेतिततीमित्य
पास्तं प्राचोक्तं सूत्रेवेष्यर्थ्यं खड्गयत्ति पचपीति नानुत दविवक्षाया षष्ठीबाधस्य हेतु तृतीयेपेव सिद्धिरत आह लक्ष्येतिप्रा
चामनुरोधेन विशेषमाहेत्थमिति अष्टध्ययगुरुप्रयोगदर्शनादित्वमभिप्रेत्याह कमंडेति केपट इति सूचितास्त्विंप्रकटयन्
सिद्धांतमाह परेत्विति कमंडेति बहुव्रीहिः तसेवेति विविशिष्टसेवेति गिरि रसैवेति गिरि ष्टसैव लक्षणवाचकत्वादित्यर्थः॥ अप्यु
पेत्याप्याह किं चेति अत्र भाष्यसंमतिमाह वैयर्थ्यांतरमिति हेतुत्वमखंडोपाधिः एवं सत्यग्रिमवैयर्थ्यं परिहरति स्फुटेतिन
तत्वमिति एवं सत्यापारव्यवधानेन फलोत्पादकक्रियाजनकमपि हेतुरेवेति बोध्यं एतेनान्यथादंड्या घुक्तमपास्तं प्रागु
क्तविरोधेनयथाश्रुता संगतेराहेति आदिनास्तदर्थविकृते धौतौ रेकोच रत्यादिप्रसंगतिमाह नन्विति सिद्धांतेऽध्या

१८

शे·टी· द्वाराभावादाह ज्ञानेपीति स्वेति श्रमेणेति वाच्यविशिष्टैकदेशासाध्यैकदेशासाधनक्रियां प्रतीत्यर्थः ननु विरुद्धमि

स्या ३००० दमत आह स एषमि[illegible] दिनाग्रंथेन पथ्यास्थुता संगतेः कर्मधारयनिरासायाह चिराद्यानामिति तद्भिन्नस्येदानीं प्राय

शः सर्वत्र सत्त्वादाह संकीर्णेति इदं दाणश्चेते सूत्रे भाष्ये स्पष्टमपूर्वं तैनैव वा ज्ञापितं सान्वेदित्यनेन तस्याः काचित्कत्वं

ज्ञाप्यते तेनाविशिष्टत्वयमपि भाष्योक्ताशासिद्धः एतेनार्धजरतीयं दंडिनराख्याद्युक्तमपास्तं प्राचां ग्रंथ्यासांगत्या

५५१ मसिद्धांतमाह दासौ संप्रे[illegible] तिदास्येद्खाताम् उपभुंक्ते तस्य धात्वर्थत्वादिति तत्त्वां मूले धर्मे धर्मीद नयेते॥ इति

तृतीया॥ अर्थांतरभ्रमायाह दाधेति अत एव प्राचां भाष्यविरोधेनासांगत्या प्राहेदमिति मात्रं कार्त्स्न्ये अत एव

वार्त्तिकं गत्यर्थेत्यस्य च प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं संगच्छते संगच्छते च तस्मै च पेयामिति भाष्यप्रयोगः रतकस्येति [illegible] रमः

विवक्षया सिद्धं अजां ग्राममित्यादौ ग्रामस्य तु न अजापाइवपरत्वात् कर्तुरितिकर्मसंज्ञायावाधात् ग्रामस्याज्ञान ३०००

यनोदेश्यत्वाभावाच्च अजा ग्रामसंबद्धा भवत्विती च्छया हि नयनं न तु ग्रामो ग्रामसंबद्धो भवत्विती च्छया मद्धि कर्मयद

557

र्थितेनकर्मणासैवसंप्रदानत्वंयदितुग्रामोजासंवद्धोभवत्वितीच्छूपानयनेनयतेश्चसंयोगानुकूलव्यापारमात्रमर्थःफ
लतावच्छेदकसंवंधोज्ञामात्रनिष्टस्तदाभवत्सेवाजांग्रामायनयतीतिदिकृततीयोपपत्तपेआहसंवंधमितिअर्थांतर
निरासायाहछूतीतिसंयोगनिरासायाहकर्मणेतिआदिनास्वामित्वंप्राचामसांगत्वायसिद्धांतमाहसंप्रेतितदुक्ति
मपियोज्ञपतिसएवेतितद्ज्ञानंप्रकाज्ञायतित्रियेतिउभयमतसाधारण्येनाहविमर्श[illegible]तिस्त्वान्यायमाहकर्मणेतीति मि
तआहकर्म ननुकर्मसंज्ञानवकाशा[illegible]वृत्तिमतासांगत्वायभाष्यमतेनआहकर्मेतिगत्यर्थे[illegible]तितुमत्स्याख्यातमितिभावःतस्यैवेतिश्रु
तपदार्थसंवंधेनैवानिराकांक्षत्वेऽध्याहारेमानाभावादितिभावः॥ननुक[illegible]तेसंज्ञानिरवकाशा[illegible]तआहकर्त्रितिकेपप दा
नै दिमतेदंव स्तुतोवापिविकल्पोवाच्यः।ततश्चोपाध्यायासन्निशिष्येणगौदीयतइत्यर्थेशिष्यायोपाध्यायंस्यादितिभावःक दि
र्तुःन्निशिष्यादेःउक्तंद्रढयतिअतएवेतिउपलक्षणात्वादेवेत्यर्थःततएवाहकर्मेतिननुतदर्थेकृतस्यतत्रापितत्राति
प्रसंगःस्यादेवातआहसकर्मेतिआदिनान्वयनादिवहुवचनमवश्यवाभिप्रायंतदर्थत्वात्तुष्टिद्वारावोध्य

558

११०

ग ने:

शे.टी. मितिअतएवक्रियार्थोपपदेसत्यनेनार्पितार्थ्येतेतिभाः संप्रेतियथाकथंचिदुपकार्योपकारकभावसत्वात्तदर्थ्यत्वेति
३०१ दानजन्यस्वर्गादिफलभोक्तृत्वेनतस्याःकर्त्रर्थत्वादितिभावः पतुचतुर्थ्याःसमासेकारकपूर्वपदकार्योर्थ्येमावश्य
कमिदमितितन्नेत्याहतादर्थ्येतिअन्यत्वस्यसाकांक्षत्वादाहभीतिननुकोसावतआह्वयत्किंचिद्धीनिननुप्रकृते
कोसावतआह्वयत्किंचिदितिकारकाधिकारादाहक्रियेतिषष्टीविषयइतिभावःविनिगमनाविरहाहदेवेतित दा
न्य त्सत्वेत्वितिअतएवादित्योरेन्वतइतिदीव्यर्थेसंज्ञानेतिभावःप्राचांमतासंगत्याहश्लाघादेरितिप्रत्यास
त्तेराहस्तुतिश्चेतिकर्मसंज्ञापवादःहेतुत्वापवादोवाप्राग्वदाह्नुतिरितिपक्षद्वयोपपत्तिंक्रमेणाहज्ञीप्स्येति
प्राधान्यादाहएयार्थेतिसन्त्वारस्याह्नाहप्रकृतार्थ्येतियद्विषयकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारस्तस्येत्यर्थः अ एमः
धा शी न्य प्यमानइत्येवबदेदितिभावःएतेनप्रथमोपस्थितत्वात्तस्यैवग्रहणमितिकेनचिदुक्तंप्राधान्यात्तस्यैवग्रहणमित्यन्यो ३०१
क्तंचापास्तं।तदाहेत्यन्यच्चेतिमंजूषादावित्यर्थः।मात्रपदेनबोधनव्यवच्छेदःतदुपायमाहशीपतिरितिइत्सत्वंच
शी प्ये

559

ज्ञो वारणाया वाहृ धृङि ति इत्तस्यं अस्य संभवमूलकमाह व्याख्येतितत एव तदर्थमाह स्वेति अत्र कारकत्वस्य सारसिक
मेवेत्याह प्रेरणे तिन नुत्रणं नाम सजातीयद्रव्यांतरदानमंगीकृत्य परदत्तपरकीयद्रव्यदानं तज्जत्वो ऽधमर्णेनि
ष्टः परिशोधननात्रयो ऽदृष्टविशेषो वात्र भयव्यापि नेह प्राप्तिः मोक्षस्योक्तरूपकरणत्वाभावेन भक्तस्योत्तमर्णत्वाभावाद
त आह वन्द्येति षष्ठ्यपवादः। मूलमते कर्मसंज्ञापवादत्वं स्पृहेरीप्सितस्य ईप्सितमात्रे रूपं तद्विवक्षायां परत्वा
रिव त्सेहयुक्तेः एवं चेभयत्र शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठ्येवेति लिंतं हरदत्तोप्येवं रूरम[illegible]युक्तं शेषत्वेन विवक्षितातिरिक्त
स्येप्सितमात्रस्य दूर्वचत्वात् प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारजन्यफलाश्रयत्वस्यैवात्र सत्वेन वारयति वैलक्षण्यात
एतेन तथा दंडिना ख्याद्युक्तमपास्तमत आह फलेति अत एव स्पृहणीयशोभमित्यादौ कर्मण्यनीय[illegible]इय
त्तु शेषत्वविवक्षायां चरितार्थमिति प्राचस्तत्र कारकाधिकारात्कारकत्वेन विवक्षायामेवेनत्सवृत्तेरौचित्यात् अ
त आहेदमिति तत्स्वरूपमाह क्रियेतिमात्रपदेन तदाश्रयत्वव्यवच्छेदः साधारणमाह पुष्येति स्पृहेरिच्छार्थ

१५१

शे०टी· त्वात्प्राग्वांग्रंथ्यासांगत्यायाह कुमार्य इति क्षमेति इ यसेवषष्ठीविषयः तत्सतम्मा द्धान्ये त्विति गौरवमन्नारू न्चि: [illegible]
३०२ तमाद्धाने त्विति गौरवमन्नारूच्चि: सिद्धांतमाह स्पष्टेति मात्रपदेन पूर्वव्यवच्छेदः प्रकृते आहेप्सितेति एवंच्चशेष
षष्ठ्यपवादः एते नकर्मसंज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्चापवाद इति हेत्वाराजादिभिर्द्दविना स्त्र्यादिभिश्चैतत्क्रमपास्तं शेषत्ववि
वक्षायांचारितार्थ्येन कर्मसंज्ञावाधकत्वायोगात् इति भावः दंडिनास्त्र्यायुक्तिरवंऽयति हेरीति अत एवानदपिदंडु
कमसदित्याह नहीति इति बोध नेति पाठः प्रसेपतियत्तं वधिष्ठु मासुमपरमन्यथ्यासंगतेरित्याह पदीयेतिय
प्रतीतानुवृत्तैव सिद्धे पसेतिचिंसप्रयोजनमिति हरदत्तादयः अकर्मकाविति रातेनैतयोः कर्मकारकमिति प्राचांवृत्ति
निर्स्तावाख्येति द्विवचननिर्देशमूलक।दित्यर्थः ततएवाहानयोरिति तत्रयोतेसति पंचमीसमासविध्यभावा रामः
दाह भिन्नमितिव्याख्यानात् प्रकृतिवदित्यत्तिदेशेनाव्यपत्वादाहनुतेति तएवेहापि पूर्ववत्स्रतेकनिमित्तत्वमित्या ३०२
हृ। नयोरितिउपस्थितत्वाद्दत्तांसेति प्राचामसांगत्यमाह करणेति तस्य व्यापारनियतत्वादाह तत इक्रोऽभ्रमायाहसप्तमी
ति

निरासः
भाष्यइति

तिव्याख्यानाद्याहार्थेति अन्यार्थे निरासायाद्योत्येति वाक्यार्थमाह त्वरूपेति अन्यथानुपपत्तेराह तेनेति तथा सति विशि
ष्टार्थमाह क्रियेति सोर्थः क्रियापूर्वकार्यः निकायेत्राश्वेत तथासत्यस्य पदार्थस्वरूपं संभवादाह क्रियार्थेति लक्षणमित्या प
हनादेरिति यत्तु स्यान्निग्रहणसामर्थ्यादेव पदत्वतन्त्रोपस्थितत्वभावेपि न्यायाद्बोधविषयत्वमिति दीक्षितादयः अर्थोध्याहारेण
वोध्यइत्यन्येतदुभयमसदिति ध्वनयन्सिद्धांतमाह यथेति तदेवाह भेति अनतिप्रसंगायाह स्थानीति प्राचामसांगत्यमप्युदुप
पादयति अयमिति प्राग्वदाह तुमिति अत एव ततो लब्धमाह नीति तदर्थः तत्सूत्रार्थः सिद्धांतमाह वान्वेति एवेन प्रधानांतर
गन्यायलभ्यत्वतत्राहिकार्यमित्यस्येवदीयतइत्यर्थस्या[illegible]पिवैयर्थ्यशंकावसरे मासेइति न भावलक्षणसप्तमी किं तर्हि औपश्ले
षिकेऽधिकरणेइत्युक्तं। अन्यथोभयोरपि प्रधानक्रियान्वयित्वेन तन्निमित्तकार्यत्वेन तयोरविषयत्वात्तदसंगतिः स्पष्टैव एते
न क्रियान्वयित्वेन तन्निमित्तकार्यत्वेन तयोरविषयत्वात्तदसंगतिः स्पष्टैव एतेन क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति दीक्षिताद्युक्तम
पास्तं यस्य चेति सप्तम्या अपितत्वात् मतांतरमाह क्रियेति तरंग इति तथा च तन्निमित्ता विभक्तिरंतरंगेति यावः कैपदः सो

२

न्या०टी० रदेवोप्येवं अन्वयेनेति पाठः तस्य चासंगतत्वान्वयः तत्र नमःपदार्थस्यापि क्रियात्वं मुंज्यतो मुंडस्यैव प्रधानत्वापमूलिकेयामत्तिसि
३०२ रदेवा युक्तिं खंडयति एतेनेति उक्तदोषेण त्वर्थः। कारकाधिकारपठितसंज्ञानिमित्तकविभक्तित्वं कारकविभक्तित्वमितिनि
यन विरासादाह कारकेति ननु नेदं प्रथमापाद इति सहयुक्त इति सूत्रभाष्यासंगतिरेवात आह नेति ननु एवं तत्र द्विः कर्तृवोधा
पतिरत आह द्वाविति ज्ञानवोध इति पाठः व्यापारस्य ज्ञानमेवपद्यपि तादृशवोधाश्रयत्वं तटस्थप्रेक्षितुरपि सम २५
वायेन तथापि स्वविषयविषयावच्छिन्नत्वसमानाधिकरणसमवायोत्र फलतावच्छेदकसंबंधावोध्यः स्वविषये त्वत्र स्वशब्देना
यकत्वस्थानरूपं फलं उत्तमपुरुषान्वयेनाह प्रयोक्तेति आदिना नमस्कृत्तौ। उक्तार्थोत्र कधातोरेव नमःशब्दो निपातो यो
श्री तस्तदाह नमः इति हस्येन मइत्यादौ तु स्वरादिपठितो वोध्यः प्राचोक्तिं खंडयति एकस्याइति पपाभिः सामर्थ्यभूषणवार राम:
णानिषेधार्थकस्य क्रियासमभिव्याहाराभावरूपकत्वेन तत्र क्रियानिमित्तककारकविभक्तिभिर्वोध्यात्पर्यार्थार्थ्येति त्वापसिद्धमि ३०२
तिहरदत्तादयः वस्तुतः कारकस्य शेषत्वविवक्षायां तत्र चतुर्थी वारणार्थे व्याख्यानादेव यपीप्स्थयग्रहणं ध्वनिनं वेदं

563

ष्ठ्या

भाष्ये तदाह व्या इति एवं सत्यग्रिमासंगतिं परिहरति तत्रेति अर्थे परत्वे इत्यर्थः षष्ठ्या अपीति एतेन षष्ठ्या संख्यमन्वयः सूचित इति
यथाश्रुतासंगतिः परिहृता यत्वात्त्रीः स्वस्त्यर्थः साध्यरहितकल्याणहितान्वयी संबंधस्तु चतुर्थ्यर्थ इति तन्न न दित्यात्रीलिङ्गादेः प्र
योगानापत्तेः प्रत्ययमिवाद इति सूत्रस्थभाष्यात्कूद्रे आशिषो भावेन स्वस्तिवृषत्वायेत्यादौ चतुर्थ्या नाप्येतस्य मंगलार्थो हितत्वं स्वस्तिशब्दः
मंगलांगीकारार्थत्वस्यैव प्रामाणिकैरुक्तेश्चेदिक् अतस्त्वस्मर्थेति सूत्रे व्ययस्यैव ग्रहणमिति ध्वनयन्नाह स्वस्तीतिति रस्कारलाभो
पायमाहानादरेतितत्र सूत्रे अनादरस्पद्धे धात्वासंभवादाह तिरस्कार इति प्रकृष्टकुत्सितग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकमूलकं कुत्सि
त इति वक्तव्येति त्वपितानादरप्रतिपत्त्यर्थो नादरग्रहणमूलकं चाह व्याख्येति अपि न्याय्यसमुच्चयः इत्यर्थ इति एतदर्थमे
व न प्रयोगः अंत्येत्वणमिव मत्ते इत्यर्थः एवं सति कद्रिप्रयोगासंगतिं परिहरति तत्रापीति अनभिहिताधिकारमूलकमाह व्या
ख्येति न्यूनतां परिहरति त्वयि त्विति लिङिति न त्वं तत्रणा यमेनेत्यादावित्यर्थः ननु भाष्ये नावादिषिति वक्ष्यामि न त्वां नावं मन्ये
न त्वा मन्नमन्ये इत्युक्ताऽत्रेयेषु प्राणिषु नैष्यते ते नौद्यो भविष्यतीत्युक्तं न तु परिगणनं तत् कथं मूलं पद्धृतं दाह भाष्य इति

दा

१८

ग्रो०टि० [illegible] एतेन व्यवस्थितविभाषेति दंड्युक्तमपास्तं धात्वर्थस्पगतार्थस्प क्रियायाः परिस्पंदरूपायाः अनध्वनीत्यत्राध्वनादूस्प

३०५ स्वरूपपरत्वेउत्तरासंगतिं परिहरति अनभिहिताधिकारमूलकमाहव्याख्येति न्यूनतां परिहरति त्यपितिलिडितिन

त्वांतृणाय मेने रत्यादावित्यर्थः ननु भाष्ये नावादिष्विति वक्ष्यामि न त्वां नावं मन्ये न त्वा मन्ये इत्युक्तौ अत्रैय शुभाणि युनेष्यते

उदा तेनादयो भविष्यंतीत्युक्तं न तु परिगणनं तत् कथं मूलं पदितदाहरण प्रामाण्येनोदाहृता एव तावादयस्तर्हि स्वगालो

क्तिरसंगता न हि तदुदाहरणं भाष्ये दत्तमत आह भाष्य इति एतेन व्यवस्थितविभाषेति दंड्युक्तमपास्तं धात्वर्थस्पगार्थे त्ये

स्पा क्रियायाः परिस्पंदरूपायाः अनध्वनीत्यत्राध्वनादूसस्वरूपपरत्वेउत्तरासंगतिं परिहरति अध्वेति अनइतिवाच्येऽ ध

नध्वनीत्येतस्मत्जकार्य्यसेवतत्संज्ञाविधेः कर्मणोत्पनेन सामानाधिकरण्य मूलकाध्वनर्थग्रहणमिति वार्तिकमूलक एस्मः

माहव्याख्येति आस्थिता प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिकमूलकमाहन्नाद्वृति आस्थितः संप्राप्तः उपलक्षणत प्रान्यूनतां परिहर ३०५

ति अध्येति ल्यब्लोपे पंचमी । त्साहोत्साध्यमिति करणत्वाप्यसंभवादाह गंतुमिति इति चतुर्थी ॥ ध्रु गतिस्थैर्ययोरित्य तः

565

धि

कुणदेः पचाद्यच् ध्रुव स्थैर्ये इति पाठे इगुपधलक्षणः क इत्यभिप्रेत्याह स्थिरमिति तावतापि सर्वेषामसिद्धेराह्वापाय इति तदु-
क्तं हरिणा [illegible] गतिर्विना त्ववधिना नापाय इति कथ्यत इति अवल [illegible] योग्यविभागानुकूलत्वं विनेति तदर्थः। एतेन पात-
पात्रमपाय [illegible] इति निरस्तं वृक्षमजहदपि पर्णं भूमिं स्पृशति वृक्षस्य पर्णं पततीति प्रयोगात् अश्वादेर्ग्रामसंयोगानुकूल-
व्यापारे हि तत्र पतेरर्थः। तदनाश्रयदूति [illegible] पाठः एवं चापाये तद्विषये ध्रुवं प्रकृतापायरहितं कारकं प्रत्यासत्त्या प्रकृतविभागा-
श्रयस्तदपादानमिति सूत्रार्थः सर्वसंग्रहायाह विभागश्चेति ध्रुवपदेनोक्तार्थलाभ इत्याह कर्त्तचेति नन्वेवं कर्त्तृसंज्ञा नि-
रवकाशा स्यादत आह कर्त्तृत्वमिति एतेन ग्रामादागच्छति शकटेनेत्यत्र परत्वात्करणसंज्ञया बाधितत्वाद्वृक्षस्य पर्णमित्यत्रा-
कारकत्वाच्चाप्राप्तेरभावात् ध्रुवग्रहणं व्यर्थमिति हरदत्तदीक्षिताद्युक्तं कारकत्वरूपव्यापकधर्ममात्रविवक्षायां साधकतम-
त्वेन विवक्षाभाववत्त्वायां करणसंज्ञाया अप्रसंगेन प्राप्तापादानसंज्ञावारणार्थं तदिति दं [illegible] स्वाद्युक्तं चापास्तमादिना
मनोरमादिसिद्धान्तं पूर्वत्रारुचिसूचकमाह भाष्येति एवं हीत्यस्यासंमतावन्वयः तदेवाह यतेति नन्वेकदेशयुक्तिरास्ता

मिप्यमत आह सिद्धांतेपीति लोकविरुद्धोप्युक्तार्थ इत्याह लोकेति ध्रुवमस्पन्नीलमित्यादौ तदप्रतीतेः इहेरस्मिन तन्नत्ता
ह्यर्थमिन~~तमातात्पर्यमिति~~ तदविरोधमप्याहातदेतितदविरुद्धंतदुभयार्थंकथयन्सूत्रार्थमाह तस्मादितिनविष
यसप्तमीत्याह सतीति अनाश्रयस्तादिति पाठः अत्रोभयभाष्ययोजयतिचासेति आदिनाप्यावनादितसत्त्रासादेः नन्वे
वंकथमुत्तरमत आह प्रकृतेइति त्रस्तादिसादावित्यर्थः एवं सति लोकाविरोधः स्पष्ट एवेति बोध्यं नन्वत्रपक्षेनकर्त्त
र्येतिप्रसंगोऽत आह ध्रुवेति भाष्यात्कमेवाह वृक्षस्येति तस्येव वृक्षस्येव नन्वेवं कथं वारणमत आहेवं चेति तदुक्तौ चेत्यर्थः
नन्वेवं ध्रुवपदं व्यर्थमत आह ~~ध्रुवपदं व्यर्थमत आह~~ ध्रुवेति वैषम्ये दृष्टांतः सिद्धांतमते नाह्वायेति पतेरत्र विभा
गत न्यःसंयोगार्थ इत्यभिप्रेत्य प्राचां मतेनाहतदिति अत्र विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारोर्थ इत्याशयेनतथाह
वृक्षाभूमिमिति सिद्धांतमेवाह परेति एवाम्यातयोर्वावच्छेदः नन्वेवमपिविपरीतमपिस्यादत आह मेषेति एकस्येवविभा
भागस्योभयानुयोगिकत्वोभयप्रतियोगिकत्वेपि कस्यचिदेवप्रतियोगि त्वेनविवक्षेति नातिप्रसंग इति भावः

तत्रवीजगाह प्रयोगेति अत एव चैत्रमैत्रावन्योन्यमाश्लिष्यत इत्यादौ तयोः कर्मत्वसिद्धिरन्यथापरत्वात् कर्तृत्वमेवस्या
त् एतेनेदृशे विषये मेषः स्वस्मादपसरतीत्यादित्यपास्तं प्रतियोगितायाअवच्छिन्नावच्छेदकसंबंधभूतायाः स्वपदवा
च्यैकदाऽविवक्षणात् नन्वपसरणं विभाग एवेति कथमिदं मत आह विभागेति स्पष्टा चेयं रीतिः कर्मवत्कर्मणेति सू
त्रे भाष्ये इति ध्वनयन् तत्र तु शब्दकृतभेदाभावात्तदुपादानं भाष्ये चैत्र आत्मानं हन्तीत्यादौ शब्दभेदादेव तदुपपत्तिस्तदा
हेत्यन्यत्रेति उद्योतादावित्यर्थः हरिकेपटदीक्षितदंडिन्ना स्वाद्याधुक्तिं संप्रतिपत्तिविति अत्र भाष्यसंमतिमाह अत ए
[illegible]वेति धातुना तस्या एवोपादानादेवेत्यर्थः एकेति सरूपसूत्रे इत्यर्थः धात्वर्थप्रकृतत्वं च न शब्दोपात्तत्वं किंतु वि
वक्षितत्वमात्रमित्यभिप्रेत्याह धनुषेति त्यजेरत्र विभागानुकूलव्यापारार्थत्वादाह वृक्षमिति ननु विभागानुकूलस्पंदस्य
धात्वर्थत्वे वृक्षात्स्पंदत इति स्यादत आह स्पंदस्त्विति स्पंदस्य सत्त्वेपि यत्किंचिद्विभागानुकूलत्वेन वृक्षानेकविभा
गजनकत्वेपीति शेषः ननु सार्थाद्धीयत इत्यादौ धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वं सार्थस्यास्ति न वा नाद्यः अपादानसत्तए

568

२२५

नि

शे॰टी॰ २६

णीति तस्य कर्तृत्वापत्तेः नान्त्यश्चैत्रस्य कर्तृत्वापत्तेः तत्र कर्मणि लाघवापत्तेः वृक्षं त्यजतीत्यादौ वृक्षादेरिव सार्थस्य कर्मतापत्तेः सार्थाद्धीयते चैत्रेणेत्यस्यापत्तेश्च तत आह सार्थादिति हीयतेर्देशाद्दाहकर्मेति अत एव चैत्रः सार्थं जहाती त्यादौ न हेतिर्जहातीत्यर्थः अत एव भूमेरुज्जिहीते इत्यादौ न स्वरत इत्यादौ तु तृतीया न पंचमीति स्पष्टमन्यत्र त्यर्थ इति संप्रदानसंज्ञासूत्रे कैयटस्वरसोप्येवं रत्नाकरेप्येवमेव एतेन कैयटोक्तं चिंत्यं माषेष्वश्वमित्यादावतिप्रसंगापत्तेरिति कौस्तुभे तूक्तं उक्तयुक्त्या तत्र न किंतु कर्मकर्तर्येव लकारः अपगमनाज्जहातेरर्थः चैत्रं सार्थो जहाति अपगमयतीत्यर्थः सा च सार्थस्यापगमनात्स्यात् क्षुदुपघातादिना चैत्रस्यापगमनेन तत्समर्थाचरणं यदा तु क्षुदुँदिना स्वयमेवापगच्छति तदा कर्म कर्मकर्तृत्वं हीयते इत्यस्य स्वयमेवापगच्छतीत्यर्थः पुनः कुतो हीयत इत्यपेक्षायां सार्थेन संबंध इति हरदत्तमाधवदीक्षिताद्युक्तं प्रकृते सा तत्त्वसत्त्वेपि अश्वे तदभावे न वैषम्यात् भक्षणमात्रार्थत्वात् किंच जहातेः कर्तृस्थक्रियत्वेन कर्मवदतिदेशा प्रवृत्त्या तत्र चकारासंभवात् जहातेरप्रसिद्धार्थकल्पने मानाभावात् सार्थाद्धीयते पचट इत्याद्यभावापत्तेस्तेन न तस्य

पघाता।

रम: २६

इत्ति

स्वतोऽपगमनायोगात् सार्थाद्गच्छतो हीने ध्रुवमपाये इति सूत्रभाष्यप्रयोगे तु गत्यर्थाकर्मकेति कर्त्तर्येव क्तः तत्र त्वविव
क्षितकर्मणोऽपि ग्रहणं। अत एव भिन्नः कुसूल इत्यत्र गत्यर्थाकर्मकेति कर्मकर्त्तरि क्त इति कर्मवत्सूत्रे कैयटः। न चैवमाश्रि
तः कर्त्तेत्यत्र तु भाष्यविरोधस्तत्र त्वाङ्पूर्वाच्छ्रिञः सकर्मकत्वात् कर्त्तर्यप्राप्तः क्तो निपात्यत इत्युक्तं अन्यथा मातुः स्मर्यत
इतिवदविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकतया सूत्रेणैव सिद्धे निपातनं व्यर्थं स्यादिति वाच्यं तस्य भाष्यस्याश्रित ओदनं देव
दत्त इत्याद्युदात्तप्रयोगस्पष्टत्वेन तदर्थं निपातनमित्याशयस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् अत एवाश्रितः कर्त्तेति निर्देशस्यापि वक्त
त त्राकत्व युक्तत्वं न विचारितं भगवता दुर्वा नित्याद्यर्थे दत्त इत्यादि तु नापायविवक्षायाः प्रयोगाधीनत्वात् एतेन सार्था
न द्गच्छतो हीन इति भाष्यप्रयोगानुपपत्तिरपि दोषः त्ववाच्यस्येव कर्त्तुः कर्मकदतिदेशादिति त्वास्त्वमुक्तमयास्तं स्पष्टं प्राञ्चां यतमा
ह प्रकृतेति सिद्धान्तमाह धावनेति कार्थमाह जुगुप्सेति कस्यापि भवतीति रामापर्णोपत्तये अहृतस्येवेति सतीत्यनेनातिप्र प
संगो वारितः प्राञ्चां ग्रन्थासांगत्यायाहेपमिति णिचं संपृ एतेन मुख्यार्थमादाय षष्ठीप्रयोगापत्यानेदं युक्तं अनभिधा

पार्ति

570

१२६

गतिके

शे०टी० ३०२

[illegible]गतिरिति कौस्तुभोक्तमपास्तं पथोन्तरमिति न्यायेन षष्ठ्या अनभिधाने संवेष्टत्वात् कौमुदीविरोधाच्च अर्पितर वार
णापाद्भयमिति हेतुः पंचम्यर्थ इत्याह हेताविति नन्वत्र परत्वादधिकरणसंज्ञा स्यादिति भयहेतुग्रहणं चिंत्यप्रयो
वनमिति कौस्तुभे उक्तमत आह भयेति अयं योगः एतेन सत्युपलक्षणं कारके शेषत्वविवक्षायामतिप्रसंगापत्ता रण्यस मान्रस्य
चोराद्बिभेतीति न स्यादितिदं डिन्नास्त्याद्युक्तमपास्तं यथाश्रुतसामंजस्यात् अत्रापि माधवकौस्तुभकद्दंडिन्नास्त्याद्यु
क्तसांगत्यायाह्रासोढ इत्यादि असहनं ग्लानिरिति भावः एतेना[illegible]निंत्वं धात्वर्थः अध्ययनजन्यमनिष्टमिति बोध ष
इति कौस्तुभोक्तमपास्तं तथा बोधाननुभवात् असोढत्वादुक्तदर्थलाभात् प्रेक्षापूर्वकारी मनुष्योऽध्ययनस्य खलं
दुर्वरत्वादि पर्यालोच्य बुध्याश्रुष्पतेतो निवर्तत इति भाष्यात्सर्वथाऽध्ययनाप्रवृत्तावपि असप[illegible]प्रयोगस्येष्टत्वस्य
लाभेन तत्रानिष्टस्याध्ययनजन्यत्वासंभवाच्च भक्षणेति भक्षणं च संयोगश्च तदादीत्यर्थः अभावप्रतियोगिव्यापार एम: ३०२
जन्यमूलाश्रयोपादानमित्याह वारणेति व्यापारेति अभावप्रतियोगीत्यर्थः ननु तस्य न कर्तृत्वमिति कथमिदमत

आहेप्सितइतियतइत्यादिःमात्रस्यकर्त्तुः नन्वेवंकर्मतापत्तिरतआहकर्मेतिकर्त्तुरीप्सितमित्यत्रेत्यर्थः अत्रोदाहरणवि
षयेप्राग्वत्कौस्तुभाद्यसंगतिर्वोध्यापदार्थमाहांतर्द्धिरिति स्पष्टः व्यापारःवाक्यार्थमाहतद्येति अंतर्द्धिघटकमित्यर्थः व
क्षेत्राखेतिवत्सप्तमीरा तेनसत्सप्तमीतिग्रास्खयुक्तमपास्तं उपपदेतिन्यायात् ननुयेनेत्यत्रषष्ठ्यापत्तिरतआहयेनेतिसोत्रत्वा
दितिएतेनात्मनइत्यस्यगम्यमानत्वेनोभयप्राप्तिसत्वेनोभयेतिनियमान्नषष्ठीतिदध्याद्युक्तंअतएवनिर्देशादनित्यत
दित्यन्योक्तंकर्त्तुःकरणत्वविवक्षयासेतिग्रास्खयुक्तंचापास्तंअन्यथात्वर्थत्वादाहमातुरितिप्राग्वत्कौस्तुभकृद्दंडिग्रास्खाद्युक्तम
सांगत्यापाहछेतिमात्रमवधारणेविश्राणनदानेत्वाहप्रकृतेइतितावन्मात्रसत्वेयेनेत्याद्यभावेअंतर्ध्यर्थकस्यकारकमपा
दानमित्यर्थेऽधिकरणादेरपित्वापत्तिर्वोध्याअतएवाहयेनेतिइकृतीतिसो पादानमितिशेषःप्राचांमतेनाहसतीति
अंतर्धिघटकेतिसिद्धांत विरोधाभावायाहादर्शेतिएवंनदर्शनव्यवच्छेदःलक्षणानिरासायाहोपेतिवोध्यादितिएतेन
मूलेगाथ्यामित्यपाठःसूचितःएवंचतदाश्रयेनान्यथाव्याख्यानंदंडिग्रास्खादेरयुक्तमितिवोध्यंस्पष्टंचेदमन्यत्रआ

572

श्री०टी०
सा ३०८

ख्यातेतितज्जंतमित्याहवक्तृत्वेतिव्याख्यादिग्रंथ्यासंगत्यायारूप्रकृतिरितितस्यतन्त्रेवप्रसिद्धेःप्रत्याख्यानपरभाष्यसं
मतांच्चपतेवा•दमानीत्यादिश्रुतेराहब्रह्मत्वेतिवेदांतसिद्धांतोयंएवंसतिमूलासंगतिंपरिहरतिवृत्तावितिपुत्रा
त्समोदोज्ञायतइत्यादावपादानत्वारोपेणादोषोनत्वमितिभावः॥बोध्याधमितिएतेनकारकपूर्वपदत्वनिमित्तकोत्तरपदप्र
कृतिस्वराथीमत्यपास्तंननुपुणेस्त्रियामित्युक्तेस्तदप्राप्तिरेवातआहतर्हीतिपूर्वेणागतार्थत्वापाहप्रभवनमिति
अतएवप्रभवनमपीदमेवहिमवतइतिभाष्योदाहरणाच्चाअधिकरणेअवित्याहतद[illegible]पीतिजन्महेतौजन्मभूमाविति
पाठांतरंआ[illegible]घोपलब्धे[illegible]स्यानेइतिपाठःप्रभवोजन्मकारणेआद्योपलंभनस्थानेऽपांमूलेमुनिभिर्यपीतिहेमो
सान्या पिप्रत्यातदर्थकधातुयोगेएवास्यप्रवृत्तेराहप्रथममितितन्त्रेतिअन्यथाततइत्युच्येतेतिभावःसिद्धांतेऽध्याहाराभावेन एमः
प्रान्त्योव्याख्यानासांगत्यमाहत्स्यर्वतेतिअनतिप्रसंगायाहप्रत्येतिबोध्येति[illegible]तिवाक्यैकदेशान्वायेनेतिभावःन ३०८
नाजघ्नेइत्या[illegible]यथ्यास्थलान्वयेऽकर्मकत्वसांगकर्मकत्वाभावेनात्मनेपदंकथमतआहाजघ्नेइतिनन्वेवंतस्या
हे

573

संबद्धत्वापत्तिरत आह वक्ष्यतीति शेष इत्यनेन नर्त्वार्द्ध्यानसत्वाल्लोपाभावादनेन पंचमीति सूचितं वाकैकदेशान्यायेनत
स्याःन्याद्वृत्ते नयथाश्रुतासंगतेराह विशिष्येति अत एवाह कस्मादिति भेदवानिति अत एव पंचस्यभेदोयणीयो भेद इत्या
दिसंगच्छते मूलादिरूपपत्तिपरेत्वि तिभेदस्यापीति संबंधाभावसमनियतविभागस्येति भावः। अत्र हेतुमाह पंचमी
२ त्तिनानुसनघांत्वर्थो तत आह भिदिति अत एव तस्यापि तत्रग्रहणादेव तदेवाह तद्योगेपीति तेनेति भावः। नन्वेवं कथ्य
मुक्तप्रयोगोऽत आह तस्येवेति नन्वेवमत्रान्येति व्यर्थमत आहान्येति इदं दिग्ग्रास्त्वादिग्रंथ्यासांगसापाहात एवेति अस्या
र्थमाह नञ इति अंपपूर्वादिः ते च दिशि दृष्टाश्च अनेनाति प्रसंगो वारितः आद्यफलमेद्रीति अंत्यफलं ककुबिति ल
क्ष्यमूलकमाह व्याख्येति नन्वेवमवयववाचिपूर्वादियोगेपि स्यादत आ[illegible]हावेति यथाश्रुतासंगतेराह तद्वाची
तितदेवाहात एवेति तत एव निषेधेनान्वयतः प्रवृत्तेरेव तत्त्वार्थः। अन्यथा स्मादित्यत्रापि न स्यादिति भावः। ननु भोगे किं पू
र्वत्वमत आहावेति ननु सध्युङ्ङित्यादावदिग्वाचके पंचम्यर्थं तदस्त्वित आह दिगिति यद्यपि अस्य पूर्वं तस्य व्यावर्त्त

२१८

शे०टि० चेदमेकमेव भाष्य उक्तमित्यनुपपतरव्ध्वकामकर्तुमितिप्राप्तं तथापिलाघवादाह पञ्चमेति तिरलाकरोत्येवं एनं प्रमूलाद्युक्तं विप
३०९ रीतं चिंत्यमिति सूचितं यथाश्रुतासंगतेराह प्रभृत्यर्थेति भाष्येणेति करणे तृतीया तद्विशेषणयाह प्रभृतीति अनयथाप्रभृतिश
ब्दयोगे एवं पंचम्यंगीकारे त्यस्य अव्ययस्यानन्वेव तद्भूततो द्वितीया पतिरत आह तद्वीतीति तस्यावधित्वं च समभिव्याहृत
पदार्थापेक्षं यथा भवादित्यत्र मरणान्तकालस्य भवे वावधिः मरणांगतकालावधिर्भवकालमादाय तावत्कालं हरिः
सेव्य इति बोध्यः ।नन्वेवं कथ्यमवीचिमारभ्येतीत्यत आह आरभ्येतित्यर्थेन तन्मात्रार्थेन आदिनाप्रेक्षणमारभ्य प्रातःकाल
मारभ्येत्यादि तद्धि नाप्ति निर्वाहमाह वस्तुत इति फलितौ वैलक्षण्यमाह समेतितामेवाह विभक्तेरिति तत्त्वावधित्वमवधि
मादायेत्याद्यर्थयोगेन तद्बोधकप्रभृत्यादियोगेन च गम्यते अप्रयोगेपि वा कैयकदेशान्वायेन तत्प्रतीतिः पंचमीवलादेवता राम:
सर्यवन्नाख्यपदात्वारभ्येत्यस्य प्रथमक्रियारूपमारंभ कृत्वेत्यर्थस्तदा तद्योगे सप्तम्यपि आरभ्य तस्यां दशम्यां तु यावत्प्रपूज्ये ३०९
दितियथात आहेत्यलमिति यथाश्रुतासंगतेराह पंचम्यंतेनेति ननु पंचम्यंत्यस्यादियोगे चारितार्थ्यात्सामर्थ्यो नान्य

575

सुवंर्त्तेनैव समासोऽरिवत्यत आह अपमिति तत्र अपपरिवहिरंचवः इत्यत्र तत पंचम्येति यथाश्रुता संगतेराह सापी
ति अपिना यथाप्राप्त प्रषष्ठी समुच्चय अत एवाह तेनेति एतेन पंचमी प्रकरणेपि बहिर्ग्रहणं कर्त्तुयुक्तमित्यपास्तं एते
न ज्ञापकसिद्धमिति परिभाषासंचारः प्राचां विफल इति सूचितं संबंधः प्रतियोगित्वादिः अत एवाहास्मादेवेति अन्यत्रा
पि प्रयोगायाह निपेत्ति आभ्यां योगे इति भावः एवं चैतद्योगे षष्ठ्यां न साधुत्वं एतेनानेनैव सूत्रेण तत्र पंचमीति निरस्तं एत
इत्यत्र कीभूतयोः प्रतिनिध्याद्यर्थकत्वाभावेन कर्मप्रवचनीयत्वाभावात् कर्म किंतु दुंताविति हरदत्तो[illegible] सांगत्या तस्य
याह भावेति वाक्यार्थमाह प्रतीति कर्मेति तदर्थकप्रतिरूपेत्यर्थः ननु तत दत्तप्रत्यपेणमिति हरदत्तोक्तिरयुक्ताऽसं
२ भवादत आह तुल्येति यथाश्रुता संगतेरर्थात्तेप्रतीतेश्चाह कर्त्तसमिंतेन हेतुतृतीयापवादत्वेन मौलोप्योगविभागो ति
हेतु[illegible] मनुष्येभ्य इत्यत्र पदमंजर्यां स्पष्टः एवं च नाष्याना रूढत्वादयुक्त इति सूचयन् सिद्धांतमाह बाहुल्येति उ
क्तेति उणादयत्रेत्यर्थः जन्यजनकभावस्य ज्ञाननिष्ठत्वादाह धूमेति न च तस्य समुच्चयार्थत्वे मानाभावः विकल्पार्थ

३स

576

शे० टी० त्वेपि पक्षे षष्ठी साध्यनेनतस्यन्चारितार्थ्यादिति वाच्यं अन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात् पंचमी भविष्यतीति [illegible] भाष्यप्रा
३१९ माण्येनतस्यतत्वांगीकारात् निपरतानामनेकार्थकत्वमिति तदाशयः तदाह स्पष्टमिति एतेन भाष्यविरोधोन दोषांतरमाह वि
कल्पेतिमूलादिदूषयन् सिद्धांतमाह परेत्विति। तस्मात्तदर्थत्वस्य सिद्धांतत्वेप्याह द्वितीयेति। यदर्थत्वेस्त्येवोक्तं तदन्यथासिद्धिमा
हविनाकेनेमोक्षातितो माविप्त्पादिसांनिध्यात्तत् समुच्चयइत्यत्र दोषमाह पंचम्याइति [illegible] सूचितं च अत एव तथा
सौत्रक्रमेणैतदस्यसमुच्चपादेव एतेन भाष्यानुरोधीहरदत्तोक्तं एवेतिनं भास्यविरोधादिनादूषयन् स्त्राख्ती परास्ता: अतए
वाहचकार इति ननु प्रत्ययविधौ पंचम्योचित्यमत आह षष्ठीति तस्यतत्वविवक्षयेति भावः द्वयवचनभिन्नेभ्य इत्युभ्य
निरासाया रूढ्येति अनतिप्रसंगायाह द्रव्येति तद्वचनत्वमुपपादयति स्तोकेति अत्र शास्त्रे ननु सामानाधिकरण्यदर्श रम: ३१९
नात् कथमिदमत आह स्तुकादीति धर्मेति केवलेत्यादि: द्विविधप्रयोगात्त अत एवासत्ववचनेतेति भावेन कथ्यं तस्यकरणत्व
मत आह करणेति अनतिप्रसंगायाह देदरेति स्तोकं चलति क्रियाविशेषणेषु कर्मणि मा भूदिति तदिति [illegible] काशिकाध
ती

577

रि॰ या

साङ्गत्यायाह स्तोकं पचतीति एतेन क्रियाया विशेषणत्वेन द्रव्यत्वाप्रत्यात्तद्विशेषणस्य [illegible]तस्यापि तत्वान्नातिप्रसंग इति हरद
त्तोक्तं कादूषणमप्यपास्तं तदाहेति दिगिति शब्दाधिकारेऽनिष्टसिद्धेराहार्थेति ननु व्यवहितसमुच्चयः प्राग्निरस्तोऽत
आहत्याख्येति तद्वैयर्थ्यं लक्ष्यानुपपत्तिमूलकादित्यर्थः एतेन पूर्वविरुद्धमिदमित्यपास्तं ननु पूर्वसूत्रादग्रेतेभ्यो द्वि
तीयाचेत्येव सिद्धे प्रकृति पुनर्निर्देशो व्यर्थ इति वाच्यं गुरुनिर्देशस्य स्वार्थविधानार्थत्वात् पूर्वविभक्तिचेत् तक्षणएव वाध्यना
र्थे हित्तथोक्तिते भ्य इत्युक्ते हि उपस्थित शेषरूप पूर्वविषय एव प्रवृत्तिः स्यात्तदाहव्याख्येति॥ इति पंचमी॥ नव्यग्रंथ्या साङ्गत्याया
हत्त्रापीति कारकविभक्तिविषयेपीत्यर्थः॥ यत्तु स्वत्वं स्वामित्वं वा षष्ठ्यर्थ इति तन्न तस्यैकमात्रवृत्तित्वया संबंधत्वायोगात्
संबंधो हि सर्वथिभ्यां भिन्न उभयसंबंधी तत्र तद्रूपेकत्वाश्रयतया परत्वनिरूपकत्वपाऽस्त्येवेति वाच्यं निरूपकत्वस्य वृत्य
नियामकत्वेनोभयत्रसंबंधत्वप्रतीत्यामापत्तेः स्तदाह तत्रत्रेति मंजूषादावित्यर्थः॥ अवयवावयविभावष्य संमतं प्राचांग्रंथा
साङ्गत्यायाह षष्ठ्यर्थेति एकरूपतायै आरु कारकेति दीक्षितादिमतेनाह संबंधेति संबंधः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्व

578

पा ण

शे०टी० कःस्तुतायाप्यस्तुतायां वा क्रियामभिधीयते इति हर्युक्तेरिदमसदित्याह पदेति कारकत्वाद्धिनकरत्वादिना रूपः क्रियाका

३११ रकसंबंधः कारणं शेषसंबंधस्तु फलभूतः स च श्रूयमाणक्रियोऽश्रूयमाणक्रियपक्षे स च विशेषणत्वरूपविशेषणत्वमेव

निमित्तत्वमेव वा संबंधत्वेन विवक्षितस्तदाह संबंधेति एवञ्चवृक्षेप[illegible]वाहनत्वेति अप्रसिद्धत्वनिरासायाह कर्तुरपीति

विशेषमनतिप्रसंगायाह संयोगेति तथा संबंधत्वेन तथा च पर्वतस्य वृक्षादित्ति न वृक्षपर्वतयोराधाराधेयभावमूल

कसंबंधाभावात् संयोगो हि नाधाराधेयमूलको विपरीतं तस्यैव तन्मूलकत्वात् किंच संयोगो न संबंधस्य पदार्थयोजनामा संबंधः

त्रहेतुत्वात् संयोगस्य ततः पदार्थत्वात् सांसर्गिकविषयतापातस्याभानाच्च संबंधश्च षष्ठ्यादिभिरेवोच्यते संबंधपदे

नापि सांसर्गिकविषयतावत्त्वेनेनोच्यत इति संबंधः सर्वथा पदागम्यः संयोगस्तु न कदापि षष्ठ्यादिना तया विषयतयोच्य एमः

ते इमौ संयुक्तावित्येवं तत्र व्यवहारात् तत्र संबंधत्वव्यवहारस्तु उभयाश्रितत्वरूपसंबंधधर्मवत्त्वाद्गौण इति भावः अत्र संमति ३११

माहात एवेति तस्य तत्त्वाविवक्षणादेवेत्यर्थः तत्रैवमनुसूत्रे एवं नन्वेवं तत्र दृश्यमान बहुव्रीहिप्रयोगस्य का गतिरत आ

579

हलोहीनिभुवनममृतंजीवनीयंदकंचेति हलासुधाद्राहो हकेति तत्र द्वितीये ऽप्रसिद्धत्वान्मानमाहहेचेति तमेवाहहेधाइति द्वितीयला

भोपापयाह हेतावितिअनतिप्रसंगाय तत्त्वस्यार्थमाह हेत्विति प्रत्यासन्नेरुभयसंग्रहायाह हेतुर्वेति तत्थैवाह निमित्तेतिन्यू

नतानिराचष्टे किंनीति गतार्थत्वादाह हेवं वेति तत्त दीक्षितदंडिरास्त्रास्त्रुक्तत्वयागात्त्वेगोपंचम्पताभ्यां दक्षिणेनतराभ्यां स्वार्थे घो

ऽनसुजिति अन्योक्तंचापास्तंमूलादिदूषपति भाणित्विति अप्रतिषिद्धमिति स्यायनिरासायाह विधेयनित्तदेवाह षष्ठ्यन्तेति भाष्यादि

तिभावः स्वाधिकारपरेण तत्र तृतीयाधन्नात्स्वविशेषणंवतन्त्रागारमित्रापितोरणविन्त्रो ऽपततः परेणेत्यत्रोक्तरीत्यैव तत्तसिरिति

तो भावः अनतिप्रसंगाय प्रत्यासेराह पदेति न्राखित्रंपथ्यासांगत्यसांप्रदायिकम नोरमापाठसूचनायाह तत्स्यापरेवेति छेदइ

तिआन्याथासंदेहार्थविदर्थस्पत्तः करणेइत्येवबदेतत्राह व्याख्येति लक्षणपा आह जानातेरिति भ्रमनिरासायाहाधीति व्या

वृत्तिफलमाह करणेइति गुणेइत्यर्थः ननु तत्संबंधेएवनमानमत आह तरावेति तत्रैसेष्टत्वादेवेत्यर्थः ननेनेना

पिषष्ठ्यातद्धत्समासे किंबाधकमत आह प्रतीतिइति वार्तिकोक्तेरित्यर्थः एतैः सूत्रैः तथाच तदभावार्थोयं सूत्रगण

१२१

शे०टी० इतिसूचितमा॰वदाद्धे घइतिपदार्थमाहरोगेतियद्यपिस्तु ताव्याधौरुज्याइतिधातुग्रहणेएवंनमानं तथापिभा
३१२ ष्येप्रत्युदाहरणादत्रपरत्वमित्याहव्याख्येति इतिद्वत्यत्ररूपोर्थः घञादिवाच्याभावस्यवक्तुमसंभवादाहावीतितत्र
प्रकरणार्थमेवाग्निमनित्याहरोगेतितन्नो भेदापाहरोगो त्रेति कैपच घसांगत्यापाद् श्लेष्मणइति आग्निषमा
सा हसर्पिरितिजसुताडनेजसुहिंपामितिचुराद्योस्मिहणापाहजस्वितिहेतुमणिचातस्यापितत्संभवादाहहिंसायामितिअ
र्थान्तराभ्रमायाहलानुक्तंविशेषमाहनिश्रेपेतितन्पत्रतद्भयोगायाहसौत्रत्वादितितदुक्तिपूलमास्रूपणादेरितिनट
२ नतावित्यस्येत्यर्थः क्रथ्यः हिंसार्थकस्यचकिः तरप्पः सर्वैरूदंदूषयतिपरत्वितितनुतत्रानुपपन्नंभोत्तुआहतस्येति
चुरादेरित्यर्थः एतेनमित्त्वस्यामर्थ्यान्तूपरत्वात्त्वनिपातनंवाधित्वाविधप्रत्ययस्याधुत्वायेवस्यइतिभावः मुत्विषपेत्विषा एमः
मुजोरित्यस्यप्रवृत्तिरिति प्राच्योक्तमपास्तंतस्याप्रसिद्धत्वादाहत्र्यकमितितत्रान्यंप्रकारमप्याहोदेतिउत्तरसूत्रदयारंभसा ३१२
मर्थ्यादितिप्राच्योक्तमयुक्तंपद्धेसमासार्थेनद्धितीयार्थेत्वेनचतस्यासाकल्यादितिरात्त्रीतत्रनोपसर्गइतिन्यासेनदिवद्

ते

581

त्वस्यनिषेधेनैकशेषषष्ठ्यां। विकल्पेनरूपद्वयस्यसिद्धतयाविभाषाग्रहणस्यतथापिवैयर्थ्यापत्तेः अत्रसंबंधेविभाषेत्यत्रा
संबंधेन तत्र संबंधे द्वितीयस्य स्य सार्थक्येपिविभाषेत्य[illegible]ासंबंधे द्वितीयेतस्यसार्थक्येपि विभाषेत्यत्रासंबंधे द्वितीये
तस्य वैयर्थ्यापत्तेश्चतद्ध्वनयन्नाह व्याहृत्वाख्येति वक्ष्यमाणयोगविभागमूलकादित्यर्थः गांप्रतिदीव्यतीत्यत्रपूर्वेणापिसि
द्धेराह ग्रामितिकैयटोक्तिमाहानित्येतिदिवस्तदर्थस्येत्यर्थः व्याख्यानप्रकटपतियद्यपीति संकोचे मानाभावे नपूर्वद्वयस्या
पि सुवचत्वादाद्[illegible]न्नो षट्तिवीजस्योक्तत्वादाहान्नापीति आदिमायज्ञेष्वकरणेरूढेभाष्यसंमत्याभासमाहापीति तदान्नायं
प्रासांग्रथ्यासंगतिः चमाकान्नायनसिद्धांतमाहवस्तुतस्त्वादिमाचोक्तसूत्रंतरव्यवच्छेदाप कर्मादिषकर्मकवद्वचनमितिवा
त्तिके विष्णुरादिः षष्ठ्या सूनोर्भीष्मादिष्वसुपाधनःतेजपंतिरणेना[illegible]पेषाविष्णुः समाश्रयइति वद्यादिन्नादृस्यप्रपवान्वितमि
त्तिकर्मादिष्वित्यस्यार्थमाह कर्माश्रयेति अपीगर्थेत्यादिदिवरूत्यंत सूत्रेत्यर्थः नैतेतिर्ण्यपक्रमस्यता त्रैवसत्वाद्बहुवचन
स्यतदान्नायत्वाच्च पूर्वेत्रविपरीतंदोषमाह किंचेति एतत् अप्यवहितेतोक्तं उक्तं तदर्थप्रमाणयति अतएवेति तत्र तदसंबंध

582

१२२

श्रो०टी० स्येष्टत्वादेवेत्यर्थः। अन्यथाकृत्वोर्थेपर्यप्ताद्भूतिवदेतत्तत्रसंबंधेपीदंमानमन्यथादिवपर्यंताद्भूत्येवत्वदेत पर्यप्ताद्भूतिकर्मा
३१३ श्रपषष्ठीविषयस्त्त्वोपातसकर्मकाद्धृत्यर्थः वार्त्तिकस्यकर्मादिपदेनेतिभावः परित्रादेनततत्यागोपिसूचितः तत्सूत्रेतिवि
भाषेपंद्धितीयप्राप्तेतीत्यर्थः भाष्येतिउक्ताधीगर्थेतिसूत्रस्यभाष्येत्यर्थएवंसतिप्रागुक्तभाष्यविरोधंपरिहरति द्वितीयेति
प्रकृतेदोषांतरमाह किंचेतितदग्रिमभाष्यमेवाह पदेत्ति अपिनाप्रकृतसमुच्चयः उभयफलमाहेवंचेति उभयत्रतद्संबं
धेतत्रततत्संबंधेचेत्यर्थः ततपदेनोभयप्र अतएवादिनासप्तमीद्वितीयफलमन्यथाऽऽहकृतमितिचेद्व्युत्क्रमेनन्वेवंकथं
तत्रानवृत्तिभीष्माक्तागत आहाधीतिननुतद्धृत्समासाभावार्थेसूत्रमत आरुकृयोगेतिरात्तेरित्वकृतीतिन्यासेनेनकर्मो
र्षसंभवेपुनःकर्मग्रहणादितिप्राचोक्तंव्याख्यानादितिदंद्युक्तंचापास्तं [illegible] र्थांतरनिरासायाहकुतोऽपीति एतेन कर्त्तरि रामः
चकृतीतिन्यासेनेनकर्मोकर्षसंभवेपुनःकर्मग्रहणादितिप्राचोक्तंव्याख्यानादितिदंद्युक्तंचास्तं अर्थांतरनिरासाया ३१३
हभावेइत्यादित्रयं अनन्तिप्रसंगापविशेषयाहकर्वितितथासतिवार्तिकविरोधोपिदोषइत्याहकिंचेतिवेपधिकर

583

एषादाहनसितिआदिनामपरेतिनन्वेवमिष्टासिद्धिरतआहद्वितीयेति[illegible]दमपिप्राचांमतेनवस्तुतस्तत्रस्वारसिकपवत
दित्याहद्वितीयेतिउक्तेभाष्यसंमतिमाहातएवेतितत्रसमासाभावेनततःषष्ठ्यभावादेवेत्यर्थःआद्याभावमाहान्यथेतिद्विती
याभावमाहदेवेतिप्राचांमतेनाहतजेतिअपिनासमासःवाक्येइतिमतोपवचनंचेत्येवंतुत्रोक्तंअतएववाक्येतद ता
निष्टत्वादेवपणामितिअजहल्लिंगत्वेपिजातावे[illegible]कत्वंवैपेतिदारूपाणापदध्यायनंततकत्तेतिबोधेनद्रव्यंवाविना
सामानाधिकरण्याभावादित्यर्थः।तत्पदेनोभयंस्पष्टंचेदंपदमंजर्यामेतेनमपूरेतिवैयधिकरण्येपिसमासःसुप्सुपेति
वासमासविषयेएवसमासांतोदात्तत्वापवादःसनिघातइतिप्राचोक्तमपास्तंतद्भाष्यविरोधात्तदाहसत्त्वमितिपर
मतखंडनसंहितंप्रश्नबीजमाहकस्मिंतिरूपमेवाहसाध्यत्वेनेतिएवमवकेचपेवाहत्रात्वाइतितन्त्रेतितथाचेदेव
दत्तेत्रात्पोष्वआभ्रिकोभमिमित्पादयोऽपप्रयोगाएवेतिभावः।अतएवततस्तथोपस्थितक्रियायामेवतदन्वयादेव
।प्राचांमतखंडयतिएतेनेतितदुपस्थितेतदनन्वयेनेत्यर्थःनन्वेवंक्वचिदिष्टासिद्धिरतआहाधिकेतिएतेनात्रैव

२३

शे०टी० ३१४ षष्ठीवारणार्थं कृतग्रहणमित्यपास्तं। नन्वेवमपि तिङः तवारणायतदत्त आह ख्यातोस्येतिद्वित्तेपइति पाठः। तत्र तयोर्मि
ध्योऽसन्नपार्थत्तस्यावश्यकत्वाद्दारु न लोकेतीति तिनकृतीत्येनेन तु न लोकेत्यत्र कृदव्ययग्रहणापत्त्र विशेषणार्थं तत आह अमो इत
केतीति नन्वेवमप्युभयेत्यत्र बहुव्रीह्यर्थं तत् अन्यथा तत्पुरुषेभिन्नक्रियाकर्तृकर्मणोः प्रेहावपि नियमे ॅ दनेस्यपा ओ
को ब्राह्मणानां प्रादुर्भाव इति न स्यादत आह द्वाभ्यपेति भाष्योक्तफलात् तरं खंड्यति नवेति अन्यथा प्रधानन्याये न नस्या
ह दिति भावः। तत्रग्रणे कर्तरि यथाश्रुतसंगते रस्यार्थमाह तद्धितांतेति न तु कृतपूर्वमिति प्रयोगसत्वात्कथं मात्रार्थोऽन्त
आहो देति अभावस्यत्यादिः क्वापि समस्ते ऽसमस्ते च गुणेतिव्यवहाराभावाच्छत्वं ग्रहणास्य समुदायस्य त ॅ क्तिज्ञानस
हकारेणोपस्थित्य जनकत्वेनेति विशेषः। धातुव्यक्तिज्ञानस्य सहकारित्वेपि न साकृदंतत्वाक्तिस्तज्ज्ञानमेव हि मात्रप एमः ३१४
दव्य वच्छेद्यं तदाह तद्धितांतेति विशेषणदानं न दोष इत्याह कृदिति अत्र कृतपूर्वीत्यत्र सकलप्राचां ग्रंथ्यासांगत्या
यतत्र मात्रपदस्यदाने। त्रादानेन च फलमाह तंदुलाना [illegible] मिति अपि नात्तद्धितांतं अत एव न लोकेति निषेधाविषयत्वं नि

ष्टं तपदस्याक्तिज्ञानसहकारेणोपस्थितक्रियान्वयिनोरेवतेननिषेधात् निष्टांतघटितोपस्थाप्येत्यर्थे मानाभावात् एतेन तेनसि
द्धकतीतिपदमंजरीकौस्तुभाद्युक्तमपास्तं तद्धितांतेन क्रियोपस्थितौ कृदंतशक्तिज्ञानस्यापेक्षणान्मंत्रार्थाभावेननाभावो
दाहरणत्वमिति भाः प्राचां ग्रंथ्यासांगत्यापिदमेव मूलसंमतमित्याह तरबेति तद्धितविशेषे एव वारणं स्पष्टत्वादिवेत्यर्थः त
दर्थ भाष्यसंमतमपीदमेवेत्याह भाष्येपीति उक्त एव भाष्यार्थः प्राचां ग्रंथ्यासांगत्यापाह नेति अत्राप्रसिद्धत्वादाह्वेवमिति
प्राचोक्तं खंडयति हेतोरिति चवस्त्वर्थे व्युत्क्रमेच प्राचां भ्रमनिरासायाह एवमिति आदिना काव्यप्रकाशप्रयोगः व्युत्क्रमेणान्वयपरत्वा
हतदेति अनवधारणगर्भमिदमपीत्याह कर्मणीति क्तांतेन भावक्तांतेन प्राचां भ्रमनिरासायाह एवमिति एवं न तदुक्तिनिरासः
पूर्वभाष्यस्य साधारणत्वाभ्द्राष्यांतरोक्तिरित्याह नेनेति भाष्येणेत्यर्थः तदिति भाष्यांतरेत्यर्थः ॥ तृतीयांतस्य साधनरूप
पत्ते ऽन्वयः मानमिति तत्प्रकारस्त्विस्यंतपो रेवेति सूत्रे भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवर्त्तते न च वाक्यभेदेन संबध्यते कृत्यादयो भा
वकर्मणोरेव भावे चापेक्षत्वाद यः प्राहास्ते ऽकर्मकेभ्य एवेति तत्रानुवादेक्तो विशेषात्सर्व एव गत्यर्थाते णिरध्यापने वृत्तमि

श्रो०टी०
३९५

स्यादि सूत्रस्य भाष्ये पञ्चादि प्रामाण्यादिति ननु निर्दं व्याख्यानं जयमंगलाविरुद्धमत आह दा[illegible]पातोरिति मंगलेति तदाख्या
सेत्यर्थः। एवमानुपूर्व्यभावादाहेतदिति एतेनानित्यमिदं तदर्हमिति निर्देशात् तत्प्रकारस्त्वन्यत्र स्पष्टमिति सकलप्राचो
क्तमपास्तं भाष्यानुक्तत्वेनानित्यत्वे भानाभावात् तदर्हमित्यत्र कर्मोपपदाण्प्रत्ययेनोपपदसमासेन द्वितीयासमर्थादि
त्यर्थलाभस्तदर्थमेव च तदुपादानं सार्थकमन्यथा तत्रवत्तस्य अर्हमिति सूत्ररूपमेव कृतं लघुभूतं स्यादिति तदाहे
ति दिगिति तदेतद[illegible]भिप्रेत्याह तन्नेति अन्यत्र षष्ठीसत्वादर्हधायैरिति तेन बहुव्रीहिणा ओदनेति आश्चर्यं नामेत्या
दिः प्राचोक्तसंगत्यापाह प्राप्तीति स्पष्टार्थमाह स्त्रियामिति अपिर्वाक्यालंकारे प्राचांग्रंथासांगत्यापाह धात्वर्थेतिवि
मितेत्यत्राह सन्नंतादिति अव्यवहितत्वमेव निरासायाह नियमेति कदाचिद्भवति कदाचिन्नेत्यर्थः पूर्वस्यैकार्यमनन्तत्वेना
ग्निमस्य सिद्धांतत्वात्तत्रैकेचिदित्युक्तमत आहैक इति तथा च केचिदित्यस्य भाष्यतत्त्वविद इत्यर्थो बोध्य[illegible]ः अन्यथा
तदसंगतिः स्पष्टैवेति भावः विशेषमाह सकर्मकेभ्य इति कोपीत्यनेनेति भावः अनभिहितत्वाविशेषादाह द्वयोरपी

राम:
३९५

त्ति अपि॰ प्राग्वत् दंड्याद्यसंगत्यापाद्य मध्ये पेत्ति मोत्तः सर्व पवित्रेषोऽ विवक्षितः सर्वेष्टासिद्धेरित्याह लकारेति इत्याद्यपिन
नुष्युतस्यागे एवं किंवीजमत आह केवलेति आदेशरहिते त्यर्थः तथा च लांत योगेनस्यर्या संभवः न चादेशे स्थानिवद्भावेन
लत्वं अल्विधित्वात तथा च लक्षण्याल्सर्वधिप्रक्र तिप्रतिपाद्यक्रिया कर्तृकर्मणोः षष्ठीनेति फलितं ननु तदग्रहणं व्यर्थ
त्वनप्रत्याहार घटकत्वपानिषेधसिद्धेरत आह नन्विति एकदेशद्वारा तस्य घटकत्वे आह लिडितितस्य लस्य अत्रोकार
प्रश्लेषः तत्र उश्चोकश्चेति द्वंद्वात्तरत्वादीनां द्वंद्वस्तदाहो कारेणेति कृत्विभ्याभ्यां दृश्यमानकन्यामलंकरिष्णुरित्युदाहरण
मूलानुवृत्तकृतीत्यस्याविशेषत्वादाह ख्याप्येति स्यापि ग्रहणमितिन्नेषः मोलोदाहरणक्रमेणाह सनेति अनतिप्रसंगा
पाहोक्यंते विशेषमाह दंतेति विशेषमाहोत्तदितिकां तेतिकालो द्रासानेत्यादिः अत्रभ्रांतदेशमित्यादौ प्रसुपद संस्कारप
क्षेपूर्वमविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकतायाभूतत्वविवक्षापाः सत्वेनत्वनिष्ठेत्यनेनैव क्तेऽस्याप्रवृत्तिः कर्तृकर्मणोरित्यस्य
५१ त्वनलोकेति निषेधाद प्रवृत्तौ तत्र द्वितीयत्रेत्याह द्वावेति अत एव घटं क्रियते घटं कृतमित्यादिनवारितार्थेनानवकाश

588

श्रो०टि० ३२६ त्वाभावादाह परस्मैनेत्ति नप्रसंसके इत्यतः स्यातमित्ति एवं चशेषे षष्ठी। तिसमेने नैवमूल क्तेतेदं संगृह्यमिति नमूले
न्यूनतामूलादि सर्वासांगत्यं ध्वनयन्नसिद्धांतमाह वार्तिकेन चेत्यादि अनेनप्राप्युक्तेन अन्यथा तदसंगतिः स्पष्टैव वह
त्संकोचमाह त्रोषत्वेत्ति साम्रोषत्वविवक्षा इष्ट्वा कूणामित्यादौ सिद्धयइत्यादावन्वयः। ननु तथैव कतीनात आह पूरणे
त्ति अन्यथा तदसंगतिः स्पष्टैव अत एवेदमिति एतेनतथादेः त्राण्व्यासुक्रमपास्तं नेष्यत इति भाष्यकृता योगविभाग्व्या भागेन
नादिति भावः॥ नन्वेवं सत्याघस्याप्युभयसंबंधापतिरत आह्वाकस्येति प्राचोक्तिविरितत्वप्रतिज्ञाऽसांगत्यापाद्ह्नवेषेति
मात्र पदे न भविष्यत्वव्यवच्छेदः तत्र तु नैवमित्याह तुमुनिति तयाच तदधिकारविहितस्यैव ग्रहणं फलितं आवश्यकेति
णिनिरितिदं ज्ञाघुक्तमपुक्तं कालादरसी नस्य भविष्यदर्थकत्वाभावादिति ध्वनयन्नाह बहुलेति उणादयो बहुलं तु ... प्पनेन रामः
निषधादेवेत्यर्थः तत्रान्यथासिद्धिं प्राचोक्तां खंडयनिनन्चेति तत्र अंत्राहारीत्यत्र आवश्यके णिनिः प्रायेण भविष्यत्येवेत्या ३२६
ह भूतेतिं दं ज्ञादिग्रंथ्यासांगत्यापाहात्त एवेतितस्य तदर्थकत्वाभावादेवेत्यर्थः॥ अनेन आवश्यके त्वनेनन व्याह

589

त्यरुच्चिवीजं तु तथापि तेन णिना व्यपुक्तरात्यानदोष इति तेन न सिद्धेराहकर्म्मेति ततोनुवृत्तेराह कर्मेति दंय: सांगत्यायाह
कर्त्तरीति विषयमिति [illegible] सामर्थ्यादिति भाव: आदिना हरदत्त दंड्यादिमतांतरमाहान्ये त्विति तत्र बीजमाह भा
ष्यं त्विति दंड्यादिग्रंथासांगत्यापाहतत्र जमिति तेन नैवमनभि[illegible]हिताधिकाराभावे कर्त्तव्य: कट इत्यादौ द्वितीया: पर
त्वात्प्राप्तामपि प्रथमां बाधित्वा परत्वात्कृद्योगलक्षणयप्राप्तिविषयत्वसत्वेन कर्मण्येव षष्ठ्यापत्तौ कर्त्तृकर्मणोरिति
सूत्रस्य कर्त्तृग्रहणस्योभयप्राप्ताविति सूत्रस्य चैवैयर्थ्यापत्ता आत्मनानेत्वश्चेति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन चोभयो: प्रयोग
ते एवोभयप्राप्तेर्व्वाच्यपाप्रकृते नोभयप्राप्तिरित्यदोषात् कृत्यानामिति विभक्तसूत्रस्याकृष्ट्याप्यामंत्रणेत्वेति भाष्योदाहरणे कर्त्त
पदाश्रवणपदेऽध्याहृतो भयप्राप्तिर्निरूप्यायथाश्रुतासंगतेराह तु पत्त्वेति अत्र बीजमाहात एवेति अन्यथा तदसंगति: स्पष्टैव
दंडिन्यस्याप्यसांगत्यामहात एवेति अस्मादेवेत्यर्थ: आशिषण्वतुर्थ्यर्थत्वान्मा पाहारी रिति तत्सौत्रक्रमेणाह चतुर्थी
तिविशेषं व कुमार्हहितादीति मिथ्य इति शेष: । अत एवेत्यस्यार्थमाहोभयोरपीति अत्र मानमाहात एवेति एतच्चतुर्थ्यंतस्पते

२६

शे०टी० ३१७ नसमासाभावादेवेत्यर्थः।सकलप्राचोक्तं खंडयति प्रत्तितिवृत्तौ समासादौ तथान्वये पष्ठ्यसुपस्थितेस्तत्र त्वात्तत्रान्यथोपपत्तेरए
हभाष्ये इति एवं च तत्र सानतं त्रं तदाह विस्तर इति मूलादि दूषयति भाष्ये त्विति॥ इति षष्ठीलोके द्रव्यगुणक्रियाविषयमधिकरणं
नत्रास्त्विदृत्याह कारके इति वैपरीत्यशंकानिरासाय सूत्रक्रमेणाहेप्सितेति तत्त्वे तु प्रागुक्त एव अनप्रसंगमाह परंपरा चेत्ति
लक्ष्यानुसारिहरिमूलकमाह व्याप्तेर्यत्वेनैवेयथ्यापत्त्यात्ममानिरस्तश्चेति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन चोभयोः प्रयोग एवोभयप्रा
प्तेर्वाच्यस्याप्रकृत्तेनोभयप्राप्तिरित्यदोषात् कृत्वानामिति विभक्तसूत्रस्याकष्टव्याख्यायत्वाच्चेति भाष्योदाहरणे कर्त्तृपदाश्च
यपदोऽध्याहृतो भयप्राप्तिनिरूपणाय यथाकृता संगतेराह तुल्यत्वेति अत्र बीजमाह तत एवेति अनपेक्ष्यात्तदसंगतिः स्पष्टैव
दंडि त्यास्ताघसांगत्यामाहातमपाहात्रीरिति तत्तत्सौत्रक्रमेणाह चतुर्थीति विशेषं वक्तुमाच्चहेत्वादीति मिथ्य इति शेषः। अ राम: ३१७
त एवेत्यस्यार्थमाहोभयोरपीति अत्र मानमाहात एवेति एतच्च तुर्थ्यंतस्यैतेन समासभावादेवेत्यर्थः। सकलप्राचोक्तं खंडयति
त्विति वृत्तौ समासादौ तथान्वये पृथ्ययुषस्थिति असंभवं निराचष्टे यपपीति न त्वेवं तत् संभवेकयं तत्यागो नआ

591

हसाक्षादितिप्राचोक्तेरसांगत्यायसिद्धांतमाहस्वनिष्ठेतितस्यचैत्रादितुल्यत्वमाहकिंचेतितद्वाक्येइतिभावः।अतएवदृष्टां
तमाहकालइतिप्राचोक्तेसांगत्यायसिद्धांतदूषयतीति परंपराधारग्रहणेचेत्यर्थः।एतेन परंपरासंबंधेनान्वयव्यवच्छेदःतथा
चतस्यसाक्षान्नाकाक्षान्नाकाद्यन्वयएवतद्वारकमेवक्रियान्वयित्वंकारकाणांभावनान्वयव्युत्पत्तिरथेतत्रास्वत्वलादीदत्रा
परंपरान्वयविषयापिकथाधिकरणेकचैत्रकर्तृकत्वापन्नमित्यादिनात्राबोधस्तदभिप्रेत्याहातएवेति तथान्वयादिवेत्यर्थः।अ
तएवभाष्येतत्रासामर्थ्यशंकापितकृता अत्र अक्षत्रौञ्जादौदध्योदनादाविवेतिशेषः।अक्षविषयप्राचीनएवानित्येवप्रतीतेरि
तिभावः।नन्वेवंकथंमूलेवृक्षइत्यादौसप्तम्यतआहमूलेइति रतंमूलस्पंदेपापिकाद्युक्तासांगत्यापाहविशिष्टेतिक
पिसंयोगविशिष्टत्यर्थःशिरसिमेवेदनेत्यादाववच्छेदकतासंबंधस्याप्याधारतानियामकत्वान्नदोषः।ग्रामंप्रविशतीत्यादौकर्मणोग्रा
मस्यनकदाप्यधिकरणत्वंपरपाकर्मसंज्ञयाबाध्यात्कर्तृत्वाएक्रियाश्रयत्वविवक्षायाःसंयोगुरुपफलाश्रयत्वंविनाऽसंभवा
त्एवंग्रामंगच्छतीत्यादावपिइदंचाकप्राप्तत्वघुभ्यांचेत्सत्रभाष्येस्पष्टंतदाहेति दिगिति।अधिकरणाश्रमायाहप्रातीतितत्रि

१२०

शे०टी०
३१८

धेतीतिएतच्चसंहितायामितिसूत्रेभाष्येस्पष्टंतत्रतेषामव्युत्क्रमेणाहसकलेतिसंयोगसमवायान्यतरसंबंधेनेतिभावःतेनसा
धेतितत्रत्याचार्यःकिमधिकरणंन्याय्यंमन्यंतेपत्रकृतत्वआधारात्मावासइत्युक्तंअसन्याय्यत्वंच प्रकृष्यतावच्छेदकविशि
ष्टेतभ्दानान्नैकदेशस्तद्विशिष्टःआधारात्मभिन्नत्वेनमध्यसंग्रहायतमपिक्रमंविहायान्याचोक्तसंतात्मापच्चासिद्धांतमा
होपेतिअतएवतस्योक्तार्थेशीकारादेवतदेवाहतेनेत्यर्थःएवेनकटादितुल्यधारत्वव्यवच्छेदःवर्णानांसांख्यादिमत्ते
द्रव्यत्वात्संयोगवत्त्वंपरयोर्वौद्धाधारस्याप्युपश्लेषनिरूपितस्यस्वीकारइतितदाशयःभाष्यांतरमाननमाहयदितिमानांतर
माहतद्धितितत्रहिएकादशाधिकाअस्मिन्शतेइत्यत्रशतस्याधिकरणत्वाभावात्कथंसप्तमीत्याशंक्यौपश्लेषिकमिदम
धिकरणमेकादशाकार्षापणाउपश्लिष्टाअस्मिन्शतेइत्युक्तेशतसमीपेहितेभवंतिनतुतदंतर्भूतास्तन्नहिसतिवृक्षे
शाखेतिवत्स्यादभिकरणत्वमितितद्भावःतथाचतत्रोपश्लिष्टयत्तव्याहारेणासप्तमीत्यपिस्पष्टमुक्तंप्राचेत्तिखंडप
तिकेदेइतिभाष्येतिभाष्यत्रपेसर्थःतामपियोजयतिपरेत्तिपतत्किंचिदितिशेषःतत्रऔपश्लेषिकतत्कवादिएतत्संर्वत्ति

मिरन्वयाणां
ने

राम:
३१८

593

सांदिभिश्च मन्त्री साधुत्वे वक्ष्यमाणं च आदिना कूपे गर्गकुलं इमि सादिरांगे केदेशांतरं ही पुंगोषु कूपैकदेशस्थिते गर्ग
कुले तथा प्रयोगः आदिना साध्यकृतम अव्यवहितसामीप्यमेवाधारत्वानियामकं न तु व्यवहितमिति गे हितायामिति सूत्रे
भाष्ये ध्वनितं न व्यवहितसामीप्ये गंगायां घोष इत्यादेर्गंगात्व च्छसंपत्तीरे लक्षणा तदापि गंगाणामेवाधारत्वे सर्वावयवावच्छे
देन तीरस्य घोषसंबंधाभावात् परमतामाघसां गत्वापात्ह गोणपतिकारकाधिकारे गोणाधारादीनामपि स्वरितगुणाय ठना
दिति भावः एते न सामीपिकस्यानुक्तेर्भाष्ये सूत्रेनेतिन चामास्ते इत्यादेर्थ सामीपिकमधिकरणं चतुर्थमपि केचिदिच्छंतीति
दंडिन्या व्याख्यातुक्तं चापास्तं एतत् उभयं संवं मो क्षेद क्षास्ति खेन शकुन मय इत्यादि सिद्धांतमाहारोतितिमा चोत्तकवदुव्रीहौ फलाभा
वादित्यह समाहेन इति अयमाहेमितिनद्व देवक्त इत्याहोदेति अधीतीत्यत्रे त्यर्थः कर्तृत्वाभावापत्ता इत्तत्र न दीतिन तु प्रा
कृतमेवेदं कर्मेति प्रागुपपादितं भाष्योक्तरीत्या मासां दोहितीपा वत्स मप्यपि स्यादत आहाचेति तक्षानुरोधमूलकमाह
व्याख्येति कैपदद्वत्पस्तिवीजं त्वत्र मानाभावइतिन्ने तिप्रतिपोगतद्योगे च साधु मेत्यारातीत्यादि यथा अपि ना।

594

न्यो०टी० वीतत्र प्रतियोगेन नन्वेवं नेन तत्रापि सिद्धमत आह सत्त्वे इति यथाश्रुतार्थनिरासायाह निमित्तेति सर्वत्रैनेत्याहावेतीति त
३१९ त्रिरासमेवाह कर्मेति समनसङ्गमर्थ इति भावः। यद्यपि भाष्ये कर्मसंयोग इत्येवोक्तं तथाप्युदाहरणात्समवायोपि वो
ध्यस्तद्ध्वनस्यामाह दीपीति मृगांङ्कोशयोरिति पाठः अन्यथा पाठे तु मूलक्रमो मूलं एतेन सर्वेषां समवाय इतिदं ङ्क्या
स्त्राद्युक्तमपास्तं नन्वेमुक्ता पूलम्ये तत्रापि समसमुचिता। त आह मुक्तेति तथा चारम्भानिवीजमाह भा व इति ज्ञापकक्रिया
वाम्बकादित्यर्थनिरासायाह ज्ञापकेति तेन तथात्वेनतस्य तत्त्वविवक्षयासहमी क्रियाशब्देन धात्वर्थादतिन्यूनतां परिहर
ति क्रियेति तत्र तयोर्मध्ये तत्र तासां मध्ये व्यवस्थाप्रदर्शकमिदं वोध्यस्तत्त्वेन विवक्षितः एवं न्यावर्त्यमेवाह नत्विति त
याचेनेदं भूयोदर्शनाश्रयमिति भावः अन्यथा तस्य तदंषेक्षत्वे ज्ञाप्यज्ञापकभावसंभूयोदर्शनाश्रयत्वात् प्राग्वदाह रामः
नत्विति एवं च निर्ज्ञात देशकालक्रिया अनिर्ज्ञात देशकालक्रिया संबंधि देशकालपरिच्छेदकत्वेन लक्षणमिति वो ३१९
ध्यं कौस्तुभाद्यसांगत्यापादवेतिनन्वेवं कथं राहुपरागेस्त्रापादितादीत्यत आह राहेपेति उच्यते बहुव्रीहिणा उच्य

595

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेलक्ष्यते तदाश्रयकाललक्षणया आहगवामिति अवच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्यौत्सर्गिकत्वाद् उपरागकालावच्छेदेन स्नानविधाने
तस्य निमित्तत्वं फलतीति एतेन राहूपरागपदं न काललक्षकं सद्धीतथ्या आह हीरेणादौ हकर्तृकसत्तायाः लक्षणत्वेन यस्य च भा
वेनेति सप्तमी राहूपरागादेर्निमित्तत्वं तु सिद्धसाध्येति न्यायेन फलतीति केचित्तु भाष्युक्तमपास्तं तन्न्यायविषयस्य पूर्वमीमांसाया
नन्यथाप्रदर्शितत्वेन प्रकृते तदभावात् स्नानसमानान्तरादप्राप्तेतत्सत्त्वामाहेः ए राहूपरागस्यानिर्ज्ञातकालत्वाभावाच्च
तदाह नान्यत्रेति मंजूषादावित्यर्थः प्रत्यासत्तेराह वक्तेवेति तत्त्वयोग्यतयात्वं ऐकेन विवक्षितत्वात् आहाह वाक्येति तत्तत्सं
ग्राहकमर्थमाह कन्वितेति तत्रेति ङो प्रयोगमाह सप्तम्यां चेति अतएव तत आपि सप्तमी षष्ठीपवादपंङृत्रो विषये तस्य प्रतीतेः
सूत्रेण सिद्धिमभिप्रेत्याह लक्ष्येति एतेन व्यर्थमेवेदमिति दंडिन्नासायुक्तमपास्तं व्यक्तलक्ष्ये पुष्पोजयतीति संतोषीत्यादि इति इसा
दिक्रमेण प्रसिद्धसंवेधासंभवादाह सन्निपेति तत्तूत्तरणं पथ्यास्थुता संगतेराह नेति प्रादेशादि पंथ्यासंगत्ता याह विषयेति
फलितमाह यस्येति लक्ष्ये आह लक्ष्येति षष्ठीपदमुपलक्षणं सप्तम्या अपि एवमग्रेऽपि वैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्यस्योत्तरकाति

596

शे०टी० कत्वाभ्यांतद्वाभोपायमाहानेतिननुस्वाम्यर्थ्येतिवाच्येईश्वराधिपत्योरग्रेहूसांव्यर्थमतआहपर्येतिसमुदायविशेषणत्वेऽर्थ्योसंग
३२० तेराहदीपतइतिलब्धमितिशेषःसूत्रेऽनुपसर्गेइत्युक्तेरास्तोपेतिअर्थसंगतेपेआहगवेतिनन्वेवंसाकांक्षत्वाघ्रातिर्नेसादत्त
आहनितेतिदीयमानमित्युक्तेकिंऽसतितियताकांक्षादर्शनात्तमतांतरमाहदायादेतिअत्रेत्यादिःअर्थेतआहशेषइतियो
गत्तोऽलाभादाहसेवेतिअत्रआयुक्तयोगेचवचनमितियथायथंषष्ठीसप्तम्यर्थ्येचेतिभावःपृथक्करनाएकरणत्वमनिरस्मा
पाहविभ्रागितिसिद्धांतमहत्ताहूतिजातादिवीत्यर्थःषष्ठ्यादीतितथ्याचनिर्धीयमाणनिर्धारणावधोमियोऽन्वयःततएववृद्धि
जादितःननुषष्ठीचद्विशेषणादेवोचितमतआहषष्ठीतिप्रथमेतिद्वयंतिकार्य्येभ्यइतिवत्विभक्त्यर्थमाहसेतिइदद्वयपृथक्क रामः
रणंप्राप्तषष्ठ्यर्थ्यत्वायोगमानाभावादाहावयवेतिवोधेश्रेष्ठत्वसपद्देथ्याभावेवीजमाहसंसर्गेतिननुयतःस्वेतरोभ्यस्वघटितसमुदा ३२०
यघटकेभ्योव्यावृत्तेनधर्मेणसमुदायादेकदेशस्यजातिगुणक्रियासंज्ञाविशिष्टस्यपृथक्करणरूपंनिर्धारणंततःषष्ठीसप्तम्यावि
तितदर्थःपृथक्करणंवव्यावृत्तधर्मप्रकारकज्ञानविषयीकरणअस्तिचनराणांविप्रःश्रेष्ठइत्यादौविप्रत्वादिविशिष्टस्यप्रघटि

तनरसमुदायघटकविसेतरत्वापत्तेअष्टत्ववत्तयाप्रतीतिरेवंचविधारकधर्मनिर्धारणावस्थोव्याप्तत्वास्वाः सर्वंधोरणविभक्तेरर्थः
नरादिपदंचसामान्येनविप्रतदितरनरादिघटितसमुदायोयस्यापकंतद्व्याप्तत्वस्थैष्ठ्यवानितिक्रमेणावबोधइतिप्राचोक्तमेवास्त्वतआह
तएवेतिउक्तार्थामीकारादेवेत्यर्थः तथाचतत्रनत्तसूत्रसारस्यमितिभावः।एतद्विषयेआहोभूतेतिप्राञ्चो।सांगत्यापाहनिरोहितेतितत्त
भाष्यएवंसतिगीतावाक्यंयोजयतिविभक्तार्थमाहविभागइतिनत्वन्यत्रेत्याहानेतितत्रअनुवृत्तौसत्यांराववाधवत्यमेवावहनस्वितिअ
न्यथातस्यापिसत्वादाहोपात्तेतिप्राञ्चोत्मसांगत्यापाहावेतिएवेनावेनावयवावयविभावनिरासः एवंनत्रापितथावोधेनकैपदइत्य
हन्निवोजंतूत्तमःपुरुषस्त्वन्यइतिवाक्यात्तत्रकर्मधारयोराजदंतादित्वात्परनिपातइतिइदंसूत्रंभगवताप्रत्याख्यातमितिमंजूषा
यांस्पष्टंनस्त्वर्थेअपंप्रयोगः एवंसर्वत्रगणपाठाभावादाहनक्षेतिअन्वीयांप्रत्यादियोगनिषेधार्थमत्रसाधुग्रहणंइत्यर्थस्यासंवद्धत्वं
परिहरतिलुविति सप्तम्यधिकरणेचेत्यतोमंडूकप्लुत्यानुवृत्तिः किमर्थेत्याहनीति सर्वविभक्त्यपवादत्वं तदननुवृत्तौस्यादितिप्राञ्चो
त्मसांगत्यायाहांतरंगेतिएतेनपरत्वात्सप्तमया[illegible]बाधइत्यपास्तं एवेनकर्मादिचावच्छेदः सूत्रेप्रतीष्टतेरित्यादौइत्यतः

598

१३०

त्रि०टी० स्र्योनत तत्कालाध्वनोरितिपदं योग्य आह वतेत्वेति समासः कारकयोर्मध्य इति प्राचोक्तसांगत्यापाह वोधस्त्वितिद्वैतौ तत्र संख्या
३२१ सामान्याभावात्तद्वयं कारकमित्याह नन्विति अपसुलेत्यत्रप्रा[illegible]सांगत्यापाह कर्त्तृत्वादीतिशक्तिरद्वेन तदर्थककारकत्वा
द्वेन एतेन व्याप्तिः कलभे दाम्नि दिन्नेति दंड्युक्त[illegible]मपास्तं आदिना स्वानंतरदेशावृत्तित्वं एतद्दिवसाधिकरणकभोजनाश्रय
इति क्रमेण वोध्यः अत आह व्याप्तीति कालाध्वनोरिति भावः यथ्याश्रुतासंगतेराह कर्त्तरीति ततः कन्यत्तरपदलोपे च ततस्ति
ङ्किंरिति भावः प्राप्तामांतदपवादतयेत्रोषः अंशे मूलाप्यसंगतिमाह तदिति कर्त्तरीत्युक्तिफलमाह कर्मणीति स्पष्टं चेदमी[illegible] राम:
कमिति सूत्रे भाष्ये तिङ्ङ्ते परे पक्षद्वयफलमाहात्रेति पदत्व[illegible]मानाधिकरिष्यतीत्यत्रेत्यर्थः वत्वमिति वि[illegible]स्वर ३२१
णेति भावः ॥ इति विभक्त्यर्थः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवायेनमोनमः ॥ श्री रामचंद्राय नमो नमः ॥ रामकृष्णायः

KKSU LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1862
Dist. Nagpur

```
[OrderDescription]
,CREATED=02.07.20 12:16
,TRANSFERRED=2020/07/02 at 15:19:36
,PAGES=599
,TYPE=STD
,NAME=S0003259
,Book Name=M-1862-LAGHUSHABDENDUSHEKHAR TIKA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
```

```
FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
```

```
FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
```

```
FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
```

```
FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
```

```
FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
```

```
FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
```

```
FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
```

```
FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF
```

```
FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF
,FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF
,FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF
,FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF
,FILE267=00000267.TIF
,FILE268=00000268.TIF
,FILE269=00000269.TIF
,FILE270=00000270.TIF
,FILE271=00000271.TIF
```

```
FILE272=00000272.TIF
,FILE273=00000273.TIF
,FILE274=00000274.TIF
,FILE275=00000275.TIF
,FILE276=00000276.TIF
,FILE277=00000277.TIF
,FILE278=00000278.TIF
,FILE279=00000279.TIF
,FILE280=00000280.TIF
,FILE281=00000281.TIF
,FILE282=00000282.TIF
,FILE283=00000283.TIF
,FILE284=00000284.TIF
,FILE285=00000285.TIF
,FILE286=00000286.TIF
,FILE287=00000287.TIF
,FILE288=00000288.TIF
,FILE289=00000289.TIF
,FILE290=00000290.TIF
,FILE291=00000291.TIF
,FILE292=00000292.TIF
,FILE293=00000293.TIF
,FILE294=00000294.TIF
,FILE295=00000295.TIF
,FILE296=00000296.TIF
,FILE297=00000297.TIF
,FILE298=00000298.TIF
,FILE299=00000299.TIF
```

```
FILE300=00000300.TIF
,FILE301=00000301.TIF
,FILE302=00000302.TIF
,FILE303=00000303.TIF
,FILE304=00000304.TIF
,FILE305=00000305.TIF
,FILE306=00000306.TIF
,FILE307=00000307.TIF
,FILE308=00000308.TIF
,FILE309=00000309.TIF
,FILE310=00000310.TIF
,FILE311=00000311.TIF
,FILE312=00000312.TIF
,FILE313=00000313.TIF
,FILE314=00000314.TIF
,FILE315=00000315.TIF
,FILE316=00000316.TIF
,FILE317=00000317.TIF
,FILE318=00000318.TIF
,FILE319=00000319.TIF
,FILE320=00000320.TIF
,FILE321=00000321.TIF
,FILE322=00000322.TIF
,FILE323=00000323.TIF
,FILE324=00000324.TIF
,FILE325=00000325.TIF
,FILE326=00000326.TIF
,FILE327=00000327.TIF
```

```
FILE328=00000328.TIF
,FILE329=00000329.TIF
,FILE330=00000330.TIF
,FILE331=00000331.TIF
,FILE332=00000332.TIF
,FILE333=00000333.TIF
,FILE334=00000334.TIF
,FILE335=00000335.TIF
,FILE336=00000336.TIF
,FILE337=00000337.TIF
,FILE338=00000338.TIF
,FILE339=00000339.TIF
,FILE340=00000340.TIF
,FILE341=00000341.TIF
,FILE342=00000342.TIF
,FILE343=00000343.TIF
,FILE344=00000344.TIF
,FILE345=00000345.TIF
,FILE346=00000346.TIF
,FILE347=00000347.TIF
,FILE348=00000348.TIF
,FILE349=00000349.TIF
,FILE350=00000350.TIF
,FILE351=00000351.TIF
,FILE352=00000352.TIF
,FILE353=00000353.TIF
,FILE354=00000354.TIF
,FILE355=00000355.TIF
```

```
FILE356=00000356.TIF
,FILE357=00000357.TIF
,FILE358=00000358.TIF
,FILE359=00000359.TIF
,FILE360=00000360.TIF
,FILE361=00000361.TIF
,FILE362=00000362.TIF
,FILE363=00000363.TIF
,FILE364=00000364.TIF
,FILE365=00000365.TIF
,FILE366=00000366.TIF
,FILE367=00000367.TIF
,FILE368=00000368.TIF
,FILE369=00000369.TIF
,FILE370=00000370.TIF
,FILE371=00000371.TIF
,FILE372=00000372.TIF
,FILE373=00000373.TIF
,FILE374=00000374.TIF
,FILE375=00000375.TIF
,FILE376=00000376.TIF
,FILE377=00000377.TIF
,FILE378=00000378.TIF
,FILE379=00000379.TIF
,FILE380=00000380.TIF
,FILE381=00000381.TIF
,FILE382=00000382.TIF
,FILE383=00000383.TIF
```

```
FILE384=00000384.TIF
,FILE385=00000385.TIF
,FILE386=00000386.TIF
,FILE387=00000387.TIF
,FILE388=00000388.TIF
,FILE389=00000389.TIF
,FILE390=00000390.TIF
,FILE391=00000391.TIF
,FILE392=00000392.TIF
,FILE393=00000393.TIF
,FILE394=00000394.TIF
,FILE395=00000395.TIF
,FILE396=00000396.TIF
,FILE397=00000397.TIF
,FILE398=00000398.TIF
,FILE399=00000399.TIF
,FILE400=00000400.TIF
,FILE401=00000401.TIF
,FILE402=00000402.TIF
,FILE403=00000403.TIF
,FILE404=00000404.TIF
,FILE405=00000405.TIF
,FILE406=00000406.TIF
,FILE407=00000407.TIF
,FILE408=00000408.TIF
,FILE409=00000409.TIF
,FILE410=00000410.TIF
,FILE411=00000411.TIF
```

```
FILE412=00000412.TIF
,FILE413=00000413.TIF
,FILE414=00000414.TIF
,FILE415=00000415.TIF
,FILE416=00000416.TIF
,FILE417=00000417.TIF
,FILE418=00000418.TIF
,FILE419=00000419.TIF
,FILE420=00000420.TIF
,FILE421=00000421.TIF
,FILE422=00000422.TIF
,FILE423=00000423.TIF
,FILE424=00000424.TIF
,FILE425=00000425.TIF
,FILE426=00000426.TIF
,FILE427=00000427.TIF
,FILE428=00000428.TIF
,FILE429=00000429.TIF
,FILE430=00000430.TIF
,FILE431=00000431.TIF
,FILE432=00000432.TIF
,FILE433=00000433.TIF
,FILE434=00000434.TIF
,FILE435=00000435.TIF
,FILE436=00000436.TIF
,FILE437=00000437.TIF
,FILE438=00000438.TIF
,FILE439=00000439.TIF
```

```
FILE440=00000440.TIF
,FILE441=00000441.TIF
,FILE442=00000442.TIF
,FILE443=00000443.TIF
,FILE444=00000444.TIF
,FILE445=00000445.TIF
,FILE446=00000446.TIF
,FILE447=00000447.TIF
,FILE448=00000448.TIF
,FILE449=00000449.TIF
,FILE450=00000450.TIF
,FILE451=00000451.TIF
,FILE452=00000452.TIF
,FILE453=00000453.TIF
,FILE454=00000454.TIF
,FILE455=00000455.TIF
,FILE456=00000456.TIF
,FILE457=00000457.TIF
,FILE458=00000458.TIF
,FILE459=00000459.TIF
,FILE460=00000460.TIF
,FILE461=00000461.TIF
,FILE462=00000462.TIF
,FILE463=00000463.TIF
,FILE464=00000464.TIF
,FILE465=00000465.TIF
,FILE466=00000466.TIF
,FILE467=00000467.TIF
```

```
FILE468=00000468.TIF
,FILE469=00000469.TIF
,FILE470=00000470.TIF
,FILE471=00000471.TIF
,FILE472=00000472.TIF
,FILE473=00000473.TIF
,FILE474=00000474.TIF
,FILE475=00000475.TIF
,FILE476=00000476.TIF
,FILE477=00000477.TIF
,FILE478=00000478.TIF
,FILE479=00000479.TIF
,FILE480=00000480.TIF
,FILE481=00000481.TIF
,FILE482=00000482.TIF
,FILE483=00000483.TIF
,FILE484=00000484.TIF
,FILE485=00000485.TIF
,FILE486=00000486.TIF
,FILE487=00000487.TIF
,FILE488=00000488.TIF
,FILE489=00000489.TIF
,FILE490=00000490.TIF
,FILE491=00000491.TIF
,FILE492=00000492.TIF
,FILE493=00000493.TIF
,FILE494=00000494.TIF
,FILE495=00000495.TIF
```

```
FILE496=00000496.TIF
,FILE497=00000497.TIF
,FILE498=00000498.TIF
,FILE499=00000499.TIF
,FILE500=00000500.TIF
,FILE501=00000501.TIF
,FILE502=00000502.TIF
,FILE503=00000503.TIF
,FILE504=00000504.TIF
,FILE505=00000505.TIF
,FILE506=00000506.TIF
,FILE507=00000507.TIF
,FILE508=00000508.TIF
,FILE509=00000509.TIF
,FILE510=00000510.TIF
,FILE511=00000511.TIF
,FILE512=00000512.TIF
,FILE513=00000513.TIF
,FILE514=00000514.TIF
,FILE515=00000515.TIF
,FILE516=00000516.TIF
,FILE517=00000517.TIF
,FILE518=00000518.TIF
,FILE519=00000519.TIF
,FILE520=00000520.TIF
,FILE521=00000521.TIF
,FILE522=00000522.TIF
,FILE523=00000523.TIF
```

```
FILE524=00000524.TIF
,FILE525=00000525.TIF
,FILE526=00000526.TIF
,FILE527=00000527.TIF
,FILE528=00000528.TIF
,FILE529=00000529.TIF
,FILE530=00000530.TIF
,FILE531=00000531.TIF
,FILE532=00000532.TIF
,FILE533=00000533.TIF
,FILE534=00000534.TIF
,FILE535=00000535.TIF
,FILE536=00000536.TIF
,FILE537=00000537.TIF
,FILE538=00000538.TIF
,FILE539=00000539.TIF
,FILE540=00000540.TIF
,FILE541=00000541.TIF
,FILE542=00000542.TIF
,FILE543=00000543.TIF
,FILE544=00000544.TIF
,FILE545=00000545.TIF
,FILE546=00000546.TIF
,FILE547=00000547.TIF
,FILE548=00000548.TIF
,FILE549=00000549.TIF
,FILE550=00000550.TIF
,FILE551=00000551.TIF
```

```
FILE552=00000552.TIF
,FILE553=00000553.TIF
,FILE554=00000554.TIF
,FILE555=00000555.TIF
,FILE556=00000556.TIF
,FILE557=00000557.TIF
,FILE558=00000558.TIF
,FILE559=00000559.TIF
,FILE560=00000560.TIF
,FILE561=00000561.TIF
,FILE562=00000562.TIF
,FILE563=00000563.TIF
,FILE564=00000564.TIF
,FILE565=00000565.TIF
,FILE566=00000566.TIF
,FILE567=00000567.TIF
,FILE568=00000568.TIF
,FILE569=00000569.TIF
,FILE570=00000570.TIF
,FILE571=00000571.TIF
,FILE572=00000572.TIF
,FILE573=00000573.TIF
,FILE574=00000574.TIF
,FILE575=00000575.TIF
,FILE576=00000576.TIF
,FILE577=00000577.TIF
,FILE578=00000578.TIF
,FILE579=00000579.TIF
```

```
FILE580=00000580.TIF
,FILE581=00000581.TIF
,FILE582=00000582.TIF
,FILE583=00000583.TIF
,FILE584=00000584.TIF
,FILE585=00000585.TIF
,FILE586=00000586.TIF
,FILE587=00000587.TIF
,FILE588=00000588.TIF
,FILE589=00000589.TIF
,FILE590=00000590.TIF
,FILE591=00000591.TIF
,FILE592=00000592.TIF
,FILE593=00000593.TIF
,FILE594=00000594.TIF
,FILE595=00000595.TIF
,FILE596=00000596.TIF
,FILE597=00000597.TIF
,FILE598=00000598.TIF
,FILE599=00000599.TIF
,
```